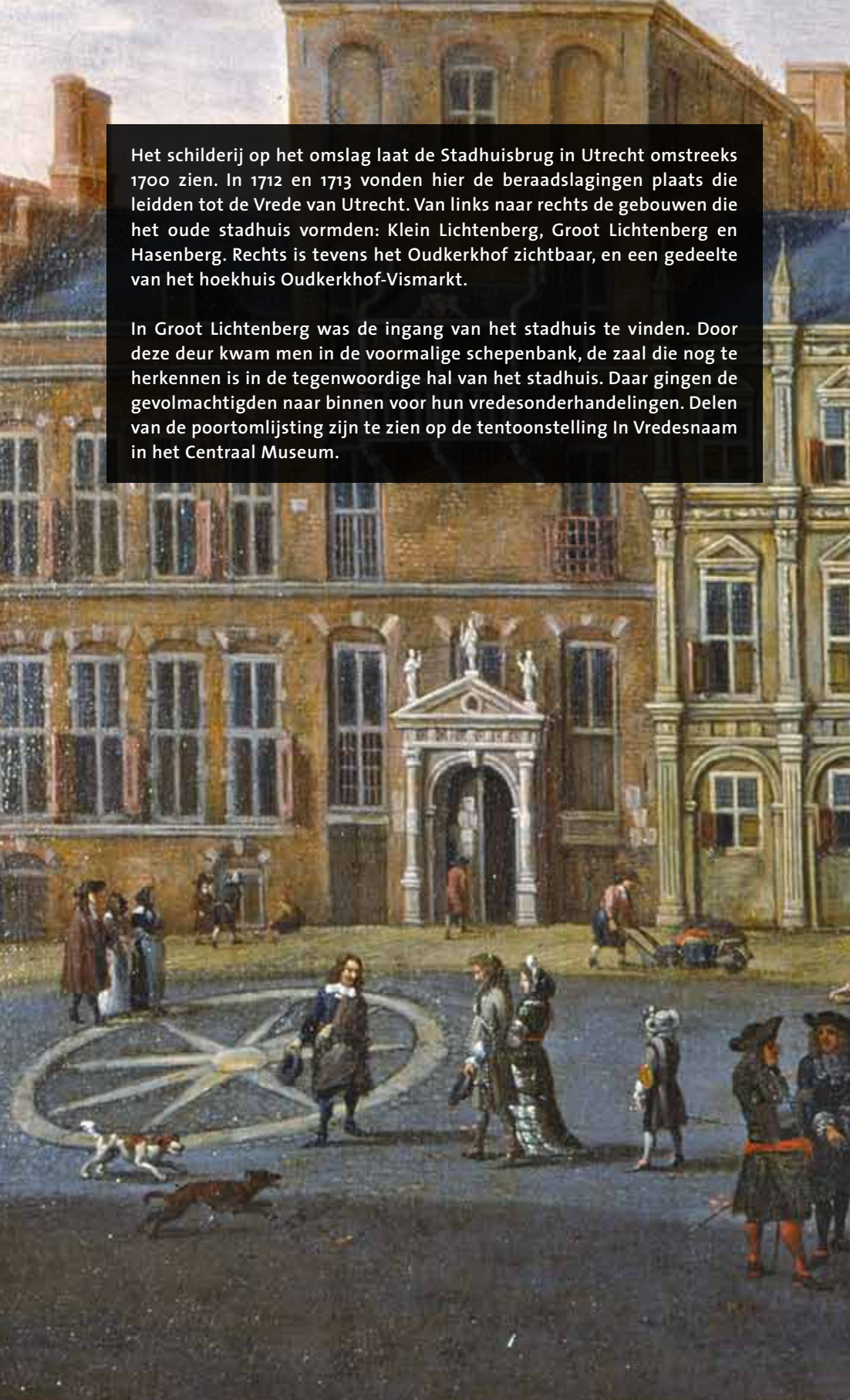

A detailed historical painting of the Stadhuysbrug in Utrecht, showing the bridge and the surrounding buildings, including the old city hall (stadhuis) and the Oudkerkhof.

Het schilderij op het omslag laat de Stadhuysbrug in Utrecht omstreeks 1700 zien. In 1712 en 1713 vonden hier de beraadslagingen plaats die leidden tot de Vrede van Utrecht. Van links naar rechts de gebouwen die het oude stadhuis vormden: Klein Lichtenberg, Groot Lichtenberg en Hasenberg. Rechts is tevens het Oudkerkhof zichtbaar, en een gedeelte van het hoekhuis Oudkerkhof-Vismarkt.

In Groot Lichtenberg was de ingang van het stadhuis te vinden. Door deze deur kwam men in de voormalige schepenbank, de zaal die nog te herkennen is in de tegenwoordige hal van het stadhuis. Daar gingen de gevolmachtigden naar binnen voor hun vredesonderhandelingen. Delen van de poortomlijsting zijn te zien op de tentoonstelling In Vredesnaam in het Centraal Museum.

Oud Utrecht

Jaarboek 2013

A historical painting depicting the signing of the Peace of Utrecht in 1713. The scene shows a large, ornate building with a blue roof, and a street filled with people, horses, and a carriage. The title 'De Vrede van Utrecht' is prominently displayed in large white letters.

De Vrede van Utrecht

Oud Utrecht

Jaarboek 2013

De Vrede van Utrecht

Oud Utrecht

Het Jaarboek 2013 is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht.

Redactie

Mariëlla Beukers, Roman Koot, Hans Renes, Ronald Rommes, Wilbert Smulders,
Joost van der Spek, Mark Stafleu, Fred Vogelzang en Tolien Wilmer.

Eindredactie

Mariëlla Beukers

Colofon

Ontwerp en opmaak: Jeroen Tirion [BNO] ontwerp en advies, Utrecht

Druk: RotoSmeets GrafServices Utrecht

© Vereniging Oud-Utrecht

Schilderij omslag: Jan van der Heyden, circa 1700. Het schilderij hangt tegenwoordig
in het stadhuis, naast de deur naar de grote trouwzaal.

CIP-gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Jaarboek

Jaarboek/Oud-Utrecht, Vereniging tot Beoefening en tot Verspreiding van de Kennis
der Geschiedenis van Stad en Provincie Utrecht. - 1970 -...- Utrecht

Vereniging Oud-Utrecht

Verschijnt jaarlijks

Jaarboek Oud-Utrecht 2013, Vrede van Utrecht / [red. Mariëlla Beukers, Roman Koot, et al.]

ISBN/EAN: 978-90-71108-32-7

NUR 680, Geschiedenis algemeen

SISO utre 938

UDC 949.2830 (058)

Trefw: Utrecht (provincie); geschiedenis; jaarboeken

Inhoud

<i>Fred Vogelzang</i> Jaarboek Oud-Utrecht 2013: themanummer de Vrede van Utrecht	5
<i>David Onnekink</i> ‘Uitregtse Vreugd-basuin’?	9
<i>Ed Jonker</i> Utrecht 1713: een vorm van instrumentele geschiedschrijving	29
<i>Renger E. de Bruin</i> Het exposeren van de Vrede <i>De tentoonstelling over de Vrede van Utrecht in het Centraal Museum</i>	39
<i>Floortje Tuinstra</i> De Vrede van Utrecht gelokaliseerd <i>Huisvesting van de diplomaten</i>	69
<i>Janjaap Luijt</i> ‘La librairie s’accorde assez bien avec mon autre négoce’ <i>Nicolas Chevalier: verzamelaar, boekdrukker en penningmaker</i>	95
<i>Lotte Jensen</i> Nationaal versus Europees gemeenschapsgevoel <i>Gelegenheidsverzen op de Vrede van Utrecht (1713)</i>	117
<i>Nettie Stoppelenburg</i> Van dertele messieurs, miserabele burgers en schone dames <i>Krijgsgevangen officieren in Oudewater</i>	133
<i>Willem H. Strous</i> De Vrede duur gekocht <i>Rhenens stadsbestuur in tijd van oorlog</i>	151
<i>Karin Strengers</i> De Vrede van Utrecht: ‘Een vrede vol ongerustheid’ <i>De jaarlijkse brief van de overheid aan het volk 1713-1747</i>	167
<i>Tolien Wilmer</i> Het Hollands Vreede-vuur-werk <i>Vreugdevuurwerk afgestoken op 14 juni 1713 in de Haagse Hofvijver ter gelegenheid van de Vrede van Utrecht</i>	179
<i>René Hesselink</i> Gelegenheidsuitgaven bij driehonderd jaar Vrede van Utrecht	191

De **Vereniging Oud-Utrecht** is opgericht in 1923 en telt momenteel circa 2000 leden. Het doel van de vereniging is de kennis van en de belangstelling voor de geschiedenis, archeologie en monumentenzorg van de stad en provincie Utrecht te bevorderen en te waken over het behoud van het cultureel erfgoed.

De leden ontvangen zes maal per jaar het Tijdschrift, in december het Jaarboek Oud-Utrecht en om het jaar de Archeologische Kroniek van de provincie Utrecht. Daarnaast organiseert de vereniging lezingen en excursies en jaarlijks een groot cultureel evenement.

De contributie bedraagt:

- voor leden € 30,-
- voor leden van 25 jaar en jonger en U-pashouders € 17,50
- voor huisgenootleden € 12,50
- voor bedrijven € 50,-

Meer informatie

www.oud-utrecht.nl

of

de secretaris van de Vereniging Oud-Utrecht

postbus 91, 3500 AB Utrecht

telefoon: 06 - 479 809 28

e-mail: secretariaat@oud-utrecht.nl

Witte vlekken

Hoewel er over de geschiedenis van stad en provincie Utrecht al een bibliotheek is volgeschreven, zijn vele onderwerpen nog onontgonnen terrein. De Vereniging Oud-Utrecht wil deze witte vlekken invullen. Zij nodigt onderzoekers uit hiernaar studie te verrichten uitmondend in een artikel voor het Jaarboek. Wie meer wil weten over de bedoelde onderwerpen, de honorering en de voorwaarden kan zich wenden tot de secretaris van de vereniging of de website van de vereniging raadplegen (www.oud-utrecht.nl).

Jaarboek Oud-Utrecht 2013: themanummer de Vrede van Utrecht

Nog niet eerder werd de Vrede van Utrecht uit 1713 zo groots herdacht als tijdens dit derde eeuwfeest. De redactie van het Jaarboek, die al een paar jaar geleden besloot met enige regelmaat themanummers uit te brengen, aarzelde dan ook niet om de Vrede tot het thema van Jaarboek 2013 uit te roepen. Daarbij gaan we niet alleen in op de gebeurtenissen rond de Vrede van driehonderd jaar geleden, maar proberen we ook inzicht te krijgen in waarom en hoe deze Vrede nu zo intensief wordt gevierd. Wat zegt dat over onze tijd en onze beleving van het verleden?

Een paar maal verschenen themanummers, die goed onthaald werden. Voorbeelden waren dat over twee eeuwen patriottentijd en dat over de familie Martens. Het was een oude wens dit vaker te doen. Een voordeel van de thematische aanpak is dat een bepaald onderwerp vanuit verschillende invalshoeken samenhangend kan worden beschreven. Bovendien kan gericht gekozen worden voor onderwerpen die tot dan toe niet of nauwelijks aan de orde zijn geweest. Twee jaar geleden werd een thematisch jaarboek gemaakt over de bestuurlijke elite van de provincie. Al tijdens het werken aan dat themanummer brainstormde de redactie over de onderwerpen van de komende themanummers, die ze om het jaar wil laten verschijnen. Voor 2013 was dat een erg korte discussie. De Vrede van Utrecht, waarvan de viering groots zou worden aangepakt, maakte dat thema bijna onvermijdelijk. Vooral omdat bekend werd dat het Centraal Museum die vrede vooral vanuit internationaal perspectief zou behandelen en het Utrechts Archief zich beperkte tot een expositie zonder catalogus.

De redactie besloot toen de Vrede in de provincie Utrecht als onderzoeksonderwerp te kiezen. Hoe en waar werden de onderhandelingen eigenlijk gevoerd? Wat voor effecten had de aanwezigheid van zoveel buitenlandse delegaties op de Utrechtse samenleving? Merkten mensen buiten de provinciehoofdstad eigenlijk iets van die vrede? En, in het verlengde daarvan, had

Het Utrechtse stadhuis, centrum van de onderhandelingen tijdens de Vrede, is tijdelijk voorzien van een grote foto (150 m²) van het gezelschap diplomaten dat hier in 1713 bijeenkwam. Het Utrechts Centrum voor de Kunsten (UCK) vroeg de gerenommeerde Engelse fotograaf Red Saunders een intrigerend fotobeeld te scheppen van de sfeer aan de onderhandelingsstafel in 1713. Saunders maakte een artistieke vertaling (een 're-creation') van de gebeurtenis met gewone burgers.
 Foto: Berry Geerligts, 18 juni 2013.

men iets van de oorlog ervaren? Wat waren de effecten van de vrede op de wat langere termijn en hoe werd de vrede ervaren door de bevolking? Voor het themanummer voerde de reactie gesprekken met verschillende partijen om dubblures te voorkomen. Welke auteurs konden worden benaderd? Welke bronnen waren voorhanden? Het resultaat bleek voldoende om een interessant jaarboek te vullen.

Vanuit Het Utrechts Archief deed Floortje Tuinstra onderzoek naar de locaties van de Vrede. Waar werd onderhandeld, waar verbleven de gezanten precies? Had dat effecten op de besprekingen? In haar artikel geeft ze een mooi beeld van de ruimtelijke en economische effecten op de korte termijn op de stad en prikt ze en passant een paar mythes door. Willem H. Strous en Nettie Stoppelenburg geven inkijkjes in de effecten van oorlog en vrede op stadjes aan de periferie van de provincie. Oudewater werd een soort openluchtgevangenis voor vijandelijke officieren en dat bleek behoorlijke demografische invloeden te hebben. Rhenen ging gebukt onder de financiële lasten van de eerdere oorlogen en feitelijk maakte de vrede daar niet snel een einde aan. Nog decennialang moesten leningen worden afbetaald. De vrede, zo laat dat artikel zien, werd duur betaald.

Om iets te weten te komen over de beleving van de vrede, werd gekeken naar wat er in de tijd zelf over gezegd of gezongen werd, en hoe ze werd gevierd. Janjaap Luitj behandelt de toenmalige roddelkoning en muntenmaker Nicolaas Chevalier. Hij was een van die handige

ondernemers die een slaatje uit de onderhandelingen probeerde te slaan. Niet alleen door 'merchandising', maar ook door een krantje te beginnen om de bevolking van nieuws te voorzien. Commercieel was hij niet altijd even succesvol en helaas zijn veel van zijn producten in de mist van de eeuwen verdwenen, maar Luijt schetst toch een invoelbaar beeld.

Lotte Jensen biedt ons een staalkaart aan gelegenheidsgedichten, die laten zien dat de Vrede niet eenduidig werd beleefd. Sommigen grepen die aan om stokpaardjes te berijden, zoals hun religieuze opvattingen, hun aanhankelijkheid aan de stadhouders of de vrijheidsliefde van de 'bataven', terwijl anderen kritische kanttekeningen plaatsten bij Europa of de rol van ons land. De parallellen met het heden zijn duidelijk.

Tolien Wilmer beschrijft de vredesviering heel concreet, met het vuurwerk dat in het regeringscentrum Den Haag werd afgestoken. De Hollandse commerciële geest bleek ook hier actief. De vuurwerken werden op prenten door heel Nederland verkocht. Daartoe werd onder andere een oude plaat van een eerdere vrede zonder bronvermelding hergebruikt. Dat scheelde behoorlijk in de kosten.

Hoe lang de vrede een rol speelde in de beleving van de Nederlanders laat Karin Strengers zien. Zoals wij nog ieder jaar het einde van de Tweede Wereldoorlog vieren, zo werd nog bijna een halve eeuw de Vrede van Utrecht via het voorlezen van een brief in de kerken herdacht en blijkt die Vrede een tijdlang een belangrijk ijkpunt te zijn gebleven, totdat ze werd overschaduw door nieuwe dreigende oorlogen.

Behalve bijdragen over de Vrede als historisch verschijnsel, besteedt dit jaarboek aandacht aan de huidige beeldvorming van de Vrede. Het is tenslotte opvallend dat de Vrede van Utrecht pas na drie eeuwen onderwerp is van grootschalige herdenking. David Onnekink presenteert het historisch perspectief. Want juist omdat ze nauwelijks eerder onderwerp was van studie, is de Vrede van Utrecht voor veel mensen een grote onbekende. De viering nu brengt daar weinig verandering in omdat ze vooral wordt gebruikt als kapstok voor allerlei eigentijdse invullingen. De reden daarvoor wordt heel duidelijk in het artikel van Ed Jonker. De vrede is eigenlijk niet gekozen vanwege inhoudelijke redenen, maar blijkt een handig etiket voor *city branding* en een aanloop voor de (mislukte) poging van Utrecht om culturele hoofdstad in 2018 te worden.

Ondanks deze relativering levert de aandacht voor de geschiedwetenschap en de historisch geïnteresseerden veel op. Zo verschijnen er diverse gelegenheidsuitgaven; niet alleen wetenschappelijke achtergrondboeken over 1713 maar ook kinderboeken en thrillers die Utrecht tijdens de Vrede als decor hebben. Die zijn uiteraard van wisselende kwaliteit en wisselende duurzaamheid, zoals René Hesselink laat zien. Hoe de Vrede in beeld gebracht kan worden, beschrijft conservator Renger de Bruin in zijn bijdrage over de totstandkoming van de grote tentoonstelling in het Centraal Museum. De wetenschappelijke context moet toegankelijk worden gepresenteerd aan het publiek maar dit wordt door allerlei pragmatische randvoorwaarden beperkt. Ook de expositie in Het Utrechts Archief, de openstelling van veel betrokken gebouwen tijdens de Open Monumentendag en uiteraard dit themanummer van het Jaarboek, hebben de kennis van en over de Vrede flink vergroot.

David Onnekink

‘Uitregtse Vreugd-basuin’?

De Vrede van Utrecht (1713) maakte een einde aan een langdurige conflict dat zijn wortels had in de zeventiende eeuw, en luidde een lange periode van vrede in. De vraag in hoeverre de Vrede van Utrecht werkelijk een mijlpaal is geweest en of de Utrechtse vredesbazuin terecht heeft geklonken staat in dit artikel centraal. Het stuk begint met een achtergrondschets van de internationale betrekkingen ten tijde van de 'Veertigjarige Oorlog' (1672-1713), en een overzicht van het verloop van de Spaanse Successieoorlog die vooraf ging aan de vrede. Ook zal worden

David Onnekink (1971) is als historicus verbonden aan de afdeling Geschiedenis van de Internationale Betrekkingen van het Departement Geschiedenis van de Universiteit Utrecht. Hij is gespecialiseerd in vroegmoderne internationale betrekkingen en heeft daar veelvuldig over gepubliceerd. Samen met Renger de Bruin schreef hij *De Vrede van Utrecht* (Verloren: Hilversum 2013).

ingegaan op de publieke opinie ten tijde van de oorlog en na de Vrede. Hoewel de Vrede voor de Republiek het einde betekende van de Gouden Eeuw, staat die ook symbool voor een nieuw tijdperk in de internationale betrekkingen. In dit artikel wordt ook daarvan de balans

opgemaakt, en wordt afgesloten met een korte beschouwing gegeven van de manier waarop de Vrede in latere herdenkingen werd gezien.

*... Engeland, den Britsen Amazoon
Was hier den eersten bron, daar vrede is uitgesproten;
't Behaagde Lodewijk den Vorst der Lelie-Throon;
Dit spoor wierde opgevolgd van alle Bondgenoten.
't Was Uitregt daar, dees Stoet in cier-gewaad verscheen
... Het ja-woord is geklonken
Het vree-verbond gestaafd, de tweedragt afgedronken'*

Utrecht als locatie van een Europees spektakel: in stroef lopende verzen schalde de *Uitregtse Vreugd-basuin* in 1713 ter ere van de stad en de vrede. De Vrede van Utrecht maakte een golf van vreugde los door heel de Zeven Provinciën; gedichten werden geschreven, vuurwerken werden ontstoken en kanonschoten overstemden het vrolijk drinkgelag dat zich in de straten afspeelde. De vrede in Europa was na de 'Twaalf Jaerigen Oorlog', de Spaanse Successieoorlog, teruggekeerd.² Even was Utrecht het centrum van de wereld. Dit alles mag niet verhullen dat de blijdschap over de Vrede niet door iedereen gedeeld werd. Zeker in Nederland zou 'Utrecht' tot diep in de twintigste eeuw symbool staan voor een vernedering.

Achtergronden

De Vrede van Utrecht maakte een einde aan een 'veertigjarige oorlog' (1672-1713) tegen Frankrijk,³ een conflict dat in feite al in 1667 was begonnen. In dat jaar trokken Franse legers de Spaanse Zuidelijke Nederlanden binnen om die te bezetten in naam van Maria Theresa, een dochter van de Spaanse koning Filips IV en de vrouw van Lodewijk XIV van Frankrijk. In 1660 was overeengekomen dat zij geen erfgename van de Spaanse vorst zou zijn, maar toen Filips IV in 1665 overleed, claimde Lodewijk XIV die erfenis toch. De Spanjaarden hadden namelijk nagelaten de bruidsschat te betalen, waardoor de afspraak van 1660 ongeldig was geworden. Dat recht werd fel betwist op juridische gronden door de Spanjaarden, maar de andere Europese mogendheden maakten zich vooral zorgen over de groeiende macht en ambities van de jonge Franse vorst.

Die expansiedrift van Lodewijk XIV openbaarde zich ook in 1672.⁴ Frankrijk viel samen met bondgenoten Engeland, Münster en Keulen de kwetsbare Republiek binnen, en Franse legers rukten op tot het hart van de Republiek, waar Lodewijk XIV de mis vierde in de Domkerk van Utrecht. Maar het Rampjaar zou een dieptepunt blijken. De Fransen slaagden er niet in de Waterlinie te nemen en vanaf 1674 leken de kansen voor de Republiek te keren. In 1678 werd de Vrede van Nijmegen gesloten, maar daarmee was voor wat betreft de Nederlanders het gevaar nog niet geweken. Door middel van vernuftige juridisch-historische claims en met behulp van militair overwicht wist Lodewijk XIV in de jaren 1680 een aantal strategische steden in te nemen, zoals Luxemburg, zonder daarbij een openlijke oorlog met de andere Europese mogendheden te riskeren.

De Republiek voerde, zeer tegen de wil van de stadhouder Willem III, een *appeasement*-politiek in deze jaren.⁵ De Oostenrijkse Habsburgers hielden zich bovendien afzijdig omdat ze in een oorlog op de Balkan verwickeld waren met de Ottomanen, die in 1683 zelfs voor de poorten van Wenen stonden. Maar het midden van de jaren 1680 bleek een kantelmoment; Lodewijk XIV had het hoogtepunt van zijn macht bereikt, maar in geheel Europa was de stemming inmiddels tegen Frankrijk gekeerd. Vanaf 1683 begonnen de Ottomanen terrein te verliezen en had keizer Leopold I de handen vrij om zich te gaan bemoeien met de Franse expansie. Toen Lodewijk, opnieuw op basis van een erfenisdispuut, in 1688 de Palts binnenviel, had hij zijn hand overspeeld. Een aantal Duitse vorsten, de Republiek, de keizer en, na een geslaagde invasie van Willem III, Engeland, sloten zich aaneen in een Grote Alliantie. De Negenjarige Oorlog (1688-1697) tussen de Grote Alliantie en Frankrijk was een moeizame strijd die zich voor een belangrijk deel in de Zuidelijke

Gérard François Pascal Simon, *Proclamatie hertog van Anjou als koning van Spanje*. Olieverf op doek, 343 x 560 cm, circa 1800. Versailles inv. nr. MV2108.

Nederlanden afspeelde.⁶ De Vrede van Rijswijk (1697) werd gesloten nadat eigenlijk alle partijen uitgeput waren, maar werd door velen als een wapenstilstand beschouwd, omdat de belangrijkste kwestie in Europa onopgelost was gebleven: de Spaanse successie.

Hoewel Willem III de reputatie had een onverzoenlijk tegenstander van de Zonnekoning te zijn, waren het juist die twee die in 1698 contact zochten in een poging toekomstige conflicten te vermijden.⁷ In het diepste geheim onderhandelde de Overijsselse, genaturaliseerde Engelsman Hans Willem Bentinck, graaf van Portland, met de Franse gezant Camille d'Hostun, graaf Tallard, over een verdeling van de Spaanse erfenis.⁸ De Spaanse vorst Karel II was kinderloos gebleven, en vanwege zijn zwakke gezondheid was zijn levensverwachting kort. Wie zou hem opvolgen en het enorme Spaanse Rijk erven? Er waren twee pretendenten; Lodewijk XIV meende, op basis van zijn huwelijk met Maria Theresa recht te hebben op de Spaanse troon, die hij voor zijn zoon, de *dauphin*, claimde. Een andere pretendent was keizer Leopold, een zoon van een andere zus van Filips IV, Maria Anna, en dus een neef van Karel II.

Als Frankrijk of Oostenrijk de gehele Spaanse erfenis zou verwerven, dan zou die mogendheid geheel Europa kunnen domineren. De enige oplossing om een conflict te vermijden leek een verdeling van de erfenis te zijn, zodat het Europees evenwicht bewaard bleef. De onderhandelaars van het eerste verdelingsverdrag uit 1698 hadden bovendien een ingenieuze oplossing bedacht; het grootste deel van de erfenis werd toegewezen aan een derde kandidaat, de kroonprins van Beieren, Jozef Ferdinand, een achterkleinzoon van Filips IV. Helaas overleed het jonge prinsje in 1699, en moest een nieuw delingsplan worden gemaakt. Dat werd uiteindelijk in 1700 geratificeerd en bevatte nu wel een echte verdeling. Het Tweede Verdelingsverdrag wees de Spaanse gebieden toe aan een zoon van de keizer, aartshertog Karel. De Italiaanse bezittingen van de Spaanse kroon, Napels en Sicilië, zouden naar de *dauphin* gaan.

Aan de vooravond van de Spaanse Successieoorlog leken de twee kemphanen, Lodewijk XIV en Willem III, dus een werkbare overeenkomst te hebben gesloten om oorlog te vermijden.⁹ Het mocht niet zo wezen. Ten eerste was de keizer ontstemd over het verdelingsverdrag, dat buiten zijn invloed overeengekomen was en weigerde hij zich aan te sluiten. Ten tweede was ook de Spaanse vorst, Karel II, fel gekant tegen een verdeling van zijn rijk. Vlak voor zijn dood wees hij daarom door middel van een testament hertog Filips van Anjou, een kleinzoon van Lodewijk XIV, aan als universeel erfgenaam.¹⁰

Deze beslissing, die pas openbaar werd na het overlijden van Karel in november 1700, kwam als een verrassing voor alle partijen. De Republiek en Engeland zagen het verdelingsverdrag in duigen vallen, de keizer was geschokt doordat hij de erfenis uit zijn handen zag glippen. Maar ook Lodewijk XIV temperde zijn enthousiasme. Hij zou graag de erfenis accepteren namens zijn kleinzoon, maar vreesde dat hij daarmee een oorlog zou riskeren met Engeland en de Republiek.¹¹ Echter, de keizer was vastbesloten om de oorlog te verklaren aan Frankrijk, en zodoende besloot de Zonnekoning het testament te accepteren omdat oorlog hoe dan ook onvermijdelijk was. De keizer stuurde een leger Italië binnen om Milaan te bezetten voor zijn zoon. De Nederlanders en Engelsen aarzelden nog en waren aanvankelijk geneigd om Filips als koning van Spanje te accepteren. De enige voorwaarde was dat ze dan wel handelsvoordelen in het Spaanse Rijk zouden krijgen van de nieuwe vorst en dat de Spaanse en Franse tronen gescheiden zouden blijven. Maar juist dat gebeurde niet. In 1701 wees Filips van Anjou, nu Filips V, het belangrijke *asiento de negros* toe aan een Franse handelscompagnie, de *Compagnie de Guinée et de l'Assiente des Royaume de la France*. Het *asiento* behelsde een monopolie op het verschepen van Afrikaanse slaven naar Spaanse plantages in Amerika, en was uitermate lucratief. Bovendien bezette Lodewijk XIV in naam van Filips de steden van de Barrière in de Zuidelijke Nederlanden en weigerde hij Filips te ontvengen als Frans prins.

De Engelsen en de Nederlanders zagen zich nu geconfronteerd met de dreiging van een supermachtsblok op het continent, gevormd door Frankrijk en Spanje. Samen met de keizer hernieuwden zij daarom in september 1701 de Grote Alliantie, waarin zij opkwamen voor de rechten van aartshertog Karel. Lodewijk XIV gaf geen gehoor aan hun eisen, en besloot bovendien om James Francis Edward Stuart te erkennen als koning van Engeland. Hij was de zoon van Jacobus II, die in 1688 was gevlucht tijdens de Glorieuze Revolutie, in ballingschap, en in november 1701 was overleden. De Engelsen interpreteerden de beslissing van Lodewijk XIV als een impliciete oorlogsverklaring, omdat hij nu de Jacobieten zou kunnen steunen in een poging om Willem III af te zetten en de zoon van Jacobus (James, de 'Old Pretender') op de troon te zetten in Engeland. Op 15 mei 1702 verklaarden de drie geallieerden gelijktijdig de oorlog aan Frankrijk. Lodewijk XIV had nog even gehoopt dat de Engelsen zouden inbinden nadat Willem III in maart 1702 was overleden, maar zijn opvolger, koningin Anna, zette zijn oorlogspolitiek voort.

De Nederlanders vonden dat ze geen keus hadden dan Frankrijk de oorlog te verklaren, omdat duidelijk was 'Dat den Koningh van Vranckrijck ... aenstonds preuen heeft gegeven van sijne innerlijcke absolute intentie, om by alle wegen ende middele sijne wijdt-uytgestreckte heerschucht te voldoen ... om tot de voorschreven universele Monarchie te geraecken'.¹² De term 'universele monarchie' was in zwang geraakt in de jaren 1670 onder invloed van een boek van de Oostenrijkse diplomaat Franz-Paul Lisola uit 1668, waarin hij waarschuwde dat Lodewijk XIV, evenals Karel V een eeuw eerder, de absolute hegemonie in Europa dreigde te verwerven.¹³ Het was een term met een zware historische ballast. Voor de Nederlanders impliceerde de universele monarchie van Karel V immers ook een universele, katholieke religie. Zo stonden de vrijheid en religie van de Republiek, evenals tijdens de Nederlandse Opstand, op het spel. Voortdurend verwezen de Nederlanders eveneens naar het Rampjaar;¹⁴ dit mocht nooit meer gebeuren.

Jan van Vianen, Overzichtskaart slag bij Blenheim met linksboven Marlborough, Eugenius en de Staatse gedeputeerden. Geallieerde leger in rood, Frans-Beiers leger in blauw. Ets, 480 mm x 441 mm, 1704. Rijksmuseum, inv. nr. RP-P-OB-83.193A.

De Spaanse Successieoorlog

De Spaanse Successieoorlog werd grotendeels in West- en Zuid-Europa uitgevochten, maar was een mondiaal conflict. In de Amerikaanse koloniën, aan de kust van Canada, in Caraïbische en Zuid-Amerikaanse havens, in West-Afrikaanse wateren, op de Indische Oceaan en zelfs in de Chinese Zee werd gevochten tussen de geallieerden en de Spaans-Franse coalitie. Anders dan in de Negenjarige Oorlog speelde de koloniale context een grote rol, vooral omdat de Spaanse handel een belangrijke inzet van het conflict was geworden.¹⁵

De oorlog was begonnen in 1701 toen Oostenrijkse troepen onder Eugenius van Savoye Milaan probeerden te bezetten. Evenals in de jaren 1690 strenden Engeland en de Republiek vooral in de Zuidelijke Nederlanden tegen het Franse leger, en namen de Oostenrijkers en Duitsers het op

tegen de Fransen langs de Rijn en in Noord-Italië. Echter, nadat Portugal in 1703 toetrad tot de alliantie, konden de Nederlanders en Engelsen ook troepen zenden naar het Iberisch schiereiland. In de eerste jaren van de oorlog leek de strijd nog evenwichtig, wat eigenlijk verbazingwekkend was omdat de Fransen steden in de Zuidelijke Nederlanden bezet hadden en bovendien Spanje dit keer aan de kant van Frankrijk stond.

Het tij keerde in 1704. Tot dan toe waren de Nederlanders voorstander van een vestingoorlog in de Zuidelijke Nederlanden, zoals zij die ook in de jaren 1690 hadden gevochten. Dit was hun zuidgrens en ze durfden geen grote risico's te nemen. De Engelsen echter, onder leiding van de opperbevelhebber, de hertog van Marlborough, stond een veel dynamischer oorlog voor ogen. De Spaanse Successieoorlog, anders dan de Negenjarige Oorlog, zou uiteindelijk een conflict worden van grote veldslagen, niet van belegeringen. De tactiek van Marlborough wierp vruchten af toen het gecombineerde Engels-Nederlandse leger in de zomer van 1704 een lange mars naar Duitsland maakte in korte tijd en daar, samen met de Oostenrijkers, het Frans-Beierse leger volkomen veraste. Marlborough behaalde een spectaculaire overwinning bij het stadje Blenheim (Blindheim). Vanaf dat moment was de Franse offensieve macht gebroken. In een serie overwinningen in de jaren die erna kwamen, wisten de geallieerden het fameuze Franse leger terug te dringen tot binnen de eigen grenzen. In de zomer van 1706 werd wederom een overwinning geboekt bij Ramillies en in 1708 bij Oudenaarde. Daarmee werden de Fransen gedwongen om hun troepen terug te trekken uit Duitsland en Italië.

Daar was de strijd voor de geallieerden aanvankelijk minder gunstig verlopen. In 1704 bedreigden de Fransen samen met hun Beierse bondgenoot zelfs de Oostenrijkse hoofdstad Wenen, een gevaar dat slechts door de slag bij Blindheim geweken was. In Italië hadden de Fransen meer succes. De Franse maarschalk, de hertog van Vendôme, had bijna geheel Savoye en Piëmont veroverd en een deel van Milaan. Dankzij de overwinning van de geallieerden bij Ramillies zagen de Fransen zich echter gedwongen troepen terug te trekken en richting de Zuidelijke Nederlanden te sturen, en konden de geallieerden Turijn, de hoofdstad van de bondgenoot de hertog van Savoye, ontzetten in 1706. Daarna ging het snel; in 1707 hadden de Fransen de oorlog in Italië feitelijk verloren.

In het laatste grote oorlogstheater, Spanje, verliep de strijd grilliger. De alliantie met Portugal van 1703 had de geallieerden in staat gesteld om troepen te sturen naar het Iberisch schiereiland. Die boekten al snel successen; een Portugees-Engelse leger rukte op naar Madrid vanuit Portugal, een ander leger landde in 1705 op de kust van Catalonië en bezette Barcelona. Bovendien wist een Nederlands-Engels eskader in augustus 1704 mariniers aan land te zetten die Gibraltar veroverden. In de herfst van 1706 werd Madrid ingenomen. Maar daarna ging het mis; in 1707 werd een Engels-Portugees leger verpletterend verslagen bij Almanza.

Vanaf 1708 stagneerde de strijd. De oorlog in Duitsland en Italië was gewonnen door de geallieerden, maar in Spanje werd het steeds duidelijker dat de Fransen en Spanjaarden aan de winnende hand waren. In de Zuidelijke Nederlanden verloren de Fransen weliswaar slag na slag, maar uiteindelijk hield de laatste defensielijn, de *ne plus ultra* linie, stand. In 1709 behaalden de geallieerden opnieuw een overwinning bij Malplaquet, in Frankrijk zelf, maar dat was een zodanig bloedbad geweest voor beide partijen dat steeds meer Engelsen en Nederlanders zich afvroegen of dit het nog wel waard was. Marlborough verzekerde dat de weg naar Parijs open lag, maar ondanks alle nederlagen bleven de Fransen volhouden.

In al deze jaren is er ook gevochten in de overzeese koloniën. In Noord-Amerika waren het vooral de Fransen en Engelsen die slaags raakten. Soms betrof dat grote legers, zoals een Engels leger van 7500 man dat in 1711 tevergeefs de Franse koloniën in Canada probeerde te bezetten. Meestal

S. Fokke, *Onderhandelingen in Utrecht*. Tekening, 1769. Het Utrechts Archief inv. nr. 39531.

werd er echter gevochten met relatief kleine legers, en vaak in alliantie met Indiaanse stammen. Vaak ging het van Franse kant om *raids*, snelle guerrilla-acties, zoals in het Engelse dorpje Deerfield. Dat werd in 1704 belaagd door een legertje Fransen en Indianen. Een groot deel van de bevolking werd daar vermoord, maar velen werden ook meegevoerd als krijgsgevangenen door het winterse landschap over een afstand van honderden kilometers. Deerfield werd beroemd omdat de puriteinse predikant John Williams zijn relaas over de tocht in 1707 uitgaf onder de titel *The Redeemed Captive*.¹⁶ Vandaag de dag is in Deerfield een belangrijk museum gevestigd.¹⁷ De belangrijkste strijdtonelen in Noord-Amerika bevonden zich in Canada, New England en Florida, waar de Engelsen met de Spanjaarden slaags raakten. In Zuid-Amerika beperkte de strijd zich grotendeels tot maritieme oorlogvoering; Rio de Janeiro werd in 1711 door een Franse vloot gebombardeerd en deels bezet, maar ontzet door een Portugees hulpleger uit São Paulo. In het Caraïbisch gebied vochten Fransen en Engelsen fel om eilanden als St Kitts en Guadeloupe, maar ook de Nederlandse koloniën kregen het te verduren; in 1708 werd Willemstad op Curaçao gebombardeerd door Franse schepen.¹⁸ In Aziatische wateren aasden Franse kapers op Nederlandse en Engelse schepen en in India bedreigde de Franse kolonie Pondicherry zelfs het hoofdkwartier van de Nederlanders in Coromandel, Negatpatnam.¹⁹

Onderhandelingen

Maar de beslissing zou in Europa vallen. In 1709 waren de Fransen in feite verslagen door de geallieerden en leek het tijd om vredesonderhandelingen te gaan voeren. Die waren al eerder geïnitieerd vanaf 1705, maar tot dan toe zonder resultaat gebleven. Dat was voor een belangrijk deel te wijten aan een divergentie van belangen. In 1705 waren de Nederlanders bereid om een overeenkomst te sluiten met Frankrijk; Filips V zou koning van Spanje mogen blijven als de Republiek maar een veilige barrière in de Zuidelijke Nederlanden en handelsvoordelen in het Spaanse Rijk zou krijgen. Maar de Engelsen, aangemoedigd door de spectaculaire overwinningen, wilden daar niets van weten: Spanje zou voor aartshertog Karel zijn. Als alternatief vredesplan stelden de Nederlanders toen voor om Filips ten minste compensatie te geven in Italië,²⁰ maar daar verzette de keizer zich juist tegen; voor hem waren Milaan en Napels veel interessanter dan Spanje. '... that kingdom', had de Engelse gezant in Wenen, George Stepney, geschreven, 'is generally looked upon here as a meer [mere] Carcase, scarce worth the having unless accompanied with the Dominions in Italy, which are supposed to be the flesh and vitals'.²¹ Lodewijk XIV was inmiddels bereid tot grote compromissen, maar wilde toch niet met lege handen naar huis gaan. En zo braken de onderhandelingen van de jaren 1705 en 1706 af zonder resultaat.

In de Republiek waren de meningen verdeeld. Een harde koers werd voorgestaan door raadpensionaris Anthonie Heinsius, een anti-Franse regent die echter wel degelijk bereid was tot een compromis met Frankrijk, mits de Republiek haar Barrière kreeg. Hij werd bijgestaan door de Amsterdamse pensionaris Willem Buys, die vooral een harde koers voorstond omdat hij Engeland koste wat het kost te vriend wilde houden. Er waren echter ook kritische geluiden. Utrecht vormde de kern van een groep vredesgezinde regenten, volgens de Fransen de 'bien-intentionnes pour la paix'.²² Deze 'vredespartij' bestond vooral uit de Utrechtse regenten Godard Willem van Tuyll van Serooskerken, heer van Welland, en Frederik Adriaan van Reede, heer van Renswoude.²³ Welland had geklaagd 'dat men wel wist, dat Engelant den oorlogh op haer gemack dede en daerom die soude willen laten duijren'.²⁴ Maar wat was het Nederlands belang daarin? Vooral in 1705 en 1706 hebben de Utrechtse regenten zelf via de gezant Du Puy met de Fransen onderhandeld, maar hun invloed op het buitenlands beleid bleef beperkt. Toch roerden de Utrechtse regenten zich ook tijdens de vredesonderhandelingen in Utrecht nog, waar ze regelmatig van mening verschilden met diegenen die harde onderhandelingen wilden voeren.²⁵

De slag bij Malplaquet initieerde een nieuwe ronde van onderhandelingen, die wederom voornamelijk gevoerd werden tussen de Nederlanders en de Fransen. Lodewijk XIV was zo wanhopig geworden dat hij zijn minister van buitenlandse zaken, de markies van Torcy, naar Den Haag had gestuurd in het voorjaar van 1710, met een volmacht om op alle gebieden grote concessies te doen, mits Filips maar enige compensatie zou krijgen. Vrede leek nu binnen handbereik, maar nu speelde wantrouwen een belangrijke rol. Lodewijk XIV kon nu wel op alle gebieden toegeven, meenden de geallieerden, maar zou hij Filips kunnen bewegen om Spanje op te geven? Lodewijk XIV was bereid om af te zien van steun aan Filips, maar de eis die de geallieerden nu op tafel legden, namelijk dat hij zou meehelpen om desnoods met militair geweld zijn eigen kleinzoon uit Spanje te verwijderen, ging hem te ver. Opnieuw braken de onderhandelingen in het voorjaar van 1710 af.

Inmiddels hadden de Fransen wel signalen opgevangen dat de stemming in Engeland aan het veranderen was. De afgelopen jaren was de partij van de Whigs aan de macht geweest; zij stonden een continentale oorlog voor, geïnspireerd door de militaire successen van Marlborough. De Tories waren nooit enthousiast geweest over de inmenging op het vasteland en begonnen zich af te vragen of de oorlog ooit zou eindigen. In het kabinet vonden in de zomer van 1710 een aantal

Paolo de Matteis, *Allegorie op de vrede*. Olieverf op doek, circa 1714-18. Particuliere collectie Hamburg.

wisselingen plaats ten gunste van de Tories. De belangrijkste nieuwe minister was Robert Harley, een gematigde Tory die de koers van het buitenlands beleid wilde bijstellen. De positie van de Tories werd sterker toen ze in oktober 1710 een enorme overwinning behaalden in de parlementsverkiezingen. Bovendien trad daarna Henry St John toe als minister van buitenlandse zaken, een meer radicale Tory die desnoods ten koste van de bondgenoten vrede wilde sluiten.

Harley initieerde in augustus 1710 geheime besprekingen met Frankrijk die in Parijs met groot enthousiasme ontvangen werden.²⁶ In april 1711 lag er een geheim Frans-Engels akkoord op tafel dat de basis zou vormen van de formele vredesonderhandelingen. Filips zou koning blijven, maar de Franse en Spaanse tronen zouden gescheiden blijven. Bovendien zouden de Fransen de protestantse opvolging in Engeland erkennen. De Nederlanders zouden een barrière krijgen. Wat de Nederlanders niet te horen kregen, is dat de Engelsen ook grote commerciële voordelen in het Spaanse Rijk voor zichzelf hadden bedongen, alsmede enkele vestingen in het Middellandse Zeegebied.

Het was typerend voor de verslechtering van relaties. De afgelopen jaren hadden de Engelse Whigs harmonieus samengewerkt met de Nederlanders, maar hadden de Tories juist een groeiende afkeer van die coöperatie gekregen. De onderhandelingen die in Utrecht plaatsvonden vanaf 1712 werden dan ook gekenmerkt door wantrouwen tussen de geallieerden. De Nederlanders vermoedden, terecht, dat de Tories geheime afspraken hadden gemaakt met de Fransen, maar opereerden nog steeds op basis van de veronderstelling dat de geallieerden zouden samenwerken. De keizer wilde van geen onderhandelen weten, en probeerde de formele onderhandelingen zelfs te boycotten. Het dieptepunt van de alliantie werd bereikt in juli 1712, toen de Fransen een Nederlands-Oostenrijks leger versloegen bij Denain omdat de Engelsen zich afzijdig hielden.

Het publiek en de oorlog

De verdeeldheid onder de geallieerden vond ook zijn weg naar het publieke debat. De Nederlanders kregen de volle laag in een door het Engelse ministerie gecoördineerd propaganda-offensief in 1711. Jonathan Swift, die later beroemd zou worden vanwege zijn roman *Gulliver's Travels*, schreef een geruchtmakend pamflet, *The Conduct of the Allies*, waarin hij de Nederlanders beschuldigde van verregaand eigenbelang. Waarom zouden Engelse soldaten nog moeten sneuvelen voor een barrière voor de Nederlanders, zo vroeg hij zich af.²⁷ Er kwam onmiddellijk een antwoord op de aantijgingen in een pamflet van de Whig Francis Hare,²⁸ maar verrassend genoeg bleef het aan Nederlandse kant stil. Sowieso zijn er tijdens de Spaanse Successieoorlog weinig debatten geweest in de Republiek, heel anders dan bijvoorbeeld in het Rampjaar. Over de reden daarvan kan men gissen, maar Donald Haks heeft gesteld dat de Nederlandse regering zich waarschijnlijk heeft ingespannen om debatten te onderdrukken.²⁹ Het leek onverstandig om de publieke stemming tegen de Engelsen aan te moedigen, omdat de Nederlanders die bondgenoot uiteindelijk hard nodig hadden.

Dat neemt overigens niet weg dat de meeste Nederlanders wel goed geïnformeerd waren over de oorlog. Dat gebeurde in eerste instantie door kranten, die uitgebreid maar feitelijk verslag deden van de gebeurtenissen. De meeste van deze kranten, zoals de *Haarlemsche Courant*, de *Utrechtse Courant* of de *Amsterdamsche Courant* waren in de tweede helft van de zeventiende eeuw ontstaan en verschenen een of twee keer per week. Daarnaast verschenen er veel nieuwsprenten van gebeurtenissen. Zo verscheen er een fraaie ets van Jan van Cal van de spectaculaire maritieme overwinning in 1702 in de baai van Vigo, waarbij de Spaanse vloot werd toegenomen en zelfs de Zilvervloot werd ingenomen.³⁰

Ook verschenen er talloze pamfletten tijdens de oorlog waarin overwinningen bezongen werden, maar controversieel waren die meestal niet. Althans, de vijand mocht natuurlijk bespot worden en de overwinningen gevierd, maar kritiek op de overheid of een debat over de politieke koers vond eigenlijk niet plaats. Toch kreeg het publiek wel inzicht in de beslissingen die waren genomen. Toen de Franse gezant Barré, bijvoorbeeld, in maart 1702, onmiddellijk na het overlijden van Willem III een speech gaf voor de Staten Generaal, kwam daar kritiek op in de vorm van een pamflet. 'Gansch Europe', meende de auteur, zal 'wel haast onder het onverdraaglyk juk van zyn slaverny ... zugten, in dien men aan de bedriegelyke verzekeringen, en laffe vleijeryen, waar door Vrankryk tusschen de vereenigde bondgenooten en deze Staat een scheuring poogt te weeg te brengen, in het alderminste wilde gehoor geven.'³¹ Dit soort pamfletten zien we vaker, maar kritiek op de oorlog kwam in deze jaren zelden in de openbaarheid. Slechts een enkel pamflet uitte kritiek op de stadhouders en hun 'Oorelogers, die te heyloos veel verwekt syn door een vervloekte Zugt nae glorie en nae Roem.'³²

Ten slotte waren de Nederlanders goed geïnformeerd door middel van nieuwsboeken. Vanaf 1690 was de *Europische Mercurius* twee keer per jaar verschenen. Dit was een kroniek van de actualiteit, gelardeerd met talloze bronnen, zoals politieke en diplomatieke brieven, tractaten en resoluties. Ook verschenen er meteen na de oorlog uitgebreide geschiedkundige publicaties gevuld met authentiek materiaal. Zo publiceerde de Hugenoot Casimir Freschot in 1716 de *Histoire du congres et de la paix d'Utrecht, comme aussi de celle de Rastadt et de Bade*, en gaf de Zwitsere Guillaume de Lamberty in de jaren 1720 en 1730 zijn kolossale 14-delige geschiedenis van de Spaanse Successieoorlog uit, de *Mémoires pour servir à l'histoire du XVIII siècle*.³³

Utrecht vrede stad

In het najaar van 1711 was besloten dat de onderhandelingen zouden plaatsvinden in Utrecht. De keuze voor Utrecht liet lang op zich wachten en de exacte reden van de beslissing is tot op

Maskerade Vrede van Utrecht, 250 jaar Universiteit Utrecht, 1886. Foto J.J.A Winsen, Het Utrechts Archief inv. nr. 97058.

de dag van vandaag onbekend. Al in april 1711 hadden de Engelsen en Fransen afgesproken dat de Lage Landen het toneel van de onderhandelingen zouden zijn. Dat leek logisch; omdat de Fransen toch de verliezende partij waren, konden zij geen gastheer zijn van de conferentie. De Engelsen hadden een sterke voorkeur voor onderhandelingen in het buitenland, omdat de kans anders groot was dat buitenlandse gezanten onrust zouden stoken onder kritische parlementariërs. Aanvankelijk waren Luik en Aken in beeld gekomen,³⁴ maar in september 1711 liet Robert Harley aan Anthonie Heinsius weten dat 'het een vast voornemen is hier om het verdrag in uw land te laten onderhandelen'.³⁵ In oktober 1711 kreeg de Engelse onderhandelaar, Thomas Wentworth, graaf van Strafford, instructies mee om Utrecht of Nijmegen als locatie te kiezen.³⁶ De Nederlanders hadden een voorkeur voor Nijmegen; daar was immers in 1678 ook een grote vredesconferentie georganiseerd.³⁷ Maar de Engelsen drukten uiteindelijk een beslissing door. Op 30 november besliste het Engelse kabinet 'dat de stad van Utrecht soude weesen de plaets van het Congres, om dat de selve was int gebied vanden Staet, groot, aangenaem in zijn situatie, en voor al, om haar nabijheid bij den Haeg'.³⁸

De reden die opgegeven werd was vooral pragmatisch van aard. Willem Buys, die in Londen was voor besprekingen, schreef aan Heinsius 'dat Utrecht is gepraesenteerd voor Nimwegen, jegens welke stad men veel hadden ten opzichte van de naauwe straaten, dat het ten deele op een hoogte legt en dat die stad, noch in aangenaamheid, noch in commoditeit, noch in nabijheid met Utrecht te vergelijken was'.³⁹ Maar er zullen zeker ook politieke redenen hebben meegespeeld. Utrecht was in de oorlog de kern van de vredespartij geweest, en had bovendien de dubieuze reputatie dat ze in 1672 wel erg snel de poorten voor Lodewijk XIV had geopend. Om die reden kan het zijn dat de Fransen een voorkeur voor Utrecht hadden, maar dat de locatie voor de Nederlanders eigenlijk wat vernederend was. Wat ongetwijfeld ook meegespeeld heeft,

is dat op deze wijze de onderhandelingen niet onder de neus van Anthonie Heinsius in Den Haag plaatsvonden; de raadpensionaris werd door de Engelsen en Fransen gezien als iemand die een harde koers voorstond.⁴⁰ Hoe het ook zij, belangrijk is in ieder geval om te beseffen dat de keuze voor de vredesstad goeddeels door de Engelsen en de Fransen was gedicteerd en waarschijnlijk niet door Utrecht zelf gezocht werd.

Voor de stad was het natuurlijk een eervolle gebeurtenis, maar er moest ook veel gebeuren, en snel. Op 30 november 1711 werd het besluit genomen dat op 12 januari 1712 de conferentie met tientallen gedelegeerden moest openen. Medio december werd de stadssecretaris mr. Everard Harskamp, bijgestaan door een klein comité van Utrechtse vroedschapsleden, de taak opgedragen de conferentie voor te bereiden.⁴¹ Dat was geen sinecure. Op zeer korte termijn moesten er in de eerste plaats woningen voor de gezanten worden gezocht. Vaak waren dat privéwoningen die verhuurd werden. Zo trok de Engelse gezant, John Robinson, de bisschop van Londen, in een pand aan de Ridderschapsstraat, zijn collega de graaf van Strafford vlakbij 'op de Nieuwe Gragt by de Wittevrouwen-brug'. De keizerlijke gezant, de graaf van Sinzendorf, woonde 'op de Nieuwe Gragt in de Huisinge van wijle Paus Adriaan VI'.⁴² Utrecht was in die dagen bont gekleurd; regelmatig trokken de gezanten in koetsen door de stad, vergezeld van een stoet knechten en pages in kleurrijke tenues. Zo weten we bijvoorbeeld dat de pages van de Franse ambassadeur Nicolas du Blé, markies d'Huxelles, gekleed waren in 'roode Rokken met groen-fluweel uitgemonstert, ende rijkelijk met gout gegalonneerde knoopsgaten, zy dragen ook roode Linten met goude en groene bloemen geborduurt op haare schouderen'.⁴³

De vredestitelers wilden in de praktijk nog wel eens ruzie maken als ze door de stad trokken met hun gezelschappen. Zo gebeurde het dat in juli 1712, na de slag bij Denain, de Overijsselse onderhandelaar, de graaf van Rechteren, langs het huis van de Franse gezant Nicolaas Mesnager op Achter St. Pieter reed, alwaar 'des zelfs Laqueyen tegen haer hadden gemaect grimacen, of onbetamelijcke gebaerden'.⁴⁴ Toen Rechteren klaagde bij de Franse gezant, kreeg hij ten antwoord dat de lakeien het incident ontkenden. Enige weken later wandelde Rechteren over de Maliebaan, alwaar hij Mesnager met zijn gezelschap tegenkwam. Opnieuw eiste de graaf 'satisfactie', maar Mesnager wimpelde het bezwaar weg. Daarop had Rechteren zijn bedienden in het Nederlands instructies gegeven, die vervolgens de lakeien van Mesnager een afstraffing gaven, 'haer van achteren hadden aengetast en met slaegen in het aenzicht mishandelt'.⁴⁵ Het zou maanden duren voordat het conflict gesust werd.

De locatie van de onderhandelingen was het stadhuis van Utrecht, maar ook dat moest gereed worden gemaakt voor de besprekingen. De gevolmachtigden waren niet gemakkelijk tevreden te stellen. Het was zaak dat de zaal volstrekt symmetrisch zou zijn. Daartoe werd aan een kant de schoorsteen weggewerkt met groene zijde, maar omdat de gezanten het dan koud zouden krijgen op de winterse dagen werden overal klein kacheltjes geplaatst. Ook vond men 'In de generale congresskamer ... den ingang mede niet egael, de tafel niet rond genoeg, &c.'. ⁴⁶ Om ervoor te zorgen dat de gezanten precies tegenover elkaar binnenkwamen werd daartoe een deel van de kamer afgezet met kamerschermen, om zo een gang naar de andere kant van de zaal te maken. De grote tafel werd vervangen door allerlei kleine ronde tafeltjes.⁴⁷

De Vrede van Utrecht

De belangrijkste kwestie die op de conferentie werd behandeld was natuurlijk de toekomst van Spanje zelf en het Spaanse Rijk. Die kwestie was om verschillende redenen een stuk gemakkelijker geworden dan enkele jaren eerder, omdat Filips inmiddels een sterke positie in Spanje had

verworven. Bovendien was keizer Jozef in 1711 overleden en was aartshertog Karel hem opgevolgd als keizer Karel VI. Het was nu uitgesloten dat Karel eveneens het Spaanse Rijk zou erven. Daarom werd besloten dat Filips koning zou blijven, maar dat de Spaanse en Franse tronen gescheiden zouden blijven. De Spaanse ambassadeurs waren trouwens pas welkom in Utrecht nadat de Vrede uiteindelijk in april 1713 met Frankrijk was gesloten. De uitgangspunten die de Engelsen en Fransen al in 1711 waren overeengekomen, stuurden verder de onderhandelingen.

‘Groote verwagtinge van een algemeene Vrede in Europa streefde de gantsche regtzinnige Christenheit’, zo opende de *Europische Mercurius* van 1713.⁴⁸ Inderdaad werd in de loop van april een serie bilaterale verdragen gesloten in Utrecht die samen de Vrede van Utrecht zouden vormen. De Engelsen kwamen er het beste uit. Van Frankrijk verkregen ze een aantal gebieden in Noord-Amerika, voornamelijk aan de Canadese kust gelegen (Acadia, Nova Scotia en Newfoundland), en in het Middellandse Zeegebied (Minorca en Gibraltar). Bovendien beloofden de Fransen dat ze koningin Anna en haar protestantse opvolgers als wettige vorsten van Groot-Britannië zouden erkennen en verwierven de Engelsen het *asiento de negros* voor 30 jaar. De Nederlanders waren bitter teleurgesteld over de afloop van de oorlog, maar kregen toch eveneens een aantal voordelen. Ze verwierven een uitgebreide barrière van vestingsteden in de Zuidelijke Nederlanden waar ze troepen mochten legeren. Bovendien mochten ze de Schelde blijven blokkeren, zodat de Zuid-Nederlandse kooplieden geen concurrentie konden vormen, en verwierven een aantal handelsvoordelen in het Spaanse Rijk. De kleinere vorsten van Portugal en Pruisen verwierven respectievelijk soevereiniteit in het Amazonegebied en over Opper-Gelre. De hertog van Savoye was een van de grote winnaars: hij kreeg Sicilië en de koningstitel.

Daarna was het zaak compensatie te vinden voor Karel, een lastige kwestie omdat de keizer zich niet had neergelegd bij het verlies van Spanje. Uiteindelijk zouden het Heilige Roomse Rijk en de keizer pas in 1714 tot overeenstemming komen met Frankrijk en Spanje in de vredes van Rastatt en Baden. Daar werd besloten dat Lodewijk de veroverde vestingen bij de Rijn zou opgeven, mits de bondgenoten van Frankrijk, de keurvorsten van Beieren en Keulen, hun territorium zouden terugkrijgen. De keizer verkreeg ter compensatie van Spanje de Zuidelijke Nederlanden, Napels, Milaan en Sardinië. Pas in 1715 was de Utrechtse vrede compleet met het verdrag tussen Spanje en Portugal.

Nasleep en historische betekenis

De Vrede van Utrecht werd uitgebreid gevierd in Europa. In diverse steden werden vuurwerken ontstoken. Bijzonder fraai bijvoorbeeld was de stellage die in de Hofvijver werd gebouwd op 14 juni 1713, nadat de vrede door de Staten Generaal was geratificeerd. Er werd een tempel van Janus gebouwd met daarop de Hollandse Maagd afgebeeld met de vrijheidshoed. Op de hoeken van de stellage waren allegorische voorstellingen van Geloof, Vrijheid, Koophandel, Wetenschap en Kunsten afgebeeld. Er bestaat een tekening van de in Amsterdam woonachtige kunstenaar Bernard Picart, een gevluchte Hugenoot.⁴⁹ Ook de publieke kerk leverde een bijdrage aan de publieke festiviteiten. Op diezelfde 14 juni organiseerde zij een nationale dankdag voor de vrede; daarbij werden ook ‘klokken geluid, vuren aangestoken, een kanon afgeschoten’, kortom, ‘alomme teecken van blytschap, over de Vrede’.⁵⁰

De vredes van Utrecht, Rastatt en Baden hebben voor een zekere stabiliteit in Europa gezorgd. Waren de West-Europese mogendheden in de zeventiende eeuw eigenlijk continu in oorlog, in de jaren na Utrecht slaagden ze er in conflicten te vermijden of te beheersen. De eerste test kwam in 1717, en behelsde een conflict tussen Oostenrijk en Spanje, ontevreden over de uitkomst van Utrecht. In augustus bestormden Spaanse troepen het eiland Sardinië, dat aan Oostenrijk was toegewezen bij de Vrede van Rastatt. Een jaar daarop vielen Spaanse troepen

bovendien Sicilië binnen. Een uitgebreide coalitie van Frankrijk, Engeland, de Republiek en de keizer zette Filips V dusdanig onder druk dat de Spaanse vorst moest inbinden. Deze keer vormde zich dus niet zozeer een machtsbalans, maar leek een systeem van collectieve veiligheid in werking te treden. Dat leek ook het geval in de jaren 1720, toen de grote mogendheden langdurig confereerden in Kamerrijk en Soissons over de toestand van Europa. Daarnaast verscheen in 1713 het visionaire werk van Abbé de Saint Pierre, het *Projet pour rendre la paix perpétuelle en Europe*.⁵¹ Hierin stelde de auteur voor dat de grote staten permanent bijeen zouden komen om te overleggen, en in tijden van crisis een internationale troepenmacht zouden vormen om die te beheersen.

Toch lijkt op lange termijn Utrecht ook een meer grimmig internationaal systeem in gang te hebben gezet. Het verdedigen van het machtsevenwicht, voor het eerst verwoord in een internationaal tractaat in 1713, leek een garantie te zijn voor preventie van conflicten. In de praktijk echter kon het ook vaak aangewend worden als voorwendsel voor een oorlog. Hoewel de jaren na Utrecht relatief rustig waren, barstte in 1733 de Poolse Successieoorlog uit, in 1740 de Oostenrijkse Successieoorlog en in 1763 de Zevenjarige Oorlog, waarin de grote Europese mogendheden betrokken waren en streden om het machtsevenwicht in Europa. Bovendien lijkt de Spaanse Successieoorlog de opmaat geweest te zijn voor een langdurig koloniaal conflict tussen de Fransen en de Engelsen dat zich uitstrekte over de gehele achttiende eeuw.

Voor de Republiek leek de Vrede van Utrecht eerder een eindpunt dan een startpunt. Na 1713 heeft de Republiek een buitenlandse politiek van afzijdigheid gekozen. De staatsschulden drukten zo zwaar, dat de staat zich nauwelijks meer kon permitteren zich te mengen in Europese internationale aangelegenheden. Na 1713 was de glorie tijd van de Republiek als grote mogendheid voorbij.⁵² De Vrede van Utrecht is dan ook niet altijd positief beoordeeld in Nederland. Volgens een pamflet uit 1714 werd in Utrecht 'den eersten steen' gelegd voor het welzijn van de Republiek.⁵³ Maar een andere auteur klaagde juist in 1718: 'Waar zyn uw kragten, na een Kryg, die veertien Jaaren U 't bloed aftapte, en u uw schatten heeft ontroof?'⁵⁴ Ook in latere jaren kwam Utrecht meestal in negatieve zin ter sprake, en werd de Vrede van Utrecht een metafoor van machtsverval. Zo meende baron Schimmelpenninck van der Oije in 1891: 'De weelde, Mijnheer de Voorzitter, heeft toen, na den vrede van Utrecht het volgend geslacht slap en ten slotte van ons land een *quantité négligeable* gemaakt.'⁵⁵ In 1913 klaagde generaal Van Heutsz over '1713-1813, de eeuw, na den vrede van Utrecht, van slapheid, tweespalt, pruiken, achteruitgang'.⁵⁶ Ook historici bevestigden dat beeld. Pieter Geyl, bijvoorbeeld, meende: 'Utrecht sluit het tijdperk van de Noord-Nederlandse grootheid af ... Het lag [ook] aan inwendige misstanden, misschien aan een inzinking van de volksgeest, het was een proces.'⁵⁷ Tegenwoordig is dat beeld bevestigd, maar wel enigszins verzakelijkt. De morele dimensie is geheel verdwenen, maar Utrecht wordt nog steeds gezien als 'het einde van de Republiek als vooraanstaande, grote mogendheid'.⁵⁸

De Vrede van Utrecht werd 25 jaar later, in 1738, herdacht met een gedenkpenning en een ganzenbordspel, voorstellende de geschiedenis van de Republiek. Daarna lijkt de vrede echter in de vergetelheid te zijn geraakt. Bij het eerste eeuwfeest in 1813 hadden de Nederlanders bovendien andere zaken aan hun hoofd: de Franse bezetting. Ook in 1913, aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog, is er aan 'Utrecht 1713' eigenlijk nauwelijks aandacht besteed, behalve door de Utrechtse geschiedenisleraar Willem Bannier, die een uitgebreide lezing hield.⁵⁹ De kranten negeerden de gebeurtenis bijna volkomen. Het *Dagblad van het Noorden* meldde op 12 april 1913 slechts: 'Gisteren was het 200 jaar geleden, dat de vrede van Utrecht werd getekend'.⁶⁰

Wel is er in Utrecht zelf nog enige aandacht aan besteed. In 1863, bijvoorbeeld, schreef het Provinciaal Utrechtsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen een essayprijsvraag uit over de historische betekenis van de Vrede van Utrecht.⁶¹ Utrechtse studenten organiseerden in

1886, bij het 250-jarig bestaan van de Universiteit, een maskerade met drie historische taferelen: de Unie van Utrecht (1579), de stichting van de universiteit (1636) en de Vrede van 1713.⁶² Het tafereel 'voorstellende de vrede van Utrecht in 1713 ... verwierf ook allerwege luiden bijval. Een eskorte van Hollandsche grenadiers in fraaie lichtblauwe uniform-rokken met wit afgezet, en met den driekanten hoed op het hoofd, opende haar ... Toen volgde nog de muziek van het 1e regiment huzaren uit Deventer, en de geheele optocht was gepasseerd'.⁶³ In Het Utrechts Archief zijn zelfs nog foto's bewaard van het spektakel.⁶⁴ In 1890 bezocht koningin Wilhelmina Utrecht, en bewonderde zij een optocht waarin de vrede ook werd verbeeld. Die gebeurtenis viel 'zeer in den smaak der jonge Koningin'.⁶⁵

Tegenwoordig lijkt de Vrede van Utrecht niet echt meer tot de verbeelding te spreken, al zou het kunnen dat de festiviteiten, wetenschappelijke conferenties en tentoonstellingen die Utrecht in 2013 organiseert hierin verandering brengen. Zelfs politici weten amper waar we het over hebben. Zo verwarde een Tweede Kamerlid in 1979 de Vrede van Utrecht met de Unie van Utrecht, die dat jaar herdacht werd.⁶⁶ Nog in 2005 vroeg de Amersfoortse Courant zich af: 'Waar staat de Vrede van Utrecht nu eigenlijk voor?'⁶⁷ Hopelijk zal dat, na lezing van deze speciale uitgave van het *Jaarboek Oud-Utrecht*, een stuk duidelijker zijn geworden.

Conclusie

Even was Utrecht het centrum van de wereld. Meer dan vijftig diplomaten uit geheel Europa beslisten over het beëindigen van een conflict dat wereldomvattend was. Van Noord-Amerika tot het Caraïbisch gebied, van de havens van Zuid-Amerika tot de Afrikaanse wateren, in de Indische Oceaan, in Spanje, de Zuidelijke Nederlanden, Duitsland en Italië werd gevochten om de rijke erfenis van de koningen van Spanje. Als uitkomst bood de Vrede van Utrecht niet alleen een relatief lange periode van vrede, maar tevens een nieuw systeem. Het tractaat had tot doel 'om de vrede en rust in het Christendom te vestigen door middel van een gelijkwaardig machtsevenwicht'.⁶⁸ De specifieke deling van het Spaanse Rijk zorgde ervoor dat er geen hegemonie op het Europese continent werd gevestigd, en de theorie van machtsevenwicht maakte een nieuw systeem van internationale betrekkingen mogelijk dat in de achttiende eeuw zou blijven functioneren. Die erfenis was echter ambivalent, omdat in de achttiende eeuw vele oorlogen gevoerd werden juist om die machtsbalans te behouden. De erfenis van Utrecht resoneerde tot diep in de twintigste eeuw in zowel politieke kringen als in culturele festiviteiten. Daarbij was de visie op 'Utrecht' niet altijd positief en heeft de 'Uitregtse Vreugd-basuin' na 1713 zelden meer geklonken.

Archieven

HUA	Het Utrechts Archief
NA	Nationaal Archief, Den Haag
TNA	National Archive, Londen, Kew
RM	Rijksmuseum

Pamfletten

- Aanmerkingen** ➤ [anoniem], *Aanmerkingen op de memorie van den Fransche resident Barre, Aan de Hoog Moogende Heeren Staaten Generaal der Vereenigde Nederlanden, overleverd in den Hage den 31 Maart. 1702* (Knuttel 14756).
- Chevalier 1713** ➤ Nicolaas Chevalier, *Lyste der Namen ende Qualiteiten van hare excellentien de heeren plenipotentiariissen envoyees, ende publique ministers, dewelke sig bevinden op het congres, over de Generale Vrede, t'Utrecht. Beneffens haare Edelens Wapens, Woonplaatsen, ende Livryen ...* (Knuttel 16158).
- Haec** ➤ [anoniem], *Haec Libertatis Ergo. Of Brandmerk van de Stadhouderlike Regering aan de Vrye Nederlanden* (1704) (Knuttel 15135).
- Hare 1711** ➤ Francis Hare, *The Allies and the Late Ministry defended against France* (1711).
- Lisola 1667** ➤ Franz-Paul Lisola, *Verdediggingh van Staet en Gerechtigheyt tegens het baerblijckelijck ontdeekt voornemen der gantsche Monarchie ...* (1667) (Knuttel 9546).
- Manifest** ➤ [anoniem], *Manifest, houdende de redenen waerom de Hoogh Mog. Heeren Staten Generael der Vereenigde Nederlanden getroffen, uitgalmende, door Johannes Hubertus Jungius* (1713) (Knuttel 16184a).
- Memorie** ➤ [anoniem], *Memorie overgegeven by Adolph Henrik Grave van Rechteren ... Waar in vervat is al het geen zich heeft toege dragen op het subject van eenige verschillen tusschen de Lakeyen van bovengemelde Graeve, en tusschen die van de Heer Menager ...* (Den Haag 1712) (Knuttel 16038).
- Nederlandsch** ➤ [anoniem], *Nederlandsch toestand na den Utrechtsche vrede* (1718) (Knuttel 16408 A).
- Op de Vrede** ➤ [anoniem], *Op de Vrede tot Uytrecht gesloten den 11. April 1713 naer den Twaelf Jaerigen Oorlog* (Knuttel 16182).
- Saint Pierre 1713** ➤ Abbé de Saint Pierre, *Projet pour rendre la paix perpetuelle en Europe* (1713).
- Schets** ➤ [anoniem], *Korte Schets van 's Lands welwezen door de laatste Vrede, Nevens eenige Aanmerkingen op het stuk van de com-mercie en barriere* (1714) (Knuttel 16231).
- Swift 1711** ➤ Jonathan Swift, *The Conduct of the Allies* (1711).
- Uitregtse** ➤ [anoniem], *Uitregtse Vreugd-basuin. De Vrede tussen den Koning van Vrankryk en de Staten der Op de Vrede tot Uytrecht gesloten den 11. April 1713 naer den Twaelf Jaerigen Oorlog* (Knuttel 16182).
- Vereenighde** ➤ [anoniem], *Vereenighde Nederlanden genoodsaecht zijn tegens de koningen van Vrankrijk en Spaigne den Oorlogh te declareren, in dato den achtsten Mey 1702* (Den Haag 1702) (Knuttel 14760).
-

Kranten

AC	<i>Amersfoortse Courant</i>
ANvdD	<i>Het Aanstaaende Nieuws van den Dag: Kleine Courant</i>
AD	<i>Algemeen Handelsblad</i>
DvhN	<i>Dagblad van het Noorden</i>
NvdD	<i>Het Nieuws van den Dag: Kleine Courant</i>
UPSD	<i>Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad</i>

Memoires, kronieken, nieuwsboeken

- Cobbets 1806** ➤ *Cobbets Parliamentary History of England etc. 1688-1702* (12 delen), Londen 1806-12.
- Colbert 1757** ➤ Jean-Baptiste Colbert, *Memoirs of the Marquis of Torcy* (Londen, 1757), appendix, civ.
- Europische 1713** ➤ *Europische Mercurius ...* (1713).
- Freschot 1716** ➤ Casimir Freschot, *Histoire du congres et de la paix d'Utrecht, comme aussi de celle de Rastadt et de Bade*, Utrecht 1716.
- Harskamp 1851** ➤ E. Harskamp, 'Journael of daegelijxe annotatie vant gene ontrend de vredehandel tot Utrecht de heeren, daer toe den 16 december 1711 van stadswege gecommiteert, is voorgekomen', in: P.N. Visscher (red.), *Berigten van het Historisch Genootschap te Utrecht III*, 2 (1851).
- Lamberty** ➤ Guillaume de Lamberty, *Mémoires pour servir à l'histoire du XVIIIe siècle* (14 delen), Den Haag 1724-1740.
- SGD** ➤ Verslagen van de vergaderingen van de Staten Generaal (Staten Generaal Digitaal).
- Williams 1707** ➤ John Williams, *The Redeemed Captive*, Boston 1707.

Correspondentie

- Grimblot 1848** ➤ Paul Grimblot (red.), *Letters of William III, and Louis XIV and of their Ministers etc. 1697-1700* (2 delen), Londen 1848.
Veenendaal 1976 ➤ A.J. Veenendaal (red.), *De briefwisseling van Anthonie Heinsius 1702-1720* (20 delen), Den Haag 1976-2001.
-

Literatuur

- Aalbers 1977** ➤ Johan Aalbers, 'Holland's Financial Problems (1713-1733) and the Wars against Louis XIV', in: A.C. Duke and C.A. Tamse (ed.), *Britain and the Netherlands VI: War and Society*, Den Haag 1977, 79-93.
Aalbers 1980 ➤ Johan Aalbers, *De Republiek en de Vrede van Europa. De Buitenlandse Politiek van de Republiek der Verenigde Nederlanden na de Vrede van Utrecht (1713), voornamelijk gedurende de Jaren 1720-1733. I: Achtergronden en algemene Aspecten*, Groningen 1980.
Arasaratnam 1967 ➤ S. Arasaratnam, 'The Dutch East India Company and its Coromandel trade 1700-1740', in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 123 (1967) no. 3.
Banier 1914 ➤ Willem Adrianus Bannier, *De vrede van Utrecht, 11 april 1713: rede, uitgesproken voor de leerlingen van het Stedelijk Gymnasium te Utrecht op 11 april 1913*, Utrecht 1914.
Bijl 1975 ➤ Murk van der Bijl, 'Utrechts weerstand tegen de oorlogspolitiek tijdens de Spaanse Successieoorlog - de rol van de heer van Welland van 1672 tot 1708', in: H.L.Ph. Leeuwenberg en L. van Tongerloo (red.), *Van standen tot staten*, Utrecht 1975, 135-199.
Bromley 1970 ➤ J. Bromley (ed.), *The New Cambridge Modern History VI*, Cambridge 1970.
Childs 1991 ➤ John Childs, *The Nine Years War and the British Army 1688-1697: The Operations in the Low Countries*, Manchester 1991.
Clark 1970a ➤ G.N. Clark, 'The Nine Years War 1688-1697', in: Bromley 1970, 223-53.
Clark 1970b ➤ G.N. Clark, 'From the Nine Years War to the war of the Spanish Succession', in: Bromley 1970, 381-409.
Geyl 1952 ➤ Pieter Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse Stam, deel IV*, Amsterdam/Antwerpen 1952.
Haks 2005 ➤ Donald Haks, 'War, government and the news. The Dutch Republic and the War of the Spanish Succession, 1702-1713', in: Joop Koopmans (ed.), *News and Politics in Early Modern Europe (1500-1800)*, Leuven 2005, 182.
Hellemma 2006 ➤ Duco Hellemma, *Buitenlandse politiek van Nederland. De Nederlandse rol in de wereldpolitiek*, Utrecht 2006.
Kamen 2001 ➤ Henry Kamen, *Philip V of Spain. The King who reigned twice*, New Haven en Londen 2001.
Kist 1848 ➤ N.C. Kist, *Neêrland's Bededagen en biddagsbrieven* (2 delen), Leiden 1848.
Kurtz 1928 ➤ H.G. Kurtz, *Willem III en Amsterdam 1683-1685*, Utrecht 1928.
Legrelle 1892 ➤ Arsène Legrelle, *La Diplomatie française et la succession d'Espagne. Deel IV: La solution 1700-1725*, Parijs 1892.
Onnekink 2008 ➤ David Onnekink, 'The Spanish Partition Treaties: a re-evaluation', in: Glenn Richardson (ed.), *The Contending Kingdoms of France and England: 1066-1904*, Aldershot 2008.
Postma 1990 ➤ Johannes Postma, *Dutch In The Atlantic Slave Trade, 1600 - 1815*, Cambridge Ma. 1990.
Rule 2007 ➤ John C. Rule, 'The Partition Treaties, 1698-1700: A European View', in: Esther Mijers en David Onnekink (ed.), *Redefining William III: The Impact of the King-Stadholder in International context*, Aldershot 2007, 91-105.
Stork-Penning 1958 ➤ J.G. Stork-Penning, *Het grote werk*, Groningen 1958.
Trevelyan 1934 ➤ G.M. Trevelyan, 'The "Jersey Period" of the Negotiations Leading to the Peace of Utrecht', *English Historical Review* XLIX (1934) 100-105.
Troost 2006 ➤ Wout Troost, *Willem III stadhouder-koning, een politieke biografie*, Hilversum 2006.
Veenendaal 1970 ➤ A.J. Veenendaal, 'The War of the Spanish Succession in Europe', in: Bromley 1970, 410-445.
-

Noten

- 1 Uitregtse.
- 2 Op de Vrede. De term Spaanse Successieoorlog komt in de tijd zelf niet voor.
- 3 De term wordt soms gebruikt door Nederlandse historici, zie bijvoorbeeld Aalbers 1980, vii.
- 4 Voor een goed overzicht van de Nederlandse politiek in de tweede helft van zeventiende eeuw, zie Troost 2006.
- 5 Kurtz 1928.
- 6 Er is geen goed overzicht van de Negenjarige Oorlog. Voor een korte samenvatting, zie Clark 1970. Voor een militaire analyse, zie Childs 1991.
- 7 Voor een analyse van het 'interbellum' (1697-1702), zie Clark 1970 b.
- 8 De onderhandelingen uit deze jaren zijn te reconstrueren aan de hand van de brieven van de gezanten en de twee vorsten: Grimblot 1848.
- 9 Onnekink 2008.
- 10 Over deze gebeurtenissen, zie het eerste hoofdstuk van Kamen 2001.
- 11 Over de Europese context van de verdelingsverdragen en het testament, zie Rule 2007.
- 12 Manifest, 7, 9.
- 13 Lisola 1667.
- 14 Het Manifest, bijvoorbeeld, verwijst hier expliciet naar.
- 15 Er is geen goede studie over het verloop van de Spaanse Successieoorlog, maar voor een helder overzicht van de gebeurtenissen, zie Veenendaal (1970).

- 16 Williams 1707.
- 17 <http://1704.deerfield.history.museum/>.
- 18 Postma 1990, 50.
- 19 Arasaratnam 1967, 335-337.
- 20 Een gedetailleerde analyse van de vredesonderhandelingen tussen 1705 en 1710 is te vinden in Stork-Penning 1958.
- 21 Stepney aan Vernon 26 april 1702, in TNA, State Papers 105.
- 22 Stork-Penning 1958, 16.
- 23 Voor een analyse van de Utrechtse politiek in deze periode, zie Bijl 1975.
- 24 Bijl 1975, 161.
- 25 Zie bijvoorbeeld Bruno van der Dussen aan Anthonie Heinsius 7 april 1712, in Veenendaal 1976 (deel 13).
- 26 Trevelyan 1934.
- 27 Swift 1711.
- 28 Hare 1711.
- 29 Hals 2005, 182.
- 30 RM, catalogusnummer RP-P-OB-83.036-180.
- 31 Aanmerkingen, 2.
- 32 Haec, 3, 7.
- 33 Lamberty 1724; Freschot 1716.
- 34 Brief Torcy 22 april 1711, in Colbert 1757, appendix, civ.
- 35 Robert Harley aan Anthonie Heinsius 29 september 1711, in Veenendaal 1976, deel 12.
- 36 Cobbets 1806, deel 7, appendix, cxv.
- 37 Willem Buys aan Anthonie Heinsius 27 November 1711, in Veenendaal 1976, deel 12.
- 38 NA, 1.01.05, inventarisnummer 8666: het verbaal van Willem Buys in Engeland.
- 39 Buys aan Heinsius 2 december 1711, in Veenendaal 1976, deel 12.
- 40 Legrelle 1892, 616.
- 41 Everard Harskamp heeft een journaal bijgehouden over de onderhandelingen in Utrecht, zie Harskamp 1851.
- 42 Chevalier 1713, 13.
- 43 Chevalier 1713, 44.
- 44 Memorie, 9.
- 45 Memorie, 15.
- 46 Harskamp 1851, 179.
- 47 Harskamp 1851, 179.
- 48 Europese 1713, 5.
- 49 RM, catalogusnummer RP-T-00-3673.
- 50 Kist 1848, deel 2, 302.
- 51 Saint Pierre 1713.
- 52 Over de financiële positie van de Republiek na 1713, zie Aalbers 1977.
- 53 Schets, 7.
- 54 Nederlandsch.
- 55 http://resource.sgd.kb.nl/SGD/18901891/PDF/SGD_18901891_0000178.pdf (SGD).
- 56 AH 12 september 1913.
- 57 Geyl 1952, 919.
- 58 Hellemas 2006, 28.
- 59 Bannier 1914.
- 60 DvN, 12 april 1913.
- 61 UPSD, 11 juli 1863.
- 62 NvdD, 8 juni 1886.
- 63 ANvdD, 21 juni 1888.
- 64 HUA, catalogusnummer 97058.
- 65 NvdD, 11 juni 1892.
- 66 http://resource.sgd.kb.nl/SGD/19781979/PDF/SGD_19781979_0000451.pdf (SGD).
- 67 AC, 24 juni 2005.
- 68 Aldus het eerste artikel van het tractaat tussen Spanje en Engeland.

Ed Jonker

Utrecht 1713: een vorm van instrumentele geschiedschrijving

De campagne rond 'Utrecht 1713' is een schoolvoorbeeld van instrumentele of pragmatische geschiedschrijving. Deze toepasbare vorm van geschiedenis vraagt om een bruikbaar, op maat gesneden verleden. Natuurlijk is in de geschiedschrijving een zekere mate van subjectieve zingeving onontkoombaar, maar bij de Vrede van Utrecht is de aanpassing aan eigentijdse wensen wel erg opzichtig geworden. Deze maakbaarheid van het Utrechtse verleden past in een meer algemene trend naar musealisering, die in dit geval is doorgeslagen naar trivialisering van erfgoed. Geschiedenis verwordt zo tot city branding. De

Ed Jonker is geschiedfilosoof aan de Universiteit Utrecht, sinds 2007 als bijzonder hoogleraar 'Grondslagen van de Geschiedbeoefening'. In 1988 is hij gepromoveerd op De Sociologische Verleiding. Sociologie, sociaal-democratie en de welvaartsstaat. Hij schrijft vooral over de relatie tussen geschiedwetenschap, historische cultuur en politiek, onder andere in *De geesteswetenschappelijke carrousel. Een nieuwe ronde in het debat over wetenschap, cultuur en politiek* (Amsterdam 2006) en *Inburgering. Identiteit, loyaliteit en burgerschap* (Assen 2007).

boodschap van dit artikel is dat we dat beter niet op die manier kunnen doen.

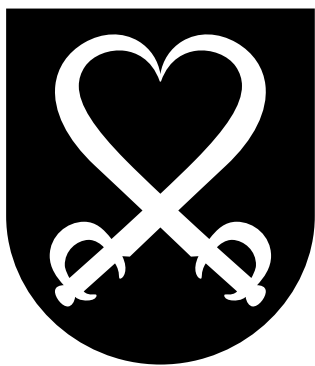
Dit essay gaat niet over 1713. Het vertrekpunt van mijn beschouwing ligt in de toekomst, in 2018. Het gaat dus niet over het verleden en ook niet eens over hedendaagse definities van erfgoed, begrippen waarmee de lezers van *Oud-Utrecht* vertrouwd zijn. We gaan kijken naar een verschijnsel dat nog het best omschreven zou kunnen worden als ‘anticiperende herinnering’. Dat is een soort toekomstgerichte inzet van nog te ontwikkelen erfgoed voor economische en culturele doelen. Historische cultuur fungeert in deze context, om een oud-minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur te citeren, als glijmiddel voor zakelijk gewin.

Waarom nu als uitgangspunt het jaar 2018 gekozen? Omdat Nederland is aangewezen om in dat jaar één van de culturele hoofdsteden van Europa te leveren. In ons partnerland, Malta, is de besluitvorming vrij eenvoudig verlopen: daar heeft men de roemruchte kruisvaarderversting Valletta met het nog oudere Mdina gecombineerd en dan heb je meteen zo’n beetje heel Malta afgedekt. In Nederland liggen de zaken gecompliceerder, omdat daar meer kandidaten zijn. Vandaar dat er een competitie is uitgeschreven, waarbij verschillende steden zich konden presenteren met een heus *bid book* en wat dies meer zij. Utrecht, dat wil zeggen het gemeentebestuur en de universiteit, besloten mee te doen. De winnende stad wordt in 2013 aangewezen. Daarom moest Utrecht zich in dit jaar op de kaart weten te zetten als een bolwerk van cultuur.

Dynamisch erfgoed?

Inmiddels weten we dat Utrecht de *shortlist* niet heeft gehaald. Van de wel genomineerden gooit de Brabantse stedenband hoge ogen, met als kern Eindhoven, de slimste stad van Nederland - volgens autochtoon cabaretier Theo Maessen is dat zelfs nog het geval als je Helmond meerekent. Eindhoven heeft een groter budget vrijgemaakt dan Utrecht en de culturele omgeving oogt daar wat futuristischer en dynamischer dan die in Utrecht, waar men nogal nadrukkelijk de erfgoedkaart heeft getrokken. Dat was kennelijk niet zo overtuigend; misschien liggen erfgoed en culturele dynamiek elkaar toch niet zo goed.

Natuurlijk, de wereld van het erfgoed is wel degelijk in beweging en ongetwijfeld bestaan er steeds verschuivende en zich vernieuwende opvattingen over de omgang met de sporen van het verleden. We willen het erfgoed toekomstbestendig maken en mogelijkheden openhouden voor nieuwe invullingen ervan door nieuwe generaties. In die zin zijn erfgoedprogramma's wel degelijk dynamisch. Dat neemt niet weg dat het kenmerk van historische cultuur toch is, dat deze naar het verleden kijkt. De ontwikkeling van erfgoed is uiteindelijk gericht op de conservering van als waardevol aangewezen cultuurproducten. Bij alle gepraat over dynamisch en veranderlijk

***treaty of
utrecht***
300 years

VJ op de Dom, september 2012. Foto Anna van Kooij.

erfgoed wordt vaak vergeten dat de natuurlijke neiging van veel erfgoedbewakers - en zeker van het erfgoedpubliek - letterlijk behoudzuchtig is. Dat probeert men vaak te verbloemen met op het eerste gezicht aansprekende leuzen als die van het 'levend verleden', dat 'naar je toekomst'. Die misleidende formule is zelfs gebruikt voor een geschiedenisleermethode in het secundair onderwijs. Het verleden wordt hier gepresenteerd als levend, maar het is natuurlijk zo dood als een pier. Ik bedoel dat niet alleen letterlijk, in de triviale zin dat elke culturele nalatenschap passé is, afgelegd en bijgezet. Waar het mij om gaat is dat ook het denken over het verleden in termen van erfgoed intellectueel niet altijd even levendig is.

Dat komt omdat erfgoed vraagt om een specifiek soort geschiedenis: het heeft behoefte aan een stabiel en overzichtelijk verleden. Erfgoedgebruikers houden van culturele canons, ze willen graag weten wat wel en wat niet tot erfgoed gerekend wordt. Vervolgens krijgen ze graag uitgelegd wat hun lievelingserfgoed betekent en wat men er zo van moet vinden. Daarom is de erfgoedsector ook dol op duidelijke periodisering, op vaste volgordes van gebeurtenissen en van artistieke stijlen. Men is ook zeer gesteld op overzichtelijke rolverdelingen in goed- en foutscenario's. Vaststaande plekken van herinnering met vastgelegde data van herinnering zijn ook geliefd. Bovenal zoekt men naar continuïteit, naar de geruststelling die uitgaat van het behoren tot eeuwenoude tradities. Liefst beleeft men dat als deelgenoot aan 'vanouds' voorgeschreven overgeleverde rituelen.

Die behoefte aan cultureel en sociaal houvast kan leiden tot verstening van herdenkingen en tot stereotypering van het verleden. De Duitse filosoof Friedrich Nietzsche heeft in de negentiende eeuw een klassiek bezwaar geuit tegen wat hij epigonendom noemde, tegen slaafse, steriele

Dom in de schijnwerpers, september 2012. Foto Anna van Kooij.

navolging. In zijn ogen was teveel aandacht en verering voor erfgoed slecht voor het leven, omdat het de culturele creativiteit in het heden om zeep hielp. Tegenwoordig kennen we dat verwijt in de vorm van klachten over de musealisering van de samenleving. Het bezwaar daartegen is dat het dreigt te leiden tot verstening, tot een culturele bevroering.

Musealisering van de leefwereld

Die historisering is ook doorgedrongen in onze eigen leefwereld. Utrecht kent zijn museumkwartier, binnen de zuidelijke singels. Gelukkig is dat museumkwartier nog geen werelderfgoed, want dan zou het nooit meer mogen veranderen. De grachtengordel van Amsterdam is onlangs officieel dood verklaard, bijgezet in het mausoleum. Opgebaard, gemummificeerd, want ingevroren als werelderfgoed. De Noordoostpolder was het een jaar geleden ook bijna geworden. Protesten vanuit de daar nog werkzame bevolking hebben dat gevaar afgewend. De *pensionado's* die in die polder woonden, waren vóór de erfgoedstatus. Dat illustreert het probleem treffend. Als het aan de vijftigplussers zou liggen, werd heel Europa een museum, waarin een weldadige rust zou heersen. Dat verlangen naar rust is een soort culturele variant van het NIMBY-syndroom: *Not In My Backyard*. Geen drukte en nieuwlichterij, maar een aan de vergrijzing aangepast ritme.

De Universiteit Utrecht doet, bij alle tentoongespreide dynamiek, van harte mee aan dit proces van 'vererfgoeding'. Neem de gebouwen in de Uithof. Dat *science park* is niet de meest historische omgeving, dus daar moest nodig wat eerbiedwaardige continuïteit en traditie ingebracht worden. Hier doet zich het fenomeen voor van de zogenaamde *invention of tradition*. Deze antropologische term duidt op het verschijnsel, dat tradities juist bedacht ('uitgevonden') worden in situaties waarin oude gebruiken en plechtankers verdwenen zijn. De nieuwe tradities vormen een antwoord op de historische *horror vacui* die het gevolg is van het verdwijnen van vertrouwde verhoudingen. De retro-tradities suggereren dan ook een verband met een oud en eerbiedwaardig verleden. Zo kennen we het F. A. F. C. Wentgebouw, geen trainingshonk van een voetbalclub, maar vernoemd naar een geleerde. Het wordt binnenkort overigens afgebroken. Er is het Willem C. van Unnikgebouw, dat goeddeels leeg staat en ook rijp is voor de sloop, tenzij er een parkeergarage van wordt gemaakt. Het Herman J. Langeveldgebouw (voorheen Centrumgebouw Zuid) en het Marinus Ruppertgebouw (Transitorium 1) hebben nog enige tijd van leven.

Dat er in de Uithof een Minnaertgebouw staat, dat begrijpen de meesten van ons nog wel. Maar die andere namen? Die moeten we toch eerst opzoeken in het *Album Professorum* van mijn onvolprezen collega Leen Dorsman, hoogleraar Universiteitsgeschiedenis. Daarin zullen we overigens weer niet alle naamgevers van gebouwen terug vinden, omdat sommigen niet uit de wetenschap kwamen. Is dit nu een levende traditie geworden? Voegt het iets toe aan ons bleke bestaan in het heden? Vormt het tradities van reuzen en dwergen die op hun schouders staan? De meeste wetenschappers in de Uithof denken daar toch anders over. Ze beschouwen zichzelf vaak als reuzen en hun voorgangers als dwergen. Als ze er al een gedachte aan wijden.

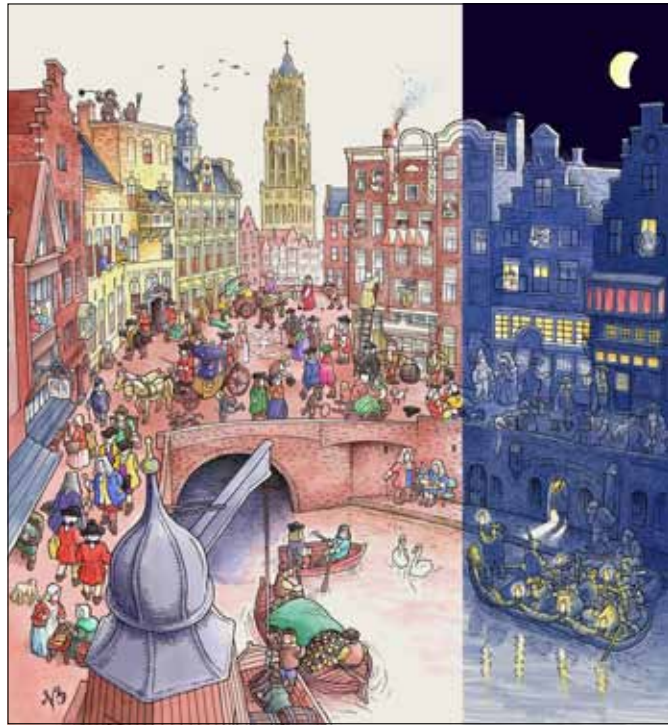
Traditievorming en naamgeving komen alleen tot leven als het mis gaat, als blijkt dat het gekozen verleden bij nader inzien niet stabiel en geruststellend is. Zoals bij het Debye Instituut, waar een akelige controversie ontstond over het oorlogsverleden van deze natuurkundige. Daar werd door de bestuurlijk verantwoordelijken anders tegenaan gekeken dan door oud-collega's en leerlingen van Debye. In Maastricht tilden ze er weer wat minder zwaar aan dan in Utrecht. Het is geen Utrechtse ziekte, getuige de vergelijkbare controversie rond het Amsterdamse Meertens Instituut. Het illustreert wel dat dit soort naamgeving vaak ondoordacht gebeurt, in de waan van de dag. Dat levert platte, onkritische, instrumentele geschiedenis op. Onduidelijk is dan vaak op welke gronden en met welke bedoeling historische verbanden worden gelegd. Informatie of verantwoording wordt veelal niet gegeven. Daar wordt ook door de bestuurlijke naamgevers liever niet om gevraagd, want als je de professionele historici aan het woord laat, krijg je allicht gedoe met nuanceringen en bedenkingen.

Utrecht 2013

Een vergelijkbaar patroon is zichtbaar bij de pogingen om Utrecht in 2013 een cultuurhistorisch fundament te verschaffen. Daarvoor heeft men een project bedacht onder het wat verwarrende logo *Vrede van Utrecht 2013*. Waar staat het voor? Is er een geheime oorlog gaande waarvan de einddatum al vast staat? Nee, het gaat om een gezamenlijk project van de Gemeente Utrecht en de Universiteit Utrecht om de stad Utrecht op de kaart te zetten. Dat moest dus gebeuren in 2013, want dat was het jaar waarin bepaald zou worden of Utrecht de status van Europese culturele hoofdstad in 2018 zou krijgen. Om dat te bewerkstelligen werd een campagne van *city branding* opgezet.

Kennelijk is men enige jaren geleden met dat jaartal 2013 in het hoofd gaan brainstormen. En vervolgens kwam er een *unique selling point* voor Utrecht uit de bus in de gedaante van de Vrede van Utrecht in 1713. Een rond getal: drie eeuwen geleden en exclusief Utrechts. Wel was er

Illustratie gemaakt door Niels Bongers voor de tentoonstelling 'Hoge pruiken, plat vermaak' (16 maart - 25 november 2013) in Het Utrechts Archief.

natuurlijk een klein inhoudelijk probleem. De Vrede van Utrecht uit 1713 was een beetje vergeten geraakt. Want hoe was het ook al weer? Het was het einde van de Spaanse Successieoorlog en meteen ook van de internationale betekenis van de Republiek. Dat is met het oog op *city branding* niet echt veelbelovend. Gelukkig bleek er, buiten Nederland, een klein rechtshistorisch discours te bestaan waarin de vrede van 1713 in verband werd gebracht met het eind van de religieuze conflicten in Europa. Toen gloorde er licht aan de horizon, omdat eigentijdse thema's als tolerantie en multicultureel burgerschap verbonden konden worden aan 'Utrecht 1713'.

Zo werd geprobeerd om van 1713 alsnog een historische traditie te maken. En zeker, we zijn inmiddels bekend met het mechanisme van de *invention of tradition*. We weten dat de opbouw van officiële herinneringen zo werkt. Toch is het fascinerend en ook wat onthutsend om te zien hoe een dergelijke traditie om puur opportunistische, bestuurlijke redenen in het leven wordt geroepen. Het is nog maar de vraag of het in dit geval gaat beklijven. Niet elke *invention* is succesvol; om geaccepteerd te raken moet gefabriceerde geschiedenis een zekere geloofwaardigheid en zeggingskracht hebben. De concurrentie is zwaar: '1713' valt historiografisch in het niet bij '1648' en '1815', bij het systeem van Westfalen en dat van Wenen. Rond die historische ijkpunten, in eerste aanleg natuurlijk ook kunstmatige uitvindingen, is een bloeiende intellectuele cultuur ontstaan. Maar daar wilde men zich liever niet bij aansluiten. Want dat was niet in Utrecht en het was niet in een jaar dat eindigde op het cijfer 13. Aan de vakhistorici van de eigen universiteit werd niets gevraagd. Want die zouden toch maar gaan zeuren en mekkeren over de werkelijke betekenis van Utrecht 1713.

Dus besloot men de Vrede van Utrecht uit 1713 op te poetsen, onder meer door de instelling van een wisselleerstoel. De arme bekleders van die leerstoel moesten zich in bochten wringen om een verband te leggen tussen de actuele problematiek die zij aan de orde wilden stellen en de

vredesbesprekingen van 1713. Het resultaat deed enigszins denken aan de voormalige DDR, waar elk openbaar historisch betoog begon én eindigde met een beleefde verwijzing naar Marx. Deze rituele verwijzingen stonden meestal totaal los van de werkelijke inhoud. Zo is het ook hier gegaan. De gastdocenten toonden zich beleefd en wijdden enkele zinnen aan de geest van Utrecht 1713: de gastheer kon tevreden zijn. Wel viel er een lijk uit de kast, omdat in de Vrede van Utrecht ook de slavenhandel gereguleerd - en daarmee min of meer gelegitimeerd - werd. Dat politiek incorrecte gegeven moest alsnog een plaats krijgen in de verder zeer sociaalwenselijke presentatie van de Vrede van Utrecht.

Een proeve van die voorstelling van zaken valt te vinden in de wijd verspreide brochure rond het thema 'Utrecht Viert Vrede'. In dit *Vrede van Utrecht magazine* uit september 2012 wordt de vrede van Utrecht voorgesteld als een '... succesvol compromis dat de wereld veranderde'. Utrecht 1713 was eigenlijk Westfalen 1648, want '... met de vrede van Utrecht kwam een eind aan twee eeuwen godsdiensttwisten en bloedige oorlogen'. De succesvolle aanpak van de vrede van Utrecht was bovendien, zo lezen we, een voorbeeld voor het oplossen van latere conflicten, zoals in Wenen 1815. Hier wordt Utrecht 1713 dus handig, maar weinig overtuigend, gekoppeld aan de invloedrijke tradities van 1648 en 1815. Of de vrede van Utrecht nu echt 'de wereldgeschiedenis een andere richting' heeft gegeven?

Hoe dan ook, die vrede moet gevierd. Het wemelt in 2013 van de activiteiten. Utrecht is dan Nationale Bevrijdingsstad, zodat 1713 in verband gebracht kan worden met de herdenkingen van de Tweede Wereldoorlog op 4 en 5 mei. Dan zit je erfgoedtechnisch gesproken altijd op rozen. Verder is er een heus vredesvoetbaltoernooi. Ook Roze Zaterdag wordt onder de vleugels van de tolerante geest van 1713 geschaard. Dat spoort niet helemaal met de Utrechtse vervolging van homo's rond 1730, waar nog niet zo lang geleden een gedenksteen voor is geplaatst op het Domplein. Een kniesoor die daar op let. Tal van gemeenten om Utrecht heen delen in de feestvreugde. De Bilt, Woerden en Zeist vieren de vrede, net als enkele gemeentes die zelf recente *inventions of tradition* zijn, zoals De Ronde Venen en de Gemeente Heuvelrug. Zij scharen zichzelf met terugwerkende kracht onder de historische *Utrecht experience*.

En, o ja, er is ook nog even een slavernijconferentie onder de titel 'The Colonial Legacy'. Dat lijkt niet zo leuk, maar dit thema wordt in de brochure cosmetisch gekoppeld aan de afschaffing van de slavernij. Die daar dus niets mee te maken had. Verwacht mag worden dat de uitgenodigde sprekers dit gegeven welwillend zullen negeren. Het geheel geeft wel zicht op het karakter van erfgoed: geruststellend, warm gekoesterd en kritiekloos. Dat is niet wat Johan Huizinga bedoelde met zijn beroemde definitie van geschiedenis als de vorm waarin een cultuur zich rekenschap geeft van haar eigen verleden.

Nederland 1813

Gelukkig, zou je bijna zeggen, dreigt er gevaar van buiten. Want in 2013 is het tweehonderd jaar geleden dat het Koninkrijk der Nederlanden gesticht werd. Misschien was dat eigenlijk pas echt het geval in 1815 of in 1839 of in 1848, maar dat mag de herinneringspret niet drukken. Daarom is er een comité ingesteld onder leiding van oud-premier Ruud Lubbers, dat de herdenking zou gaan voorbereiden van tweehonderd jaar 1813. Dat leidde tot enig intern gekrakeel en inmiddels is Lubbers teruggetreden. Het *format* is gewijzigd naar twee jaar lang herdenken van 1813 en 1815. Hoewel 1813 als herdenkingstraditie niet erg leeft (de laatste herdenking in 1963 werd een waar fiasco, met faillissement en al), kun je zien aankomen dat Utrecht 1713 het af zal gaan leggen tegen de landelijke concurrentie van 1813. Zeker nu de abdicatie van Beatrix en de troonsaanvaarding van Willem-Alexander in 2013 hebben plaatsgevonden.

Wat betekent dit alles voor dit Jaarboek? Had de redactie van het *Jaarboek Oud-Utrecht* dan maar moeten afzien van dit thema, omdat anderen het zich op oppervlakkige wijze toegeëigend hebben? Nee natuurlijk, je moet je een interessant gegeven niet laten afpakken. En je kunt het kritisch behandelen. Zo worden in het inleidende artikel van David Onnekink keurig alle geschiedkundige mitsen en maren vermeld. Typisch een stuk waar ambitieuze *spin doctors* niet op zitten te wachten. Hiermee gaat dit jaarboek de publicitaire oorlog om de Vrede van Utrecht dan ook vast niet winnen. En zo hoort het ook; Huizinga zou goedkeurend geknikt hebben. Vergelijkenderwijs geldt dat ook voor de genoemde universitaire programma's. Bij alle rariteiten waren de meeste gasthoogleraren interessant en hun programma's zinvol. Alleen hadden ze niets met 1713 van doen. Sterker nog, ze hadden beter zonder die ballast ontwikkeld kunnen worden.

De boodschap is in beide gevallen: bepaal zelfstandig je inhoudelijke agenda, maar let daarbij wel op je omgeving. Ongetwijfeld zal dit jaarboek over 1713 veel interessante historische informatie bevatten. Het is daarbij wel zaak om jezelf rekenschap te geven van het politiek-bestuurlijke krachtenveld rond Utrecht 2013. En om vervolgens de lezers uit te leggen hoe dit jaarboek zich daartoe verhoudt.

*vrede
van
utrecht
300 jaar*

Renger E. de Bruin

Het exposeren van de Vrede

**De tentoonstelling over de Vrede van
Utrecht in het Centraal Museum**

**12 APRIL T/M
22 SEPTEMBER
2013**

**CENTRAAL
MUSEUM**

Centraal Museum, Utrecht
centraalmuseum.nl

Bij de vele manifestaties rond de herdenking van de Vrede van Utrecht zullen bezoekers zich afvragen wat die vrede uit 1713 nu eigenlijk inhield. Een antwoord kunnen ze vinden door het bekijken van de tentoonstelling 'In Vredesnaam, de Vrede van Utrecht 1713' in het Centraal Museum. Met teksten, animaties, een audiotour, een educatief programma (de Werkplaats) en vooral veel authentieke voorwerpen komt het onderwerp tot leven, ondersteund door een spannende vormgeving. Dit artikel belicht de inhoud en de totstandkoming van de expositie.

Renger E. de Bruin (1956) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Hij was vervolgens als docent en onderzoeker verbonden aan de universiteiten van Utrecht, Leiden en Greifswald (D). Sinds 1994 is hij conservator stadsgeschiedenis bij het Centraal Museum Utrecht. Van 2001 tot 2011 was hij bovendien bijzonder hoogleraar Utrecht Studies. Als conservator was hij hoofdverantwoordelijk voor de samenstelling van de tentoonstelling over de Vrede van Utrecht in het museum.

Het is een bewerking van de Van der Mondelezing op 12 februari 2013.

Dat er in 2013 een tentoonstelling moest komen over de Vrede van Utrecht werd al jaren geleden duidelijk. Bij de eerste initiatieven voor de herdenkingsmanifestatie rond de jaarwisseling 2002/2003 heb ik het belang van een grote historische expositie in de traditie van de Unie van Utrecht naar voren gebracht. Dat plan is inderdaad deel geworden van de manifestaties die in het herdenkingsjaar zelf gerealiseerd zijn. De samenwerkende Utrechtse musea komen, ieder uitgaande van de eigen missie, met een tentoonstelling rond het thema Vrede van Utrecht. In dit artikel wil ik ingaan op de internationale tentoonstelling die met de titel 'In Vredesnaam, De Vrede van Utrecht 1713' van 12 april tot 22 september 2013 in het Centraal Museum te zien is. Ik zal het daarbij zowel over de inhoud als over de organisatorische aspecten hebben. Deze bijdrage is gebaseerd op de Van der Monde-lezing, die ik op 12 februari 2013 in de Pieterskerk heb gehouden.

Gevoed vanuit de wetenschap

De herdenking van de Vrede van Utrecht was een waagstuk, omdat het te herdenken feit in Nederland onbekend was. Daar zou nu verandering in moeten komen, maar op het moment dat de herdenkingsplannen zich in het eerste stadium bevonden, waren er maar weinig mensen die wisten wat die Vrede van Utrecht nu precies was. Iets meer historisch geïnteresseerden verwachten deze vrede soms met de Unie van Utrecht. Dit verdrag uit 1579 heeft in het traditionele geschiedenisonderwijs veel meer aandacht gekregen dan de vrede uit 1713 en is in tegenstelling tot de vrede ook enkele malen herdacht, bijvoorbeeld in 1879 en 1979. Bij de laatste gelegenheid was er onder meer een tentoonstelling in het Centraal Museum, een monografie, een themanummer van het *Jaarboek Oud-Utrecht* en een herdenkingsmunt. Dat die Unie van Utrecht zo veel bekender is dan de Vrede is eenvoudig te verklaren. Waar de Unie een beginpunt van een glorierijke periode in de Nederlandse geschiedenis was, vormde de Vrede daarvan een eindpunt. De pretentie van de toenmalige Utrechtse burgemeester Henk Vonhoff dat de Unie van Utrecht het begin van de Nederlandse democratie vormde, is overdreven, maar een cruciaal moment in het Nederlandse staatsvormingsproces was het zeker. De Unie van samenwerkende provincies heeft zich binnen tien jaar ontwikkeld tot de Republiek der Verenigde Nederlanden en de verdragstekst heeft tot 1795 als feitelijke grondwet van die republiek gefungeerd.¹

Dat de Vrede van Utrecht niet zo'n uitstraling heeft als de Unie van Utrecht is wel te verklaren uit het verschil in glorie. Waar de Unie staat voor een heldhaftige strijd tegen Spanje en het begin van de Gouden Eeuw, markeert de Vrede van Utrecht juist het einde daarvan. Het was de opmaat voor de weinig glorieuze Pruikentijd. Bij de onderhandelingen in Utrecht bleek dat de internationale rol van Nederland was uitgespeeld. De misschien wel bekendste uitspraak uit die onderhandelingen, die van

Portret van Melchior de Polignac (1661-1741), Frans onderhandelaar bij de Vrede van Utrecht. Olieverf op doek, naar Hyacinthe Rigaud, eerste helft 18de eeuw. Musée Crozatier, Le Puy-en-Velay, inv. nr. 833.9.

de Franse gezant Melchior de Polignac tegen de Nederlanders ('Wij onderhandelen bij u, over u en zonder u') is tekenend voor het vernederende karakter.² Dat was vooral voor het nationalisme van de negentiende en de vroege twintigste eeuw onverteerbaar. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er geen grote herdenkingen hebben plaatsgevonden zoals van de genoemde Unie van Utrecht of de Vrede van Munster (1648), die de onafhankelijkheid van de Republiek internationaal vastlegde. Bij het eerste eeuwfeest van de Vrede van Utrecht, in 1813, had de bevolking ook wel iets anders aan het hoofd: de aflopende Napoleontische heerschappij. Weer een eeuw later werd het einde van die heerschappij en het herstel van de onafhankelijkheid feestelijk herdacht, een feest dat in 1963 nog eens werd overgedaan met de reprise van onderdrukking 1940-1945 nog vers in de herinnering.

Onder historici geniet de Vrede van Utrecht uiteraard veel grotere bekendheid dan onder het brede publiek, ook in de landen waar de vrede een vergeten onderwerp of zelfs een taboe is. Toch is de bekendheid van deze Vrede ook onder vakgenoten niet overdreven groot. Zo bestaat er geen recent overzichtswerk, zelfs niet in de Angelsaksische wereld. De grote overzichtswerken dateren uit de late negentiende eeuw, van James Watson Gerard uit 1885 en van Ottocar Weber uit 1891.³ Er bestaan wel allerlei detailstudies en een encyclopedisch naslagwerk van Linda en Marsha Frey.⁴ Een complete moderne monografie, zoals die van Adam Zamoyski over het Wener Congres, ontbreekt echter.⁵

Inmiddels is er wel onderzoek op gang gekomen naar de vredessluitingen in 1713-1714 in hun context. Dat project is begonnen aan de Universiteit Utrecht, waar David Onnekink, Jeroen Duindam en ikzelf in 2006 zijn gaan bespreken hoe wij de toen nog redelijk ver weg liggende herdenking vorm konden geven met historisch onderzoek. In het onderzoeksgebied van David Onnekink, de internationale betrekkingen rond 1700, gebeurde al veel interessants, onder andere het werk van een onderzoeksgroep aan de Universiteit van Osnabrück die zich bezighoudt met vredesverdragen in de vroegmoderne tijd, onder leiding van Sigrid Westphal en Inken Schmidt-Voges. De samenwerking heeft geresulteerd in een serie conferenties in Osnabrück (mei 2011), Madrid (juni 2012) en Utrecht (april 2013). Medeorganisator van de conferenties in Osnabrück en Madrid was, naast David Onnekink en Inken Schmidt-Voges, ook Ana Crespo Solana van het *Instituto de Historia* CCHS-CSIC te Madrid. Voor Utrecht waren dat naast Onnekink en mijzelf ook Kornee van der Haven van de Universiteit Gent en Lotte Jensen van de Universiteit Nijmegen.

Vanaf het begin is er naar gestreefd om de congresreeks te verbinden met het museale project om de tentoonstelling te baseren op de laatste stand van het onderzoek. Het duidelijkst is dat in de catalogus, waarvan een aantal auteurs afkomstig is uit het congresnetwerk.⁷ Op deze catalogus kom ik nog terug. In de tentoonstelling zelf was ik de verbindingsschakel. De kunst was om de inzichten uit het onderzoek te vertalen naar een voor een brede bezoekerskring bevattelijk verhaal.

Het verhaal

Kenmerkend voor historische tentoonstellingen is dat de geëxposeerde voorwerpen er niet voor zichzelf staan, maar zijn geselecteerd in de context van een verhaal. In dit geval gaat het om de historische betekenis van de Vrede van Utrecht uit 1713. Het onder een breed publiek bekend maken van deze zo onbekende vrede is de grote uitdaging. De naamsbekendheid van de Vrede van Utrecht zal door activiteiten van de Stichting Vrede van Utrecht enorm toenemen, maar die hebben toch een sterk hedendaags karakter. Wat die vredessluiting drie eeuwen geleden nu precies inhield, is een andere zaak. Daar gaat deze tentoonstelling over. Er is gekozen voor een lange-termijn-perspectief. De kernboodschap is dat de Vrede van Utrecht een keerpunt in de

Overzicht van de eerste tentoonstellingszaal in het Centraal Museum met onder andere bouwfragmenten en kanonskogels van Kasteel Vredenburg. Foto: Ernst Moritz, 2013. Image & copyright Centraal Museum, Utrecht/Ernst Moritz.

wereldgeschiedenis is: het einde van de periode van de godsdienstoorlogen. Twee eeuwen lang was Europa verscheurd geweest door een reeks uiterst bloedige oorlogen over de vraag of de katholieke eenheid hersteld diende te worden of dat confessionele pluriformiteit aanvaardbaar was. De politieke kampioenen van het katholicisme, de Habsburgers en later Lodewijk XIV, verbonden deze missie met het nastreven van hegemonie in Europa en daarmee raakte de godsdienstoorlog verstrengeld met een machtsconflict. In de laatste fase verspreidde de strijd in Europa zich door het groeiende koloniale bezit van de grote mogendheden over de hele planeet en kreeg deze de trekken van een wereldoorlog. De onderhandelingen die op 29 januari 1712 in het Utrechtse stadhuis begonnen, maakten daar een kleine anderhalf jaar later een eind aan. De impact die deze onderhandelingen op de stad hadden, komt aan de orde in een tentoonstelling die Het Utrechts Archief heeft gemaakt.⁸

De Vrede van Utrecht als het definitieve einde van het tijdperk van de godsdienstoorlogen komt meteen aan het begin van de tentoonstelling in het Centraal Museum aan de orde. In de eerste zaal trekt een portret van Maarten Luther de bezoeker naar de Reformatie in de vroege zestiende eeuw toe. De verschillen tussen katholieken en protestanten op het gebied van theologie, liturgie en kerkopvatting worden aan de hand van voorwerpen als misgerei, een bijbel en een psalmboek duidelijk gemaakt. Uit het godsdienstige strijdgewoel dat op de breuk in de kerk volgde, worden onze eigen Tachtigjarige Oorlog en de Dertigjarige Oorlog in Duitsland gelicht. Een lokaal-Utrechtse episode daarin is het beleg van Vredenburg met de afbraakactie van Trijn van de Leemput, getoond aan de hand van schilderijen, bouwfragmenten en stenen kanonskogels.

Met de Westfaalse Vrede (Munster en Osnabrück) leek in 1648 een einde te zijn gekomen aan de godsdienstoorlogen. In de tentoonstelling is dit een afzonderlijk thema, onder de titel 'De Vrede die geen stand hield, Westfalen 1648'. Het thema is geplaatst in een tussenruimte tussen de eerste grote zaal met de Reformatie en de volgende grote zaal, die duidelijk maakt waarom de Westfaalse Vrede geen stand hield: de Franse koning Lodewijk XIV nam al snel de oude rol van de Habsburgers over en streefde het herstel na van de katholieke eenheid onder zijn leiding. Zowel in eigen land (de herroeping van het Edict van Nantes) als in de door hem veroverde gebieden maakte de Zonnekoning protestanten het leven zuur. In de tentoonstelling wordt dat prachtig gesymboliseerd met een beeld uit de collectie van het Château de

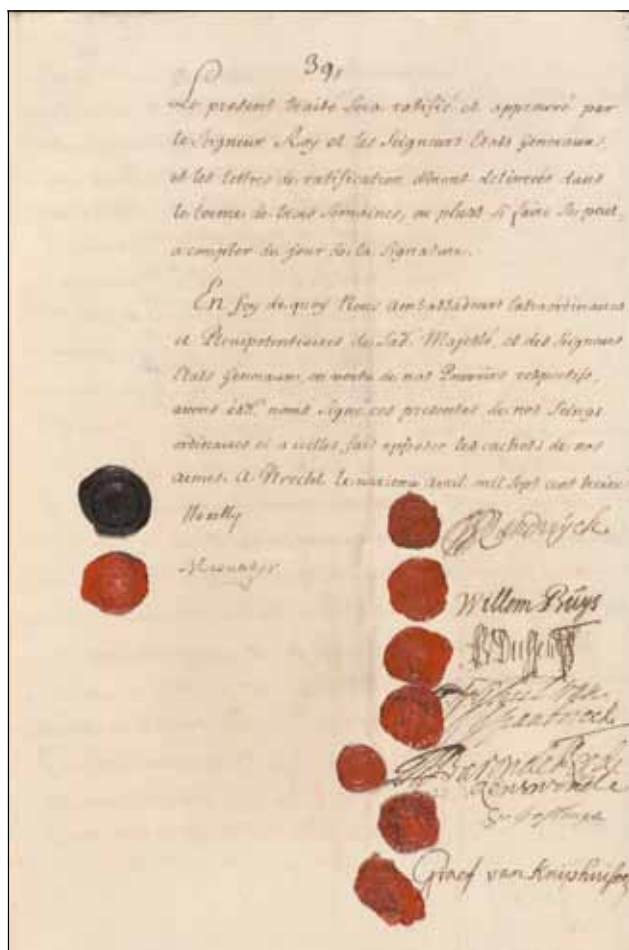
*Lodewijk XIV vertrappt de ketterij.
Marmeren beeld door Thomas Gobert,
1692. Musée National des Châteaux de
Versailles et de Trianon, Versailles,
inv. nr. MV 8679.*

Versailles: Lodewijk XIV vertrappt de ketterij, hij staat met zijn sandalen op een protestant te stampen die wanhopig naar zijn bijbels grijpt. Het streven van de Zonnekoning riep net als dat van de Habsburgers eerder sterke tegenkrachten op. De meest verbeterde tegenstander was prins Willem III, die in 1672 de verdediging tegen het oprukkende Franse leger in de Nederlandse Republiek organiseerde. Hij wist de Fransen te verdrijven en zelfs een Europese coalitie bijeen te brengen, met onder andere de Duitse keizer Leopold I, die door Lodewijk XIV tevergeefs op katholieke solidariteit werd aangesproken.

De coalitievorming slaagde helemaal nadat Willem III in 1688 zijn katholieke en pro-Franse schoonvader Jacobus II van de Engelse troon had gestoten en die samen met zijn vrouw Mary zelf had bestegen. Willem en Lodewijk zijn in de tentoonstelling met meer dan levensgrote statieportretten vertegenwoordigd.

Willem III wist de expansiedrift van zijn Franse tegenstander in een aantal oorlogen te stoppen. Bij de Vrede van Rijswijk (1697) leek dat doel bereikt te zijn, maar als een zwarte schaduw hing de kwestie van de Spaanse erfopvolging boven Europa. De kinderloze koning Karel II, een treurig product van Habsburgse inteelt, zou waarschijnlijk binnen niet al te lange tijd sterven en de vraag was naar wie de erfenis zou gaan. Het ging om nogal wat: behalve Spanje om delen van Italië, de Zuidelijke Nederlanden en niet te vergeten de koloniën, die vooral in Amerika waren gelegen, tot aan Los Angeles en Florida. Naar welke kant die erfenis zou gaan, had verregaande consequenties voor het moeizaam bereikte machtsevenwicht. Zowel Lodewijk XIV als Leopold I maakten op basis van hun huwelijken met zusters van Karel II en ook familiebanden in vorige generaties aanspraak op de erfenis voor zichzelf of hun nageslacht. Een compromiskandidaat, Jozef Ferdinand van Beieren, overleed nog vóór de ziekelijke Spaanse koning. Een verdelingsverdrag gesloten tussen Lodewijk XIV en Willem III had als probleem dat Karel II en Leopold I er niet in betrokken waren.

Toen de patiënt op de Spaanse troon op 1 november 1700 de langverwachte laatste adem uitblies (38 jaar oud), bleek hij de tweede zoon van de Franse kroonprins, de zeventienjarige Filips

Vredesverdrag van Utrecht tussen de koning van Frankrijk en de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden, 1713. Nationaal Archief, Den Haag, inv. nr. 12597.107.

van Anjou, als universeel erfgenaam te hebben aangewezen. Daarmee wilde de overledene in de eerste plaats voorkomen dat het Spaanse wereldrijk uiteen zou vallen. Door de tweede kleinzoon van Lodewijk XIV aan te wijzen, hoopte hij het bezwaar van vereniging van de Franse en de Spaanse troon weg te nemen. Willem III zag dat toch anders en bracht tegen de aanvaarding van de erfenis door Lodewijk XIV (tegen de afspraken van het verdelingsverdrag in) een Grote Alliantie op de been, die de aanspraken van keizer Leopold voor zijn tweede zoon Karel steunde. Na enige vertraging brak in het voorjaar van 1702 oorlog uit, de Spaanse Successieoorlog. Willem III was inmiddels overleden en op de

Engelse troon opgevolgd door zijn schoonzuster Anna. Zijn militaire rol werd overgenomen door John Churchill, hertog van Marlborough, en prins Eugenius van Savoye. Die wonnen heel wat veldslagen, maar een echte doorbraak kwam er niet. Bovendien raakte het geld op. Beide kanten hadden steeds meer moeite de strijd te financieren.

Er kwamen onderhandelingen, maar die hadden in eerste instantie geen resultaat. Toen in 1710 de vredesgezinde Tories de Engelse verkiezingen wonnen en de Spaanse troonpretendent Karel door het overlijden van zijn broer Jozef I keizer werd, (waardoor een machtsconcentratie aan de andere kant dreigde), ging Londen steeds duidelijker naar vrede streven en vond daarbij een gewillig oor bij de uitgeputte Fransen. In het najaar van 1711 waren de Britten en de Fransen er eigenlijk uit en stelden formele vredesonderhandelingen voor. Dat die in Utrecht zouden plaatsvinden, kwam uit de Britse koker. Doordat de Britten en Fransen er eigenlijk al uit waren (wat ze heftig ontkenden) waren de onderhandelingen een uitwerking van hun akkoord en het masseren van onwillige bondgenoten. Op 11 april 1713 konden de handtekeningen worden gezet, niet onder één verdrag, maar onder een hele serie bilaterale verdragen. Sommige daarvan werden pas later getekend en niet alleen in Utrecht, maar ook in Rastatt in het zuiden van Duitsland, in het Zwitserse Baden of in het Spaanse Madrid. Het geheel staat desondanks bekend als de Vrede van Utrecht.

Voornaamste resultaat van alle verdragen was dat de kleinzoon van Lodewijk XIV als koning van Spanje werd erkend (Filips V), maar dat Karel compensatie zou krijgen uit het Spaanse bezit in Italië en de Zuidelijke Nederlanden. Dit betekende bijvoorbeeld dat het huidige België veranderde van de Spaanse in de Oostenrijkse Nederlanden. Engeland kreeg Gibraltar, Menorca en gebied in Canada en haalde het *asiento de negros* binnen, het monopolie van de transatlantische slavenhandel op de Spaanse koloniën in Amerika. De Republiek moest het doen met Venlo en omgeving. Het verslagen Frankrijk kwam er eigenlijk heel goed vanaf met het formeel afstand doen van reeds verloren gebieden in Canada en aan de noordgrens. Een belangrijke stad als Lille werd weer aan de Fransen teruggegeven.

In heel Europa werd massaal feest gevierd met vuurwerken, dankdiensten en concerten. Er werden prenten, gedenkpenningen en boekjes uitgegeven. In 1738 kon het 25-jarig jubileum herdacht worden met vergelijkbare kunstuitingen. Met het vieren en herdenken van de Vrede van Utrecht eindigt de eigenlijke tentoonstelling. De laatste zalen zijn bestemd voor 'De Werkplaats voor de Vrede', een educatief concept, waar ik later in dit artikel nog op terugkom.

Voor de logische volgorde van een chronologisch verhaal met daarna een educatief programma is de architectuur van de tentoonstellingsruimte bij uitstek geschikt. De grote exposities in het Centraal Museum worden sinds 1988 opgesteld in de daartoe verbouwde voormalige stallen die stammen uit de tijd dat het museumcomplex een kazerne was. In het interne spraakgebruik heten ze nog steeds 'de Stallen'. Deze lange reeks zalen met een totaal oppervlak van 1000 m² en zes meter hoog maakt een wandeling door de tijd mogelijk.

Zoeken naar voorbeelden

Om tot een goed tentoonstellingsconcept te komen en inspiratie op te doen om te bepalen wat er te zien zou moeten zijn, hebben we in de voorbereidingsjaren heel wat exposities bekeken. Het meest voor de hand liggende voorbeeld was een expositie die al eerder te zien was geweest: die uit het herdenkingsjaar van de Westfaalse Vrede 1998. Op drie locaties in de vredessteden Munster en Osnabrück stond een enorme tentoonstelling *Krieg und Frieden in Europa*. Die was indrukwekkend, maar veel te uitgebreid. Honderden en nog eens honderden voorwerpen, een catalogus van drie dikke delen, het was allemaal niet te bevatten. In Nederland is in 1998 een serie tentoonstellingen te zien geweest over de Vrede van Munster met een gemeenschappelijke publicatie. Ook het Centraal Museum was daarin partij. Omdat het museum toen zelf wegens verbouwing gesloten was, is de tentoonstelling over Utrecht en de Vrede van Munster indertijd in de Domkerk gehouden.

Tijdens het onderzoek voor de Vrede van Utrecht heb ik samen met collega Maarten Brinkman, die al in een vroeg stadium bij het project betrokken was, een aantal tentoonstellingen bezocht en met de makers gesproken. Dat waren de dubbeltentoonstelling over het Heilige Roomse Rijk in Magdeburg en Berlijn (2006) en de herdenkingstentoonstellingen over de veldslagen bij Lützen (2007) en Oudenaarde (2008), uiteraard in de plaatsen van handeling. Beide laatste waren betrekkelijk kleine exposities, maar ze zaten goed in elkaar en werden begeleid door publicaties. De tentoonstelling over Lodewijk XIV in Versailles (2009-2010) was van een heel andere orde: een grote presentatie met een veelheid aan topstukken, begeleid door een dikke catalogus.

Verder was ik als medeauteur van de catalogus en vanuit een bruikleengeversrol betrokken bij twee tentoonstellingen in het Deutsches Historisches Museum in Berlijn: *Die Hugenotten* (2005-2006) en *Calvinismus, die Reformierten in Deutschland und Europa* (2009).⁹ Met de projectleiders, Sabine Beneke en Ansgar Reiss, heb ik uitvoerig over concept en inrichting kunnen spreken. Dat was zeer leerzaam. Ansgar Reiss heeft op een conferentie van de International

Ingang van het stadhuis van Oudenaarde tijdens de tentoonstelling 'Oudenaarde 1708, een stad, een koning, een veldheer'. Foto: Maarten Brinkman, 2008.

Committee of Museums in Archaeology and History (ICMAH) over 'Museums and Faith', in Luxemburg en Trier, een lezing gehouden over de tentoonstelling *Calvinismus*, die toen net stond.¹⁰ Ik heb daar toen

een presentatie gegeven over de plannen voor de Vrede van Utrecht en met name over het aspect van de godsdienstoorlogen. Dat gaf een goede aanleiding tot onderlinge gedachtewisselingen. Later heeft Ansgar mijn bijdrage aan *Calvinismus* beloond met een genereus bruikleen voor onze tentoonstelling, toen hij inmiddels directeur van het Bayerisches Armeemuseum in Ingolstadt was geworden.

In de eerste voorbereidingsjaren heeft het Centraal Museum een bruikleen verstrekt aan de tentoonstellingen over de Slag bij Höchstädt in het Beierse kasteel Schloss Höchstädt (2004) en *Blauwdruk België* in Gent (2005), maar dan zonder bijdrage aan de catalogus. Die in Gent heb ik wel gezien, die in Höchstädt heb ik helaas gemist omdat ik het toen te druk had met een grote tentoonstelling over Vikingen. Later bezocht ik in het kasteel wel de permanente opstelling over de slag die uit de expositie van 2004 is samengesteld. En de catalogus is voor ons een ware Fundgrube geweest.¹¹

Authentieke voorwerpen

In de paragraaf over de verhaallijn zijn al enkele voorwerpen genoemd die in de expositie getoond worden. Voor een historische tentoonstelling zijn authentieke voorwerpen essentieel. De sensatie van het echte voorwerp uit de tijd zelf onderscheidt een dergelijke tentoonstelling van een panelenpresentatie die als een boek aan de muur door foto's van documenten en schilderijen een onderwerp uit het verleden toegankelijk maakt. Voor de tentoonstelling over de Vrede van Utrecht zijn we enkele jaren op zoek geweest naar objecten die het verhaal tot leven brengen, tastbaar maken.

Als museummedewerker begin je dan dichtbij: wat heeft de eigen collectie op dit punt te bieden? Dat bleek heel wat te zijn: in totaal komen veertig voorwerpen uit de rijk gevulde depots van het Centraal Museum. In aantal vormen de gedenkpenningen het grootste deel daarvan. De vreugde over het sluiten van de vrede is in 1713 onder andere geuit met het slaan van penningen. Daarvan heeft het museum er in de loop der jaren heel wat verzameld. Ook om de lange voorgeschiedenis te visualiseren, konden we soms teruggrijpen op de eigen collectie, bijvoorbeeld bij de episode Vredenburg, met de al eerder genoemde voorwerpen. Het spannendst zijn echter objecten die in 1712-1713 een rol hebben gespeeld in het stadhuis. Allereerst is daar een tafeltje, dat volgens de eerste catalogus van het museum uit 1838 gebruikt is om de geloofsbrieven van de diplomaten in ontvangst te nemen. Dat is, zoals de catalogus schrijft, 'volgens de overlevering', maar duidelijk was wel dat het meubelstuk, een zogeheten gueridon

Gueridon, circa 1675. Dit tafeltje van een onbekende, vermoedelijk Utrechtse meubelmaker, behoorde tot de inventaris van het stadhuis. Volgens de eerste museum-catalogus uit 1838 is het in 1712 gebruikt om de geloofs-brieven van de onderhandelaars in ontvangst te nemen. Centraal Museum Utrecht, inv. nr. 1017.

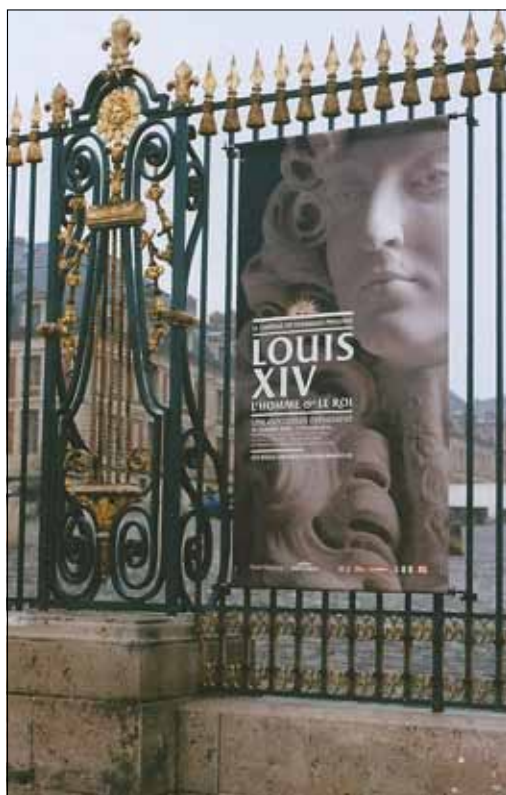
uit circa 1675, toen tot de stadhuisinventaris behoorde.¹² Dat geldt ook voor twee forse wijnkannen, met een inhoud van elk 5,6 liter, die gebruikt zijn om de congresdeelnemers regelmatig bij te schenken. Het schilderij uit de raadzaal met een voorstelling van de Hollandse maagd waarop onderhandelaars tijdens een dood moment de blikken konden laten dwalen, bevindt zich eveneens nog in de museumcollectie. Heel fraai is een toegangspoort, die bij de

sloop van de gevel van het oude stadhuis in 1824 bewaard is gebleven en die door burgemeester H.M.A.J. van Asch van Wijck aan de collectie is toegevoegd. Deze stadhuisstukken zijn tot een ensemble samengevoegd en vormen de entree tot de vredeszaal.

Wat in die zaal absoluut niet mocht ontbreken, is natuurlijk het vredesverdrag met de originele handtekeningen en zegels. Aangezien er geen sprake is van één verdrag, maar van een serie bilaterale verdragen, hebben wij gekozen voor het Frans-Nederlandse verdrag en wel voor het Nederlandse exemplaar daarvan. Dat ligt in het Nationaal Archief in Den Haag. Het behoort daar tot de absolute topstukken en wanneer je het aanvraagt (het heeft gewoon een inventarisnummer) krijg je te horen dat het niet te zien is. Dit voorwerp stond op ons lijstje van 'moeilijke bruiklenen', voorwerpen die je niet zo maar per brief aanvraagt, maar waarover je eerst met de betrokkenen gaat praten. In dit geval viel dat enorm mee. Het gesprek dat ik ruim twee jaar vóór de start van de tentoonstelling met Irene Gerets en Astrid Hertog van het Nationaal Archief heb gehad, verliep uitermate plezierig. Beide collega's waren enthousiast over het projectplan en vonden dat hun topstuk daarin thuishoorde.

Naast deze voor de hand liggende voorwerpen diende het verhaal verder te worden aangekleed. Om een zo een goed mogelijke keuze te kunnen maken, is eerst een ruime selectie van relevante voorwerpen aangelegd. In dit Excel-bestand hebben we gegevens als titel, kunstenaar, techniek, afmetingen en collectie genoteerd. Voor het vullen van de lijst hebben Maarten Brinkman en ik, geassisteerd door een aantal studenten, uitgebreid onderzoek verricht. Daarbij hebben we gebruik gemaakt van traditionele bronnen zoals monografieën, artikelen en catalogi, maar ook van de zich steeds verder uitbreidende bestanden op internet. De voortschrijdende digitalisering van musea was een grote hulp. Zo bood de voortreffelijke Franse museumdatabase 'Joconde' bij elke zoekactie meer gegevens.¹³

Van groot belang waren de gesprekken met museale collega's in binnen- en buitenland. Dergelijke gesprekken hebben onder meer plaatsgehad met Museum het Catharijneconvent, Het Utrechts Archief, het Rijksmuseum, het Legermuseum, het Bayerisches Armeemuseum in Ingolstadt, de Alte Pinakothek en de Bayerische Schlösserverwaltung in München, de National Portrait Gallery in Londen, het National Maritime Museum in Greenwich, het Château de Versailles en het Musée

Toegangshek van het Château de Versailles met het affiche van de Lodewijk XIV-tentoonstelling (2009-2010), die we tijdens ons bezoek voor bruikleengesprekken gezien hebben. Foto: Maarten Brinkman, 2010.

de l'Armée in Parijs. Marcel van der Beek van het Numismatisch en Monetairhistorisch Instituut heeft belangrijke informatie geleverd voor het selecteren van objecten ten aanzien van de financiële aspecten van de oorlogvoering.

Het onderzoek resulteerde in een lange lijst met relevante voorwerpen. Daaruit is een eerste keuze gemaakt. Voorwerpen die afvielen, dienden soms als reserve voor het geval het beoogde object niet beschikbaar zou zijn. Al vanaf najaar 2008 zijn musea benaderd. Door dit in een zo vroeg stadium te doen, bleef er genoeg tijd voor het zoeken van eventuele alternatieven. Ook konden voorwerpen worden gereserveerd en kon voorkomen worden dat ze aan anderen zouden worden uitgeleend. In het geval van het Rijksmuseum werd tijdig duidelijk dat deze instelling vanwege de eigen herope-

ning geen bruiklenen in 2013 ter beschikking kon stellen. Op het eerste lijstje stonden heel wat objecten uit deze nationale schatkamer, maar we hadden de tijd om alternatieven te zoeken.

Wat zeker niet mocht ontbreken was een goede representatie van de hoofdrolspelers Lodewijk XIV en Willem III. Wij wilden deze heren neerzetten met grote statieportretten, als koningen. Voor Willem III was dat snel geregeld. In januari 2009 zijn Maarten Brinkman en ik naar Londen geweest en hebben we bij de National Portrait Gallery uiterst plezierige gesprekken gehad met David McNeff en Tom Molden. Die resulteerden in toezeggingen van portretten van de hertog van Marlborough, Queen Anne, haar zuster Mary en Willem, de laatste met het beoogde grote statieportret. Om de stukken te bekijken, ben ik met Tom zelfs door het depot van de NPG gegaan, op een desolaat industrieterrein in South Wimbledon.

Lodewijk was een ingewikkelder verhaal. Onze droom was natuurlijk het bekende statieportret door Hyacinthe Rigaud uit 1701, maar dat hoort tot de vaste collectie van het Louvre. Volgens diverse Franse collega's zou het vergeefse moeite zijn om dat te proberen. We hebben het wel gevraagd in Versailles, waar ze een tweede exemplaar hebben. De collega's daar waren zeer behulpzaam, maar nee, dit schilderij ging echt niet: het maakte deel uit van de vaste opstelling. Een contemporaine kopie van het stuk uit de collectie van de Bayerische Schlösserverwaltung was de volgende mogelijkheid. Het voldeed uiteindelijk aan het criterium 'uit de tijd zelf'. Het wordt geëxposeerd in de genoemde permanente opstelling in Schloss Höchstädt en daar zat meteen het probleem. Een aanvankelijk nee kon in een gesprek op het hoofdkantoor van de kastelenstichting in München worden omgebogen in een aarzelend ja, maar uiteindelijk is het

Portret van Lodewijk XIV in een zaal van het gerechtshof in Valenciennes. Anoniem Frans, laatste kwart 17de eeuw. Musée des Beaux-Arts, Valenciennes, inv. nr. P.46.1.1. Foto: Maarten Brinkman, 2012.

toch niet doorgedaan omdat de restauratieafdeling bezwaar maakte: er zou bij transport te veel spanning op het doek komen te staan. In arren moede de 'Base Joconde' maar weer eens geraadpleegd. Die was inmiddels flink uitgebreid en daar rolden maar liefst drie grote Lodewijkportretten uit die we nog niet kenden, één in Montauban, één in Cambrai en één in Valenciennes. Ik heb contact opgenomen met de drie musea. In Cambrai was het antwoord nee (vaste opstelling), maar de beide anderen zagen wel mogelijkheden. Het stuk in Montauban was hard aan restauratie toe, maar dat in Valenciennes was volgens de directeur van het Musée des Beaux Arts, Emanuelle Delapierre, in uitstekende conditie. Maarten en ik zijn er eind maart 2012 gaan kijken. Het schilderij hing in een zaal in de plaatselijke rechtbank. Na legitimatie en controle door detectiepoortjes konden we het zien. Inderdaad, een vorstelijk portret van Lodewijk op zijn troon met scepter in de hand en van de juiste omvang, zo'n twee-en-een-halve meter hoog. Vroeger is het wel toegeschreven aan Rigaud, maar staat nu genoteerd als anoniem Frans, laatste kwart zeventiende eeuw. Het is natuurlijk niet de Rigaud uit het Louvre, maar het valt ruim binnen de criteria; een zaal gedomineerd door grote portretten van de tegenstanders Lodewijk XIV en Willem III kon er komen.

Waar we eindeloos naar gezocht hebben is een groepsportret van de onderhandelaars zoals we dat kennen van de Vrede van Munster en de Vrede van Nijmegen. Zoektochten in literatuur, databases of Google leverden niets op en dat gold ook voor de navraag die we overal hebben gedaan. Wat we wel hebben gevonden, zijn allegorische voorstellingen. Er was er een in het Metropolitan Museum in New York, maar helemaal zeker dat de voorstelling betrekking heeft op de Vrede van Utrecht is het niet. Dat is wel het geval bij een allegorie in het Museo di Capedimonte in Napels,

Allegorie op de Vrede van Utrecht-Rastatt, olieverf op doek (naar) Paolo di Mattei, 1714-1718, particuliere collectie Hamburg.

maar dit stuk is niet compleet. Het is een curieus stuk: een zelfportret van de schilder Paolo de Mattei, die een allegorie op de Vrede van Utrecht-Rastatt maakt. In Napels is alleen het gedeelte met het zelfportret over. De complete voorstelling staat op een voorstudie (modello) door de schilder zelf, dat zich in het Museum of Fine Arts in Houston bevindt. Transporten uit de Verenigde Staten zijn echter peperduur en met dit ene stuk zou al een kwart van het hiervoor gereserveerde deel van het budget op zijn. Daarom was het bijzonder verheugend dat een verzamelaar in Hamburg over een werkplaatskopie beschikte. Ik ben gaan kijken. Het stuk was in goede conditie en het voldeed aan het criterium 'uit de tijd zelf'. De hoogbejaarde verzamelaar was gaarne bereid het uit te lenen en aan het einde van het plezierige gesprek bood hij aan me naar het station te brengen. Met zijn auto manoeuvreerde hij soepel door het drukke Hamburgse verkeer en leverde mij veilig af bij het Hauptbahnhof. In de trein naar huis was er de bevredigende gedachte: weer een sleutelstuk binnengehaald.

Een tentoonstelling over vrede gaat niet zonder aandacht te besteden aan de voorafgaande oorlog. Daarom hebben we ook gezocht naar relevante voorwerpen die daarop betrekking hebben. Nu zijn er van heel wat schilderijen van veldslagen, maar het probleem is dat die sterk op elkaar lijken. Ze zijn gemaakt als propagandastukken met veel rook en oprukkende formaties en heldhaftige veldheren op de voorgrond. Met een stuk of tien van dergelijke schilderijen in de tentoonstelling zouden we de bezoeker geen plezier hebben gedaan. Daarom hebben we ons geconcentreerd op enkele militaire gebeurtenissen, met name op de Slag bij Höchstädt van 13 augustus 1704, beter bekend als de Battle of Blenheim. Daar is zowel een inhoudelijk als een pragmatisch argument voor. De slag vormde een keerpunt in de Spaanse Successieoorlog en

Johann Mengele toont zijn collectie in zijn werkplaats te Blindheim, Maarten Brinkman noteert de gegevens. Foto: Alexander Jordan, 2011.

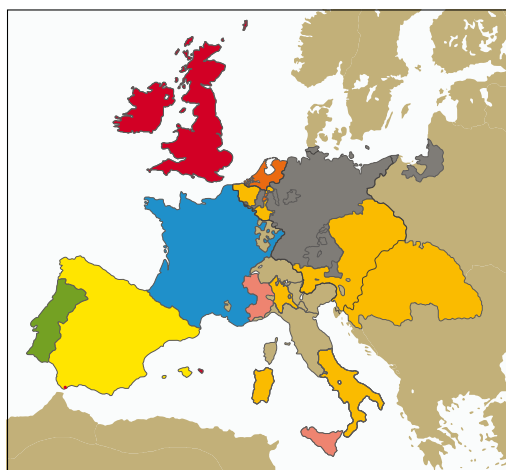
daarom was het ook zinnig om vooral hier de aandacht op te richten. Wat hielp, is dat door de genoemde tentoonstelling in 2004 veel recente informatie beschikbaar was. Van groot belang bleek een particuliere collectie slagveldarcheologie. Aannemer Johann Mengele uit Blindheim (waarvan

Blenheim een Engelse verbastering is) beschikt over een enorme verzameling vondsten, van de Oostenrijkse krijgskas tot chirurgijnsinstrumenten en van musketkogels tot kanonslopen. Hij ontving ons gastvrij in zijn werkplaats en na eerst flessen bier voor ons te hebben neergezet, sleepte hij de ene kist na de andere aan. Alexander Jordan (de directeur van het Wehrgeschichtliches Museum in Rastatt) en Maarten Brinkman zijn de objecten later nog eens gaan opmeten en fotograferen.

Andere informatiedragers

In een historische tentoonstelling spreken de voorwerpen niet voor zichzelf. Ze staan in een context. Zeker bij een complex onderwerp als de Vrede van Utrecht is uitleg nodig. Bij de voorwerpen horen uitgebreide bijschriften waarin, naast de formele gegevens als titel, maker en bruikleengever, ook een toelichting staat. Per zaal zijn er ook een of meer themateksten, waarin onderwerpen als godsdienstoorlogen, Lodewijk XIV of de Spaanse erfenis uiteen worden gezet. Aan het begin van de tentoonstelling hangen twee inleidende teksten. Dergelijke teksten kunnen te uitgebreid en te ingewikkeld zijn. Vooral in Duitse musea willen enorme lappen tekst nog wel eens de tentoonstelling domineren. De educatieve afdeling van het Centraal Museum heeft vorig jaar richtlijnen voor tentoonstellingsteksten opgesteld en in deze tentoonstelling zijn die voor het eerst toegepast. Daarbij gaat om zaken als maximum aantal woorden en het zo veel mogelijk vermijden van passieve zinnen, jargon e.d. Mijn teksten zijn bekeken door hoofd educatie Eveline Reeskamp, terwijl ik omgekeerd de door haar geschreven teksten weer vanuit een historisch oog bekeken heb. De Engelse vertaling is door ons beiden gecontroleerd. Tweetaligheid van alle tentoonstellingen is sinds de heropening van het Centraal Museum in 1999 uitgangspunt voor alle opstellingen, tijdelijk en permanent.

Een volgende informatielaag wordt gevormd door een audiotour of, beter gezegd een multimediatour. Het daarin gespecialiseerde bureau Antenna heeft bij twintig objecten een verdieping aangebracht met een tekst waarover zowel ondergetekende als medewerkers van de afdeling educatie (Véronique Konings en Sophie Heijkoop) hebben meegedacht. Op het apparaat dat de bezoekers meekrijgen, wordt ook beeld getoond. Bovendien worden vragen meegegeven. Het

Kaart van Europa met de grenzen van 1713. In de projectie worden de verschuivingen van grenzen door de Vrede van Utrecht aangegeven. Devrijervandongen, 2013.

geheel wordt ingeleid door een introductie-filmpje ingesproken door museumdirecteur Edwin Jacobs. Net als bij de tentoonstellings-teksten is gekozen voor tweetaligheid.

Verhelderend in de complexe materie van godsdienstige tegenstellingen, machtsstrijd en dynastieke verwickelingen zijn kaarten en animaties, zoals een kaart met de godsdienstige verhoudingen in Europa in de zestiende eeuw, een stamboom om de Spaanse

erfopvolging toe te lichten of een animatie van de Slag bij Höchstädt. Een deel is op basis van door mij aangeleverd materiaal gemaakt door De Vrijer en Van Dongen, de vormgevers van de tentoonstelling, zoals de stamboom die inzicht moet geven in de problematiek van de Spaanse Successie of de van kleur verschietende kaart die de territoriale verschuivingen weergeeft die bij de Vrede van Utrecht zijn overeengekomen. De weergave van de Slag bij Höchstädt is een bewerking van de animatie die in Schloss Höchstädt op een reliëfkaart wordt geprojecteerd. De originele versie (in Duits, Engels en Frans) is door de maker, Thomas Krüger, aangepast voor een schermvariant en voorzien van een Nederlands commentaar. Een animatie van een kaart van Europa met daarop alle veldslagen en belegeringen tijdens de Spaanse Successieoorlog is door onze Spaanse partner geleverd. Ik had de animatie gezien in het Museo de Ejército (Legermuseum) in Toledo. De aanlevering duurde en duurde maar; ik had de hoop eigenlijk al opgegeven toen er een 'We Transfer'-mailtje uit Madrid kwam. 'Thanks a lot, Carolina'. Zo kan de bezoeker kennisnemen van het totaal van het strijdtoneel, zonder vermoeid te worden door een eindeloze reeks veldslagen. Dit geeft het overzichtsplaatje, Blenheim geeft de verdieping. Animaties met betrekking tot de vrede zijn een grote projectie over de territoriale verschuivingen die voortvloeiden uit de vredesverdragen (gemaakt door De Vrijer en Van Dongen) en een 3D-animatie van het Utrechtse stadhuis in 1712-1713 (gemaakt door Daan Claessen van de Sectie Cultuurhistorie van de Gemeente Utrecht). Zowel het exterieur als het interieur zijn gereconstrueerd op basis van het bouwhistorisch onderzoek dat bij de laatste verbouwing van het stadhuis is verricht.¹⁴

Al in een vroeg stadium van het project hebben we de lijn willen doortrekken naar het heden, zonder het karakter van een historische tentoonstelling te willen aantasten. Daarom zijn in het historische verhaal bewust geen vergelijkingen met de actualiteit ingevoegd. Aan de andere kant hebben we besloten om bij het doortrekken van de verhaallijn van de achttiende naar de eenentwintigste eeuw heel nadrukkelijk geen authentieke voorwerpen te gebruiken. De historische tentoonstelling moet op zijn laatst afsluiten met het 25-jarig jubileum van de vrede in 1738. Om de sprong naar het heden te maken is een soort tijdstunnel gecreëerd, een donkere ruimte waarin de bezoekers lichtbeelden zien van de belangrijkste oorlogen die er sindsdien zijn gevoerd. De bijbehorende vredesverdragen volgen op de oorlog. We beginnen met de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) en met de Vrede van Aken en we eindigen met het recente conflict in Mali. In een snelle afwisseling van beelden krijgt de bezoeker het

gevoel van de golfbeweging tussen oorlog en vrede in de geschiedenis. We hebben zoveel mogelijk voor herkenbare beelden gezorgd, zoals Napoleon te paard in een veldslag of loopgraven tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Speciaal voor kinderen van acht jaar en ouder is een kijkroute ontwikkeld, waarmee kinderen (en hun ouders) kennis nemen van de tentoonstelling op een manier die aansluit bij hun beleavingswereld. Door kijk- en doe-opdrachten, gekoppeld aan voor deze leeftijdsgroep aansprekende objecten wordt de inhoud van de tentoonstelling duidelijk gemaakt. De kijkroute wordt aangeboden in de vorm van een boekje, dat wordt uitgereikt aan de balie die ook de multimediatours verzorgt.

Werkplaats voor de Vrede

Sinds enkele jaren hanteert het Centraal Museum een nieuw educatief concept, de Werkplaats. Daar kunnen bezoekers actief aan de slag met het thema van de tentoonstelling. Dit concept is voor het eerst toegepast bij de tentoonstelling *Stof tot nadenken* over de modeontwerper Alexander van Slobbe in 2010. Bezoekers konden zelf aan de hand van een door Van Slobbe gemaakt patroon eigen kleding maken. Patroonpapier lag klaar en met meegebrachte stof konden bezoekers op in de ruimte aanwezige naaimachines de kledingstukken maken. Begeleiders stonden klaar om assistentie te verlenen. Bij de tentoonstelling *Rietveld's Universum* (2010-2011) konden miniatures van de beroemde rood-blauwe stoel worden gemaakt en bij *Het Bloemaert effect* (2011-2012) kon naar model worden getekend.

Bij de huidige tentoonstelling is er de 'Werkplaats voor de Vrede'. Deze is gepositioneerd in de laatste twee zalen van de 'Stallen'. Hier kunnen bezoekers, nadat ze de voorafgaande zalen hebben gezien, 'actief aan de slag met de inhoud van de tentoonstelling'.¹⁵ Daarvoor zijn diverse mogelijkheden. Direct gerelateerd aan de expositie en de historische Vrede van Utrecht zijn een Europees onderhandelingspel en een ganzenbordspel uit 1738. Dat laatste is een vergrote replica van een geëxposeerd object, een historisch spel dat bij het 25-jarig jubileum van de vrede is uitgegeven en waarbij spelers door de Nederlandse geschiedenis van Filips II tot het 'jubeljaar van de vrede' gaan. De naar modern Nederlands vertaalde spelregels liggen erbij en de bezoekers kunnen een spel van bijna drie eeuwen geleden spelen, nu niet om geld, maar om fiches.

Het Europese onderhandelingspel is speciaal ontworpen voor het project door spelmaker Ruud Kool. Het wordt gespeeld door groepjes van drie tot zes personen onder begeleiding van een spelmaster. Oorspronkelijk zou dit spel alleen tijdens de weekeinden worden gespeeld, maar vanwege de grote populariteit is dat al snel uitgebreid met de donderdag en de vrijdag. Uitgangspunt is de Europese landkaart vóór de Vrede van Utrecht. Deze is op een tafel met een doorsnede van drie meter geprint, met de andere continenten (voor het koloniale bezit) eromheen. Aan de tafel nemen de spelers plaats die voor een bepaald land kiezen (zoals Groot-Brittannië, Frankrijk of Spanje). De kleur van het land staat op hun speelkaart en op de landkaart. De totale speelduur is 20 minuten. De spelmaster leidt steeds onderhandelingsronden van een minuut in. Spelers kunnen daarin dichterbij hun opdracht komen. Het spel lijkt wel een beetje op *Risk of Diplomacy*. De deelnemers krijgen na afloop een certificaat, door de spelmaster met een ganzenveer ondertekend.

In een volgende ruimte kunnen bezoekers nadenken over vrede en krijgen ze de ruimte hun eigen mening te geven om daarmee weer anderen te inspireren. Ze kunnen teksten schrijven of tekeningen maken en die op een zachtboardplaat (de Vredeswand) prikken. Ze kunnen ook een voorwerp achterlaten. Dit idee is afkomstig van directeur Edwin Jacobs.

Het laatste stuk van de Werkplaats is gewijd aan 'De Vreedzame Stad', een oorspronkelijk door de Utrechtse politie geïnitieerd project onder het motto 'Utrechtse bruggenbouwers bouwen

Onder leiding van Sophie Heijkoop spelen bezoekers het door Ruud Kool ontwikkelde Europees onderhandelsspel. Foto: Ernst Moritz, 2013. Image & copyright Centraal Museum, Utrecht/ Ernst Moritz.

aan een vreedzame stad'.¹⁶ Op de website van het project, die in het museum te zien is, zijn de projecten te vinden met beschrijvingen van personen en initiatieven die een brug slaan in de Utrechtse samenleving.¹⁷ Aan de wanden zijn bouwboarden geplaatst met deelprojecten van 'De Vreedzame Stad'. Voor het laten ervaren van de thematiek heeft het game-ontwikkeld bedrijf Monobanda een interactieve game gemaakt waarin de bezoeker kan ervaren hoe de eigen houding een conflict beïnvloedt.

Voor het publiek zijn er rondleidingen door de zalen en enkele malen begeleidende activiteiten: lezingen en sit-ins. De lezingen hebben zowel betrekking op de historische inhoud van de tentoonstelling als op de actuele problematiek van oorlog en vrede. De eerste sit-in was op de dag van de opening met Edwin Jacobs, Paul Feldt (programmamaker van de Stichting Vrede van Utrecht) en Paul van Vlijmen (directeur van het Spoorwegmuseum). Voor latere sit-ins zijn uitgenodigd Daniëlle Hermans (schrijfster van een thriller over de Vrede van Utrecht), Johan van Renswoude van de Utrechtse politie, Mischa de Winter (hoogleraar Pedagogiek aan de Universiteit Utrecht) en Arjan Erkel van Artsen zonder Grenzen. In het kader van het Festival Oude Muziek zijn kleine concerten in de tentoonstelling gepland.

De vormgeving

Juist omdat bij een historische tentoonstelling de voorwerpen niet voor zichzelf spreken, is een goede vormgeving van groot belang. De context kan op die manier geaccentueerd worden en de aantrekkelijkheid voor het brede publiek verhoogd. Het is van groot belang een vormgever te vinden die het historische verhaal begrijpt, de objecten hun centrale plaats geeft en dat weet om te zetten in begrijpelijke en attractieve vormtaal. Een vormgever moet iets toevoegen, maar

Het laatste deel van de tentoonstelling, de Vreedzame Stad, met het door Monobanda ontwikkelde spel. Foto: Ernst Moritz, 2013. Image & copyright Centraal Museum, Utrecht/ Ernst Moritz.

ook weer niet te veel. Het slechtste scenario is wanneer de vormgever een autonoom kunstwerk gaat scheppen en de conservator het gevoel krijgt daarvoor bouwstenen te mogen aandragen. Bij de voorbereiding van de Vikingententoonstelling die in van november 2004 tot april 2005 in het Centraal Museum te zien was, dreigde een dergelijk probleem. De bloedspatten in het patroon op de muur in een van de zalen waren bijna symptomatisch voor de discussies, maar met het eindresultaat konden we allemaal tevreden zijn. Het was spectaculair terwijl de inhoud overeind was gebleven. Dat hebben we tijdens de opening ook tegen elkaar gezegd.

Een dergelijke moeizame weg wilden wij bij deze tentoonstelling niet bewandelen. Voor mij was essentieel dat de vormgevers oog zouden hebben voor het historische verhaal. We hebben vier bureaus uitgenodigd om in een *pitch* hun ideeën over de Vrede van Utrecht te ontvouwen. In juni-juli 2011 hebben we met een team van directie, inhoud, educatie en projectcoördinatie gesprekken gevoerd en daar kwam het Amsterdamse bureau devrijervandongen (bestaande uit Marianne de Vrijer en Jody van Dongen) als beste uit.¹⁸ Hun ontwerp was mooi en had een duidelijk verhaal waarin de historische boodschap goed doorklonk. Zij hadden ook oog voor het belang van de chronologie. Dit ingewikkelde verhaal is alleen te begrijpen door het stap voor stap te vertellen. Ook de interactie tussen objecten, teksten, andere informatiedragers luistert heel nauw.

Na de toekenning van de opdracht zijn vele gesprekken gevolgd, niet alleen met Maarten Brinkman en mij over de inhoud van de tentoonstelling en de objecten, maar ook met collega's van educatie, projectcoördinatie en in een later stadium met collectiebeheer, de technische dienst en de beveiliging. Het ontwerp moest niet alleen attractief zijn en inhoudelijk kloppen, maar ook educatief verantwoord zijn, aan normen voor veiligheid en klimaat voldoen en, vooral, technisch uitvoerbaar zijn en binnen het budget blijven. Daar is uiteindelijk een buitengewoon spannend ontwerp uit voortgekomen, met soms prachtige vondsten zoals het opmet-selen van een poort uit de in 1824 afgebroken gevel van het stadhuis die bij de sloop is gered en daarna in de museumcollectie terecht is gekomen. De vormgevers hebben die poort,

De stadhuispoort in de tentoonstellingszaal over de vredessluiting. Deze foto geeft goed de (tweetalige) teksten weer en het concept van tegenstellingen en grenzen. Foto: Ernst Moritz, 2013. Image & copyright Centraal Museum, Utrecht/ Ernst Moritz.

waardoor indertijd de onderhandelaars het stadhuis hebben betreden, geplaatst aan het begin van de zaal die over de vredesonderhandelingen gaat en waarin ook het ondertekende verdrag wordt getoond.

De Vrijer en Van Dongen hebben zich niet alleen bezig gehouden met het plaatsen van de objecten, maar ook met de teksten, de wanddecoraties en de meeste animaties. Een essentieel element in de vormgeving is het aanzetten van tegenstellingen (protestant-katholiek bijvoorbeeld). Dit element is versterkt door de kleurstelling, citaten en vragen. De suggestie van kaarten met plaatsnamen plaatst dit in de Europese ontwikkeling.

De internationale samenwerking

Een tentoonstelling die de Vrede van Utrecht neerzet als een keerpunt in de Europese en zelfs mondiale geschiedenis vraagt om een internationaal perspectief. Het lag dan ook voor de hand om naar buitenlandse partners te zoeken. Het meest voor de hand lagen musea in de andere steden waar de vrede toen is gesloten: Rastatt en Baden. Daar is al in een vroegtijdig stadium naar gekeken. Het Wehrgeschichtliche Museum (WGM), gevestigd in het Residenzschloss van Rastatt, en het Historische Museum Baden zijn benaderd en hun directeurs, Kai-Uwe Tapken en Barbara Welter, reageerden enthousiast. Er zijn ook nog gesprekken geweest met Franse en Britse musea (om de belangrijkste belligerenten van toen aan tafel te krijgen), maar dat is om uiteenlopende redenen niet tot een samenwerkingsverband gekomen. We zijn met ons drieën verder gegaan. Rastatt werd inmiddels geleid door Tapken's opvolger Alexander Jordan. Achter het WGM stond de 'huisbaas', de Stiftung Schlösser und Gärten Baden-Württemberg (SSG), die ook het kasteel in Rastatt beheert waarvan het WGM een vleugel in gebruik heeft. Het museum in Baden is een onderdeel van de gemeente. Het hoofd van de afdeling cultuur waaronder het museum ressorteert, Patrick Nöthiger, werd een actieve deelnemer aan het project.

Een keer of twee per jaar kwamen we bij elkaar. Een sessie in Baden in mei 2011 was vrijwel geheel gewijd aan het selecteren van objecten: wat komt waar? Met een uitdraai van de opgestelde objectenlijst bij de hand zijn we gaan aankruisen welk object door welke instelling gewenst was, of het beschikbaar was, enz. Bij andere vergaderingen zijn ook onderwerpen als gemeenschappelijke publiciteit, educatie en vormgeving besproken. Wanneer een dergelijk onderwerp aan de orde was, schoven de daarvoor verantwoordelijke medewerkers aan. Zo stond bij de bijeenkomst in Baden in mei 2012 educatie centraal. Vanuit Utrecht was Véronique Konings

Het Residenzschloss van Rastatt, waar tussen november 1713 en maart 1714 werd onderhandeld en waar op 6 maart 1714 de Vrede van Rastatt werd ondertekend. In een van de vleugels is het Wehrgeschichtliches Museum gevestigd, een van de partners van het tentoonstellingsproject. Foto: AMEA Design & More, 2012.

meegekomen en vanuit SSG Lydia Erforth. Samen met hun Zwitserse collega Heidi Pechlaner stelden zij plannen op die vervolgens in de plenaire sessie werden besproken.

Een belangrijke vraag was of er een gemeenschappelijke catalogus zou moeten komen en zo ja hoe die er dan uit zou moeten zien. Een probleem was daarbij dat de tentoonstelling niet een op een zou gaan reizen. De locaties zouden uitgaan van hetzelfde onderwerp maar heel verschillende accenten leggen en daardoor een andere keuze in objecten maken. Daarbij spelen ook de beschikbaarheid van objecten en de verschillen in de tentoonstellingsruimte een rol. Daarom is in april 2010 in Baden besloten om een selectie van ongeveer 100 voorwerpen te maken uit het totaal met oog voor de spreiding. De beschrijving van deze 100 stukken in *entries* van 200 woorden zou worden voorafgegaan door een aantal essays, een klassieke museumcatalogus dus. De catalogus diende bij voorkeur in het Nederlands, het Duits en het Engels te verschijnen, wat uiteindelijk ook gelukt is. Door de vergadering zijn Maarten Brinkman en ik aangewezen als redacteuren, waarbij Maarten zich primair met de *entries* heeft beziggehouden en ik met de essays. Op de catalogus kom ik nog terug.

Het was wel duidelijk dat het een duur project zou gaan worden. De financiële aspecten zijn dan ook vanaf het begin steeds een punt van bespreking geweest.

Bij het onderzoeken van een Europese aanvraag bleek dat Zwitserland onder geen van de criteria viel (die ruimer zijn dan EU-lidmaatschap). Een partner uit een derde land was nodig. Die kwam er in het voorjaar van 2011: de Fundación Carlos de Amberes, een stichting in Madrid die zich ten doel stelt de cultuurhistorische banden tussen Spanje en de voormalige Spaanse Nederlanden te bevorderen. De stichting organiseert ook tentoonstellingen in het eigen gebouw en zoekt daartoe samenwerking met instellingen in de Benelux en de Franse regio's Nord-Pas-de-Calais en Franche-Comté. Dat de Fundación in Madrid gevestigd is, was mooi meegenomen: een van de verdragen waaruit de Vrede van Utrecht bestaat, is in de Spaanse hoofdstad getekend en daarmee was het concept van een serie tentoonstellingen in de vredessteden van toen helemaal rond.

Met Madrid aan boord kon een poging worden ondernomen om een Europese aanvraag in te dienen. Uit ervaring wist ik dat dat niet meevalt. In een vorige baan, bij de Universiteit Leiden, had ik aan de nodige Europese projecten meegedaan en bij het Centraal Museum hebben we in 1997 een aanvraag gedaan, samen met het Nationaal Museum van Denemarken en het Archäologisches Landesmuseum in Schleswig. Die is toen gehonoreerd en het Utrechtse Schip, dat zich sinds 1930

Projectteamvergadering in Madrid met Alexander Jordan, Patrick Nöthiger, Barbara Welter, Bernardo García, Kristine Kavelaars, Maarten Brinkman en Renger de Bruin, november 2012. Foto: Carolina García, 2012.

in de kelder van het Centraal Museum bevindt, is door deskundigen uit Denemarken onderzocht, gerestaureerd en van een nieuwe draagconstructie voorzien. Zowel de aanvraag als de verantwoording achteraf waren behoorlijk gecompliceerd,

maar gelukkig waren onze Deense partners zeer ervaren in de materie. Bij de Vikingtentoonstelling, die tussen juni 2004 en januari 2006 achtereenvolgens in het Rheinisches Landesmuseum in Bonn, het Centraal Museum in Utrecht en het Vikingschepenmuseum in Roskilde te zien was, hebben we in het voorbereidingstraject na ampel beraad afgezien van een dergelijke aanvraag. Er was geen geschikt programma voorhanden waarin Duitse, Nederlandse en Deense instellingen konden participeren.

Nu was dat wel het geval: het Culture Programme 2007-2013, waarmee de Europese Commissie culturele uitwisseling tussen landen bevordert, bood goede mogelijkheden voor een aanvraag van twee jaar. Met deze samenstelling voldeden we aan de vereisten. Zoals gezegd, mochten onze Zwitserse vrienden niet meedoen, omdat de Alpenrepubliek geen lid is van de EU, ook geen geassocieerd of kandidaatlid en ook geen lid van de Europese Economische Ruimte. Daar hadden de kiezers in een referendum tegen gestemd. Doordat we nu een Spaanse partner in het project hadden, voldeden we wel aan de vereisten. Uiteindelijk bleken drie lidstaten (Nederland, Duitsland en Spanje) voldoende. De aanvraag zelf was nog een hele klus, waarvoor we hulp hebben gehad van het in dit soort procedures gespecialiseerde Bureau Buiten uit Utrecht. Doordat de benodigde verklaringen uit Madrid maar net op tijd binnen waren, werd het allemaal nog heel spannend, maar op 3 oktober 2011 aan het eind van de middag, een dag voor de deadline, kon het dikke pakket op de bus.

Toen was het wachten op de uitslag. Bijna vijf maanden later kwam het verlossende woord uit Brussel. De score was maar liefst 87 punten van de maximaal 100; de drempel voor toekenning lag op 76. In het bijgevoegde expertrapport stonden positieve kwalificaties zoals 'The focus on the Treaty of Utrecht provides an opportunity to explore a number of themes which are the heart of contemporary Europe' en 'Quality of collections suggests exhibition would be of high quality and well-researched'.¹⁹ Geen literair proza, maar wel heel verheugend.

We konden vooruit. Per 1 juli 2012 ging het door de Europese Commissie gesteunde programma van start. Half oktober was in Brussel de 'kick-off' van de in 2012 toegekende aanvragen in het Culture Programme (2007-2013). Ruim een maand later hadden we in Madrid de eerste vergadering in de nieuwe setting. De te realiseren doelen waren de tentoonstellingen in Utrecht, Madrid en Rastatt, de catalogus en gemeenschappelijke educatieve en publicitaire activiteiten. Met het afbreken van de tentoonstelling in Rastatt in juni 2014 zal dit samenwerkingsproject aflopen. De expositie in Baden valt er buiten. Dan zullen wij bezig zijn met de eindrapportage.

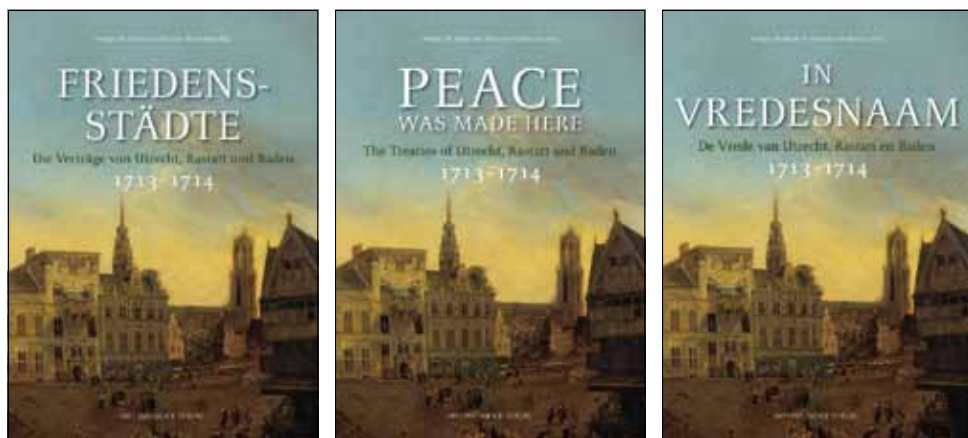
De catalogus

Na het besluit in Baden uit april 2010 om te komen tot een drietalige catalogus zijn we aan het werk gegaan. Voor de essays heb ik auteurs gezocht uit het netwerk van de conferenties en uit die van de deelnemende musea. Het onderzoek voor de tentoonstelling is gevoed door het contact met de wetenschappers rond de conferenties, al zijn de interpretatie en de presentatie ingegeven door de wens om de boodschap naar een breed publiek te vertalen.

Het essaydeel begint met een bijdrage van de Utrechtse godsdiensthistorica Joke Spaans over de relatie tussen godsdienst en machtspolitiek, een van de hoofdthema's in het verhaal van de tentoonstelling. Spaans schetst de ontwikkelingen in Europa vanaf de Reformatie tot de vroege achttiende eeuw. De beide volgende artikelen gaan over de oorlogen die de onvermijdelijke tegenhangers van de vrede zijn, in het bijzonder de Spaanse Successieoorlog. Linda Frey en Marsha Frey, twee Amerikaanse zusters die zich hebben ontwikkeld tot de specialisten bij uitstek van het complex van gebeurtenissen rond de Spaanse Successieoorlog en de Vrede van Utrecht, tekenen de gevolgen die de oorlogen uit de late zeventiende en vroege achttiende eeuw hebben gehad voor de inwoners van de streken waar die woedden. Ze geven daarmee ook aan wat een opluchting de Vrede van Utrecht voor de inwoners van de betrokken landen moet zijn geweest. Guy Rowlands van de University of St. Andrews analyseert de financiële kanten van de oorlogvoering en geeft ook een belangrijke motivatie voor de vredeswil na 1710: het geld was op.

Ana Crespo Solana laat het Spaanse en het overzeese perspectief zien. Zij schetst de betekenis van de Vrede van Utrecht in de ontwikkeling van het Spaanse wereldrijk. Inken Schmidt-Voges van de Universität Osnabrück en al lange tijd actief in het onderzoek naar vredesprocessen in de vroegmoderne tijd, geeft een diepgravend overzicht daarvan en beschrijft daarmee de Vrede van Utrecht in de context van het vrede sluiten in de periode tussen het midden van de zestiende en het midden van de achttiende eeuw. David Onnekink van de Universiteit Utrecht, nauw betrokken bij diverse activiteiten, gaat specifiek in op de Vrede van Utrecht. Hij bespreekt de onderhandelingsprocessen en de resultaten. Alexander Jordan van het Wehrgeschichtliche Museum Rastatt en Hartmut Troll van de Staatliche Schlösser und Gärten Baden-Württemberg doen dat voor de Vrede van Rastatt met nadrukkelijk aandacht voor het gebouw waar de vrede werd gesloten, het toen nog onvoltooide Residenzschloss en de daarbij behorende tuinen. De Zwitserse oud-diplomaat Rolf Stücheli, gepromoveerd op de Vrede van Baden, schetst het verloop van de conferentie en plaatst de gebeurtenissen zowel in een Europese als een Zwitserse context. Tenslotte is er een bijdrage van Liesbeth Helmus, conservator oude kunst bij het Centraal Museum, over allegorische schilderijen die de vredesverdragen van Nijmegen, Rijswijk en Utrecht-Rastatt als onderwerp hebben.

De beschrijving van de honderd belangrijkste objecten was primair de verantwoordelijkheid van Maarten Brinkman. In die taak is hij actief bijgestaan door stagiaire Suzanne van Diesen. Behalve door Maarten en Suzanne zijn ook teksten geschreven door Alexander Jordan, Barbara Welter, Thierry Verburgh en mijzelf. Het is een mooie dwarsdoorsnede van de tentoonstelling op de diverse locaties, zowel qua rol in het verhaal als qua type voorwerp. Het loopt van een portret van Luther tot een herdenkingspenning uit 1738 en van een beeld van Lodewijk XIV uit Versailles tot vuurwapens die zijn opgegraven op het slagveld van Höchstädt. Uiteraard is iedere beschrijving voorzien van een foto, de formele gegevens en literatuur, zodat deze catalogus dezelfde bronfunctie voor toekomstige onderzoekers kan hebben die catalogi als Höchstädt voor ons gehad hebben. De teksten zijn aangeleverd in Duits, Engels of Nederlands, afhankelijk van de nationaliteit van de auteur. Ze zijn vervolgens vertaald in de beide andere talen en daarop gecontroleerd door auteurs en redacteuren. Toen de teksten af waren, konden ze naar de uitgever, Michael Imhof Verlag in het Duitse Petersberg, bij Fulda. Verantwoordelijk voor dit contact was Hans Schopping, medewerker

Omslagen van de tentoonstellingscatalogi in het Nederlands, Engels en Duits.

bijzondere projecten, die zijn grote ervaring op het gebied van eindredactie hier weer te nutte maakte. Hij had ook de coördinatie bij het corrigeren van de drukproeven, een ingewikkelde klus in drie talen. De proeven zijn ook voorgelegd aan de partners, wat nog tot wat correcties op het punt van logo's en vermeldingen leidde. Vormgeefster Vicki Schirdewahn loste dat allemaal soepel op. Voor de Duitse editie heeft Alexander Jordan mee geredigeerd. Op 8 maart 2013 om 17.00 uur kon het fiat tot drukken gegeven worden. Voor de opening van de tentoonstelling zijn de catalogi bezorgd bij de opgegeven adressen in Utrecht, Rastatt en Baden.

De opbouw

De spannendste fase in een expositieproject is de opbouw. Na alle voorbereidingen is het dan zo ver. Eerst gaat de vorige tentoonstelling eruit. In ons geval was dat de spraakmakende expositie 'Bluejeans, 350 jaar spijkerbroek'. Het inpakken en controleren van de voorwerpen moet zorgvuldig gebeuren. Dat is nog de verantwoordelijkheid van het vorige projectteam, maar het is van belang voor de planning en deels gaat het ook om dezelfde mensen zoals de leden van de technische dienst. Wanneer de zalen leeg zijn, kan de opbouw van de nieuwe tentoonstelling beginnen. Eerst gaat het om werkzaamheden als schilderen, plaatsen van wanden en vitrines, constructies voor bijzondere voorwerpen zoals hier de slagveldarcheologie of een scheepskanon of het treffen van voorzieningen voor de audiovisuele presentaties. Voorwerpen mogen in deze fase absoluut de zalen nog niet in. Die bevinden zich dan nog veilig bij de bruikleengevers of in het depot van het eigen museum.

Pas wanneer alle bouwsels af zijn, de verf is opgedroogd en al het stof is opgeruimd, mag 'de kunst erin' zoals dat in het museale spraakgebruik heet. Dat moet in dit geval heel breed worden opgevat, omdat wij heel wat voorwerpen laten zien die nooit als kunst gemaakt zijn, de kogels van het slagveld om maar eens iets te noemen. Bij 'In Vredesnaam' was het aanvoeren van de objecten een buitengewoon gecompliceerde operatie met maar liefst 46 bruikleengevers. De coördinatie was in handen van Kristine Kavelaars. Zij maakte de afspraken met de bruikleengevers en de transporteurs om tot een goed rooster te komen. Het mag niet voorkomen dat er ineens vier vrachtwagens tegelijk arriveren. Bruikleengevers kunnen ook bepaalde voorwaarden stellen, zoals het meesturen van een koerier, een medewerker van het uitlenende museum die in de gaten houdt of er niets met het object gebeurt.

De koerier van het Legermuseum in Brussel installeert het kinderharnas van keurprins Jozef Ferdinand van Beieren. Foto: Maarten Brinkman, 2013.

Zondag 10 maart 2013, de laatste dag van *Blue jeans*. Ik ben nog even gaan kijken. Doorlopend tussen de mensen die de spijkerbroeken voor het laatst in zich opnamen dacht ik vooruit naar 22 september, de laatste dag van 'In Vredesnaam'. Zullen er dan net zo veel mensen lopen? Hoe is de publiciteit geweest? Hoe is de tentoonstelling beoordeeld? Weemoedig moment altijd, zo'n laatste dag. Twee dagen later: een blik in de zalen, de tentoonstelling grotendeels ontmanteld, Ninke Bloemberg en de collega's van collectiebeheer waren bezig om de laatste voorwerpen zorgvuldig in te pakken. Weer drie dagen later: de opbouw van de Vrede van Utrecht al in volle gang. De muren

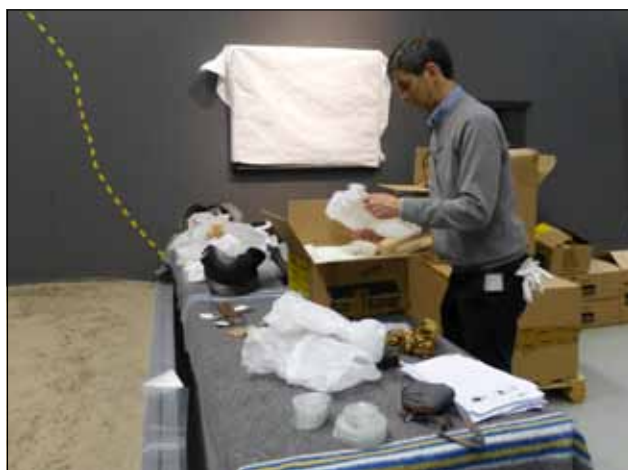
werden geschilderd, wanden werden geplaatst. In de eerste dagen van de volgende week verzeen de speciaal ontworpen bouwsels en vitrines in adembenemend tempo. Op donderdag met vormgever Jody van Dongen door de zalen, ook hij was heel tevreden. De volgende maandag kwamen de eerste objecten binnen, bouw- en beeldhouwfragmenten van het oude stadhuis en het huis Karel V aan de Oudegracht. Deze zijn op zaal door gespecialiseerde restauratiedeskundigen in elkaar gezet. Deze klus behoorde nog tot het 'natte' werk en moest dus geklaard worden voordat de eerste kisten met schilderijen en andere bruiklenen konden worden binnengebracht. Dat gebeurde woensdag 27 maart aan het eind van de dag. Donderdagochtend was het moment dat de kisten opengingen. Het uitpakken

en hangen kon beginnen.

Intussen was Alexander Jordan bezig om de collectie van Herr Mengele in te pakken en te nummeren. Hij was ook aanwezig bij het ophalen van de dozen door kunsttransportbedrijf Hasenkamp, dat alles naar het depot in München bracht. De vrachtwagen van Hasenkamp kwam op woensdagavond 3 april om tegen half

Het plaatsen van wanden in de tentoonstellingsruimte. Foto: Maarten Brinkman, 2013.

Maarten Brinkman pakt de vondsten van het slagveld van Höchstädt voorzichtig uit. Foto: Renger de Bruin, 2013.

zeven in Utrecht aan. In het transport waren alle Zuid-Duitse bruiklenen geclusterd. Een medewerkster van de Alte Pinakothek had de hele rit als koerier naast de chauffeur gezeten en was blij in Utrecht de benen te kunnen strekken en na het uitladen van de kisten naar haar hotel gebracht te worden. Transporten uit Ver-

sailles, Londen en Brussel en diverse Nederlandse bestemmingen waren al geweest, enkele andere (waaronder Berlijn) zouden nog volgen.

Na het uitpakken van de bruiklenen werden door een extern ingehuurd restaurator zogeheten conditierapporten opgemaakt waarin minutieus wordt vastgelegd hoe de toestand van het stuk is, welke beschadigingen er zijn, zodat er later geen discussie hoeft te ontstaan waar en wanneer een schade is opgetreden. Als het goed is, heeft de bruikleengever een dergelijk rapport voor vertrek opgesteld en hoeft dat alleen vergeleken te worden. Indien er een koerier is gestuurd, gebeurt het opmaken en vergelijken van de conditierapporten in aanwezigheid van de koerier. Die is ook aanwezig bij het hangen van schilderijen of het plaatsen van voorwerpen in een vitrine. Indien gewenst plaatst de koerier die zelf.

De aanwezigheid van koeriers wordt nog wel eens gezien als hinderlijk en kostenverhogend, maar eigenlijk is het heel plezierig. Gezamenlijk kan worden vastgesteld welke beschadigingen op het stuk te ontdekken zijn en gezamenlijk kan aan het einde van de tentoonstelling worden bekeken of de toestand onveranderd is. Heel handig is wanneer een koerier kan meedenken in oplossingen wanneer het toch allemaal anders uitpakt dan in de planning staat. Ik heb zelf wel meegemaakt dat in Polen een poortje te laag was voor de kisten waarin de schilderijen zaten of in Oostenrijk een meegebrachte tafel het zicht op een schilderij ontnam. Dan kun je met de tentoonstellingsmakers beslissingen nemen om het probleem uit de wereld te helpen. Hier was dat niet nodig. Voor *In Vredesnaam* waren de koeriers allemaal heel tevreden over de wijze waarop onze Technische Dienst de voorwerpen behandelde. De koerier uit Berlijn zei me toen we twee dagen voor de opening door de zalen wandelden en de tentoonstelling bijna af was, dat hij een tentoonstellingsopbouw in de laatste fase zelden zo rustig had gezien. Enkele uren later plaatste de koerier van het Nationaal Archief het absolute topstuk: het Frans-Nederlandse verdrag uit 1713 met de handtekeningen en de zegels. De volgende dag kwam onze Zwitserse collega de allerlaatste objecten brengen: twee penningen van de Vrede van Baden uit het Nationalmuseum in Zürich en een prent van de stad Baden. Vervolgens was het een zaak van schermen monteren en opruimen. We waren klaar voor de opening.

De opening

Het moment waar je als tentoonstellingsmaker naar toeleeft, is de opening. Behalve de vaste relaties van het museum komen mensen die bij het project betrokken zijn, in het geval van een

Minister Timmermans en de Franse ambassadeur Ménat onthullen de vitrine met daarin het Frans-Nederlandse vredesverdrag van 11 april 1713. Foto: Maarten Brinkman, 2013.

internationaal project zoals dit ook uit buitenland. Een woord van welkom door de directeur, een externe spreker en een toelichting door de verantwoordelijke conservator zijn vaste onderdelen, eventueel opgeluisterd door muziek. In dit geval was het een beetje ingewikkeld. De Stichting Vrede van Utrecht koos de ondertekeningsdatum, 11 april, als opening voor het herdenkingsjaar. Het was te verwachten dat daar de grote persaandacht naar toe zou gaan en het was de kunst om daarin mee te liften. Dit was het feestje van de Stichting Vrede van Utrecht en van stad en provincie als initiatiefnemers en voornaamste financiers van de viering. Het begon in het stadhuis met de onthulling van een schilderij door de Utrechtse kunstenares Semiramis Öner, dat de verzamelde gezanten voorstelde. Er is daar gesproken door burgemeester Aleid Wolfsen, voorzitter van de Stichting Oudaen Jan van Bergen en mijzelf. Vervolgens is een 5 euromunt geslagen door oud-nieuwslezer Philip Freriks na een inleiding van staatssecretaris Weekers. Na het slaan van de munt werd het hele gezelschap, waaronder een aantal ambassadeurs, per bus vervoerd naar het Centraal Museum, waar minister Timmermans van Buitenlandse Zaken en de Franse ambassadeur Ménat de vitrine onthulden waarin het Frans-Nederlandse verdrag uit 1713 was neergelegd. 's Avonds volgde een diner en een concert in de Dom in aanwezigheid van koningin Beatrix en haar oudste zoon en schoondochter. De volgende dag was de publieksopening van het Centraal Museum, 's middags in de Nicolaïkerk. Na korte voordrachten van museumdirecteur Edwin Jacobs, historicus David Onnekink en opnieuw ondergetekende, afgewisseld door optredens van het koor Decamerone, werden de aanwezigen naar het museum geleid, waar ze de keus hadden de tentoonstelling te gaan bekijken of eerst een drankje te gaan drinken. Gezien het grote aantal aanwezigen (zo'n 500) werd

Optreden van het koor Decamerone bij de opening op 12 april 2013. Foto: Maarten Brinkman, 2013.

er op aan gedrongen vooral niet allemaal tegelijk de tentoonstellingszalen in te gaan. Na het diner met projectteam, directie, raad van toezicht, sponsors, bruikleengevers en buitenlandse partners konden we tevreden terugblikken.

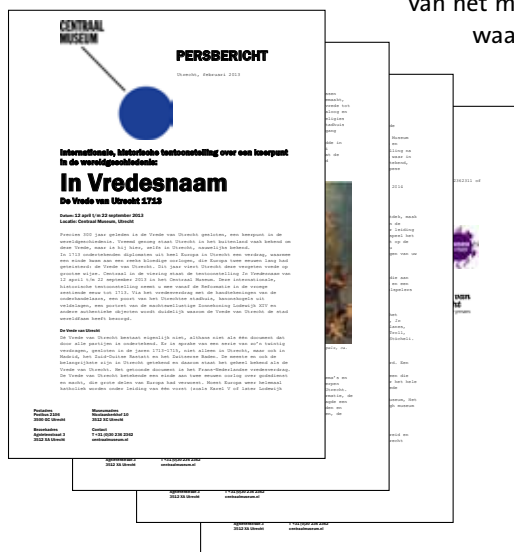
De media

Voor een goed verloop van een tentoonstelling is aandacht in de media altijd van groot belang. Die kwam in dit geval al vroeg op gang. De eerste was de Catalaanse TV, die zich al in februari 2012 meldde. In de loop van het jaar volgden BBC Radio 4, RTV Utrecht, een Canadees productiebedrijf met interesse voor zowel een regionaal station als de nationale zender, de NRC, Quest en National Geographic. En dat alles nog in 2012. Na de jaarwisseling werd de pers-aandacht steeds intensiever om, voorspelbaar, te pieken in de week van de opening. Tot en met week 13 waren de interviews nog wel goed in te plannen. Een koetsrit met Henk Westbroek voor RTV Utrecht was de leukste episode in de reeks. Na Pasen werd het lastiger, woekeren met de tijd, het vinden van een balans tussen aanwezig zijn bij het inrichten en het te woord staan van de media. Zo was het op 5 april werkelijk heel krap op de dag dat de slagveldarcheologie het zand in ging: 's ochtends een Spaanse journalist rondleiden en 's middags een rondleiding voor de staf van het radioprogramma Casa Luna, waar ik om middernacht moest optreden. Op

10 april, de dag voor de officiële viering had Manou Nonnekens van het museum een persbijeenkomst georganiseerd, waar een twintigtal journalisten op af kwamen.

Na inleidingen door Edwin Jacobs en mijzelf heb ik hen door de tentoonstelling geleid. Gelukkig was die helemaal af; dat lukt niet altijd.

De samenwerking met de Stichting Vrede van Utrecht op publiciteitsgebied verliep goed. Bij een internationale persbijeenkomst in september 2012 in het Centraal Museum waren kranten als de *Frankfurter Allgemeine* en de *Tageszeitung* aanwezig. Ook de publiciteit rond de officiële viering op 11 april was uitstekend. De onthulling

Persbericht van het Centraal Museum over de tentoonstelling 'In Vredesnaam'.

van de vitrine met het Frans-Nederlandse vredesverdrag door minister Timmermans en de Franse ambassadeur kwam in het NOS-programma in beeld. Een moment in het journaal van 6 en van 8 uur twee dagen later was in de slipstream van het Vrede van Utrecht-feest op het dak van de A2. De vrees dat de opening van het Rijksmuseum diezelfde dag alle verdere cultuur zou wegdrukken werd niet bewaarheid.

Een volledig beeld van de media-aandacht valt op het moment van schrijven (anderhalve week na de opening) nog niet te geven. Normaal gesproken komen de recensies pas enige tijd, zeker bij een tentoonstelling met een lange looptijd zoals deze.

Terugblik

Het schrijven van dit artikel was buitengewoon lastig, omdat het onderwerp nog niet was afgerond. Bij het houden van de Van der Mondelezing op 12 februari zaten we nog in de voorbereidingsfase. Er moesten nog laatste bruiklenen worden geregeld, er vonden nog wijzigingen in het ontwerp plaats, zelfs de eindredactie van de catalogus moest nog gebeuren, althans voor de Engelse en de Duitse edities (de Nederlandse lag al bij de uitgever). Het analyseren van een tentoonstelling is een stuk eenvoudiger wanneer alles achter de rug is. Ik heb dergelijke analyses gemaakt over de projecten 'Utrecht 1940-1945' en 'Vikingen'.²⁰ De tentoonstellingen stonden respectievelijk in 1995 en 2004-2005 en de lezingen daarover heb ik gehouden in 1999 en 2007, in Neurenberg en in Wenen. De publicatie van die lezingen was nog weer later. Over de Vrede van Utrecht heb ik de al eerder genoemde presentatie in 2009 gehouden en die daarna in de bundel gepubliceerd, maar dat ging om een uiteenzetten van de plannen. Dit verhaal zit er wat tussen in, aan de ene kant is het nog niet afgerond, maar aan de andere kant wel heel ver. De lezing was in de laatste voorbereidingsfase en het schrijven tussen door in de opbouwfase, met aanvullingen kort na de opening. Enige vorm van evaluatie over bezoekersaantallen, bezoekerstevredenheid en persreacties was nog niet mogelijk. De deadline van het *Jaarboek Oud-Utrecht* liet echter geen keus.

De grootste uitdaging was het neerzetten van een toegankelijke tentoonstelling over een onbekend en ingewikkeld historisch thema. Daarom is gekozen voor een helder uitgangspunt: de Vrede van Utrecht als keerpunt in de wereldgeschiedenis, als einde van een periode van twee eeuwen godsdienstoorlogen en strijd om de hegemonie in Europa. De vrede beëindigde niet alleen de Spaanse Successieoorlog, maar een lange reeks van conflicten die Europa verwoest hadden en die door de overzeese bezittingen ook hun effect op andere werelddelen hadden. Het verhaal wordt verteld aan de hand van teksten, kaarten, animaties, maar vooral met authentieke objecten, die spanning moeten oproepen en in het geheugen van de bezoeker moeten blijven hangen.

Om de verhaallijn helder te houden is gekozen voor een chronologische opzet, die consequent is volgehouden in plaatsing van objecten, beteksting, kaarten, animaties en vormgeving. De ingebouwde wanden, de kleuren, de symbolen en de tegenstellingen op de muren versterken het effect van een wandeling door twee eeuwen geschiedenis.

Of het allemaal gewerkt heeft, zullen we pas na 22 september kunnen vaststellen. In een tentoonstellingsevaluatie zullen we bezoekcijfers, een bezoekersonderzoek, persberichten en de eigen waarnemingen met elkaar bespreken. Hoe het bij onze buitenlandse partners gaat, zal pas in de loop van 2014 duidelijk worden. Wanneer de reeks in het voorjaar van 2015 in Baden eindigt, moeten we maar weer eens bij elkaar komen. Dan wordt het ook tijd om een evenwichtige tentoonstellingsanalyse te schrijven. Dit is een tussenstand.

Literatuur

- De Bruin 2000** ➤ Renger-Evert de Bruin, 'Ein Ausschnitt aus der Stadtgeschichte. Utrecht 1940-1945' / 'An episode in urban history, Utrecht 1940-1945', in: Franz Sonnenberger et al. (reds.), *Die Zukunft der Vergangenheit. Wie soll die Geschichte des Nationalsozialismus in Museen und Gedenkstätten im 21. Jahrhundert vermittelt werden? / The Future of the Past. How should the History of the Third Reich be transmitted in museums and memorial sites in the 21st Century?*, Neurenberg 2000, 43-64.
- De Bruin 2005** ➤ Renger de Bruin, 'Zurück nach Frankreich. Die revolutionäre Karriere des Jean Antoine d'Averhoul', in: Sabine Beneke en Hans Ottomeyer (reds.), in: *Zuwanderungsland Deutschland, die Hugenotten*, Berlin 2005, 143-154.
- De Bruin en Brinkman 2007** ➤ Renger de Bruin en Maarten Brinkman, *De verzamelingen van het Centraal Museum Utrecht 9, Utrechtse geschiedenis*, Utrecht 2007.
- De Bruin en Brinkman (reds.) 2013** ➤ Renger de Bruin en Maarten Brinkman (reds.), *In Vredesnaam. De Vrede van Utrecht, Rastatt en Baden 1713-1714*, Petersberg 2013.
- De Bruin en Larsen 2008** ➤ Renger de Bruin en Anne-Christine Larsen, 'Bloodshed and Trade - towards a new view on the Vikings', in: Marie-Paule Jungblut en Rosmarie Beier-de Haan (reds.), *Museums and Universal Heritage. History in the Area of Conflict between Interpretation and Manipulation*, Luxemburg 2008, 118-135.
- Van Deursen 1980** ➤ A.Th. van Deursen, 'Staatsinstellingen in de Noordelijke Nederlanden 1579-1780', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 5, Haarlem 1980, 347-387.
- Erichsen en Heinemann (reds.) 2004** ➤ Johannes Erichsen en Katharina Heinemann (reds.), *Brennpunkt Europas. Die Schlacht bei Höchstädt, The Battle of Blenheim*, Ostfildern-München 2004.
- Gerard 1885** ➤ James Watson Gerard, *The Peace of Utrecht*, New York-Londen, 1885.
- Groenveld 1979** ➤ S. Groenveld e.a., *De kogel door de kerk? De Opstand in de Nederlanden en de rol van de Unie van Utrecht 1559-1609*, Zutphen 1979, 142-151.
- Frey (reds.) 1995** ➤ Linda Frey en Marsha Frey (reds.), *The Treaties of the War of the Spanish Succession - A Historical and Critical Dictionary*, London 1995.
- De Kam 2000** ➤ René de Kam, *Een waardig huis der stad. Twintig eeuwen in en om het Utrechtse stadhuis*, Utrecht 2000.
- Konings 2013** ➤ Véronique Konings, *Werkplaats voor de Vrede in de tentoonstelling In Vredesnaam/De Vrede van Utrecht 1713*, Utrecht 2013 [intern document Centraal Museum].
- Reiss en Witt 2009** ➤ Ansgar Reiss en Sabine Witt, *Calvinismus. Die Reformierten in Deutschland und Europa*, Berlin 2009.
- Schmidt-Voges, Westphal, Arnke en Bartke (reds.) 2010** ➤ Inken Schmidt-Voges, Siegrid Westphal, Volker Arnke en Tobias Bartke (reds.), *Pax Perpetua. Neuere Forschungen zum Frieden in der Frühen Neuzeit*, München 2010.
- Slothouwer 1885** ➤ G.M. Slothouwer, *De staatsman Sicco van Goslinga, grietman van Franekeradeel*, Den Haag 1885.
- Weber 1891** ➤ Ottocar Weber, *Der Friede von Utrecht*, Gotha 1891.
- Zamoyski 2007** ➤ Adam Zamoyski, *Rites of Peace. The Fall of Napoleon and the Congress of Vienna*, Londen 2007.

Noten

- 1 Van Deursen 1980; Groenveld 1979.
- 2 Goslinga aan Slingelandt 23 juni 1712, Goslinga aan Slingelandt 3 augustus 1712, geciteerd in: Slothouwer 1885, 87, 89; Polignac geciteerd in Gerard 1885, 275-6.
- 3 Gerard 1885; Weber 1891.
- 4 Frey (reds.) 1995.
- 5 Zamoyski 2007.
- 6 Schmidt-Voges, Westphal, Arnke & Tobias Bartke (reds.) 2010.
- 7 De Bruin & Brinkman (reds.) 2013.
- 8 'Hoge pruiken, plat vermaak', tentoonstelling over Utrecht tijdens de vredesonderhandelingen 1712-1715', Het Utrechts Archief, 16 maart - 25 november 2013.
- 9 De Bruin 2005; Reiss & Witt 2009.
- 10 De ICMAH is de historisch-archeologische afdeling van de International Council of Museums (ICOM), de wereldorganisatie van musea.
- 11 Erichsen & Heinemann (reds.) 2004.
- 12 De Bruin en Brinkman 2007.
- 13 <http://www.culture.gouv.fr/documentation/joconde/fr/pres.htm>
- 14 De Kam 2000.
- 15 Konings 2013, 1.
- 16 Konings 2013, 3; www.vredevan utrecht2013.nl/over/de-vreedzame-stad.
- 17 www.devreedzamestad.nu
- 18 www.devrijervandongen.nl/
- 19 Brief van de Education Audiovisual and Culture Agency, 23 februari 2012.
- 20 De Bruin 2000; De Bruin & Larsen 2000.

Floortje Tuinstra

De Vrede van Utrecht gelokaliseerd

Huisvesting van de diplomaten

Tussen de start van de onderhandelingen op 29 januari 1712 en de ondertekening van het laatste verdrag (tussen Spanje en Portugal) op een bankje aan de Maliebaan in februari 1715, zat ruim drie jaar. Het zwaartepunt lag natuurlijk in de eerste helft van de periode, tot 11 april 1713, toen de belangrijkste verdragen werden getekend.

Publiciste Anne-Marguerite Dunoyer merkt hier over op: 'Ik geloof dat die messieurs van Utrecht niet verbolgen zouden zijn als het nog wat langer zou duren, want naast het goede gezelschap dat het congres hun verschaft is het zeker dat de eigenaren van huizen

Floortje Tuinstra (1971) is historicus en archivaris. Zij is afgestudeerd op de diplomatieke betrekkingen tussen Brandenburg en de Republiek in de zeventiende eeuw en werkt als vakspecialist Archieven bij Het Utrechts Archief. Voor diezelfde instelling deed zij het historisch onderzoek voor de tentoonstelling *Hoge Pruiken, Plat Vermaak. Utrecht tijdens de vredesonderhandelingen 1712-1715*.

hier goed aan verdiend hebben: er zijn er bij die met zes maanden huur de prijs hebben terugverdiend die het hun heeft gekost om het te kopen.'
In dit artikel zal ik verschillende aspecten van de huisvesting van de diplomaten en hun gevolg belichten. Is te achterhalen in welke huizen ze

woonden? Wie waren de verhuurders? Klopt het relaas van Dunoyer dat ze er zoveel aan verdienden en wie profiteerden er wellicht nog meer, behalve de verhuurders zelf?
En waar werd de Vrede nu eigenlijk écht getekend?

Tweede naamlijst van Van Poolsum, 1712. Hierin worden ook de kleuren van de livreen van de bedienden beschreven.
HUA, Bibliotheek, nr. XX B 98.

zilveren en zwarte koorden. De pages van de Fransen zijn in de rouw, want in maart 1712 is in Frankrijk net de kroonprins overleden aan de pest. Wat de adresgegevens van de Engelsen betreft, is dit overzicht voor Bristol gelijk aan het vorige, maar voor Strafford komt daar een extra gegeven bij: woont op de 'Nieuwe-gragt bij de Wittevrouwenbrug'.²

In Het Utrechts Archief wordt een exemplaar van deze uitgave bewaard waarin interessante aantekeningen staan, waarschijnlijk van de hand van oud-archivaris Samuel Muller. In de aantekeningen wordt een verbinding gelegd met namen van verhuurders die genoemd worden in het *Journal* van stadssecretaris Harscamp (zie volgende paragraaf). Vervolgens heeft Muller een aantal van die verhuurders nagetrokken in de huisgeldregisters en de transportregisters, hetgeen een grote hulp is geweest bij het lokaliseren van de diverse adressen.

Deze werkjes voorzagen duidelijk in een behoefte, zozeer dat ook uitgever, medailleur en rariteitenkabinethouder Nicolas Chevalier er een markt in zag en in 1713 een vergelijkbaar overzicht uitgaf, *in octavo*. Chevalier verzorgde zijn eigen uitgave tevens van gegraveerde afbeeldingen van de wapens van de diverse gevolmachtigden. Hiermee maakte hij, zeker in combinatie met de kleuren van de livreen, van zijn versie een papieren variatie in zakformaat op de middeleeuwse heraut, de wapen- en kleurenkenner bij uitstek die op het toernooiveld omriep wie er nu in het strijdperk trad. In zijn woord vooraf benadrukte hij de betrouwbaarheid van de getoonde wapens en de gebruikte titulaturen, door er op te wijzen dat hij ze van de gevolmachtigden zelf heeft gekregen. De lijst van Chevalier verscheen in het Frans en is aan de gevolmachtigden opgedragen. De lijst is te beschouwen als een totaaloverzicht van degenen die in de loop van de tijd op het congres aanwezig zijn geweest, want geeft geen actuele situatie weer op een bepaald moment. Van de keizerlijke plenipontiaris Consbruch en de Zeeuwse Pieter Kemp van Moermont wordt opgemerkt dat ze inmiddels zijn overleden (respectievelijk in november en december 1712) en zijn vervangen door Kirchner en Van Gheel. Van de Overijsselse graaf Van Rechteren wordt gemeld dat hij uit zijn

Naamlijst van Chevalier 1713. Met afbeeldingen van de wapens van de plenipotentiarissen en de landen die ze vertegenwoordigen. HUA, Bibliotheek, nr. V C 32.

functie is ontheven (vanwege een protocollair geschil met de Franse gezant Mesnager). Bij de Franse gezant Polignac, die in januari 1713 naar Rome vertrok om kardinaal te worden, staat echter niets bijzonders. Wie, zoals de Spaanse ambassadeurs, pas arriveerde na de ondertekening van de belangrijkste verdragen begin april 1713, heeft een plaatsje gekregen in het supplement achterin. Het lijkt er op dat Chevalier deze uitgave heeft gemaakt als een soort afscheidscadeautje, uiteraard in de hoop dat het tevens goed verkocht zou worden.³

Van deze uitgave van Chevalier heeft ook een Nederlandse versie bestaan. De negentiende-eeuwse lokale historicus L.E. Bosch kon hier nog over beschikken. Bijzonder aan deze versie was dat hierin een lijst van huurprijzen was opgenomen die de gevolmachtigden hadden betaald. Dit bijzondere exemplaar is echter noch aanwezig op Het Utrechts Archief noch in de Universiteitsbibliotheek Utrecht. In de Franse uitgave ontbreekt een dergelijk lijstje. Vergelijking van de door Bosch geciteerde bedragen met door mij gevonden bedragen in notariële akten wijst uit dat de Nederlandse lijst tamelijk betrouwbaar is. In acht van de twaalf gevallen kloppen de bedragen exact. De namen van de verhuurders en de adressen kloppen in alle gevallen. In twee gevallen noemt Bosch bedragen die mij vanwege het ontbreken van notariële akten onbekend zijn. Op grond van de geciteerde namen van de verhuurders moet overigens de conclusie worden getrokken dat de Nederlandse versie, of in ieder geval het erin opgenomen lijstje van huurprijzen, ouder is dan de Franstalige uitgave. De graaf Van Rechteren wordt nog als huurder genoemd, de graaf Van Sinzendorf woont nog aan de Mariaplaats in plaats van in zijn latere domicilie Paushuize. Het huis Oudaen, waar Polignac woont, is nog in handen van Jacob Pauw.⁴

Het journaal van stadssecretaris Everhard Harscamp

De aanduidingen van de straten in bovenstaande adreslijsten geven op zichzelf nog niet veel specifieke informatie. Ze geven immers alleen een straat. Een aanvullende bron is het journaal van Everhard Harscamp, de secretaris van het Comité tot de Zaken van het Congres, de commissie uit het stadsbestuur die verantwoordelijk was voor alle organisatorische zaken. Zijn journaal loopt van december 1711 tot januari 1713 en bevat enorm veel interessante

De Oudegracht gezien vanaf de Bakkerbrug naar de Jansbrug, met onder andere de stadskastelen Fresenburg (achter de bomen links) en Oudaen (op de achtergrond). De Franse onderhandelaar Polignac verruilde Fresenburg al snel voor Oudaen, waarna Fresenburg door de gezant van Toscane werd betrokken. J. de Beijer 1736. HUA, Collectie Beeldmateriaal, nr. 35718.

achtergrondinformatie over de voorbereidingen van het congres, de perikelen bij het inrichten van het stadhuis, het opstellen van reglementen en verordeningen, persoonlijkheidskenmerken van gezanten, wat ze hun gasten voorzetten, enz. Dit even rijke als vermakelijke journaal is in 1851 gepubliceerd in de *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* en in het *Jaarboekje van Oud-Utrecht* van 1934 uitgebreid geparafraseerd door W. Bannier. Tegenwoordig is het ook te vinden op Google Books, als vrucht van de digitaliseringsactiviteiten van de Koninklijke Bibliotheek.⁵

Eén van de taken van het organiserend comité was het officieel begroeten van de nieuw aangekomen gezanten, zodra het bericht had gekregen dat ze in Utrecht waren gearriveerd. Harscamp doet ook hiervan trouw verslag en noemt daarbij in veel gevallen, maar helaas niet in alle, van wie het huis werd gehuurd waarin de nieuwkomer onderdak vond. Dat is een belangrijke aanvulling op de straatnamen in de naamlijsten van Van Poolsum en Chevalier. Van het bezoek aan de bisschop van Bristol zegt hij: 'Wierden ontfangen in de kamer aen de linkerhand vant voorhuys, int huys vanden heer van Wijk' en van het bezoek aan Strafford 'Hier van daen an milord Staffort, ontfangen in de tweede kaermer aen straet aen de linkerhand van 't huys vanden heer domdeken van Weede'. Met de eigenaar van het huis is nog steeds het adres niet bekend, want in 1713 bestond er geen kadaster of adresboek. Maar zoals het voorwerk van Muller in het archiefexemplaar van de lijst van Van Poolsum laat zien, is er via de omweg van de transport- en huisgeldregisters wel het een en ander te achterhalen. Van Wijk en Van Weede zijn bijvoorbeeld beiden terug te vinden in de legger van het

De Wittevrouwenpoort met de achterkant van de huizen aan de Ridderschapstraat. Daar, in het huis van Antony van Asch van Wijk, gebouwd door Godard van Rheede van Athlone, werden de vredesverdragen tussen Frankrijk en Engeland en Frankrijk en Savoye gesloten. J. Versteegh 1756. HUA, Collectie Beeldmateriaal, nr. 36601.

Vredesverdragen 11 april 1713 ondertekend aan de Ridderschapstraat (Wittevrouwenkade 4) en Plompstorengracht 5-7

Tijdens de aanloop naar de viering van de Vrede werd de afgelopen jaren door velen voor vanzelfsprekend aangenomen dat de Vrede van Utrecht op het stadhuis was getekend. Anno 2013 is het bij de meeste historisch geïnteresseerde Utrechtse wel bekend dat het ondertekenen van de verdragen op 11 april en de daarop volgende nacht plaatsvond ten huize van de Engelse gezanten Bristol en Strafford, aan de Ridderschapstraat en aan de Plompstorengracht.

Het misverstand dat de vrede aan de Stadhuisbrug zou zijn getekend, is begrijpelijk. Het stadhuis was ingericht als officiële onderhandelingsplaats; hier vonden van januari 1712 tot maart 1713 daadwerkelijk belangrijke conferenties plaats. Toch was het in de negentiende eeuw onder Utrechtse historici nog een bekend gegeven dat de verdragen tussen Frankrijk en Engeland en Frankrijk en Savoye getekend werden aan de Ridderschapstraat. Nicolaas van der Monde maakte in zijn lemma over de Ridderschapstraat in het voorbijgaan gewag van deze historische gebeurtenis, waarmee we het wel als gecanoniseerde kennis mogen aanmerken. 'Het huis, door Godert, Graaf van Athlone, baron van Rheede en Agrim, en Vrijheer van Amerongen, omstreeks het einde der XVII eeuw gesticht, heeft deze straat merkwaardig gemaakt door de vredesonderhandelingen, in 1712 en 1713 aldaar gehouden, en de verdragen tussen Engeland, Frankrijk en Savoye, op de 11 april 1713, in hetzelfde gesloten.'³⁸ Van der Monde verwijst naar een boekje dat L.E. Bosch schreef ter gelegenheid van de opening van de Willemskazerne in 1829.³⁹ Bosch beschrijft hierin de ontwikkeling van het terrein van het voormalige Wittevrouwenklooster door de eeuwen heen tot aan de bouw van de kazerne.

De oostzijde van de Plompetorengracht. In het huis van Johan van Weede, nu Plompetorengracht 5-7, werden in de nacht van 11 op 12 april 1713 de vredesverdragen tussen Frankrijk en Portugal, Frankrijk en Pruisen en Frankrijk en de Republiek gesloten. P.J. Lutgers, 1842. HUA, Collectie Beeldmateriaal, nr. 35969.

De gegevens van Bosch worden gestaafd door een betrouwbare bron. Na voltooiing van hun taak hebben de Nederlandse onderhandelaars bij de Staten-Generaal, hun opdrachtgeefster, een verbaal ingeleverd waarin zij verantwoording afleggen voor hun handelen en verslag doen van de gebeurtenissen. Hierin schetsen ze een gedetailleerd beeld van de ontwikkelingen op 11 april.

‘Dienselven Dito op de middag teekenden de Heeren Ministers van Vrankrijk hunne Tractaten van Vreede en van Commerce met die van Groot Britt: ten huize van den Heere Bisschop van Bristol en daarna ook ten selven huize die met die van Savoyen hun Tractaat van Vreede’.⁴⁰ Nadat de Fransen en de Savoyarden ‘s middags bij John Robinson, bisschop van Bristol, hun verdragen hadden getekend, werden de Nederlanders, de Pruisen en de Portugezen bij Thomas Wentworth, graaf van Strafford, op de Plompetorengracht uitgenodigd. De Fransen voegden zich er ook bij. De Nederlanders hadden een eigen kamer. Nadat eerst de Portugezen en om middernacht ook de Pruisen hadden getekend, restte de Nederlanders weinig anders dan ook hun handtekening te zetten.

‘Des middags versoght den heere Grave van Strafford de Heeren Ministers van Vrankrijk, van Portugal, Pruyssen en ons ter maaltijd en gaf daardoor geleegentheid, dat sonder enige ceremonien het Tractaat van Vreede tusschen Vrankrijk en Portugal ten sijnen huise wierd gesloten.

Waarna wij tot een conferentie met de Heeren Franse Minister synde gekomen over verscheide punten nog veel debatten hadde, ‘t geen aanleidinge gaf, dat gedurende onse conferentie die van acht ure tot omtrent drij ure in de naght duurde, de heeren Pruisische Ministers in een andere camer hun tractaat van vreede met die van Vrankrijk sloten en teekenden:

Waarna wij saken niet verder konnende brengen, de Tractaten van Vrede en van Commerisie alsmeede de separate articulen en declaratoires, met de Heeren Ministers van Vrankrijk hebben geteekend (...).⁴¹

Dat de vrede bij de Engelsens thuis werd getekend en niet op het stadhuis had alles te maken met de wens om de zaken met zo min mogelijk pottenkijkers af te doen. Met name voor de Keizer, maar ook voor kleinere belanghebbenden, waren de uitkomsten niet gunstig, dus de verwachting was dat zij nog wel roet in het eten zouden kunnen gooien wanneer de verdragen in het openbaar op het stadhuis getekend zouden worden. De journaliste A. M. Dunoyer schrijft in haar anoniem uitgegeven werk *Lettres historiques et galantes*: '(...) Dit aangename tafereel heeft zich deels voltrokken bij milord de bisschop van Bristol, grootzegelbewaarder van Groot-Brittannië, en bij milord de graaf van Strafford, zijn collega, waar alle andere gevolmachtigd ministers zich naartoe hebben begeven, aangezien men het niet dienstig heeft geacht hier een plenaire congresbijeenkomst voor te houden in het stadhuis, daar men zich niet voor de noodzaak geplaatst wilde zien om twisten bij te leggen van de zijde van vele personen die hoewel ze bij de zaak minder belang hebben, misschien toch meer rumoer hadden gemaakt dan de anderen en de besprekingen zo hadden kunnen verstoren (...).'⁴²

Het gedeelte van de stad tussen Wittevrouwenkade en Plompetorengracht is tegenwoordig veel dichter bebouwd dan aan het begin van de achttiende eeuw. De tuinen van de Plompetorengracht strekten zich toen nog uit tot aan de Ridderschapstraat. Ik stel mij voor dat er een bijzonder gemakkelijke communicatie mogelijk moet zijn geweest tussen de beide Engelse gezanten, via het achterpoortje van de tuin van de Plompetorengracht dat uitkwam in de Ridderschapstraat. Het huis aan de Ridderschapstraat staat er niet meer. Op het terrein verrees eerst de Willemskazerne en later het schoolgebouw van de HBS. Het HBS-gebouw staat er nog steeds en heeft tegenwoordig als adres Wittevrouwenkade 4. Wel is er nog steeds een achteringang naar het terrein via een poortje tussen Ridderschapstraat 17 en 19. In het huis van Strafford aan Plompetorengracht 5-7 is nu onder andere de Kathedrale Koorschool gevestigd.

haardstedengeld van 1715 van de wijk Bloedkuyl. Met behulp van latere huisgeldregisters, de kadastrale kaart uit 1832 en een twintigste-eeuwse huisnummerplattegrond kan met het nodige puzzelwerk in de meeste gevallen het huidige adres getraceerd worden.⁶

Notariële archieven

Een andere dankbare zij-ingang vormen de notariële archieven. Een groot aantal van de gevolmachtigden heeft voor het huren van zijn huis een huurcontract afgesloten dat voor een Utrechtse notaris is gepasseerd. Door in het zoekstelsel NOTARIS te zoeken op naam van een gezant, een land, of een verhuurder uit het verslag van Everhard Harscamp, waren zeventien contracten te achterhalen. De huurcontracten bevatten informatie over huurder, verhuurder, tussenpersoon, huurprijs, hoogte van de vereiste schadevergoeding bij brand, en soms ook over de inrichting, extra voorwaarden en beleningen. De beleningen kunnen behulpzaam zijn bij het lokaliseren van het huis. Zoals eerder gezegd, komen de in de contracten genoemde voorwaarden in grote mate overeen met de door Bosch geciteerde huurprijzen uit zijn exemplaar van de lijst van Chevalier. Toevallig zijn net van de Engelsens voor de genoemde huizen geen huurcontracten overgeleverd. Wel bestaat er een overeenkomst tussen Johan van Weede en Ludolph Adriaan de With van juni 1712 waarin de laatste zich borg stelt voor eventuele huurschulden van Strafford. Het onderzoek in de notariële archieven leverde wel een verrassing op die met alleen de adreslijsten

Het huis Roosendaal aan de Vecht, Vechtdijk 151 te Utrecht, achtereenvolgens bewoond door de hertog van St. Pierre en vanaf september 1713 door de Engelse bisschop van Bristol. Alleen de toegangspoort en de theekoepel zijn nog aanwezig. D. Stoopendaal, 1718/1719. HUA, collectie Beeldmateriaal, nr. 201013-1.

nooit aan het licht zou zijn gekomen. Het blijkt namelijk dat de bisschop van Bristol vanaf september 1713 het buitenhuis Roosendaal aan de Vecht (Vechtdijk 151, Utrecht) huurde van de Joodse koopman Joseph d'Arendondo. Hoewel de verdragen van Engeland met Frankrijk en Spanje al getekend waren, bleven de Engelsen nog als bemiddelaar tussen de Nederlanden en Spanje aanwezig. Het Nederlands-Spaanse verdrag zou pas in juni 1714 getekend worden.⁷

Waar zaten de diplomaten?

Adressen

Uit de gegevens in de genoemde adreslijsten en de huurcontracten blijkt dat de huizen die de diplomaten huurden zich met name concentreren langs het water van de Nieuwegracht (Keizer, Overijssel, Frankische Kreits, Bovenrijnse Kreits⁸), Kromme Nieuwegracht (Keizer, Holland, Portugal, Frankische Kreits, Rome, Zwitserse Kantons), Drift (Savoye, Trier, Polen en Saksen), Janskerkhof (Hannover, Münster en Paderborn, Lotharingen) en Plompetorengracht (Engeland, Pruisen, Zeeland, Friesland, Genua, Keulen) en de belendende straten Achter St. Pieter (Frankrijk, Portugal, Pfalz), Pieterskerkhof (Venetië), Boothstraat (Groningen), Buurestraat⁹ (Keizer, Hessen-Kassel), Ridderschapstraat (Engeland). Een kleinere concentratie is te vinden langs het noordelijke gedeelte van de Oudegracht (Frankrijk, Toscane, Modena), met onder andere de stadskastelen Fresenburg en Oudaen. Het zwaartepunt ligt in de noordelijke binnenstad, daar waar in

Het Duitse huis aan de Springweg dat vanaf april 1713 werd gehuurd door de Spaanse gevluchtelingen.

A. Rademaker, circa 1720. HUA, Collectie Beeldmateriaal, nr. 37621.

Spanje: De hertog van Osuna

De Spaanse gezant Francisco Maria de Paula Tellez-Giron y Benavides, hertog van Osuna, kon pas officieel in Utrecht neerstrijken op het moment dat zijn heer formeel was erkend als koning van Spanje en dat was pas ná ondertekening van de verdragen van de diverse geallieerden met Frankrijk op 11 en 12 april 1713. Hij arriveerde in mei 1713 in de stad en nam zijn intrek in het gebouw van de Ridderlijke Duitse Orde aan de Springweg, beter bekend als het Duitse huis. Momenteel is daar hotel-restaurant Karel V gevestigd. Hij verbleef hier tot juni 1715. Vredesverdragen met Engeland en Savoye werden nog in de loop van 1713 gesloten. De verdragen met de Republiek en met Portugal lieten echter op zich wachten. Op 26 juni 1714 zetten de Nederlanders en de Spanjaarden hun handtekening, maar het verdrag met Portugal werd pas op 6 februari 1715 getekend op een wel heel ongebruikelijke plaats: een bankje op de Maliebaan, omdat alles in het diepste geheim moest gebeuren.⁴³ Evenals zijn Portugese tegenhanger, de graaf van Tarouca, viel de hertog van Osuna op door de uitbundige feesten die hij gaf. Nicolas Chevalier beschreef en tekende er twee. Beide feesten vonden plaats in het najaar van 1713 ter viering van heugelijke feiten voor het kersverse Spaanse koningshuis. Op 23 september 1713 was Ferdinand van Castilië, de derde zoon van koning, geboren en dat werd op 9 oktober gevierd. Op 21 december ging het om de verjaardag van de koning zelf. Op 26 juni 1715 vertrok de hertog weer, uitgezwaaid door het Comité tot de Zaken van het Congres.

In de archieven van het Duitse huis is over de verhuur aan Osuna van het gebouw van de Landcommanderij niets terug te vinden. Wel bekend is een dossier in het familiearchief Taets van Amerongen. Frederik Borre van Amerongen, heer van Kersbergen, was in die tijd Landcommandeur van de orde. Uit het dossier, gevuld met kwitanties en afrekeningen,

Gemaskerd bal bij de Spaanse hertog van Osuna in Duitse Huis, 10 oktober 1713. Let op de vele kaarsen op de piramides aan weersijden en boven de deur. Daar kwam het 'vieren, dampen en vlakken' vandaan. N. Chevalier, 1714. HUA Collectie Beeldmateriaal nr. 32389.

blijkt dat er na het vertrek van Osuna heel wat schoonmaak- en herstelwerkzaamheden aan het gebouw en de inboedel nodig zijn geweest. Een heel legertje van metse-laars, leidekkers, timmermannen, tapijtwerkers en schoonmaaksters marcheerde het Duitse huis binnen zodra de hertog achter de horizon was verdwenen. De rekening van meester tapijtwerker Zacharias van Ark dateert van 4 juli 1715 geeft een goede illustratie daarvan.⁴⁴

Hij legt de volgende verklaring af: 'Dat de camer tapijten bij hem voor de Heer van Kersbergen gemaakt, groote duizent Riksdallders gekost hebben, en dat de zelve in die tijd dat de Hartog van Ossone etcetera die voornoemde tapijten gebruikt heeft off tot zijn Ed. dienst geweest zijn, door sterk vieren, dampen, smetten, zwartigheden, vlakken, 't verschieten der coleuren als andersints de meeste kragt en aardige waarde verlooren hebben, en daar door bij gissing wel duisent guldens verergert zijn, behalve de volgende kosten: voor 't voorzigtig afhangen f 5; voor 't schoonmaken f 80; voor 't stoppen en 't voorsien f 28; voor 't wederophangen f 12.'⁴⁵

Nicolaas Chevalier merkt in zijn beschrijving van de feestelijkheden op dat de ontvangstzaal was voorzien van een reling met daaraan kroonluchters, en van extra kandelaars die waren vastgemaakt aan het wandtapijt. Ook waren er nog eens 66 koperen spiegels aan het wandtapijt bevestigd.

Het zou heel goed kunnen dat die constructies mede debet zijn aan het tapijtbederf. Dat er bijzonder veel kaarsen hebben gebrand die samen flink hebben staan 'vieren, dampen en vlakken' en ongetwijfeld 'smetten en zwartigheid' zullen hebben veroorzaakt, is evident: Chevalier beschrijft twaalf piramides waarvan er zes waren voorzien van 45 kaarsen. Verder was er een poort met 52 kaarsen en een poort met 34 kaarsen en hingen er twee kroonluchters met ieder 60 kaarsen.⁴⁶

Maar de Duitse Orde had haar zaakjes goed voor elkaar. In de protocollen van Notaris Matthijs van Lobbrecht vinden we een akte terug waarin Andre Lopes Pinto zich borg stelt voor 80.000 gulden, voor het geval de vertrekkende bij de hertog en zijn gevolg in gebruik zijn zouden afbranden. Daarnaast stelt hij zich garant dat alle meubels die zijn opgesomd in een inventaris, wederom in goede staat zullen worden opgeleverd en dat 'die geene die bevonden sullen worden boven een ordinaris gebruik beschadigt te sijn, of vermist te worden, daarvoor te voldoen de weerde die bij gemelde inventaris geëxprimeert zijn'. Dit

is de bekende brandgarantie die we ook kennen uit andere huurcontracten. En Pinto kwam inderdaad over de brug. Hij betaalde op 18 juni 1715, dus nog een week vóór het vertrek van de hertog, een bedrag van 1898 gulden voor schade en herstel van de meubels en een bedrag van 2900 gulden voor herstel van schade aan het Duitse Huis zelf en ontving daarvoor een kwitantie die werd ingeschreven bij notaris Van Lobbrecht. Tegelijkertijd werd de oorspronkelijke borgstelling doorgehaald.⁴⁷

De borgstelling dateert van 4 mei 1713 en is niet zonder slag of stoot tot stand gekomen, blijkt uit het dossier van Borre van Amerongen. Advocaat Johan Schagen was drie hele dagen zoet geweest met het concipiëren van de akte. Hij praatte eerst een hele dag met Borre van Amerongen en met borg Pinto en 'andere bedienden' van de Hertog die zich al op het Duitse Huis bevonden, waarde er de volgende dag rond om de meubels te inventariseren, stelde de akte op, zorgde voor een Franse vertaling, sprak nog een hele dag met beide partijen en was tenslotte aanwezig bij het passeren van de akte bij notaris Van Lobbrecht.⁴⁸ Uit dezelfde urenspecificaties blijkt nog iets anders. Borre van Amerongen had beide juristen tevens ingeschakeld voor een rekestprocedure bij de schepensbank die twee andere commandeurs van de orde, Willem van Linteloo en Christiaan Diederik van Renesse, tegen hem begonnen waren. Waar het concreet over ging is niet duidelijk maar het was wel 'ter sake van het inlogeren van zijn excellentie den Heere hertog van Ossuna' en het speelde in dezelfde vroege meidagen waarin ook de borgstelling tot stand kwam. Misschien dat de heren de Landcommandeur ter verantwoording hadden geroepen voor zijn plan om het Duitse Huis te verhuren? En dat ze op deze manier hadden afgedwongen dat hij regelde dat er een borg kwam?⁴⁹

Zoals gezegd had de Deutsche Orde zich beter ingedekt dan sommige anderen. Turfhandelaar Hendrik van Dyk kwam er minder goed uit. Hij had op 3 januari 1715 een vordering van 700 gulden op Osuna voor geleverde turf. In een verklaring afgegeven voor het gerecht beweerde hij daarvan 'tot op heden geen ene duit van te hebben teruggesien'. Ja, zijn vrouw heeft wel een kwitantie getekend voor 200 gulden, maar dat was 'zonder iets betaald gekregen of zelfs maar gelezen te hebben'. Een beetje dom natuurlijk. Van Dyk ging naar Jean Baptiste Didier, de in de feestbeschrijvingen van Chevalier veelvuldig geroemde hofmeester van Osuna, om (meer) geld te zien. Behalve nul op het rekest kreeg hij ook nog eens te horen dat zijn vrouw onzedelijke voorstellen had gedaan om wat goud extra te verdienen en dat ze, op een nacht dat Van Dyk de stad uit was om turf te halen, was gesignaleerd in een herberg waar de wijn rijkelijk vloeide.⁵⁰

Hofmeester Didier, verklaarde op 14 februari 1715 bij de notaris Pronckert uiteraard dat het bedrag van 200 gulden wél betaald was.⁵¹ Waarschijnlijk was daarmee de kous af. Ik heb geen andere stukken meer over deze zaak aangetroffen.

de laatste decennia van de zeventiende eeuw nieuwe straten door de oude immuniteiten van St. Pieter en St. Jan waren aangelegd (Boothstraat, Buurestraat, Muntstraat), waaraan statige huizen waren gebouwd.¹⁰

De fraaie binnenstad met haar relatief brede straten en nieuwe huizen heeft, naast de goede bereikbaarheid vanuit Den Haag, zeker een rol gespeeld bij de uitverkiezing door de bondgenoten van Utrecht als congresstad. Concurrent Nijmegen had bij de vredesbesprekingen in 1678 te kampen gehad met het ongemak van nauwe en steile straten waar de koetsen elkaar bijna niet konden passeren en waar de diverse markten verplaatst moesten worden om de doorgang nog enigszins mogelijk te maken.¹¹

Gezicht vanaf de Pausdam op de Trans, Achter de Dom en Achter St. Pieter. De volledige oostzijde van Achter St. Pieter - van Paushuize tot aan het Pieterskerkhof - was verhuurd aan diplomaten uit Oostenrijk, Frankrijk, Portugal en de Palts. J. de Beijer, 1745. HUA, Collectie Beeldmateriaal, nr. 30481.

In de brief die Willem Buys vanuit Londen naar de Staten-Generaal stuurde met de definitieve keuze meldt hij: '(...) dat de stad van Utrecht zoude wesen die plaets van't Congres omdat dezelve is in't gebied van den Staet, groot, aengenaem in zijn situatie, vol van gemak, ende vooral, op haere nabijheid bij den Hage'.¹²

Huiseigenaren

Wie waren nu de eigenaren van de huizen die zij huurden? De namen in het journaal van Harscamp en in de notariële akten heb ik vergeleken met de jaarlijks bij Van Poolsum uitgegeven *Naamwijzer* van regenten en dienaren van de stad en de Staten. Het zal geen verwondering wekken dat veel van de fraaie huizen die verhuurd werden eigendom waren van mensen die op die lijst voorkomen. Drie van de zeven geëligeerden (Johan van Weede, Frederik Borre van Amerongen en Gerrit Maximiliaan Pinssen van der Aa), drie van de elf leden van de Ridderschap (Gerard van Rossum, Johan Adolph van Renesse en Maurits Philibert van Utenhove; een vierde, Frederik Adriaan van Reede van Renswoude woonde in zijn eigen huis), twee van de veertig leden van de vroedschap (Ferdinand van Hattingh, Pieter Haak de Jongh), vier van de 22 kanunniken (Johan de Marez, Jacob Hoeuft, Adriaan van Schuylenburg en Jacob Noirot), een aartsdiaken (Cornelis Beerninck) en een advocaat (Pieter de Wijs) profiteerden van de grote vraag naar logeeradressen op stand. Opmerkelijk is, dat zij bijna allemaal het huis verhuurden waar zij volgens de *Naamwijzer* van 1712 zelf woonden. Het ging dus niet om een willekeurig tweede of derde huis, maar om hun primaire woning. Het huis dat Johan de Marez bewoonde en later doorverhuurde was niet eens van hem zelf, maar had hij in huur. Een deel van de bovengenoemde verhuurders beschikte over een buitenplaats en kon daar tijdelijk gaan wonen. Van Weede kon bijvoorbeeld naar Groot Weede in Hoogland, Borre van Amerongen naar Kersbergen bij Zeist, Pinssen van der Aa naar Geerestein, Van Rossem naar Vuylcoop bij Schalkwijk, Van Renesse naar Rijnestein, Van Utenhoven naar Bottestein bij Vleuten, Van Hattingh naar Wickenburgh en De Marez naar kasteel Maarsbergen. Een ander deel bezat misschien huizen elders in de stad, is bij familie gaan wonen of huurde een goedkoper huis.¹³

Niet alle verhuurders behoorden tot de provinciale regentenelite. Onder de verhuurders waren ook rijke kooplieden als François Courcelles en David Pouchoud, weduwen met veel onroerend goed als Judith Boucart en advocaten als Pieter de Wijs en Johan van Muyden.¹⁴

Personeel en gevolg woonden zoveel mogelijk bij hun broodheer in. Voor de bedienden van de Zeeuwse onderhandelaar Moermont en de Friese onderhandelaar Goslinga werden zestien extra slaapplekken gebouwd in het koetshuis.¹⁵ Het voordeel was dat inwonende bedienden evenals hun heer waren vrijgesteld van accijnzen.¹⁶ Toch sliep een deel van het personeel (tijdelijk) ook in herbergen. In een rechtszaak van een herbergier aan de Wittevrouwenbrug tegen zijn spilzieke en overspelige vrouw, traden enkele herberggasten als getuige op. Onder hen waren Etienne Pineau, de eerste kok van de graaf van Maffey, gevolmachtigde van de hertog van Savoye, en David Cola ‘nu wonende bij de gevolmachtigde van de Republiek van Venetië’.¹⁷

Wat baatten de diplomaten?

Woekerhuren

In hoeverre klopt de observatie van Dunoyer dat sommige verhuurders in zes maanden tijd hun aankoopprijs konden terugverdienen? Het verhaal staat niet op zichzelf, de hoge huren in Utrecht zijn een veel besproken thema. De derde Franse gezant, Nicolaas Mesnager, klaagde zich reeds bij de eerste begroeting door het ontvangstcomité over de hoge huren. Harscamp zegt hier over in zijn verslag:

‘[Mesnager] klaegde voorts dat de huysen hier soo duur waeren, dat de magistraet daer med een goede taux op deselve te setten (...) hadden behoren te voorsien; hierop wierd geantwoord, dat dat hier niet practicabel was en dat de magistraet niemand kon obligeren om sijn huys te quiteren en ’t aen andere overtegeven.’¹⁸

Het verzoek van Mesnager is begrijpelijk. In de aanloop naar de Vrede van Nijmegen in 1678, waarbij ook klachten waren geweest over de huizenprijzen, had het Nijmeegse stadsbestuur in sommige gevallen wél bemiddeld tussen huurders en verhuurders, hoewel niet altijd met evenveel succes.¹⁹

In de loop van 1712 waren alle beschikbare huizen in Utrecht wel zo’n beetje verhuurd. Dat gold niet alleen voor de grote huizen langs de gracht, maar ook voor de woningen voor de kleine man in de zijstraten. In het kielzog van de diplomaten waren nog honderden anderen naar de stad getrokken. Wat er nog aan woningen over was, viel bijna niet meer te betalen. Ook de gewone Utrechters leden onder dit probleem. De al genoemde boekverkoper en houder van een rariteitenkabinet Nicolas Chevalier moest vanwege brandgevaar zijn rariteitenkabinet in het Ammunitieshuis aan de Kromme Nieuwegracht verlaten en een nieuwe ruimte zoeken. Maar voor minder dan 400 gulden per maand waren er geen huizen meer te vinden. Daarom verzocht hij op 9 december 1712 aan de Staten van Utrecht of hij nog tot het einde van het congres mocht blijven zitten. ‘...versoekende, alsoo hij, suppliant, noch geen huys hadde connen krijgen, om sijne effecten ut het Ammonitieshuys te connen transporteren, als van 400 gulden ’s maands, dat haar E. M. hem, suppliant, de voorss. plaats bij provisie weder geliefden te vergunnen tot het eynde van ’t tegenwoordige congres.’²⁰

Zijn de verzuchtingen van Mesnager en Chevalier met harde feiten te staven? De zeventien huurcontracten van de notarissen helpen ons verder. De betaalde huren variëren van 750 gulden in de maand door de Overijsselse graaf Van Rechteren voor het huidige adres Nieuwegracht 135 tot 2600 gulden in de maand door de keizerlijke vertegenwoordiger Ludwig von Sinzendorf voor Groot en Klein Paushuize samen. Dit zijn de uitersten, de meeste plenipotentiarissen betaalden

De Kromme Nieuwegracht gezien vanaf de Pausdam. Links Paushuize waar de graaf van Sinzendorf, gevolmachtigde van de keizer, verbleef. Aan de overkant staat Nieuwegracht 80 dat de Hollandse gevolmachtigden Buys en Van der Dussen in onderhuur hadden van Johan de Marez. J. de Beijer 1765, naar een ouder voorbeeld. HUA, Collectie Beeldmateriaal, nr. 30216.

gemiddeld zo'n 1200 gulden in de maand. Mesnager blijkt er ondanks zijn klachten niet slecht af te zijn gekomen: hij zat met 950 gulden voor Achter St. Pieter 200 in de lagere regionen.²¹

In bovenstaande huurcontracten wordt steeds een bedrag genoemd dat de huurder schuldig was wanneer het huis gedurende de huurperiode ('wat God moge verhoeden') volledig zou afbranden, met uitzondering van die gevallen dat de brand door de burens of door blikseminslag veroorzaakt zou zijn. De huurder was voor het genoemde bedrag verplicht een borg te stellen die woonachtig was binnen Holland of Utrecht. Het bedrag voor de brandgarantie is met enige voorzichtigheid wel gelijk te stellen aan de vermoedelijke verkoopwaarde, met dien verstande dat de werkelijke waarde eerder lager dan hoger zal zijn geweest dan het overeengekomen bedrag. De hoogte van de brandgarantie varieert tussen de 7000 (Nieuwegracht 135) en 80.000 (Duitse Huis, maandhuur onbekend). De verhouding tussen de huurprijs en de brandgarantie ligt in de meeste gevallen tussen de 1/10 en 1/20. Dat komt niet echt in de buurt van 1/6.

Uiteraard is het nu de vraag op welke wijze deze bedragen zich verhouden tot de verkoopwaarde in normale tijden. Voor slechts een aantal panden beschikken we over representatieve verkoopprijzen. Groot en Klein Paushuize bijvoorbeeld werden in 1714 samen verkocht voor 20.000 gulden. Dat komt overeen met acht maanden huur van graaf Sinzendorf. De graaf Van Rechteren,

gevolmachtigde namens Overijssel, huurde het huis van Francois d'Aussone aan de Nieuwegracht 135 voor 750 gulden in de maand. In 1719 verkocht Aussone het huis voor 8000 gulden: circa elf maanden huur.²² De Hollandse onderhandelaars Willem Buys en Bruno van der Dussen huurden een huis aan de overkant van de Kromme Nieuwegracht, nummer 80, voor 1350 gulden in de maand. Het huis werd in april 1713 voor 11.500 gulden verkocht, wat eveneens op ongeveer acht maanden huur neerkomt. Overigens bedroegen de huurpenningen voor dit huis vlak vóór aanvang van het congres slechts 600 gulden per jaar!²³ Willem Pesters, griffier aan het hof van Utrecht, maakte het minder bont. Hij had in 1698 het huis aan de Kromme Nieuwegracht 6 gekocht voor 14.000 gulden en verhuurde het voor 800 gulden aan graaf Passionei, de gezant uit Rome. Met dit bedrag had hij toch zeker anderhalf jaar nodig om de koopprijs terug te verdienen. Frederik Philips van Gueder verhuurde zijn huis aan de Drift nummer 19 voor 1400 aan de Poolse graaf Van Werthern. In 1727 verkocht hij het huis voor 22.000 gulden, het equivalent van vijftien maanden huur.²⁴

Het enige huis waarvan bekend is dat de verkoopprijs overeenkwam met een half jaar huur (en zelfs minder) was het huis Oudaen. Jacob Pauw zou volgens de gegevens van Bosch 1600 gulden per maand huur rekenen aan de abt Polignac. In augustus 1712 verkocht hij het huis voor 8500 gulden inclusief inboedel aan Willem van Linteloo, wat neerkomt op vijf maanden huur. Van Linteloo kon het huis in 1722 voor 10.500 gulden weer doorverkopen.²⁵

Uit de diverse bovenstaande gegevens kunnen we concluderen, dat de bewering van mevrouw Dunoyer enige nuancering behoeft, maar niet onwaar is. De huren die bedongen werden waren in verhouding tot de marktwaarde en huurprijzen in normale tijden opmerkelijk hoog.

Het verhaal van Willem van Linteloo en Polignac heeft echter nog een staartje. Op het moment dat Pauw Oudaen aan Van Linteloo verkocht, had Polignac een huurachterstand van drie maanden (4800 gulden), welke vordering in het koopcontract door Pauw aan Van Linteloo werd overgedragen. De schuld van Polignac aan Van Linteloo bedroeg in 1723 nog 4000 gulden, wat betekent dat de schuld in de tussentijd per saldo niet verder was opgelopen. Uiteindelijk is Van Linteloo er met zijn goede verkoopprijs in 1722 ook niet slecht uitgesprongen.²⁶

Polignac staat te boek als een notoire wanbetaler. Nog in 1732 werd hij tot in Rome achtervolgd door Utrechtse schuldeisers. Maar hoe trouw voldeden andere gevolmachtigden de hun gevraagde huurpenningen? Konden de verhuurders inderdaad hun schip met geld binnenhalen of kwamen ze van een koude kermis thuis? In de notariële akten zijn geen andere aanwijzingen te vinden voor het niet betalen van huur. Dit zal te danken zijn aan het feit dat in bijna alle huurcontracten het stellen van een borg verplicht werd óf dat het huurcontract was aangegaan door een tussenpersoon die zelf borg stond. In de gevallen van Mesnager en Osuna hebben de borgen expliciet notarieel laten vastleggen dat zij de huur van hun opdrachtgevers inderdaad betaald hebben.²⁷ In hoeverre de borgen, in veel gevallen kooplieden uit Amsterdam, op hun beurt hun geld hebben teruggezien, ben ik voor dit onderzoek niet nagegaan, maar is een interessante vraag.

‘ten meesten profijte van beiden zoo dra mogelijk’: prijsafspraken

Het onderzoek in de notariële akten heeft ook aan het licht gebracht dat de verhuurder, indien hij niet zelf in het bewuste huis woonde maar het aan iemand anders had verhuurd, soms afspraken maakte met de oorspronkelijke huurder zodat beiden profijt trokken van de grote vraag naar tijdelijke woonruimte. In sommige gevallen ging het er om dat de huurder het huis tijdelijk zou verlaten in ruil voor een deel van de hogere huuropbrengst. In andere gevallen kwam het initiatief van de huurder die het huis mocht onderverhuren onder voorwaarde van afstand van een deel van de winst.

Op 15 januari 1712 kwam Maria de Graatt, weduwe van professor Munnickx, met haar verhuurster Judith Boucart overeen dat ze een gedeelte van haar huis aan het Oudkerkhof mocht onderverhuren 'ter consideratie van de zeer importante huren die men vermits de aenstaende vredehandeling kan en ziet genieten', maar dan moest ze wel haar meubels laten staan en schilderijen laten hangen. Beide partijen verplichtten zich hun uiterste beste te doen om het huis 'ten meesten profijte van beijden zoo dra mogelijk' te verhuren. De huurster kreeg vijftig gulden per maand voor het beschikbaar stellen van het meubilair en de binnenkomende huur zou worden gedeeld. Of het er van kwam, is niet bekend. In januari 1713 was er een andere huurder die het huis huurde voor 500 gulden (plus alle stadslasten) maar deze beloofde het huis te verlaten indien het aan 'den Ambassadeur Sales of een aan ijmmand anders van sulck eenofte diergelijcken fatsoen ofte character quame te verhuren'. De huurder zou de helft van de huurpenningen krijgen. Van de vertegenwoordiger van het Zwitserse kanton Graubünden, Salisch, is mij geen ander adres bekend dan de Lijnmarkt. Van het Oudkerkhof is nergens sprake.²⁸

Het huis op de hoek Pieterskerkhof en Achter St. Pieter (het huidige Achter St. Pieter 140) werd op 15 november 1712 door de Ridderschap van Utrecht verkocht aan Cornelis Beerninck. Het huis werd op dat moment bewoond door baron van Hundheim, vertegenwoordiger van de Pfalz, die het huis in onderhuur had van Reinier Verschoor. Dat contract liep tot april 1713. Beernink en Verschoor kwamen op 3 december 1712 overeen dat het huis daarna weer aan een ambassadeur kon worden doorverhuurd, waarbij tweederde van de huur naar Verschoor ging en één derde naar Beernink. Om welke bedragen het ging staat niet vermeld in deze contracten.²⁹

Johan de Marez had het slim bekeken met het huis Kromme Nieuwegracht 80. Hij scheepte zijn verhuurder af met 75 gulden extra per maand. Zelf ving hij, zoals beschreven in de voorgaande paragraaf, van zijn Hollandse huurders het veertienvoudige daarvan.³⁰

Op 24 februari 1713 lieten Francois Courcelles, eigenaar van een huis aan de Donkerstraat, en zijn huurders, de gezusters Broekhuijzen, notarieel vastleggen dat de huurders het huis zouden verlaten als er zich binnen een maand '*de een of andere Ambassadeur*' meldde om het te huren. De dames zouden één derde van de dan te heffen huurprijs ontvangen, mits zij van te voren het huis zouden behangen en meubileren en geschikt maakten voor gemeubileerde verhuur. Overigens was voor hetzelfde huis al in 1696 een dergelijke bepaling in een huurcontract opgenomen, met verwijzing naar mogelijke vredesbesprekingen in Utrecht tussen Frankrijk en de geallieerden. Blijkbaar was de stad ook in die tijd in beeld als congresplaats. Toen moest Utrecht Nijmegen laten voorgaan. Profijtelijke afspraken met het oog op doorverhuur waren echter geen uitvinding van 1712, blijkt hieruit.³¹

'Spaerich en vinnich om gelt te winnen': verdiensten van ambachtslieden

Naast verhuurders en onderverhuurders verdienden ook ambachtslieden goed aan de met het vredescongres samenhangende huizenverhuur. Een reeds bekend voorbeeld zijn de glazenzetters. Van hen wordt verteld dat zij 'in de glasmaekerij met hunne vrouw en kinderen wel ende fatsoenelijck hebben geleefd ende naar hunne doot nog wel een groot capitaal hebben achtergelaten'. Dat kwam volgens een getuige doordat het merendeel der huizen en vooral de herenhuizen, ter gelegenheid van 'het congres, dat alhier gehouden is geweest', vernieuwd zijn 'met fijne Engelsche glazen en raemen die als dan eerst opgecomen sijn'. Engelse ramen (in het Engels ook wel 'Dutch Windows'!) waren schuiframen met roedeverdeling en een vast bovenraam. Deze ramen kwamen steeds meer in de mode. Een van de gelukkigen was Rombout van Vianen, 'eenen seer vermaarden meester glasemaker, gewerckt ende geleverd hebbende aan de principaalste

Zuidoosthoek van het Janskerkhof met een gedeelte van de Drift. Op de Drift woonden de gezanten van Trier, Savoye, Polen en Saksen. Op het Janskerkhof die van Hannover, Münster, Paderborn en Lotharingen. J. Versteegh, circa 1760. HUA, Collectie Beeldmateriaal, nr. 30183.

heere huysen en de vertrecken deser stadt, dat men in sijnen tijdt groot gelt conde winnen ende selff merckelijk meer als tegenwoordigh'. Deze Rombout van Vianen was 'soo spaerig en vinnich om gelt te winnen' dat hij 's nachts doorwerkte om van 'oudt loodt het welck hij voor een bagatelle opkochte', nieuw lood voor de ramen te maken. Deze kwalificatie was overigens bedoeld als aanbeveling en opgenomen in een notariële akte uit 1742. Of het vernieuwen van de ramen gebeurde op initiatief van de verhuurder of van de buitenlandse huurder, en op wiens kosten, blijkt niet uit de stukken.³²

In het geval van andere ambachten komen beide voor. François-Marie Spinola, hertog van St. Pierre, één van de minder belangrijke edellieden die voor het behartigen van zijn eigen aanspraken op grondgebied in Noord-Italië in de marge van het congres aanwezig was en die met zijn vrouw een graag geziene gast was op feesten en partijen, huurde twee huizen naast elkaar aan de Nieuwegegracht, de nummers 56 en 58. Het ene was van Hendrik van Nellesteijn, geëligeerde in de Staten van Utrecht en het andere van Gerard van Rossem. Hij huurde ze samen voor 1625 gulden in de maand. Achter het huis van Van Rossem liet de hertog van St. Pierre op eigen initiatief en kosten een extra keuken bouwen. Meestertimmerman Floris Kroese en meestermetelselaar Pieter van Os bouwden voor 550 gulden een keuken van circa 100 vierkante meter en 3,5 meter hoog, met daarin een bakoven van 2x2 meter en elf fornuizen, de laatste te maken op aanwijzingen van de kok. De keuken moest vóór 1 januari 1713 zijn opgeleverd. Dat was nog hard doorwerken voor de aannemers, want de overeenkomsten dateren van 15 december 1712. 550 gulden lijkt erg weinig voor een dergelijk werk van formaat, maar in de contracten was tevens vastgelegd dat de aannemers de door hen gebruikte materialen weer zelf in gebruik konden nemen na vertrek van de hertog. De keuken was dus uitdrukkelijk bedoeld voor tijdelijk gebruik.³³

Van de hertog van Tarouca, gevolmachtigde van Portugal, is dankzij de feestbeschrijvingen van Nicolas Chevalier bekend dat hij in de tuin van het door hem gehuurde huis aan de Kromme Nieuwegracht 66 een groot houten paviljoen liet bouwen van circa 33 bij 11 meter, voor het houden van banketten, toneelvoorstellingen en bals.³⁴

Soms werden in het huurcontract bepalingen opgenomen over aanpassingen die door de verhuurder van te voren gedaan moesten worden. De Friese gevolmachtigde Goslinga en zijn Zeeuwse collega Kemp van Moermont huurden samen het huis van Johan Adolph van Renesse op Plompetorengracht 10-12. Van Renesse verplichtte zich om vóór ingang van de huur niet alleen vier extra tweepersoons ledikanten te plaatsen, maar ook in de tuin een stal voor vier of vijf paarden te bouwen, met daarin nog eens acht slaapplekken voor ieder twee bedienden.³⁵ Anna Bentinck, weduwe van Diederick Borre van Amerongen, die haar huis aan het Janskerkhof verhuurde aan de Lotharingse gevolmachtigde baron De Beuge, liet, zoals afgesproken in het contract, op haar voorplein een stal voor vier paarden en een koetshuis bouwen.³⁶

Conclusie

De woningen die de gevolmachtigden in Utrecht gedurende het vredescongres huurden, lagen voor een groot deel aan de chique Nieuwegracht en in de recente 'nieuwbouwwijken' in de noordelijke binnenstad. Deze huizen waren in handen van regentenfamilies, kooplieden en beoefenaars van vrije beroepen en werden vóór aanvang van het congres meestal door de verhuurder zelf bewoond. De prijzen die de bewoners rekenden, mochten er wezen. De koopprijs werd in de meeste gevallen dan wel niet in zes maanden, maar wel in acht tot vijftien maanden terugverdiend. Aangenomen mag worden dat de verwachte gouden bergen mede dankzij borgstellingen inderdaad ontvangen werden. Er is maar één bewijs van het tegendeel. Ook oorspronkelijke huurders en ambachtslieden pikten een graantje mee.

Toen de Utrechtse gedeputeerde bij de Staten-Generaal, Berend Willem Ploos van Amstel, heer van Schonauwen, op 16 november 1711 aan de vroedschap liet weten dat Utrecht naast Nijmegen in beeld was als onderhandelingsplaats voor de vrede, gaf hij aan het stadsbestuur in overweging '(...) Off 't niet tot welstand van de borgerije soude strecken, dat in deese stadt de vrede wierde gecontracteerd'.³⁷ Op het gebied van de huisvesting heeft hij zeker gelijk gekregen.

Met dank aan Nettie Stoppenburg voor haar medewerking aan het onderzoek naar diverse adressen.

De onderkomens van de onderhandelaars Vrede van Utrecht 1713

Startpunt voor het achterhalen van de adressen was het bij Het Utrechts Archief bewaarde exemplaar van *Namen, woonplaatsen en livreyen, van haare excellentien, de heeren plenipotentiarissen, welke haar laten vinden op het congres van een generale vrede t'Utrecht*. Tot Utrecht, by Jacob van Poolsum, 1712. (Bibliotheek cat.nr. XX B 99) met de daarin begin twintigste eeuw opgemaakte glossen met verwijzingen naar het journaal van Harscamp, bronnen in het stads- en rijksarchief en enkele toen actuele adressen. Van hier uit is verder gezocht in notariële akten, registers op het huisgeld en haardstedegeld en transporten en plechten. Voor de laatste stap is gebruik gemaakt van de informatie op www.documentatie.org en van de uitgave van de Oorspronkelijke Minuutplans en de Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels van het kadaster in *Utrecht in 1832. Grondgebruik en eigendom. Tekst en Kaarten. Kadastrale Atlas Provincie Utrecht 6* (Utrecht 2000).

Gezant / land	Verhuurder	Huidige adres
Frankrijk		
Maarschalk D'Huxelles	François de Courcelles	Lange Nieuwstraat 5 en 7 ¹
Abt de Polignac	1 David Pouchoud 2 Jacob Pauw	1 Oudegracht 113 ² 2 Oudegracht 99 ³
De heer Mesnager	Erven J. J. Hoeuft	Achter St. Pieter 200 ⁴
Spanje		
Hertog van Osuna Markies van Monteleon	Frederik Borre van Amerongen (Ridderlijke Deutsche Orde)	Springweg 25 ⁵
Geallieerden		
Keizer		
Graaf van Sinzendorf	1 Wed. Rudolf van Arkel, heer van Broekhuysen	1 Donkerstraat 15/Mariaplaats 28 ⁶ 2 Kromme Nieuwegracht 49 ⁷
Graaf van Corzana		Buurestraat (Keistraat)
Heer Van Consbruch	1 Cornelis Vermeer 2 Johanna en Paulina la Maire	1 Kromme Nieuwegracht 39 ⁸ 2 Nieuwegracht, bij de Catharijnesteeg ⁹
Engeland		
Bisschop van Bristol	Mr. Anthony van Asch van Wijk	1 Ridderschapstraat- Wittevrouwenkade 4 ¹⁰ 2 Vechtdijk 151 ¹¹
Graaf van Strafford	Johan van Weede	Plompetorengracht 5-7 ¹²
Portugal		
Graaf van Tarouca	Pieter Haak de Jongh	Kromme Nieuwegracht 64-66 ¹³
Graaf Da Cunha	Gerrit Maximiliaan Pinssen van der Aa, heer van Deijl	Achter St. Pieter 180 ¹⁴
Pruisen		
Graaf van Dönhoff	Maurtis Phillibert van Utenhove,	Domplein
Graaf van Metternich	heer van Bottesteijn ¹⁵	
Maarschalk van Bieberstein	Domheer Halmale ¹⁶	Bij de Wittevrouwenstraat
Republiek der Nederlanden		
Heer van Randwijck (Gelderland)	Johan van Muyden	Nobelstraat 47 ¹⁷
Buys (Holland)	Johan de Marez	Kromme Nieuwegracht 80 ¹⁸
Van der Dussen (Holland)	1 Wed. burgemeester van Roijen 2 Johan de Marez	1 Drift 21 ¹⁹ 2 Kromme Nieuwegracht 80 ²⁰
Van Reede van Renswoude (Overijssel)	Eigen huis?	Lange Nieuwstraat/Nieuwegracht bij de Catharijnekerk/Nieuwegracht bij de Zuilenstraat
Van Goslinga (Friesland)	1 Wed. burgemeester van Roijen 2 Johan Adolph van Renesse	1 Drift 21 ²¹ 2 Plompetorengracht 10-12 ²²
Pieter Kemp heer van Bommenede en Moermont (Zeeland)	Johan Adolph van Renesse	Plompetorengracht 10-12
Van Rechteren	François de Joucourt, Markies de Villarnoul d'Aussone	Nieuwegracht 135 ²³
Graaf van Inhausen en Kniphausen (Groningen)	Johan Bernard van Doederberg	Boothstraat ²⁴
Savoye		
Graaf van Maffei	Jacob Noirot	Drift 4 ²⁵
Markies del Burgo		
De heer Mellareede	De heer Genet ²⁶	Drift

Gezant / land	Verhuurder	Huidige adres
Mainz		
Graaf van Stadion	Corneles François van Heemskerck van Bekesteijn, Heer van Incourt	Domsteeg 2 ²⁷
Trier		
Baron van Els	2 Catharina Hochepped, wed. Egbert de Leeuw	Drift 7 (gesloopt) ²⁸
Paltz		
Freiherr von Hundheim	Reinier Verschoor	Achter sint Pieter 140 ²⁹
Polen en Saksen		
Graaf van Werthern	Baron van Gueder Rabenstein	Drift 19 ³⁰
Baron van Gersdorff		
Hannover		
Baron van Bothmer	Margaretha Ruys, wed. Jan Pith	1 Janskerkhof 15A ³¹
Frankische Kreits		
De heer Fischer Baron van Schonborn	Cornelis Vermeer	Kromme Nieuwegracht 39 ³²
Swabische Kreits en Württemberg		
Baron van Stauffenberg	Wed. Rudolf van Arkel, heer van Broekhuysen	Donkerstraat 15/Mariaplaats 28 ³³
Heer Hespén		
Bovenrijnse Kreits		
Heer van Engelbrechten	1 'Op provisie bij Kleermaker Rinkink'	1 Nieuwegracht bij de Muntstraat ³⁴ 2 Nieuwegracht bij de Zuylestraat ³⁵
Münster en Paderborn		
De heer Plettenburg	Baron Jacob de Peterse	St. Janskerkhof 17 ³⁶
De heer Ducker		
Hessen-Kassel		
Dalwich	Elsabe van Dinter, wed. Cornelis Romondt	Keistraat 24 ³⁷
Neutralen		
Rome		
Graaf van Passionei	Willem Pesters	Kromme Nieuwegracht 6 ³⁸
Venetie		
De heer Carlo Ruzini	Ferdinand van Hattingh	Pieterskerkhof 10? ³⁹
Lotharingen		
Baron de Beuge	Anna Adriana Bentinck, wed. D. Borre van Amerongen, heer van Sandenburg	Tuin van Janskerkhof 16 ⁴⁰
De Heer Moineville		
Baron de Forstner	Jan Siprianus van Ewijk	Achter st. Pieter 2 ⁴¹
Toscane		
Markies van Rinuccini	David Pouchoud	Oudegracht 113 ⁴²
Modena		
Graaf van Bergomi	Antony van Schuylenburg	Oudegracht 33 ⁴³
Parma		
Graaf van St. Severin	Pieter de Wijs	Korte Nieuwstraat 14 ⁴⁴
Zwitserland		
Heer St. Saphorin	Daniël Brasy	Pieterskerkhof 6 ⁴⁵
Guastalla		
Graaf van Fantoni		Oudegracht bij de Bezembrug
Genoa		
De heer Sorba		Nieuwegracht bij de Wittevrouwenbrug
Graubünden		
De heer Salisch		Lijnmarkt
Domkapittel van Keulen		
De heer Esschenbrenner		Nieuwegracht bij de Wittevrouwenbrug
Domkannunnik Solemacher		
Hanauw		
Baron de Edelsheym	Heeren van der Eggen ⁴⁶	Oudkerkhof
Hertogdom Sabionetta		
Hertog van St. Pierre		1 Vechtdijk 15 ⁴⁷ 2 Nieuwegracht 56-58 ⁴⁸

Tabelnoten

- 1 Visscher 1851, 174; HUA, NA, U110a006 akte 227 en U151a001 akte 185; SAll 1185, fol. 356 en 339; Transporten en Plechten, 10-1101732, 3-7-1734, 3-8-1739, 26-2-1745, 17-5-1746, 1-11-177321-6-1790, 19-5-1804, 30-1-1810.
- 2 Huis Fresenburg. De abt logeerde hier tijdelijk toen hij door de commissie van ontvangst verwelkomd werd. Kort daarna sloot hij een huurcontract met Jacob Pauw voor Oudaen. Visscher ed. 1851, 174.
- 3 Huis Oudaen. HUA, NA, U100a020 akte 56.
- 4 Visscher 1851, 175; HUA, NA, U138a004 akte 95; SA II, 1185, fol. 67; Transporten en Plechten 5-3-1701.
- 5 Duitse Huis. HUA, Archief van de familie Taets van Amerongen van Natewisch, 115; NA, U123a005, akte 116.
- 6 Zuidelijk deel Huis Zoudenbalch. HUA, NA, U139a003akte 164; HUA, Transporten en Plechten 11-9-1688, 27-10-1709, 31-10 1716.
- 7 Groot + Klein Paushuize. HUA, NA, U123a005 akte 24 en 95.
- 8 HUA, SA II, 1166-3, f. 511, juffrouw Vermeer.
- 9 HUA, NA, U123a005 akte 23.
- 10 Visscher 1851, 174; HUA, SA II, 1185, fol. 211.
- 11 Huis Rosendaal. Vanaf 13-9-1713. HUA, NA, U150a002 akte 49 en 50.
- 12 Visscher 1851, 174; HUA, SA II, 1185, fol. 207; Strekte zich uit tot aan de ridderschapstraat, is in 1900 gesplitst in 5 en 7, Eldering-Niemeyer 1956, 5.
- 13 Huis Beukenburg. Visscher ed. 1851, 191; HUA, Losse aanwinsten GAU, inv. nr. 903-921; NA, U139a003 akte 160; Transporten en Plechten 26-4-1696, 20-12-1725, 589-594, SA II, 1166-3, fol. 9 en 1167-4, fol. 64.
- 14 SA II, 1168-5, fol. 21v.; SA II, 1185, fol. 67.
- 15 Bosch 1829, 67.
- 16 Visscher 1851, 206. Jan van Hamael, Kanunnik van St. Pieter? Overl. 1725. Woont in 1700 Nieuwegraft ontrent Wittevrouwenbrugh volgens zijn testament. HUA, NA, U097a009.
- 17 Visscher 1851, 188; Volgens glossen Wijk G 402. Later Nobelstraat 11, nu Nobelstraat 47.
- 18 HUA, NA inv.nr. U143a003 akte 3; Niemeyer 1961, 24-27.
- 19 Visscher 1851, 181;Burgemeester C. van Royen 1653-1709 SA II, 1185, fol.216.
- 20 HUA, NA,U143a003 akte 3; Niemeyer 1961, 24-27.
- 21 Visscher 1851, 181; Burgemeester C. van Royen 1653-1709 inv. 1185, fol.216.
- 22 HUA, NA, inv. nr. U139a003 akte 165; Boon de Goede 2006, p. 107.
- 23 Visscher 1851, 190; HUA, NA, U123a005 akte 8; SA II, 1166-3; SAll, 1167-1, fol. 37; SA II, 1168-5, f. 164; Huis werd pas 9 mei 1712 aan Aussone getransporteerd, door Nicolaas Lastdrager en zijn vrouw Eleonara Susanna Beck, wed. Johan de Leeuw, HUA, NA, U110a009 akte 30; Transporten en Plechten 13-2-1720, 5-7-1810.
- 24 HUA, NA, U139a003 akte 162; Doederberg was waarschijnlijk onderverhuurder, eigenaar en huisnummer onbekend.
- 25 Visscher 1851, 177; HUA, NA, U123a004 akte 388; Archief van het Kapittel van Sint Jan, 133 en 142
- 26 Visscher 1851, 12; Bosch 1829, 68.
- 27 Visscher 1851, 192; SA II, 1168-5, fol. 28.
- 28 Visscher 1851, 196; HUA, NA, U 110a009 akte 10; HUA, SA II, 1185, fol. 169. De glossen in de namenlijst verwijzen hier naar de weduwe van Dirc van Leeuwen. Uit de notariële akte blijkt dat het om de weduwe van Egbert de Leeuw gaat. Het huis is in 1920 gesloopt voor de verbreding van de Nobelstraat.
- 29 HUA, NA, U138a004 akte 100; Transporten en Plechten 16-11-1712.
- 30 Visscher 1851, 203; HUA, NA, 123a005 akte 15; SA II, 1185, fol.216.
- 31 U128a004 akte 53.
- 32 Visscher 1851, 207; SA II inv. nr. 1166-3, f. 511, juffrouw Vermeer. Volgens glossen Kromme Nieuwegracht 29, nu 39.
- 33 Visscher 1851, 204; Zuidelijke deel Huis Zoudenbalch. Vanaf 9 april 1713; HUA, NA, U139a003akte 164.
- 34 Visscher 1851, 207.
- 35 Namen 1712, 6.
- 36 Visscher 1851, 199; HUA, SAll, 1185, fol. 219.
- 37 Visscher 1851, 199; HUA, NA, U139a026 akte 49; volgens glossen 'gebouw Irene'. Dat is nu Polmanshuis.
- 38 HUA, NA, U065b001 akte 267; SAll, 1185, fol. 169; SA II, 1166-3, fol. 18; Transporten en plechten 25-2-1774, 18-7-1805.
- 39 Visscher 1851, 205; Huis grenst met zuidwestmuur aan de stal van wed. Cornelis Vermeer, Kromme Nieuwegracht 39, HUA, NA, U151a004 akte 10 en U144a009 akte 52; SA II 1185, 65-66; Transporten en Plechten 3-8-1728 21-11 1749.
- 40 Huis Sandenburg. Visscher ed. 1851, 193;HUA, NA, U123a005 akte 3; SA II, 1185, fol. 219; SA II, 1167-4, 109-113; In 1832 is het huis van Sandenburg afgebroken voor de tuin van Martens, Biemond 2002, p. 97.
- 41 Visscher 1851, 196; HUA, NA, U123a005 akte 7
- 42 Huis Fresenburg. Visscher 1851, 203; HUA, NA, U118a003 akte 201.
- 43 Huis Snellenbergh. Visscher 1851, 199; Transporten en plechten Oudegracht Oudegracht WZ 154 = nr 33. Tussen Weert en Jacobibrug achter Jacobikerkhof.
- 44 Visscher 1851, 206; HUA, SA II, 1185, fol.89; SA II, 1167-1, fol.140-144 Transporten en plechten 15 -5-1711, 13-7-1741, 15-11-1791. Noordelijke deel van het huidige Restaurant De Rechtbank.
- 45 HUA, SAll, 1185, fol. 65-66; SAll, 1166-3, fol. 479Transporten en Plechten 17-10-1719, 2-1-1743, 5-7-1797, 16-3-1803, 25-9-1806.
- 46 Visscher 1851, 200.
- 47 Vischer 1851, 213.
- 48 HUA, NA, U123a005 akte 73 en 74; U146a001 akte 266 en 267.

Archieven

HUA	Het Utrechts Archief
NA	Archief van de notarissen binnen de stad Utrecht 1560-1905
SA II	Archieven van het stadsbestuur Utrecht, 1577-1795
Staten	Archief van de Staten van Utrecht, 1581-1810
Transporten en Plechten	SA II, 3423, Registers van Transporten en Plechten 1578-1792
Archief van de familie Taets van Amerongen van Natewisch, 1438-1937	

Literatuur

- Bannier 1934** ► W.A.F. Bannier, 'De vrede van Utrecht 11 april 1713', *Jaarboekje van Oud-Utrecht* (1934) 103-137.
- Biemond 2002** ► D.J. Biemond, 'Schoon, groot en weldoortimmerd. Het Martenshuis aan het Janskerkhof', *Jaarboek Oud-Utrecht* (2002) 86-110.
- Bosch 1829** ► L.E. Bosch, *De Willems-kazerne voorheen de witte vrouwen-abdij, te Utrecht. Strekkende tot eene bijdrage van de geschiedenis der stad en den aldaar gelotenen vrede in het jaar 1713*, Utrecht 1829.
- Boon en de Goede 2006** ► H. Boon en J. de Goede, *Plompetorengracht Westzijde. Over de huizen en hun bewoners van 1300 tot 2000*, Utrecht 2006.
- Chevalier 1713** ► *Liste des noms et qualitez de leurs excellences mes seigneurs les Plenipotentiaires, envoyers et ministres publics, qui se trouvent au congres de la paix generale, a Utrecht. Avec leurs armes, livrées & demeures ; le tout recueilli, composé & mis en ordre alphabetique par Nicolas Chevalier*, Utrecht 1713.
- Chevalier 1714** ► *Rélation des fêtes que Son Excellence Monseigneur le duc d'Ossone a données au sujet de la Naissance du Prince Ferdinand de Castille, le Lundi 9. Octobre 1713. Et le jour de naissance de Sa majesté Catholique Philippe V. Roi d'Espagne, etc. etc. le 21. de décembre 1713. Avec figures par Nicolas Chevalier a Utrecht. Chez l'auteur ou l'on trouve toutes sortes de Médailles et livres a vendre*, 1714.
- Chevalier 1715** ► *Rélation des Fêtes que son Excellence Monseigneur le Comte de Tarouca a données au sujet des Naissances des deux Princes de Portugal, et de plusieurs autres Fêtes aussi donnees par Sad. Excellence en différentes Occasions, et auxquelles l'on a joint une Epître en Acrostiche, sur le Nom et les qualitez de Son Excellence avec Figures par Nicolas Chevalier A Utrecht. Chez l'Auteur ou l'on trouve toutes sortes de Medailles et livres à vendre*, 1715.
- Dunoyer 1713** ► *Lettres historiques et galantes de deux dames de condition dont l'une était à Paris et l'autre en province, par Madame de C**1713* [Anne-Marguerite Petit Dunoyer] à Cologne chez Pierre Marteau, 1713, Tôme VI. Vertaling van de citaten Roland Fagel.
- Eldering-Niemeyer 1956** ► W. Eldering-Niemeyer, 'De huizen aan de oostzijde van de Plompetorengracht en hun bewoners van 1552 - ± 1800' z.j. [1955-1956] typescript.
- Faber en Rommes 2000** ► D.E.A. Faber en R.N.J. Rommes, 'Op weg naar stabiliteit', in: R.E. de Bruin e. a., *'Een paradijs vol weelde'. Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht 2000.
- Van Klaveren 1940** ► G. van Klaveren, 'Nicolaas Chevalier en zijn "Chambre de raretez"', *Jaarboekje van Oud-Utrecht* (1940) 141-157.
- Memorie 1712** ► *Memorie overgegeven bij Adolph Henrik Grave van Rechteren, een der plenipotentiarissen van Haer Hoog Mogende de Heeren Staeten Generael der Verenigde Nederlanden. Waar in vervat is al het geen zich heeft toegedragen op het subject van eenige verschillen tusschen de lakeyen van bovengemelden Graeve, en tussche die van de Heer Menager, een der plenipotentiarissen van zijn allerchristelijkste Majesteyt*, Den Haag 1712.
- Van der Monde 1844** ► N. van der Monde, *Geschied-en oudheidkundige beschrijving van de Pleinen, straten, stegen, waterleidingen, wedden en putten en pompen der Stad Utrecht*, 3 dln; Utrecht 1844-1846, I (1844).
- Naamwijzer 1712** ► *Naamwijzer waar in aangewesen worden de namen en woonplaatsen van de heeren gëelingeerden, edelen en ridderschap en de regenten der stad Utrecht zijnde de Ed. Mog. Heeren Staten van den selven lande, met de namen van eenige der selver Gecommitteerde Officianten en bedienden. Te Utrecht by Jacobus van Poolsum*, 1712.
- Namen en woonplaatsen 1712** ► *Namen en woonplaatsen van de heeren plenipotentiarissen die sig alrede op het congres te Utrecht bevinden. T' Utrecht, Gedrukt by Jacob van Poolsum, Stads Drukker, tegen over 't Stadhuyts*, 1712.
- Namen, woonplaatsen en livreeën 1712** ► *Namen, woonplaatsen en livreeën van de Plenipotentiarissen op het congres van den generale vrede 't Utrecht. Tot Utrecht, gedrukt by Jacob van Poolsum, Stadsdrukker, tegen over 't Stadhuyts*, 1712.
- Niemeyer 1961** ► J. M. Niemeyer, *Het huis van de Tiel-Utrecht Brandverzekering 1811. Een korte geschiedenis van de gebouwen en de bewoners van Kromme Nieuwegracht 72-82 van de middeleeuwen tot heden*, Utrecht 1961.
- Tigelaar 2013** ► E. Tigelaar (red.), *Amoureuse en pikante geschiedenis van het congres en de stad Utrecht. Augustinus Freschots verhaal achter de Vrede van Utrecht*, Hilversum 2013.
- Uiterlinden 1978** ► P. Uiterlinden, 'De Utrechtse vredehandel in Europees perspectief: bestuurlijke en juridische implicaties van een achttiende-eeuws internationaal congres.' Scriptie Rijksuniversiteit Utrecht 1978. Typescript.
- Visscher 1851** ► P.N. Visscher (red.), 'Journael of dagelijx annottie vant gene ontrend de vredehandel tot Utrecht de Heeren, daer toe den 16 december 1711 van stadswege gecommiteert, is voorgekomen' [door E. Harscamp], *Brigten van het Historisch Genootschap te Utrecht III*, 2 (1851) 171-220.

Noten

- 1 Namen en woonplaatsen, 1712.
- 2 Namen, woonplaatsen en livreeën, 1712.
- 3 Chevalier 1713. Uit het voorwoord blijkt ook dat hij oorspronkelijk van plan was geweest om een veel uitgebreider boekwerk te maken met daarin de wederwaardigheden van de onderhandelaren tijdens het congres. Vanwege omstandigheden beperkt hij zich tot de namenlijst met wapens; Memorie 1712.
- 4 Bosch 1829, 67; Door Bosch geciteerd : *Lijste der namen ende qualiteiten van hare excellentien de Heeren Plenipotentiarissen, envoyés, ende publique Ministers, dewelke sig bevinden op het Congres, over de generale Vrede, t'Utrecht. Beneffens haare Edelens wapens, woonplaatsen ende Livreeën ; alles te samen gestelt , ende volgens het Alphabet in geschikte ordening gebragt door Niicolaas Chevleier. Gedrukt tot Utrecht, bij N. Chevalier, Boekhandelaar in Erasmus MDCCXIII*; Van Sinzendorf verhuisde in maart 1712 naar Paushuizen, Jacob Pauw verkocht Oudaan in augustus 1712 aan Willem van Linteloo.
- 5 Visscher 1851; http://books.google.nl/books/about/Berigten_van_het_Historisch_Genootschap.html?id=Rng6AAAAcAAJ&redir_esc=y. 26 maart 2013. Het origineel is waarschijnlijk verdwenen in de boedel van bezorger P. Visscher in 1851; Bannier 1934.
- 6 SA II, 1185 fol. 211. Mijn dank gaat uit naar Nettie Stoppelenburg voor haar aanvullende onderzoek naar diverse adressen in deze registers.
- 7 HUA, NA, U110 a009 akte 39 en U150a002 akte 50.
- 8 De Frankische en de Bovenrijnse Kreits waren conglomeraten van kleinere Duitse vorstenstaatjes binnen het Duitse keizerrijk. Keizer Maximiliaan I had begin zestiende eeuw het Heilige Roomse Rijk in tien rijkskreitsen verdeeld.
- 9 De Buurestraat heet nu Keistraat.
- 10 Faber en Rommes 2000, 287.
- 11 [http://www.huisvandenijmeegsegeschiedenis.nl/info/Volksfeesten_op_de_Grote_Markt_\(1678\)](http://www.huisvandenijmeegsegeschiedenis.nl/info/Volksfeesten_op_de_Grote_Markt_(1678)) geraadpleegd 12 mei 2013.
- 12 HUA, Archief van de Staten van Utrecht, Secrete resoluties, 17 december 1711, 257-6.
- 13 Naamwijzer 1712. Mijn dank gaat uit naar Fred Vogelzang voor zijn spoorwerk naar de buitenplaatsen.
- 14 HUA, NA, U110a006 akte 227 en U151a001 akte 185; Visscher 1851, 174, 188, 203, 206.
- 15 HUA, NA, U139a003 akte 165.
- 16 Uiterlinden 1978, 81-82.
- 17 HUA, SA II, Criminele stukken 30 maart 1713, 2244-166.
- 18 Visscher 1851, 175-176.
- 19 [http://www.huisvandenijmeegsegeschiedenis.nl/info/Verblijfplaats_Deense_ambassadeur_\(1676-1679\)](http://www.huisvandenijmeegsegeschiedenis.nl/info/Verblijfplaats_Deense_ambassadeur_(1676-1679)) geraadpleegd 12 mei 2013.
- 20 HUA, Archief van de Staten van Utrecht, 265-40, 9 december 1712; Van Klaveren 1940, 156.
- 21 HUA, NA, U123 a005 akte 8 en U 123a006 akte 214; U130a004 akte 60 en 95.
- 22 HUA, NA, U123 a005 akte 8 en U 123a006 akte 214.
- 23 HUA, NA U143a003 akte 3; Niemeyer 1961, 23-24.
- 24 HUA, NA, U065a004 akte 267, U123a005 akte 15 en U132a005 akte 119.
- 25 HUA, NA, U100a020 akte 56.
- 26 HUA, NA, U100a020 akte 56, U 142a003 akte 94.
- 27 HUA, NA, inv.nr. U130a004 akte 60 en 95.
- 28 HUA, NA, U133a002 akte 65 en akte 88.
- 29 HUA, NA, U 138 a 004 akte 100.
- 30 HUA, NA, U143a003 akte 3.
- 31 HUA, NA, U123a002 akte 53 en U151a001 akte 81.
- 32 Faber en Rommes 2000, 304; HUA, NA, U188a004, akte 26 en 28.
- 33 HUA, NA, U146a001, akte 266 en 267.
- 34 Chevalier 1715, 9.
- 35 HUA, NA, U139a003, akte 165.
- 36 HUA, NA, U123a005, akte 3.
- 37 HUA, SA II, 121-38, fol.19v.
- 38 Van der Monde 1844, 200.
- 39 Bosch 1829, 66-71.
- 40 HUA, Bibliotheek, nr. V D 21, Verbaal gehouden bij de Heeren (...)Gedeputeerden ter Vergadering van de Heeren Staten Generaal der Verenigde Nederlanden en Derselver Plenipotentiarissen tot de Vreedehandelingen t Utrecht; wegens al het geene bij haar ingevolge van U Hoogh Mogende pleinpouvoirs van 9 januari 1712 en 7: april 1713 alsmeede opgevolgde Resolutien genegotieert en verrigt is, omtrent de onderhandelinge van de VreedensTractaten, fol. 388. Eigentijds afschrift van in Nationaal Archief berustend origineel.
- 41 Ibidem.
- 42 Dunoyer, 507-508. Vertaling van Roland Fagel.
- 43 *Histoire du Congres et de la Paix d'Utrecht* (Utrecht 1716), 502-503 ; *Europische Mercurius* 26 (1715), 187, geraadpleegd via <http://www.archive.org/stream/nederlandschede06unkngoog#page/n197/mode/1up> 12 mei 2013.
- 44 HUA, Archief van de familie Taets van Amerongen van Natewissh, 1438-1937, 115.
- 45 Ibidem.

- 46 Chevalier 1714, 31.
- 47 HUA, NA, U123a005, akte 116.
- 48 HUA, Archief van de familie Taets van Amerongen van Natewisch, 1438-1937, 115.
- 49 Ibidem.
- 50 HUA, SA II, 2244-168.
- 51 HUA, NA, U159a001 akte 68.

Janjaap Luijt

**‘La librairie s’accorde
assez bien avec mon
autre négoce’**

**Nicolas Chevalier: verzamelaar,
boekdrukker en penningmaker**

Aan het begin van de achttiende eeuw woont Nicolas Chevalier, bijgenaamd Le Curieux, met zijn gezin in Utrecht. Deze boekdrukker, penningmaker en handelaar in antiquiteiten heeft de wereldstad Amsterdam verlaten om zijn affaires in het veel kleinere Utrecht voort te zetten. Tegenwoordig geniet Chevalier bekendheid als verzamelaar en penningmaker, maar bovenal als auteur en uitgever. Het aantal titels op zijn naam bedraagt meer dan veertig, variërend van eenvoudige pamfletten en kranten tot volledige boeken. Rond het Vredescongres geeft hij verschillende drukwerken uit die nog steeds

Janjaap Luijt (1966) verricht archiefonderzoek in opdracht ten behoeve van bouwhistorische bureaus, notariskantoren en particulieren. Als zodanig is hij ook genealogisch correspondent namens Het Utrechts Archief. Daarnaast is hij regelmatig betrokken bij de totstandkoming van tentoonstellingen en publicaties met de Nederlandse goud- en zilversmidnijverheid als onderwerp. Hij is verder hoofdredacteur van *De Beeldenaar*, tweemaandelijks tijdschrift voor numismatiek en penningkunst.

worden gebruikt als historische bron. Een aantal tijdgenoten noemt Chevalier een opschepper en een bedrieger. Latere auteurs zijn vaak afgegaan op dit oordeel. Maar is dat wel terecht? In contemporaine bronnen spreken bezoekers en medeverzamelaars namelijk ook hun

bewondering en achting uit. Hernieuwde bestudering en ordening van de feiten vormen de basis van een nieuwe opmerkelijke levensbeschrijving.

Geboren in het Noord-Franse Sedan en op 1 juni 1661 protestants gedoopt, groeit Nicolas op als oudste zoon binnen het gezin van koopman Jean Chevalier en Marie Collas.¹ Over zijn opleiding is niets bekend. Vrijwel zeker volbrengt hij zijn schooltijd in Sedan met als uiteindelijke doel zijn vader op te volgen.² Om meer te leren over het koopmansvak en kennis te nemen van de belangrijkste Noord-Europese handelssteden, maakt hij op 18-jarige leeftijd een grand-tour of studiereis door de Lage Landen, naar Hamburg, Londen en Parijs.³ In zijn reisverslag is Nicolas lyrisch over alles wat hij ziet in de Republiek. Hij schrijft enthousiast over de Nederlandse steden met hun bakstenen huizen en over de weidse uitzichten die het uitgestrekte polderland hem bieden. Amsterdam maakt een diepe indruk op de jongeling: dit moet zonder enige twijfel de mooiste stad ter wereld zijn. Tijdens deze reis bezoekt de jongeling ook de kust bij Katwijk en tekent daar de overblijfselen van de Romeinse vesting de Brittenburg, die na een storm op het strand zichtbaar zijn. Dat Nicolas gedurende zijn verblijf in de Republiek een halfjaar in Naarden woont om er Nederlands te leren, is een sterke aanwijzing dat hij voorbestemd is in de toekomst handel te drijven met de Republiek of zich er zelfs met-terwoon te vestigen. Na zijn reis keert hij terug naar Sedan.

Enkele maanden voor de herroeping van het Edict van Nantes door Lodewijk XIV in oktober 1685, verlaat Chevalier zijn vaderland en vestigt zich in Amsterdam. In die tijd laat de Franse koning al protestantse kerken en scholen sluiten om de Hugenoten aan te zetten zich tot het rooms-katholicisme te bekeren. Op veel Franse protestanten heeft deze onderdrukking en de daaropvolgende opheffing van het edict echter een tegengesteld effect. De repressie zet hen aan het vaderland te verlaten en hun heil te zoeken in Engeland, de Verenigde Republiek en andere vrijhavens. Nicolas is niet het enige lid van de familie dat Frankrijk verlaat. Broers en zusters vestigen zich in Leiden, Amsterdam, Londen en Kassel. In notariële akten opgemaakt ná 1685 benadrukken zij keer op keer dat zij Frankrijk nimmer hebben verlaten uit religieuze overwegingen. Desalniettemin is vader Jean Chevalier de enige die in Sedan blijft wonen. Zelfs zijn echtgenote verblijft meestentijds bij een van haar kinderen in Amsterdam. Weliswaar officieel geen protestantse vluchtelingen, staan de Chevaliers wel ingeschreven als lidmaat van de Waalse kerk.⁴

Op 12 juni 1685 verkrijgt Nicolas het Amsterdamse poorterschap en begint hij als 'drogiste' een handel in koloniale producten, zoals koffie, cacao en thee.⁵ Vier jaar later trouwt hij, op 7 juli 1689, met de Amsterdamse Jeanne Thoulouse, dochter van een koopman. Zij krijgen in totaal drie kinderen die allen gedoopt worden in de

Ivoren medaillon met een portret van Nicolas Chevalier op 27-jarige leeftijd, gesneden door de ivoorsnijder Jean Mansel, 1689 (73 x 52 mm). Mogelijk bestaat er een pendant met het portret van Chevaliers echtgenote Jeanne Thoulouse. Geldmuseum Utrecht, P-20357.

Titelblad van het nooit gepubliceerde verslag dat Nicolas Chevalier in 1685 schreef over zijn reis door de Lage Landen, naar Hamburg, Londen en Parijs. Koninklijke Bibliotheek Den Haag, Ms 75J52.

Waalse kerk te Amsterdam. Dochter Marie sterft in het tweede levensjaar, maar de zonen Jean en Paul groeien op tot volwassenheid.

Verzameling

Naast zijn activiteiten als koopman in koloniale waren houdt Chevalier zich uit liefhebberij bezig met het verzamelen met oudheden, penningen en rariteiten. Zijn collectie kent twee zwaartepunten. In de eerste plaats bezit hij een verzameling munten uit de antieke oudheid en eigentijdse penningen, hoofdzakelijk gerelateerd aan stadhouder Willem III. In de tweede plaats bezit hij een groot aantal archeologische vondsten uit de romeinse tijd. Daarnaast bezit Chevalier een bescheiden verzameling naturalia en etnogra-

fica. In wezen vormt dit geheel een particuliere encyclopedische verzameling, zoals er aan het einde van de zeventiende eeuw wel meer bestaan.

De collectie staat opgesteld in het huis 'In de Kurieuze Ruijter' aan de Londense Kaai bij de Lijnbaansteeg.⁶ De naam van het huis is een rechtstreekse verwijzing naar zijn bewoner (Ruiter als vertaling voor het Franse Chevalier). Verdeelt over zes secties staan en hangen hier romeinse beeldhouwwerken, olielampen, urnen, amfora, bronzen, afgietsels van beroemde bronzen, etnografica, wapens en gebruiksvoorwerpen van wilden. Hoog tegen het plafond hangen naturalia zoals koralen, sponzen, dolfijnen, vliegende vissen, schelpen en zelfs een echte 'draak'. Tot slot staat er een indrukwekkende boekenkast met boeken over archeologie en numismatiek. Deze opzet en inrichting is vergelijkbaar met het kabinet van stadgenoot Jacob de Wilde in wie Chevalier zijn grote voorbeeld ziet.

Een aantal geleerden en andere verzamelaars uit de tijd waardeert de collectie van Chevalier. Over verschillende objecten uit de verzameling correspondeert hij onder andere met de geleerde Gisbert Cuper (1644-1716) in Deventer, Pierre Deinoot (1659-1734) in Rotterdam en burgemeester Nicolas Witsen (1641-1717) van Amsterdam.⁷ Het kabinet heeft een semi-permanent karakter, waar doublures, afgietsels en drukwerken te koop zijn. Maar wie bereid is diep genoeg in de buidel te tasten, kan ook onderdelen uit de vaste opstelling aanschaffen.

Evenals andere verzamelaars, zoals Jacob de Wilde en Nicolas Witsen, legt ook Chevalier een bezoekersboek aan. Dit boek is vooral bedoeld om 'namen' van vooraanstaande binnenlandse en buitenlandse bezoekers te verzamelen en hun respect en bewondering vast te leggen. Van Chevalier zijn twee bezoekersboeken overgeleverd.⁸ De eerste bezoeker aan Chevaliers rariteitenkabinet die in 1694 het bezoekersboek tekent, is de bekende verzamelaar Jacob de Wilde.

Een handgeschreven beschrijving van het rariteitenkabinet maakt deel uit van het eerste bezoekersboek. Dit manuscript beschrijft en verklaart de collectie en de orangistische allegorieën op en rond de muntenkast. Een samenvatting van deze beschrijving verschijnt als bijlage bij het boekje

Detail van het titelblad uit Catalogue des medailles doubles qui sont dans le cabinet de Nicolas Chevalier (1695), waarop de ruiter die is omringd door personificaties van de werelddelen een verwijzing is naar de verzamelaar Chevalier.

Remarques sur la pièce antique de bronze, Trouvée depuis quelques années aux environs de Rome... dat in 1694 verschijnt bij A. Wolfgang.⁹

Penningen

Twee kasten met munten en penningen maken onderdeel uit van de opstelling in de Kurieuse Ruiter: één bevat Romeinse munten en de andere eigentijdse historiepenningen. Deze tweede penningkast bevat penningen die verwijzen naar gebeurtenissen uit het leven van koning-stadhouder Willem III. De

kast heeft Chevalier door de schilder en etser Romeins de Hooghe laten decoreren met een iconografisch programma dat volledig in het teken staat van Willem III.¹⁰ Een aantal antieke standbeelden heeft Chevalier in een politiek-allegorische context geplaatst. Bovenop de kast staat beeldengroep van een vechtende Hercules en Cacus, die verwijzen naar de strijd die Willem III en zijn zwager Jacob II van Engeland leverden. De gladiator links van het kabinet en de Hercules rechts

symboliseren de strijd tussen Willem III en Lodewijk XIV van Frankrijk. Twaalf borstbeelden van romeinse keizers kijken vol ontzag naar de daden van de koning-stadhouder. Ook de andere beelden rondom het kabinet verwijzen naar Willem III en zijn echtgenote Mary Stuart.

Met gesloten deuren ziet men Jupiter die Fortuna stevig aan de ketting heeft als allegorie voor Willem III die macht en glorie bezit. Bij het openen van de kast valt direct het wapenschild van de koning-stadhouder op. De rechterdeur toont de personificatie van de Waarheid die wijst naar Numismatiek

Het kabinet voor de penningen die verwijzen naar gebeurtenissen uit het leven van koning-stadhouder Willem III. Het kabinet is gedecoreerd door de schilder Romein de Hooghe. Hij is ook de maker van de etsen die Chevalier gebruikte in zijn 'Histoire métallique de Guillaume III' (1692).

Titelprent voor *Histoire métallique de Guillaume III* (1692) gegraveerd door Romein de Hooghe. Rijksprentenkabinet, RP-P-1904-1859.

met Roem op de achtergrond. Op de linkerdeur kijken de veldheren Ninus, Cyrus, Alexander en Julius Caesar verbaasd hoe de daden van Willem III hun roem overschaduwden. In het middelste gedeelte zijn verder de personificaties te zien van Poëzie en Geschiedenis met Oudheid bij hun voeten en de godin Minerva met aan haar voeten Rome, afgebeeld door de Tiber en Remus en Romulus. En opnieuw zijn allen diep onder de indruk van de daden van Willem III.

Chevalier is duidelijk een fervent orangist met grote bewondering voor Willem III. Zijn adoratie voor de koning stamt uit de tijd dat Nicolas in Naarden woonde.

In zijn reisverslag schrijft hij op een avond in 1679 de stadhouder zelf ontmoet te hebben en hij hem uitgenodigd te zijn in het kampement.

Aan de hand van zijn verzameling penningen met koning-stadhouder Willem III schrijft Chevalier de biografie van de koning-stadhouder en op 24 juli 1691 verlenen de Staten van Holland toestemming voor de publicatie ervan. De biografie verschijnt in 1692 onder de titel *Histoire de Guillaume III. d'Angleterre, Prince d'Orange ... par Médailles, Inscriptions, Arcs de Triomphe* (vrijwel altijd aangehaald als *Histoire métallique de Guillaume III*).¹¹ Het boek telt 232 bladzijden in folioformaat en beschrijft in 125 penningen het leven van de koning-stadhouder vanaf diens geboorte tot en met zijn zegetocht op de leren na zijn kroning tot koning van Engeland, Schotland en Ierland. Romeyn de Hooghe verzorgt de illustraties van de titelpagina's, terwijl Adriaan Schoonebeek (een leerling van De Hooghe) de etsen van de afzonderlijke penningen vervaardigt.

De uitgave van een geschiedenis van een land, geslacht of persoon aan de hand van penningen is in die tijd niet ongebruikelijk. In deze traditie verschijnen in de tweede helft van de zeventiende eeuw en het begin van de achttiende eeuw vergelijkbare publicaties over de geschiedenis van de Republiek, het geslacht De Medici, de Franse koning Lodewijk XIV en de Pruisische koning Frederik I. In vergelijking met de publicaties in andere landen, waar de productie van penningen vaak een staatsaangelegenheid is, is de *Histoire métallique de Guillaume III* een stuk minder formeel van toon en van aard.

Chevalier heeft veel moeite gehad het verhaal compleet te maken. In de inleiding schrijft hij dat hij de gegevens en penningen 'door een onvermoeide naarstigheyt en groote kosten

Zilveren penning vervaardigd ter gelegenheid van de herovering door Willem III van de onneembaar verklaarde stad Namen op 22 augustus 1695. De prins wordt gesymboliseerd door een struisvogel die geacht werd ijzer te kunnen verteren. Vroegst bekende penning door Chevalier, 59 mm. Geldmuseum, P3132.

vergaderd heeft, binnen de tijd van 20 jaren'. Deze opmerking moet met enige reserve worden gelezen, want dat zou betekenen dat Chevalier al op 11-jarige leeftijd met het verzamelen van de penningen was begonnen.

Ondanks de toestemming van de Staten van Holland en de aanbieding van een exemplaar van het boek op Het Loo, ontvangt Chevalier van de stadhouder een reactie noch een beloning.¹² Jarenlang vertelt hij dit aan eenieder die het maar wil horen. Anderen zijn ook niet altijd even enthousiast of onder de indruk van het werk. De Franse theoloog en wijsgeer Pierre Bayle (die de familie Chevalier gekend kan hebben uit de tijd dat hij in Sedan woonde) noemt Chevaliers werk 'een marginaal boek in folio, over het leven van koning Willem in medailles met veel beroerde afbeeldingen en slecht samengesteld'.¹³ Desalniettemin is dit boek nog steeds van onschatbare waarde voor verzamelaars van historiepenningen. De *Histoire métallique de Guillaume III* zal Chevaliers meest omvangrijke publicatie blijken.

Chevalier de penningmaker

Niet alleen verzamelt Chevalier penningen, hij laat ze ook vervaardigen. Hiertoe krijgt hij in 1693 voor het eerst toestemming van de Staten van Holland. De oudste penning die aan hem wordt toegeschreven, heeft betrekking op de herovering van de stad Namen door de geallieerden onder leiding van Willem III in 1695. De penning toont een struisvogel met een sleutel in de bek. Tot in de zeventiende eeuw is van struisvogels beweerd dat ze ijzer eten.¹⁴ In dat licht verwijst de struisvogel naar de ijzervreter Willem III en de sleutel naar de stad die hij innam. De signatuur N.C. op de voorzijde verwijst naar de ontwerper en opdrachtgever: Nicolas Chevalier. Omdat hij, voor zover bekend, niet de technische opleiding heeft gehad die nodig is om muntstempels te vervaardigen, is het niet waarschijnlijk dat Chevalier het muntstempel voor de penning zelf heeft gesneden. Welke medailleur dat wel heeft gedaan en op wiens muntpers deze penning is geslagen, is niet bekend.

Als aanvulling op én als onderdeel van zijn verzameling koopt Chevalier in april 1696 de muntpers en de muntstempels van de weduwe van de Leidse penningmaker Jan Smeltzing. Smeltzing is twee jaar eerder overleden en sindsdien heeft zijn weduwe tevergeefs getracht het instrumentarium van haar man te verkopen. Chevalier ziet kansen en koopt pers en stempels voor 400 gulden. De koop omvat ook het recht alle muntstempels opnieuw te gebruiken en deze naar eigen inzicht te combineren met eigen, nieuwe muntstempels. Omdat Chevalier ten tijde van de koop niet over voldoende contanten beschikt, overhandigt hij de verkoopster als onderpand enig zilverwerk, drie gouden horloges en een aantal gouden ringen bezet met edelstenen.¹⁵ In de *Gazette d'Amsterdam* adverteert Chevalier zijn nieuwste aanwinst als volgt: 'Nicolas Chevalier donne avis aux curieux,

Penning ter herinnering aan de mislukte aanslag in 1696 door sir George Barclay op koning-stadhouder Willem III (exemplaar in tin). Deze penning is zondermeer Chevaliers best-seller. Tinlegering, 26 mm. Geldmuseum, P3163.

qu'il a acheté tout le fonds des medailles, et les coins pour les fraper, de Smeltzingt, graveur de Leyde. Ceux qui en auront besoin, pourront s'adresser chez lui op de Londense-Kay, op de Cingel, bij de Lijnbaanssteeg, in de Curieuse Ruyter, ou ils trouveront toute sorte de medailles de France, de Suede et d'Allemagne. Il en fait fraper de nouvelles sur les principaux sujets et evenemens. Le tout avec privilege. On trouve encore chez lui toutes sortes d'antiquitez et de curiositez, avec un catalogue de toutes les medailles nouvelles'.¹⁶

Het toeschrijven van penningen aan Nicolas Chevalier is niet eenvoudig, aangezien door hem ontworpen muntstempels vaak worden gecombineerd met muntstempels van Smeltzing en andere penningmakers. Het voorkomen van dergelijke combinaties leidt er in zijn tijd al toe dat Chevalier wordt gezien als oplichter. Bij sommige verzamelaars bestaat het idee dat hij bestaande penningen overdwars doorzaagt en de zijden van verschillende penningen weer aan elkaar soldeert om zo nieuwe zeldzame combinaties te maken. Los van het gegeven dat op deze wijze gesoldeerde penningen niet bekend zijn, is het zelfs voor een bedreven zilversmid geen sinecure penningen overdwars door de zagen. Laat staan dat Chevalier zonder een technische opleiding hiertoe in staat was. Zeer waarschijnlijk hebben tijdgenoten uit de penningen geslagen met verschillende stempelcombinaties de verkeerde conclusies getrokken.

Naar de oplagecijfers van de penningen valt slechts te gissen. Van de meeste zijn ons slechts enkele exemplaren overgeleverd, waardoor het moeilijk is een inschatting te maken van aantallen. Toch zal er sprake zijn geweest van enige oplage om de kosten van een muntstempel terug te verdienen. Van een tinnen penning met als onderwerp de mislukte aanslag in 1696 door sir George Barclay op koning-stadhouder Willem III is een groot aantal exemplaren bekend. Deze penning kan daarom met zekerheid worden bestempeld als Chevaliers best-seller.

Boekdrukker

Na zijn omvangrijke publicatie over de penningen van Willem III heeft Chevalier opnieuw behoefte zijn kennis op het gebied van de numismatiek aan het papier toe te vertrouwen. Van de Staten van Holland ontvangt hij toestemming voor de publicatie van een *Histoire métallique des grands princes et héros de Nassau, La manière que les anciens peuples et modernes se sont servi pour fraper leur médaille* en de *Catalogue historique des médailles antique et moderne dans le cabinet de Nicolas Chevalier*. De eerste twee titels worden, voor zover bekend, nooit verwezenlijkt; de derde verschijnt in 1695 als verkoopcatalogus.¹⁷

Kennelijk is het schrijven en uitgeven van boeken en pamfletten zo inspirerend dat Chevalier in 1700 voor twee jaar een compagnonschap aangaat met de boekverkoper Jacques Tirel aan het Rokin. In datzelfde jaar treedt hij toe als lid van het Amsterdamse boekdrukkersgilde en kwalificeert hij zich vanaf dat moment als 'marchand libraire et médailliste'.¹⁸ Zijn oorspronkelijke

Het Edele Krygs-Spel uitgegeven door Nicolas Chevalier, marchand libraire à Utrecht. Ingekleurde kopergravure. Diameter van 42 cm. Openluchtmuseum Arnhem, PR.6026.

beroep, handelaar in koloniale waren, gebruikt hij vanaf dat moment niet langer. In korte tijd verschijnen verschillende kleinere publicaties en een enkel boek over oudheden, penningen en objecten uit zijn collectie. Veel van de publicaties beginnen met de beschrijving van een historiepenning die Chevalier zelf uitgeeft. Ook als een onderwerp niet numismatisch is, begint Chevalier vaak met een afbeelding en een beschrijving van een penning. Zo wordt een lofzang op de Pruisische koning Frederik I voorafgegaan door een penning en beschrijft de inleiding van een pamflet over een stuk 'ambre gris' (een kostbaar wasachtig product uit het darmstelsel van potvissen, dat als geurstof wordt gebruikt bij de productie van parfum) de penning geslagen ter gelegenheid van de vondst van dat stuk.¹⁹ Met zijn drukwerken verspreidt hij niet alleen historische kennis onder een groot publiek, maar brengt hij bovendien bij hem aan te schaffen historiepenningen onder de aandacht.

In de beschrijvingen van penningen met omschriften of legenda's in Latijn maakt Chevalier regelmatig fouten. Dit doet vermoeden dat hij die taal niet goed beheerst. Maar ook met Frans, zijn

moedertaal, heeft hij moeite. In zijn brieven en egodocumenten schrijft Chevalier deze taal veelal fonetisch. Zijn geschriften zijn voor publicatie in elk geval stevig geredigeerd. Al is ook niet uitgesloten dat hij ze door anderen heeft laat schrijven.

Naar Utrecht

In 1703 verhuist Nicolas Chevalier met zijn gezin naar Utrecht. Het is vooralsnog onbekend waarom hij het mondaine Amsterdam veruult voor een provinciestad. Mogelijk spelen financiële problemen een rol, maar het is ook niet uitgesloten dat politieke veranderingen binnen het Amsterdamse stadsbestuur van invloed zijn. Een gebeurtenis vlak voor zijn vertrek, die misschien van invloed is, is de veroordeling tot een boete van 25 gulden voor het drukken van de *Journal d'Amsterdam* zonder daarin zijn naam als uitgever te vermelden.²⁰

Chevalier verlaat Amsterdam in elk geval niet op stel en sprong, maar bereidt zijn verhuizing naar Utrecht voor. Hij vraagt de Staten van Utrecht toestemming een courant te mogen uitgeven, een rariteitenkabinet in te richten en penningen te slaan, zoals hem dat door de Staten van Holland in Amsterdam is vergund. De drie verzoeken worden zowel door de Staten als de Utrechtse vroedschap in behandeling genomen, maar een besluit blijft achterwege. Dit houdt Chevalier niet tegen. In augustus 1703 huurt hij een riant huis in de Minrebroederstraat met twee spijskelders en een turfkelder.²¹ Hier heeft hij voldoende ruimte om zijn kabinet te huisvesten en zijn drukpers en muntschroef te plaatsen. Zijn buurman wordt Hendrick Spoor, de 'medicine doctor' met wie hij in 1707 een boek zal uitgeven.

In Utrecht wordt Chevalier lid van het boekverkopersgilde en noemt zich wederom boekdrukker en penningmaker. Weliswaar kan men in Utrecht alleen na twee leerjaren tot het boekverkopersgilde worden toegelaten als lid en moet elke aspirant lid een boekbindersproef afleggen, maar Nicolas krijgt hiervoor dispensatie.²² Nadat Nicolas zich heeft gesetteld, plaatst hij een advertentie in de *Gazette d'Amsterdam* waarin staat dat hij nu in Utrecht woont en voornemens is de beschrijving van een reis door de Republiek uit te geven, met daarin een korte historische beschrijving van het land en een lijst van verzamelaars van antiquiteiten en rariteitenkabinetten.²³ Het boek zal er nooit komen.

De eerste twee titels die Chevalier in Utrecht uitgeeft zijn de *Description de la piece d'ambre gris...* en *Explication des medailles et des inscriptions, qui sont autour du portrait de mylord Jean Churchill*.²⁴ Beide verschijnen in 1704 en vermelden op de titelpagina Nicolas als 'marchand libraire et medailleur' in de Minrebroederstraat.

Drukkerij

Chevaliers belangrijkste inkomstenbron is waarschijnlijk zijn drukkerij. In het Utrechtse notariële archief zijn vrijwel geen activiteiten van Chevalier vastgelegd. De meeste akten beschrijven volmachten om in Amsterdam of Sedan namens hem te handelen in familieaangelegenheden. Er is echter één contract dat betrekking heeft op Chevaliers werkzaamheden als drukker. Met Hendrick Spoor en Pieter Bodart sluit hij in 1706 een overeenkomst om gezamenlijk een boek te publiceren met etsen van portretten van 'afgoden, keizers, filosofen, palten ende andere outheden'. Medicine doctor en filosoof Hendrick Spoor is een geleerd man en een kenner van de klassieken, die tussen 1693 en 1715 regelmatig bondige verhandelingen over geschiedkundige en natuurhistorische onderwerpen schrijft. Daarnaast verzorgt hij een aantal vertalingen van werken in Latijn. Hij zal de teksten in het met Chevalier te maken boek schrijven. Pieter Bodart is leerling geweest bij de beeldhouwer Van Driel en naderhand bij een zilversmid. Van beroep is hij juwelier, al verwerft hij ook bekendheid als etser, onder meer van werk van de schilders Gerard Hoet en Hendrick ten Bruggen. Voor de gezamenlijke publicatie

Penning die Chevalier liet slaan ter gelegenheid van de opening van de rijsschool in 1705. Tinlegering, 51 mm. Geldmuseum, P3651.

Chevalier drie muntstempels maken, die hij onderling combineert, waardoor van de penning drie varianten bestaan. De publicatie en de penningen met als onderwerp de rijsschool hebben voor Chevalier een gunstige uitwerking. Onder verwijzing naar de aanbidding van het boek en de penningen richt hij zich in december 1706 in een rekest tot de Staten van Utrecht met het verzoek hem een plaats voor zijn 'antiquiteyt camer' ter beschikking te stellen. Na overleg met de Vroedschap wordt hem bij provisie vergund een deel van het Ammunitieshuis van de Staten (de vroegere kapel van het Hieronymushuis aan de Kromme Nieuwegracht) met zijn verzameling in te richten.³⁰ Chevalier krijgt de oostelijke helft van de voormalige kapel tot zijn beschikking. Dit deel van het schip is 24 passen lang en 16 passen breed. De ruimte in het Ammunitieshuis stelt Nicolas in staat zijn verzameling overvloedig te exposeren, maar tegelijkertijd ook om zelf te verhuizen naar het huis 't Roode Hart aan de Neude.³¹

Gelijktijdig met de opening van het nieuwe kabinet verschijnt een beschrijving van de verzameling met de titel: *Description de la Chambre de Raretez de la ville d'Utrecht*. De 'Stadsrariteitenkamer' zoals Chevalier zijn collectie hierin noemt, omvat grotendeels dezelfde oudheden, naturalia, etnografica en de beide muntkabinetten als in Amsterdam en ook de inrichting en indeling zijn vergelijkbaar.³² In de catalogus neemt Chevalier opnieuw etsen op van het penningkabinet van Romeyn de Hooghe. Hiervoor laat hij nieuwe etsplaten vervaardigen door een minder bevestigde etser. Van dezelfde etser zijn de platen van de gecatalogiseerde voorwerpen.

Na de opdracht en het voorwoord volgen in het Frans, Nederlands en Latijn de beschrijvingen van alle objecten, om vervolgens in 57 platen de voornaamste voorwerpen te tonen. Een belangrijke plaats krijgen de 300 Romeinse munten die bijna de helft van de catalogus vullen. De afgebeelde munten, veelal denarii, tonen de Romeinse geschiedenis vanaf de Republiek tot aan keizer Commodus in 192 na Chr. Tussen de afgebeelde munten bevindt zich een groot aantal merkwaardige exemplaren en populaire zeventiende-eeuwse vervalsingen. Weliswaar bezit en verkoopt Chevalier kopieën, folies en vervalsingen, maar dat doen andere munthandelaren in die tijd ook.

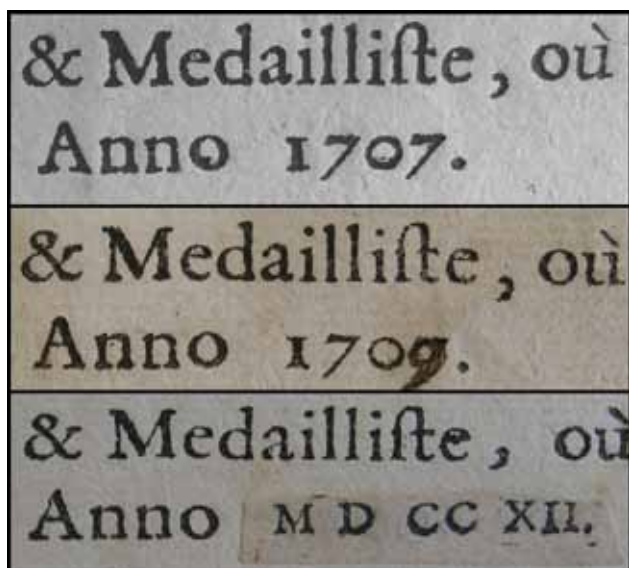
De catalogus maakt het mogelijk de indeling en inrichting van de collectie aan de Kromme Nieuwegracht te reconstrueren. Voordat de bezoeker binnentreedt, ziet hij boven de deur een belangrijkste aanwijzing: 'Oculis sit licentia, pax manibus' (Ogen hebben toestemming, rust aan de handen; ofwel: kijken mag, maar aanraken niet). Eenmaal binnengekomen ziet de bezoeker in het midden van de ruimte een grote fontein met visvormige spuiters, een kano met daarin een mens en het lid van een walvis met de bijbehorende testikels. Links van de ingang staat een boekenkast opgesteld met oude en nieuwe werken, gedrukt en in handschrift over penningen en antiquiteiten, maar ook Chinese en Japanse handschriften, een almanak uit de tijd van Willibrord

Penning die Chevalier liet slaan ter gelegenheid van de opening van zijn stadsrariteitenkabinet in Utrecht in 1707. Zilver, 51 mm. Geldmuseum, P3719.

en Turkse gebeden. De drie nissen aan weerszijde van de ruimte herbergen barometers, thermometers, een globe, uitheemse wapens, penningen, schilderijen, miniaturen, kleine beeldjes, Romeinse urnen, vazen en stenen met inscripties, ivoren voorwerpen, Indische en Egyptische oudheden en naturalia, zoals een kameleon, vliegende vissen, het strottenhoofd van een vrouw en de hoorn van een narwal. In de apsis tegenover de entree staat het muntkabinet met de Nederlandse historische penningen opgesteld als ware het een altaarstuk.

Gelijktijdig met de opening van het stadsrariteitenkabinet vangt het tweede bezoekersboek aan.³³ Nog steeds trekt het kabinet bezoekers uit binnen- en buitenland, al is de aanloop minder groot en zijn het vaker Duitsers. Een van hen is de Duitse geleerde en boekenverzamelaar Zacharias Conrad von Uffenbach (1683-1734), die zijn bezoek aan Chevaliers stadsrariteitenkabinet beschrijft in een reisverslag.³⁴ Als hij op 1 april 1711 Chevalier met een bezoek vereert, vindt Von Uffenbach de collectie beter dan hij op basis van horen zeggen zou hebben verwacht. Hem is verteld dat Chevalier alles zelf heeft vervaardigd of dat de collectie uit vervalsingen bestaat. Daarom verbaast het hem dat hij toch veel originele antiquiteiten mag aanschouwen, al moet ook hij bekennen dat Chevalier de nodige afgietsels bezit. Over de verzameling boeken en handschriften merkt Von Uffenbach op dat een stuk perkament uit een breviarium veel te nieuw is om van de hand van Augustinus te zijn (zoals Chevalier beweert), maar voor het overige zijn de boeken over geschiedenis en oudheden van bijzonder goede kwaliteit. De *Histoire Métallique du Roy Guillaume III* is nog steeds te koop, evenals een boekje in quarto-formaat met antieke medailles en penningen en enkele borstbeelden en antiquiteiten. De penningen die Chevalier verkoopt, vindt Von Uffenbach niet bijzonder.

Details van de titelpagina's van de verschillende 'edities' van *Description de la chambre de raretez de la ville d'Utrecht*. Te zien is hoe Chevalier telkens het jaar van uitgifte wijzigde.

Penning ter gelegenheid van de inname van Doornik op 29 juli 1709. Deze penning maakte deel uit van een serie penningen die Chevalier liet slaan met als onderwerp de militaire campagnes en slagen tegen de Fransen in Vlaanderen in de jaren 1708 en 1709. Brons, 37 mm. Geldmuseum, P3827.

Edities

Verschillende edities van de *Description du Chambre des Raritez* geven inzicht in Chevaliers wijze van handelen als boekdrukker. Als de catalogus in 1707 voor het eerst verschijnt, is deze opgedragen aan Victor Leopold, 'comte de Windischgraz, Chambellan de sa Majesté Imperiale' en bevelhebber van het Staatse leger.³⁵ Aan het hoofd van de opdracht prijkt een afdruk van de penning die Chevalier maakte ter gelegenheid van de oprichting van de rijsschool. In de opdracht valt te lezen dat Chevalier met Victor Leopold een reis naar Brussel heeft gemaakt en dat hij van hem een middeleeuws zwaard ten geschenke heeft gekregen.

Twee jaar later, als prins Jean Guillaume, 'comte Palatin du Rhin', met zijn echtgenote een reis door de Nederlanden maakt, vervaardigt Chevalier een 'nieuwe' editie van de catalogus en biedt die aan bij hun bezoek aan de verzameling in Utrecht. Het boek is niet opnieuw gedrukt, maar van de bestaande voorraad is een aantal exemplaren aangepast.³⁶ Voorafgaande aan het oorspronkelijke titelblad is een nieuwe titelpagina ingevoegd, de opdracht is vervangen door een nieuwe opdracht en aan het slot van het voorwoord geeft Chevalier nu ook een beschrijving van een penning geslagen ter gelegenheid van de opening van het rariteitenkabinet. De voorzijde toont de personificatie van Bedrijvigheid (vergezeld door een haan) die de personificatie van de Staten van Utrecht (met wapenschild) een urn met munten aanbiedt onder het opschrift *DILIGENTIA VICTRIX TEMPORIS* (Vlijt is de overwinnaar van tijd). Op de afsnede staat het opschrift *EX AUCT ORDD ET CIV TRAI KAL MAI* (Op gezag van de Staten en magistraat van Utrecht, 1 mei [1708]). De keerzijde toont de personificatie van de Tijd die met zijn zeis standbeelden en oudheden vernielt onder het opschrift *CUNCTA MIHI CEDUNT* (Alles valt voor mij). Hier is op de afsneden te lezen: *ERIGENTE ET DIRIGENTE NICOL. CHEVALIERO* (Opgericht en geleid door Nicolas Chevalier).

Het is niet de enige penning van Chevalier die aan deze editie is toegevoegd. Aan het hoofd van de opdracht voor de prins prijkt een afbeelding van een 'medaille chronologique' die hij heeft ontworpen. Omringd door namen en jaartallen van voorgangers toont de voorzijde het portret van de prins en de keerzijde een liggende leeuw. Om zelf ook bij de tijd te blijven heeft Chevalier het jaartal op de oorspronkelijke titelpagina van zijn catalogus met de hand veranderd van 1707 in 1709. Overigens is dit boek niet het enige dat Chevalier in 1709 aan Jean Guillaume opdraagt. Ook de tweede editie van *Favissae utriusque antiquitatis* wordt aan de prins opgedragen.

In 1712 vindt Chevalier weer een slachtoffer aan wie hij zijn catalogus kan opdragen: de Portugese plenipotiarijs Jean Gomes da Silva, graaf van Tarouca. Opnieuw maakt hij een nieuwe editie, waarbij de eerste pagina's worden aangepast. Ditmaal wordt het oorspronkelijke jaartal op de titelpagina aangepast door er een gedrukt stukje papier met het jaartal *MDCCXII* overheen te plakken.³⁷ Chevalier heeft dus minstens driemaal de catalogus van het stadsrariteitenkabinet aangepast om elke keer opnieuw de vereerde de indruk te geven met een uniek boek van doen te hebben.

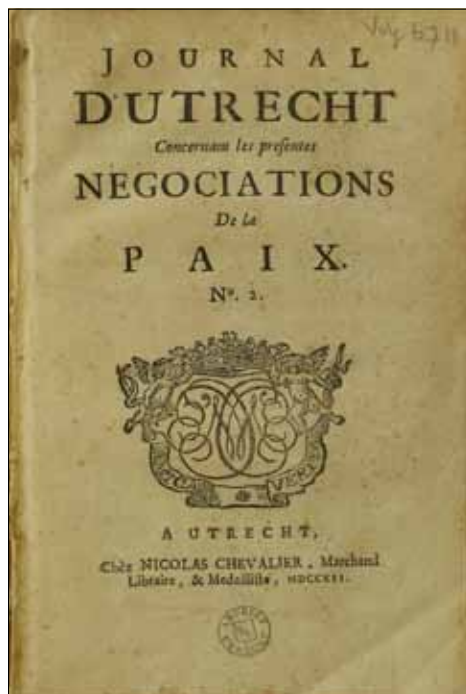
Penningen in Utrecht

Ten tijde van de Spaanse Successieoorlog slaat Chevalier penningen met als onderwerp veldslagen en overwinningen die de Grote Alliantie (het verbond tussen Engeland, de Republiek, Oostenrijk, Savoye, Zweden en enkele Duitse vorsten) heeft gewonnen in de strijd tegen Frankrijk en Spanje. In zilver is dit bijvoorbeeld de door hertog van Marlborough gewonnen Slag bij Blenheim. Zoals gebruikelijk publiceert Chevalier daarbij een verhandeling waarin de symboliek op de penning en de heldendaden van de legeraanvoerder worden uitgelicht.

In 1710 publiceert Chevalier *Relation des campagnes de l'anné 1708 & 1709 avec une explication de toutes les medailles qu'on a frappées sur ce sujet*.³⁸ Het boekje in quarto beslaat 130 pagina's en beschrijft de militaire campagnes en slagen tegen de Fransen in Vlaanderen in de jaren 1708 en 1709. In deze publicatie, opgedragen aan de Oostenrijkse generaal Eugenius Frans prins van Savoye-Carignan (1663-1736) en de Staten-Generaal, worden 38 penningen beschreven, waarvan het merendeel vervaardigd is door of in opdracht van Chevalier. Deze penningen hebben allen een diameter van 37 mm en veelal dezelfde voorstelling op de keerzijde: de Hollandse leeuw in een omheinde tuin. Op de voorzijde is de gewonnen slag in een allegorische voorstelling verbeeld. Ook combineert Chevalier de muntstempels van deze penningen, waardoor een groot aantal varianten bestaat, die ook weer in de publicatie worden opgenomen. Als materiaal gebruikt Chevalier voornamelijk een tinlegering, al zijn van enkele van de genoemde penningen ook exemplaren in koper bekend. Wie de muntstempels voor deze serie heeft vervaardigd, is onbekend. Mogelijk is dit Pieter van Cuijlenburch (1644-1719) die tussen 1674 en 1719 ook de muntstempels snijdt voor de Munt en het stadsbestuur. Uiteraard kan een andere Utrechtse stempelgraveur ze hebben vervaardigd of heeft Chevalier zijn muntstempels in een andere stad laten maken. De ontwerpen zijn in elk geval van Chevalier.

Vredescongres

In het najaar van 1711 worden voorbereidingen getroffen voor vredesonderhandelingen. Anderhalve week voordat de keuze valt op Utrecht als congresplaats, heeft Chevalier hierover geruchten gehoord. Op 19 november schrijft hij Anthonie Heinsius, raadspensionaris van Holland, dat het gerucht gaat dat in Utrecht vredesonderhandelingen gestart zullen worden. Als dat waar is, wil Chevalier dat graag weten, om des te sneller voorbereidingen te treffen. Hij denkt daarbij aan het uitgeven van een speciale penning en het huren van een geschikte ruimte om onderhandelaars te kunnen ontvangen.³⁹ Met andere woorden: Chevalier ziet kansen voor zijn kabinet en een groep potentiële klanten. Hoewel

Exemplaar van Journal d'Utrecht met betrekking tot de vredesonderhandelingen in Utrecht (1712). Dit journaal in boekvorm verwijst in niets naar een krant zoals wij die ons voorstellen.

de verwachtingen hooggespannen zijn, valt het aantal bezoekers aan het kabinet tegen. Het bezoekersboek vermeldt onder de bezoekers tijdens de vredesonderhandelingen geen namen van plenipotentiarissen. Dit is opmerkelijk, aangezien men zou verwachten dat een bezoek aan een rariteitenkabinet een welkome bron van verstrooiing is.

Een probleem waar Chevalier tijdens het vredescongres mee te maken krijgt, is de ontruiming van zijn rariteitenkabinet. In november 1712 meldt het stadsbestuur hem dat hij het Ammunitehuis moet verlaten in verband met brandgevaar.⁴⁰ Het is voor Chevalier het meest ongelegen tijdstip. Ten eerste loopt in de stad op dat moment een groot aantal potentiële bezoekers en klanten rond. Daarnaast is hij niet de enige die huisvesting zoekt. De toestroom van de vredesonderhandelaars met hun personeel heeft woonruimte schaars gemaakt en de huishuren flink doen stijgen. Omdat het elders huisvesten van de collectie voor Chevalier vrijwel onbetaalbaar is, verzoekt hij de Staten uitstel totdat het vredescongres zal zijn afgelopen. Het antwoord van de gedeputeerden is kort en bondig: 'hierinne niet kan worden getreden'.⁴¹ Het Ammunitehuis wordt ontruimd; de collectie voorlopig opgeslagen bij Chevalier thuis.

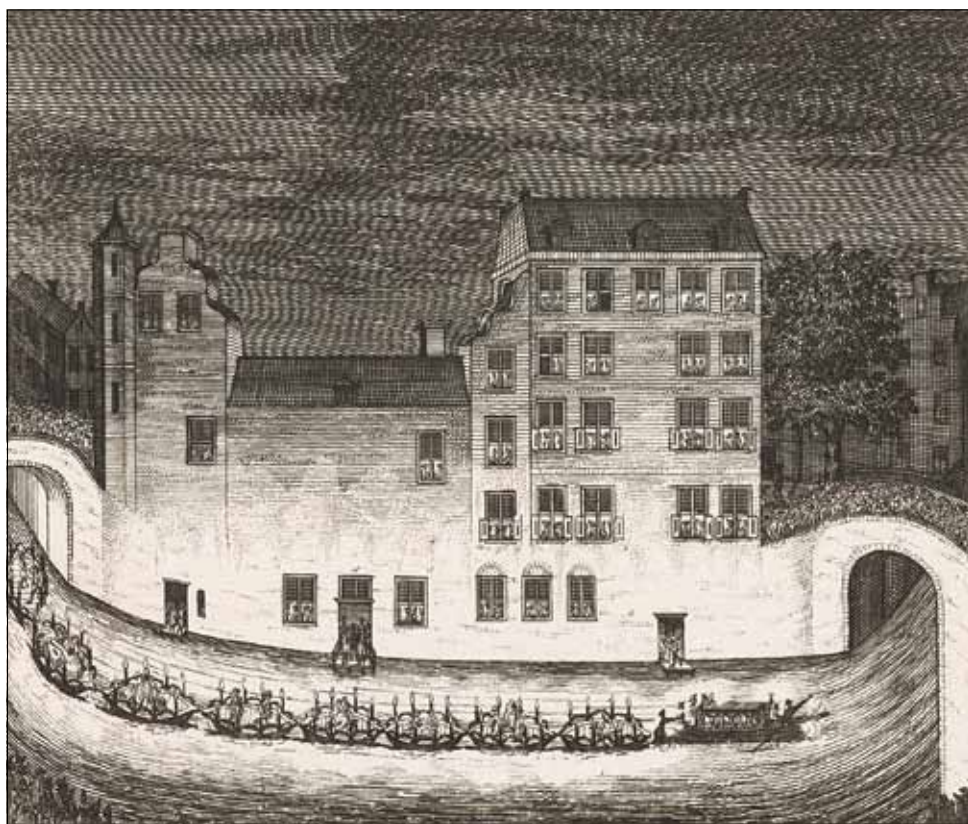
Vredespenning

De verschillende verdragen die de verzamelde staten met elkaar sluiten in 1713 en 1714 vormen voor verschillende penningmakers aanleiding tot het ontwerpen van penningen. Chevalier zit in Utrecht vanzelfsprekend dicht bij het vuur en maakt verschillende ontwerpen. Ter gelegenheid van de verdragen die op 11 april 1713 worden gesloten, ontwerpt hij een aantal penningen, waarvan er één daadwerkelijk wordt uitgevoerd. Chevaliers penning op de Vrede van Utrecht toont op de voorzijde het Utrechtse stadhuis waarboven een personificatie van de Vrede verschijnt, die door vier personen wordt verwelkomd. Het opschrift luidt PAX ADES (Vrede zijt daar). De tekst in de afsnede luidt: TRAIECTI . AD . RHENUM . PAX // FACTA . EST . XI . APRILIS // MDCCXIII. (In Utrecht is 11 april de vrede tot stand gekomen). De keerzijde toont Brittannia en Europa die een lauwerkrans ophouden boven een altaar met drie kronen en de wapenschilden van Frankrijk, Spanje, Pruisen, de Republiek, Savoye en Portugal. Hier luidt het opschrift: FAC : DEVS : AETERNOS : PACEM : PACISQUE : MINISTROS (God schept eeuwige vrede en vredebrenger). De afsnedetekst NICOLAO CHEVALIER CVM // PRIVILEGIO vermeldt de naam van de maker.

Met het oog op de koopkracht van de onderhandelaars als potentiële klanten zou men verwachten dat Chevalier de penning maakt in zilver. Hoewel van deze penning verschillende exemplaren bewaard zijn gebleven van een lood-tinverbinding, ontbreken tot nu toe afslagen in zilver. De enige 'luxe' afslag is een verguld exemplaar van deze penning in de collectie van het Centraal Museum in Utrecht. Daarom dringt de vraag zich op: in hoeverre hadden de buitenlandse onderhandelaars belangstelling in het werk van Chevalier? Of wist hij ze niet te bereiken?

Penning die Chevalier liet slaan ter gelegenheid van de Vrede van Utrecht in 1713. De voorzijde toont de Vrede met Hoorn des Overvloeds, in de wolken boven het stadhuis van Utrecht. Hoewel verguld, is deze penning, evenals andere bekende exemplaren, vervaardigd van een tinlegering. Gouden of zilveren exemplaren zijn niet bekend. Vergulde tinlegering, 52 mm. Centraal Museum, 1100.

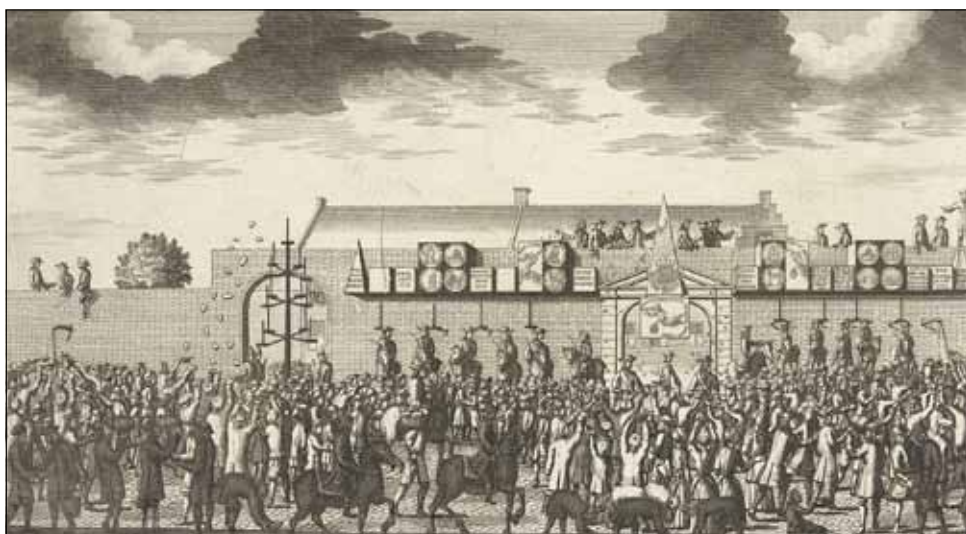

Nachtelijke gondelvaart door de Nieuwe Gracht bij de Jansdam te Utrecht, als onderdeel van de feestelijkheden georganiseerd in Utrecht in 1714 door de Portugees João Gomes da Silva conde de Tarouca ter ere van de geboorte van twee Portugese prinsjes. Rijksprentenkabinet, RP-P-OB-83456-9.

Drukwerken

Hoewel de onderhandelaars de deur van de rariteitenkamer niet plat lopen en er naar zijn vredespenningen weinig vraag lijkt te bestaan, verdient Chevalier wel aan zijn drukwerken. Dit zijn niet alleen couranten, maar ook boekjes en pamfletten. Een handige publicatie die Chevalier uitgeeft tijdens de vredesonderhandelingen is *Liste des plénipotentiaires au congrès d'Utrecht*; een boekje met een korte beschrijving van de onderhandelaars, het adres waar ze verblijven en een omschrijving van de livreeën van het personeel.⁴² Dit boekje illustreert hij met de wapenschilden van de onderhandelaars en de staten die zij vertegenwoordigen. De publicatie verschijnt zowel in het Frans als in het Nederlands. De Franse editie verschijnt in tenminste twee oplages. In de eerst zijn niet alle wapenschilden correct afgebeeld en van sommige ambassadeurs zijn in de tweede editie de wapens groter afgebeeld. Wellicht heeft Chevalier zich laten betalen om de wapenschilden groter af te beelden.

Op 30 oktober 1713 verbiedt de vroedschap Chevalier gedurende zes weken zijn krant uit te geven. Dit is de straf voor een artikel in de krant van 27 oktober, waarin 'quaedaerdige expressien' zijn gedaan. Wat er in die krant staat, vermelden de notulen niet en bij gebrek aan een exemplaar, valt

Straatfeest georganiseerd door de hertog van Osuna, een lid van het Spaanse gezantschap, in het Duitse Huis aan de Springweg te Utrecht, ter ere van de geboorte van kroonprins Ferdinand van Castilië. Vanaf de versierde façade wordt met eten gestrooid; twee pijpen verstrekken gratis drinken. Rijksprentenkabinet, RP-P-OB-83468-3.

slechts te gissen naar de inhoud.⁴³ Het tijdelijk verbod op de krant weerhoudt Chevalier er in elk geval niet van zijn werkzaamheden als boekdrukker voort te zetten. In 1714 verschijnen twee publicaties over feesten die in Utrecht hebben plaatsgevonden en die het gevolg waren van de aanwezigheid van de buitenlandse onderhandelaars. Van de grote feesten die de afgezanten van Spanje en Portugal in organiseren, publiceert Chevalier uitvoerige beschrijvingen. Eerst verschijnt in 1714 *Relation des fêtes, données par l'ambassadeur de Portugal*.⁴⁴ Dit boek doet in een aantal brieven verslag van de feesten die de Portugese ambassadeur, João Gomes da Silva conde de Tarouca, geeft tijdens de onderhandelingen, onder andere ter gelegenheid van de geboorte van twee Portugese prinsesjes. Deze publicatie wordt geïllustreerd met twaalf prentjes van de feestelijkheden. Ze tonen onder andere de diners, bals en toneelvoorstellingen die de graaf gaf, maar ook de illuminatie van de Domtoren, optochten, een stoet van sleden met gasten op het ijs en een nachtelijke gondelvaart over de Nieuwe Gracht.

De Portugese afgezant is niet de enige van wie Chevalier de feesten in druk vastlegt. Ook een verslag van het feest dat de Spaanse hertog van Osuna op 9 en 10 oktober 1713 organiseert ter gelegenheid van de geboorte van prins Ferdinand van Castilië wordt door hem uitgegeven.⁴⁵ Aan dit verslag zijn drie prenten toegevoegd, die een indruk geven van de rijkdom en uitbundigheid van het feest. Twee prenten tonen het feest binnen de muren van het Duitse Huis, waar het voorplein is gevuld met feestgangers en tafels vol lekkernijen en de balzaal volstroomt met gasten voor het bal masqué. De derde prent toont het Duitse Huis gezien vanaf de Springweg, waar een groot straatfeest gaande is. Toegestroomde Utrechtse doen zich tegoed aan broden die over de muur worden gegooid en gratis wijn die door pijpen in de muur naar buiten stroomt.

Het zijn de laatste twee publicaties die Chevalier vervaardigt naar aanleiding van het vredescongres in Utrecht. Na ruim twee jaar van onderhandelingen, feesten en paraderen, verlaten de buitenlandse gasten de stad en keert in Utrecht de rust terug.

Afloop

Tegen de tijd dat het leven in Utrecht weer zijn dagelijkse gangetje gaat, overlijdt Nicolas' echtgenote Jeanne. Zij vindt haar laatste rustplaats in de Utrechtse Jacobikerk, waar zij op 1 februari 1716 wordt begraven. Kort daarop keren Nicolas en zijn zonen terug naar Amsterdam. Daar zet hij zijn werkzaamheden als boekverkoper en penningmaker voort. In de Beurs van de stad huurt hij vanaf 1 mei 1716 zestien 'kassen' (kamertjes) en opent er opnieuw een kabinet. Een jaar later verschijnt daarvan nog een laatste catalogus. De huur van de kassen zal hij nooit betalen.

Dat hij Utrecht niet is vergeten, blijkt uit de voorbereiding die hij nog treft voor de publicaties getiteld *Histoire d'Utrecht* en *Beschrijving der adellijke huizen van 't Sticht*. Hij zal echter niet meer tot publicatie komen. In oktober 1720, een kleine maand na het overlijden van zijn oudste zoon Jean, overlijdt Nicolas zelf. Zijn begrafenis vindt op 10 oktober 1720 plaats in de Waalse kerk. In de daaropvolgende maanden verschijnen in de krant advertenties waarin veilingen van de nalatenschap van Chevalier herhaaldelijk worden aangekondigd.⁴⁶ Evenals de drukpers, letters en drukplaten worden de muntpers, muntstempels en penningen, afzonderlijk geveild. Wie ze heeft gekocht, is niet bekend.

De collectie boeken, penningen en rariteiten blijft niet bij elkaar, maar valt door veiling uiteen. De gedrukte veilingcatalogus is de laatste keer dat de verzameling wordt beschreven. Van sommige voorwerpen is bekend waar ze terechtkomen: August de Grote van Saksen koopt een groot aantal naturalia, tsaar Peter de Grote verwerft voor 327 roebel 66 gesneden stenen en een aantal antiquiteiten en een marmeren repliek van een Hekate Triformis komen terecht in de collectie Gerard van Papenbroek (en daarmee later in het Rijksmuseum voor Oudheden).⁴⁷ Welk lot andere voorwerpen uit de verzameling heeft getroffen, is nog steeds onderwerp van onderzoek.

Eindoordeel

Als verzamelaar was Chevalier waarschijnlijk altijd te goeder trouw en evenals andere verzamelaars zocht hij naar mogelijkheden om aan zijn liefhebberijen financieel iets over te houden. Aanzienlijke verzamelaars en kunstliefhebbers respecteerden hem en ook uit de bijdragen in de bezoekersboeken blijkt veel waardering. Chevaliers collectie bevatte aantoonbaar kopieën, folies en vervalsingen, maar ook andere verzamelingen bevatten dit soort stukken. Het verwijt dat hij vervalsingen van penningen en antiquiteiten vervaardigde, is gebaseerd op slechts één eigentijdse mededeling die niet bewezen kan worden. Desalniettemin is die beschuldiging altijd aan hem blijven kleven en keer op keer in de literatuur herhaald.

De periode van het vredescongres was voor veel Utrechters een tijd waarin zij geldelijk voordeel konden behalen uit de aanwezigheid van de internationale gasten. Ook Chevalier ondernam verschillende pogingen een graantje mee te pikken. Hoewel zijn rariteitenverzameling enige bekendheid genoot, wijst niets er op dat hij de aanwezige onderhandelaars heeft kunnen interesseren voor zijn kabinet. Dat het stadsbestuur het kabinet sloot tijdens de vredesbesprekingen, deed de zaak ook weinig goed.

Als boekdrukker gaf Chevalier een aantal publicaties uit die voortvloeiden uit de aanwezigheid van de onderhandelaars in de stad. Als penningmaker lukte dit hem nauwelijks. Van zijn hand is slecht één penning over de Vrede van Utrecht bekend en dan alleen nog maar afgeslagen in tin.

Waarschijnlijk had Chevalier zich er meer van voorgesteld toen hij in 1711 bij raadspensionaris Heinsius informeerde naar het op handen zijnde vredescongres. Hoewel Chevalier niet de grote rijkdom verwierf waar hij wellicht op gehoopt had, vormen zijn publicaties uit die tijd tegenwoordig nog steeds een belangrijke bron voor historici. Daarnaast is hij voor de numismatische literatuur van de late zeventiende en vroege achttiende eeuw van belang geweest. Niet alleen als auteur, maar ook als drukker en uitgever.

Afkortingen

HUA	Het Utrechts Archief, Utrecht
KB	Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
NA	Nationaal Archief, Den Haag
RAL	Regionaal Archief Leiden
SAA	Stadsarchief Amsterdam
SLUB	Sächsische Landesbibliothek und Universitätsbibliothek, Dresden

Literatuur

Het aantal publicaties op naam van Nicolas Chevalier is groter dan de in deze lijst genoemde titels. Hier zijn uitsluitend de in dit artikel genoemde publicaties vermeld.

- Berghaus 2004** ➤ P. Berghaus, 'Norddeutsche Numismatiker um 1700 zu Besuch in Amsterdam', in: Manfred Mehl (red.) *Delectat et Docet: Festschrift zum 100jährigen Bestehen des Vereins der Münzenfreunde in Hamburg*, Hamburg 2004.
- Bergvelt e.a. 1992** ➤ E. Bergvelt, R. Kistemaker, M. Jonker, *De wereld binnen handbereik; Nederlandse kunst-en rariteitenkabinetten, 1585-1735*, Zwolle 1992.
- Bergvelt en Kistemaker 1992** ➤ E. Bergvelt, R. Kistemaker, *Catalogus tentoonstelling De wereld binnen handbereik*, Zwolle 1992.
- Burger 1995** ➤ Peter Burger (red.), *Jacob van Maerlant, Het boek der natuur*, Amsterdam 1995.
- Chevalier 1685** ➤ Nicolas Chevalier, *Les voyages de Nicolas Chevalier faitz en Hollande, Angleterre et France 1685* (ongepubliceerd manuscript, Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, 75152).
- Chevalier 1692** ➤ Nicolas Chevalier, *Histoire de Guillaume III. roy d'Angleterre [...] Par medailles, inscriptions, arcs de triomphe*, Amsterdam 1692. (Vrijwel altijd aangehaald als *Histoire métallique de Guillaume III*).
- Chevalier 1694** ➤ Nicolas Chevalier, *Remarques sur la piece antique de bronze, trouvée depuis quelques années aux environs de Rome*, Amsterdam 1694.
- Chevalier 1695** ➤ Nicolas Chevalier, *Catalogue des medailles doubles qui sont dans le cabinet de Nicolas Chevalier*, Amsterdam 1695.
- Chevalier 1700a** ➤ Nicolas Chevalier, *Catalogue de toutes les raretez, qui se montrent dans la gallerie d'antiquitez au dessus de la bourse à Amsterdam*, Amsterdam 1700.
- Chevalier 1700b** ➤ Nicolas Chevalier, *Description de la piece d'ambre gris que la Chambre d'Amsterdam a receuë des Indes Orientales*, Amsterdam 1700.
- Chevalier 1702** ➤ Nicolas Chevalier, *Explication de deux medailles, frappées à Amsterdam, par Nicolas Chevalier, sur le couronnement de sa majesté le roi de Prusse*, Amsterdam 1702.
- Chevalier 1704a** ➤ Nicolas Chevalier, *Description de la piece d'ambre gris que la Chambre d'Amsterdam a reçue des Indes Orientales*, Utrecht 1704.
- Chevalier 1704b** ➤ Nicolas Chevalier, *Explication des medailles et des inscriptions, qui sont autour du portrait de mylord Jean Churchill*, Utrecht 1704.
- Chevalier 1706** ➤ Nicolas Chevalier, *Description de l'academie à monter à cheval, établie à Utrecht, par l'ordre des seigneurs les Etats de cette province*, Utrecht 1706.
- Chevalier 1707** ➤ Nicolas Chevalier, *Catalogue de toutes les raretez, qui se montrent dans la chambre de la ville d'Utrecht*, Utrecht 1707.
- Chevalier 1710** ➤ Nicolas Chevalier, *Relation des campagnes de l'anné 1708 & 1709 avec une explication de toutes les medailles qu'on a frappées sur ce sujet*, Utrecht 1710.
- Chevalier 1712** ➤ Nicolaas Chevalier, *Journal d'Utrecht, concernant les presentes negotiations de la Paix*, No. 2, Utrecht 1712.
- Chevalier 1713a** ➤ Nicolas Chevalier, *Liste des noms et qualitez de leurs excellences [...] les plenipotentiaires envoyés & ministres publics, qui se trouvent au congrès de la paix generale, a Utrecht*, Utrecht 1713.
- Chevalier 1713b** ➤ Nicolas Chevalier, *Lyste der namen ende qualiteiten van [...] de heeren plenipotentiarissen envoyees [...] op het congres, over de generale vrede, t'Utrecht*, Utrecht 1713.
- Chevalier 1714a** ➤ Nicolas Chevalier, *Relation des fetes que [...] le comte de Tarouca a données au sujet des naissances des deux princes de Portugal*, Utrecht 1714.
- Chevalier 1714b** ➤ Nicolas Chevalier, *Relation des fetes que [...] le duc d'Ossone a données au sujet de la naissance du prince Ferdinand de Castille, le lundi 9. d'octobre 1713. Et le jour de naissance de sa majesté catholique Philippe V [...] le 21. de decembre 1713*, Utrecht 1714.
- Chevalier 1714c** ➤ Nicolas Chevalier, *Traité de paix, entre sa majesté catholique, Philippe V. et [...] les seigneurs Etats Generaux. Conclué à Utrecht le 26. de juin 1714*, Utrecht 1714.
- Driessen-Van het Reve 2006** ➤ Jozien J. Driessen-Van het Reve, *De Kunstkamera van Peter de Grote; de Hollandse inbreng, gereconstrueerd uit brieven van Albert Seba en Johann Daniel Schumacher uit de jaren 1711-1752*, s.l. 2006.
- Van Eeghen 1965** ➤ I.H. van Eeghen, *De Amsterdamse boekhandel 1680-1725 III*, Amsterdam 1965.
- Kagan 1996** ➤ J. Kagan, 'Gesneden stenen uit de collectie van Nicolas Chevalier en andere Nederlandse verzamelaars', in: R.E. Kistemaker e.a. (reds.), *Peter de Grote en Holland*, Bussum 1996.
- Van Kerkwijk 1928** ➤ A.O. van Kerkwijk, 'Munt- en Penningverzamelaars hier te lande tot 1890', *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 15 (1928) 15-17.

- Van Klaveren 1940** ➤ G. van Klaveren, 'Nicolas Chevalier en zijn "Chambre de raretez"', *Jaarboekje Oud-Utrecht* (1940) 141-157.
- Lombard 1913** ➤ A. Lombard, *La correspondance de l'abbé Du Bos (1670-1742)*, Paris 1913.
- Luijt 2009** ➤ Janjaap Luijt, 'Nicolas Chevalier (1661-1720): coindealer and numismatist', in: Christian Dekesel (red.), *Paper for conference: Numismatik und Geldgeschichte im Zeitalter der Aufklärung*, Dresden 2009.
- Mammen 1996** ➤ J.J. Mammen 'Nicolas Chevalier (1661-1720); boekhandelaar, uitgever, handelaar in munten en verzamelaar van oudheden en rariteiten', in: *Utrechtse Biografieën: Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechtse III* (1996) 35-39.
- Van der Meer 1986** ➤ G. van der Meer, 'Driemaal Vader Tijd', *De Beeldenaar* 10 (1986) 441.
- Van der Meer 2004** ➤ G. van der Meer, 'Nicolas Chevalier, een veelzijdige medailleur', *De Beeldenaar* 28 (2004) 242-248.
- Van der Meer 2005** ➤ G. van der Meer, 'Vijf portretten van Nicolas Chevalier', *De Beeldenaar* 29 (2005) 147-156.
- Van der Meer 2006** ➤ G. van der Meer, 'Penningen met chronologische lijsten door Nicolas Chevalier', *De Beeldenaar* 30 (2006) 75-83.
- Molhuysen en Blok 1911** ➤ P.C. Molhuysen, P.J. Blok (reds.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek VI*, Den Haag 1911-34.
- Sautijn Kluit 1877** ➤ W.P. Sautijn Kluit, 'Hollandsche en Fransche Utrechtsche couranten', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* deel 1 (1877) 26-168.
- Schouten 1890** ➤ H. J. Schouten, 'Généalogie de la famille Chevallier', *Bulletin de la Commission de l'Histoire des Eglises Wallonnes* (1890) 359-361.
- Snoep 1973** ➤ D.P. Snoep, "'Virtus post Nummos". Nicolas Chevalier's Chambre des Raretez en zijn bezoekers', in: J. Bruyn e.a. (reds.), *Album Amicorum J.G. van Gelder*, Den Haag 1973. 277-284.
- Spoor 1709** ➤ Hendricus Spoor, *Favissae, utriusque antiquitatis, tam Romanae quam Graecae, in quibus Reperiuntur Simulacra Deorum...*, Utrecht 1709.
- Veenendaal 1976** ➤ A.J. Veenendaal jr., *De briefwisseling van Anthonie Heinsius, 1702-1720 (deel 12)*, Den Haag 1976.
- Veilingcatalogus 1721** ➤ *Catalogue d'une grande chambre de raretez*, Amsterdam 1721.
- Von Uffenbach 1753** ➤ Zacharias Conrad von Uffenbach, *Merkwürdige Reisen durch Niedersachsen, Holland und Engelland*, Frankfurt 1753.

Noten

- 1 Genealogische gegevens in dit artikel zijn afkomstig uit de doop-, trouw- en begraafboeken van Amsterdam, de doop-, trouw- en begraafregisters van de gemeente Utrecht en de Collectie Waalse Kerken in het Centraal Bureau voor Genealogie
- 2 Enkele verouderde publicaties melden ten onrechte dat Nicolas Chevalier is opgeleid als dominee.
- 3 Chevalier 1685.
- 4 SAA, Waalse gemeente te Amsterdam, 46.
- 5 SAA, Archief van Burgemeesters; Poorterboeken, 9, 12 juni 1685.
- 6 Chevalier 1695.
- 7 KB, Bijzondere collecties, Mss. 72G19, 120D2 en 120D3.
- 8 KB, Bijzondere collecties, Mss. 69B8 en 134B1.
- 9 Chevalier 1694.
- 10 Chevalier 1692.
- 11 Chevalier 1692.
- 12 NA, Staten van Holland en West-Friesland, 1642, 24 juli 1691 en 27 oktober 1691; Lombard 1913; Von Uffenbach 1753.
- 13 Van Eeghen 1965.
- 14 Bijvoorbeeld Burger 1995.
- 15 RAL, Oude notariële archieven Leiden, 1374, 26 april 1696.
- 16 Gazette d'Amsterdam, 20 september 1696.
- 17 Chevalier 1695.
- 18 SAA, Gilden en het brouwerscollege, 65.
- 19 Chevalier 1700b; Chevalier 1702.
- 20 Van Eeghen 1965.
- 21 HUA, Notarissen stad Utrecht 1560-1915, U123a003, fol. 165 (22 augustus 1703)
- 22 Van Eeghen 1965.
- 23 Gazette d'Amsterdam, 11 november 1704.
- 24 Chevalier 1704a; Chevalier 1704b
- 25 HUA, Notarissen stad Utrecht 1560-1915, U093a050, fol. 21 (4 maart 1706).
- 26 Spoor 1709.
- 27 HUA, Stadsarchief Utrecht 1577-1795, 121, 20 januari 1710 en 19 januari 1711.
- 28 Chevalier 1712.
- 29 Chevalier 1706.
- 30 HUA, Staten van Utrecht, 264, 14 december 1706; HUA, Stadsarchief Utrecht 1577-1795, 121, 21 februari 1707 en 7 maart 1707.
- 31 HUA, Notarissen stad Utrecht 1560-1915, U143a001, fol. 37 (22 december 1707).
- 32 Chevalier 1707.
- 33 KB, Bijzondere collecties, Ms. 134B1.
- 34 Von Uffenbach 1753.

- 35 HUA, Bibliotheek, LXI A 15.
- 36 HUA, Bibliotheek, LXI A 16.
- 37 HUA, Bibliotheek, LXI A 14.
- 38 Chevalier 1710.
- 39 NA, Raadpensionaris Heinsius, 1649.
- 40 HUA, Stadsarchief Utrecht 1577-1795, 121, 21 november 1712.
- 41 HUA, Staten van Utrecht, 264, 9 december 1712.
- 42 Chevalier 1713a; Chevalier 1713b.
- 43 HUA, Stadsarchief Utrecht 1577-1795, 121, 30 oktober 1713.
- 44 Chevalier 1714a.
- 45 Chevalier 1714b.
- 46 Gazette d'Amsterdam, verschillende data tussen 8 november 1720 en 19 juni 1721.
- 47 Geannoteerde veilingcatalogus 1720 in SLUB (Hist.nat.B.690); Kagan 1996; Driessen-Van het Reve 2006.

Lotte Jensen

Nationaal versus Europees gemeenschapsgevoel

Gelegenheidsverzen op de
Vrede van Utrecht (1713)

Om de Vrede van Utrecht te vieren werden niet alleen grootschalige vuurwerken georganiseerd, maar ook dichters droegen hun steentje bij aan de feestvreugde. In totaal verschenen minstens 28 gelegenheidsgedichten en twee toneelspelen op de Utrechtse vrede. Daarin gaven auteurs blijk van nationale en Europese gemeenschapsgevoelens door te reflecteren op de rol van de Republiek binnen het grotere Europese raamwerk.

Handzame begrippen om dergelijke uitingen van vroegmodern nationaal en Europees zelfbesef te onderzoeken zijn ‘invented tradition’ en ‘imagined community’. Deze termen

Lotte Jensen (1972) is universitair hoofddocent Historische Nederlandse letterkunde aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Zij publiceerde onder meer *De verheerlijking van het verleden. Helden, literatuur en natievorming in de negentiende eeuw* (2008) en *Verzet tegen Napoleon* (2013). Momenteel is zij projectleider van het NWO-Vidi project ‘The role of war and propaganda literature in the shaping of an early modern Dutch identity (1648-1815)’.

zijn al langer gangbaar in het moderne nationalisme-onderzoek, maar hebben ook waarde voor het vroegmoderne natievormingsonderzoek. Dichters gebruikten tal van metaforen, symbolen en historische verwijzingen om vaderlandse en Europese eendracht te propageren. Van één gemeenschappelijk beeld was echter geen

sprake, maar er bestond grote diversiteit in de dichterlijke voorstelling van de nationale en Europese ‘verbeelde gemeenschap’. Morele, religieuze en politieke verschillen lagen daaraan ten grondslag, zoals onder meer blijkt uit het werk van François Halma, Enoch Krook en Jan Jacob Mauricius.

*De Vredegodt wil ook de harten zoo eens raaken,
Der Mogentheden, noch gescheurt door 't landtgeskil,
Dat wy geen krygsloet meer zien in Europe blaaken,
Maar alles raake, in 't end, gerust, bedaart, en still!
Hij laate 't Vaderland de vredevrucht genieten,
En geeve Vrieslandts Staat daar van het vol genot.¹*

In 1713 schreef de boekhandelaar François Halma (1653-1722) een uitgebreide *Vredezing*, waarin hij de Vrede van Utrecht bejubelde. In 1710 was hij van Amsterdam naar Leeuwarden verhuisd, waar hij door de Staten van Friesland tot landschapsdrukker (officieel drukker van de provincie) was benoemd. Vanuit zijn nieuwe woonplaats deelde hij in de feestvreugde: deze vrede maakte een einde aan een lange periode van aanhoudend oorlogsgeweld in Europa. Halma betoogde dat de vrede op alle niveaus voordelig zou zijn: zowel Europa, de Republiek als het Friese gewest zouden ervan profiteren.

Halma was niet de enige die de internationale vrede verwelkomde. Tal van Nederlandse dichters doopten de pen in de inkt om de vrede te bezingen: in totaal werden er twee toneelspelen en circa 28 gelegenheidsgedichten op de Utrechtse vrede gepubliceerd.² Hoewel ongeveer eenderde van die teksten in Amsterdam het licht zag, zou het een vergissing zijn om te denken dat de vredesviering hoofdzakelijk een Amsterdamse aangelegenheid was. Er verschenen ook gedichten in Harlingen, Zierikzee, Groningen, Leeuwarden, Leiden, Haarlem, Rotterdam en Utrecht. Bovendien werden er grote vuurwerken georganiseerd in Den Haag, Leeuwarden en Haarlem.³ Dat de vrede

Pieter van Call, Vuurwerk bij de viering van de Vrede van Utrecht te Leeuwarden, 1713. Rijksmuseum Amsterdam.

de gehele Republiek aanging, blijkt ook uit de inhoud van de pamfletten. Daarin werd gesproken over het nut van de vrede voor het 'Neerlandts Staatendom', 'de Zevenstaat', het 'Seeven-pijlig Landt' en 'heel Nederland'.⁴ Kortom: in de pamfletten werd expliciet uitdrukking gegeven aan een bovengewestelijke, nationale vorm van zelfbesef.

De vraag is hoe we dergelijke vroegmoderne uitingen van nationaal zelfbesef in de bredere discussie rondom het ontstaan van natiebesef en nationalisme moeten plaatsen. Doorgaans worden natievorming en nationalisme als typisch negentiende-eeuwse fenomenen beschouwd, maar de laatste jaren is ook groeiende aandacht voor vroegere manifestaties van natievorming.⁵ Het achterliggende idee is dat het nationalisme als politieke ideologie weliswaar in de negentiende eeuw tot ontwikkeling kwam, maar dat vormen van nationaal denken al wel eerder zichtbaar zijn, bijvoorbeeld bij de creatie van oorspronglegendes, de verering van vaderlandse helden en de cultivering van nationale symboliek. Het kan dan ook zinvol zijn om te onderzoeken hoe uitingen van een vroegmodern natiebesef zich verhouden tot manifestaties van het culturele nationalisme in de negentiende eeuw.

Met name twee begrippen uit het moderne nationalisme-onderzoek kunnen daarbij van dienst zijn: 'invented tradition' (Eric Hobsbawm en Terence Ranger) en 'imagined community' (Benedict Anderson).⁶ De 'invention of tradition' ofwel het creëren van een gedeeld historisch besef door middel van rituelen, verhalen en mythes, vormt volgens de theorie een van de drijvende krachten achter de opkomst van het moderne nationalisme. Nu is het zonder meer waar dat de 'invention of tradition' een hoogtepunt bereikte in de negentiende eeuw, maar alleen al het gebruik van het woord 'tradition' wijst op de noodzaak van een breder historisch perspectief. Elke 'invented tradition' gaat, hoe paradoxaal dat ook mag klinken, op zijn beurt immers weer terug op een traditie.⁷ Dat legitimeert de vraag naar het ontstaan van deze tradities: waar gingen deze 'uitgevonden' tradities op terug? Wat was nieuw en wat wortelde in een langere traditie?

Een andere, minstens zo invloedrijke term is het begrip 'imagined community'. Anderson heeft erop gewezen dat moderne naties ingebeelde gemeenschappen zijn, die vooral mogelijk zijn gemaakt door media zoals boeken en kranten. Hoewel de meeste bewoners van een natie elkaar nooit persoonlijk zullen kennen, bestaat er toch een vorm van gemeenschapsgevoel, dat gevormd wordt door de media en andere instituties. Ook hiervoor geldt dat dergelijke processen al eerder zichtbaar zijn: media als pamfletten, kranten, gedichten, toneelstukken en tijdschriften hadden ook in de vroegmoderne tijd al een samenbindende functie.⁸ Voor de Nederlandse context heeft Marijke Meijer Drees bijvoorbeeld laten zien dat typisch vaderlandse symbolen als de leeuw en de koe in pamfletten en gedichten veelvuldig werden ingezet om vaderlandse eendracht te propagieren, als tegenwicht tegen buitenlandse dreigingen.⁹ Donald Haks heeft recent aangetoond dat gevoelens van eendracht en vaderlandsliefde in de jaren 1672-1713 hun weg vonden via liederen en loterijrijmen over belangrijke veldslagen en vredessluitingen.¹⁰

Tot dusver spitst de wetenschappelijke discussie over het vroegmoderne natiebesef zich vooral toe op de vraag wat men in de vroegmoderne tijd onder het begrip 'vaderland' verstond en in hoeverre er sprake was van een *nationaal* zelfbesef.¹¹ Terecht hebben historici erop gewezen dat het dorp, de stad of de regio voor de meeste inwoners van de zeventiende- en achttiende-eeuwse Republiek het eerste en belangrijkste identificatiepunt vormde en dat er niet één gemeenschappelijk vaderlandconcept was.¹² Dat neemt niet weg dat er wel degelijk uitingen zijn te vinden die wijzen op de aanwezigheid van nationaal of zelfs Europees zelfbesef. Vooral in letterkundige bronnen treffen we daarvan voorbeelden. Sterker nog, in de literatuur - bij uitstek het medium van de grensoverstijgende metaforen en symbolen - floreerde de 'verbeelde gemeenschap' op het regionale, nationale en Europese niveau.

In deze bijdrage zal ik nagaan hoe nationale en Europese gemeenschapsgevoelens tot uitdrukking kwamen in enkele gelegenhedenverzen en toneelspelen op de Vrede van Utrecht. Ik heb daartoe een selectie uit het corpus gemaakt, aan de hand waarvan enkele tendensen zichtbaar kunnen worden gemaakt.¹³ Deze selectie bestaat uit vijf gedichten en twee toneelspelen, namelijk Pieter de Bye, *Vredezing op de langgewenschte vrede tusschen Vrankryk en de vereenigde Nederlanden*, Herman van den Burg, *Herderszing op de vrede* (1713), François Halma, *Vredezing* (1713), Jacobus de Groot, *Vredezing* (1713), Adriaan Spinniker, *Zeege der vrede* (1713), Jan Jacob Mauricius, *Europa verkwikt op 't gezicht der vrede* (1712) en Enoch Krook, *Staatkunde* (1713). Ik zal laten zien dat uit deze teksten weliswaar een vorm van vroegmodern natiebesef spreekt, maar dat er ook grote verschillen bestaan in de rol die de auteurs aan de Republiek toekennen in het grotere raamwerk van de Europese vrede. Met andere woorden, er is niet sprake van één gemeenschappelijk beeld, maar er bestaat diversiteit in de dichterlijke voorstelling van de 'verbeelde gemeenschap' op nationaal en Europees niveau.

Anna Folkema, *Vrede van Utrecht, ets, 1723*. Rijksmuseum Amsterdam.

Gelegenhedenverzen op de Vrede van Utrecht

Zoals bekend bestond de Vrede van Utrecht uit een serie bilaterale verdragen, waarmee een nieuwe, Europese machtsbalans in werking trad. Meer dan een jaar hadden ruim vijftig afgezanten in Utrecht onderhandeld om tot overeenstemming te komen.

Weliswaar bereikten de Nederlandse onderhandelaars hun belangrijkste doel, namelijk de inperking van de Franse macht, maar voor de rest was het resultaat voor de Republiek teleurstellend. De Nederlandse onderhandelaars waren vooral verbitterd over de dominantie van de andere grootmachten.¹⁴ In de gelegenhedengedichten over de Vrede van Utrecht is daar echter weinig van te merken: daarin overheersen gevoelens van vreugde en opluchting. Bovendien werd de vrede juist voorgesteld als de uitkomst van een zeer sterk optreden van de Nederlanders: zij zouden een onmisbare bijdrage aan de totstandkoming van de vrede hebben gehad.

Dat standpunt wordt bijvoorbeeld verwoord door de jurist P. de Bye, auteur van de *Vredezing op de langgewenschte vrede tusschen Vrankryk en de vereenigde Nederlanden*. Zijn vreugdebetuiging was één lange lofzang op de moed die de Bataven van oudsher al hadden laten zien. Dit volk had in het verleden veelvuldig getoond dat het in staat was de 'dwinglandy der vorsten' te weerstaan. Wanneer anderen zich met hun 'tempeldienst' bemoeiden en de gewetensvrijheid probeerden in te perken, toonde de Bataafse vrijheidsliefde zich het sterkste. Nooit was het een aardse

mogendheid gelukt de Batavieren klein te krijgen, maar 'kloek en onvertzaagt' hadden ze steeds hun grenzen weten te beveiligen. Ze wisten echter ook op het juiste moment het zwaard weer in de schede te steken:

*In 't midden van uw zeegepralen,
Zoo draa uw vyandt smeekt om vreë,
Steekt gy het lemmer in de scheë,
En zet uw moedt en krachten palen.*

*Wie prys die deugdt niet ongevergt,
En zegt; dit's de aart der Batavieren,
Zy missen nooit de lauwerieren,
Maar plukkenze nooit dan getergt.¹⁵*

Het waren dus de Batavieren die de vijand uiteindelijk genade hadden geschonken. De vrede was feitelijk aan hen te danken. Niet voor niets had de Vredesgodin juist de Republiek uitgekozen als de plaats van de onderhandelingen: 'K heb wederom uw' tuin verkoren, / Europes allerbeste deel / Tot myn verblyf en lustprieel'. Een nieuwe periode van bloei van wetenschap, kunst en handel zou nu spoedig aanbreken in het 'Bataafs Athenen', aldus De Bye.¹⁶

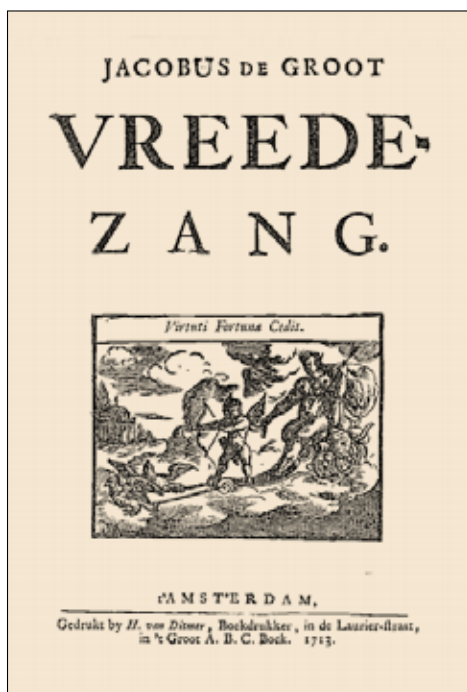
Deze dichtelijke voorstelling van zaken stond uiteraard ver af van de realiteit, maar het doel van deze poëtische exercitie was dan ook niet om een zo realistisch mogelijk beeld van de vredesonderhandelingen te geven. Veeleer herkennen we hierin de propagandistische overwinningsretoriek die ook in pamfletten en strijdliederen uit die periode veelvuldig werd gebruikt.

De voorstelling van de Republiek als het allerbeste deel van Europa komen we ook tegen in enkele andere gelegenheidsgedichten op de Vrede van Utrecht, met name in de pastoraal getinte herders- en veldzangen.¹⁷ In deze

samenspraken tussen landelijke personages wemelt het van de topoi van een welvarende Republiek: vette koeien grazen lustig en er is een overvloed aan kaas, melk en boter. Ook zijn er tal van verwijzingen te vinden naar Vondels *Leeuwendalers* (1648), een gelegenheidsspel op de Vrede van Münster.¹⁸ Een voorbeeld van zo'n pastorale lofzang op de Republiek is de *Herderszang op de vrede* (1713) van Herman van den Burg. De ploeger, zaaier en bouwer tonen zich opgelucht dat de vrede hersteld is. Ook de herderinnetjes, Zoetje en Haasje, zijn opgelucht, want nu kunnen ze weer volop 'Kaas en Boter, van der Koeijen mellek maken'. Gelijktijdig klinkt er een krachtig anti-Frans sentiment door in deze tekst (nu de 'rovers' ofwel Fransen weg zijn, bloeit alles weer op) en wordt de herstelde vrede volledig op het conto van de Republiek geschreven:

Titelpagina P. de Bye, *VredeZang op de langgewenschte vrede tusschen Vrankryk en de Vereenigde Nederlanden*, z.pl. 1713 (Knuttel 18181).

Titelpagina Jacobus de Groot, *Vreede zang*, Amsterdam 1713 (Knuttel 16183).

François Halma (1653-1722), portret door Fredrik Ottens, 1722-1724. Rijksmuseum Amsterdam.

‘Wie Neêrlands Tuinleeuw, als hy slaapt komt aan te raden, / Spilt vrugteloos zyn kracht, en vlugt altyd met schanden’.¹⁹

Van een heel ander kaliber zijn de politiek getinte reacties van Jacobus de Groot en François Halma. Ook zij geven hun visie op de toekomst, maar die ziet er heel anders uit dan bij Spinniker. Zij grepen de Vrede van Utrecht aan om een Oranjegezind statement te maken; met name het gedicht van Halma is te lezen als een pleidooi voor het stadhouderlijk bewind. Een algemeen en erfelijk stadhouder-schap leek op dat moment echter verder weg dan ooit. Nadat Willem III in 1702 was gestorven, hadden de meeste gewesten geen opvolger voor Willem III aangewezen. Daarnaast was in 1711 de stadhouder van Friesland en Groningen overleden. Zijn postuum geboren zoon, Willem Karel Hendrik Friso, was in 1711 weliswaar tot stadhouder van Friesland benoemd (en in 1718 van Groningen), maar die was vooralsnog te jong om daadwerkelijk zijn functie te kunnen uitoefenen.

In De Groots *Vreede zang* is de blik dan ook eerder op het verleden dan het heden gericht: Willem III wordt voorgesteld als de held aan Nederlandse zijde, ook al was hij ruim tien jaar eerder gestorven.²⁰ De Groots gedicht bevat een mengeling van mythologische voorstellingen en actuele politiek. Enerzijds stelt hij het Europese politieke toneel voor als een door mythologische personages bevolkt strijdtoneel, waarbij de door Jupiter begeerde Europa uiteindelijk zegeviert over Mars, de oorlogsgod. Anderzijds geeft hij concrete beschrijvingen van de verschillende landen en vorsten die met elkaar om de macht strijden. Hij maakt daarbij een scherp onderscheid tussen de katholieke Fransen en de protestantse geallieerden. Zo krijgen prins Eugenius van Savoye, de hertog van Marlborough en de Pruisische koning Frederik I alle lof toegezwaaaid. Zij hebben het ‘Nederlands gebied’ niet alleen beschermd tegen de scherpe tanden van de ‘Wolven’, maar ook tegen ketterij. Als Nederlandse held in dit rijtje fungeert als gezegd Willem III, die als een

beschermheer voor het 'ware' geloof optrad. Als monarch van Engeland heeft hij als het ware de kiem voor het latere succes gelegd. Zo krijgt de Republiek, die in De Groots voorstelling van zaken vooral gered wordt door de bondgenoten, toch een aandeel in het succesverhaal. Met vereende krachten hebben de geallieerden uiteindelijk de Franse dreiging weten te keren en de Europese vrede hersteld. Aan het slot van zijn gedicht richt De Groot de aandacht op de binnenlandse context door alle 'Vaders van de Vrye Neederlanden' en in het bijzonder de Amsterdamse stadsbestuurders een voorspoedige toekomst toe te wensen. Ook bij Halma is er een Oranjegezind perspectief, zij het dat hij er een veel actuelere invulling aan geeft door de Friese stadhouder Willem naar voren te schuiven als de belichaming van zijn toekomstideaal. Halma's gedicht valt uiteen in twee gedeeltes: eerst weidt hij uit over het verwoestende oorlogsgeweld in Europa om vervolgens de zegeningen van de vrede daarmee te contrasteren. De noodzaak van een duurzame vrede komt zo des te scherper naar voren. Halma staat uitgebreid stil bij de vele bloederige gevechten, de plunderingen van de soldaten en de verwoesting van dorpen en steden. In plastische termen beschrijft hij hoe het er aan toegaat op het slagveld. De afgehakte ledematen vliegen de lezer om de oren:

*Daar gaat het woeden aan, met knarssen, houwen, kerven
Op bekkeneelen, met den blanken helm bedekt,
Op handen, armen, of op schouders, die, als scherven,
Flux scheuren van den romp, zielbraakende uitgestrekt.
Hier boortmen door het hart, door lange, buik en darmen,
Daar maait men eenen oogst van beenen door het staal;
Alom verspreidt de kreet van schreeuwen, vloeken, karmen,
Terwyl men onverpoost dingt om den zegepraal.²¹*

Overall zijn 'jammerkreten' van de zwaargewonden te horen. Moord en doodslag regeren op het slagveld. Van oorlogsheroïek is geen sprake, maar de nadruk ligt ten volle op de negatieve consequenties van de strijd. Opmerkelijk genoeg beschrijft Halma de ellende in algemene termen zonder concrete veldslagen of personen te benoemen. Halverwege het gedicht slaat de toon echter plotseling om en maakt de anti-pastorale toon plaats voor een liefelijker beeld:

*Doch eenmaal schynt het tydt dien droeven toon te staaken,
Terwyl het vredeheil nu versch ontloken is,
Gelyk een frische bloem, die d'oogen kan vermaaken,
By heldren uchtenstondt, na zwarte duisternis.²²*

Vervolgens worden alle gebruikelijke voordelen van de vrede opgesomd: de schepen varen weer uit, de handel bloeit op en de graanschuren raken opnieuw vol. De algemene welvaart neemt toe, waardoor het 'gouden jaargety' terug kan keren.²³

In Halma's voorstelling van een nieuwe gouden tijd heeft Oranje een duidelijke plaats. Hij spreekt de hoop uit dat de jongste Oranjetelg, de stadhouder van Friesland, tot grootse daden in staat zal zijn en uit zal groeien tot een ware 'Vryheidsstichter'. Deze erfstadhouder van Friesland belichaamt voor Halma de hoop op een voorspoedige en vredevolle toekomst voor de Republiek als geheel: eens zal deze prins de 'Zevenstaat tot vreugde en eene gloriakroon' zijn. Een duurzame vrede, bestendigd door een erfelijk stadhouderschap, zou een zegen voor het 'Gemeenebest' zijn, aldus Halma.²⁴

In de hiervoor besproken teksten speelde het Nederlandse perspectief een belangrijke rol: alle auteurs grepen de vrede aan om een zo rooskleurig mogelijk beeld van het aandeel van de Republiek neer te zetten. Ook gloorde aan de horizon de terugkeer van een Gouden Eeuw, waarbij De Groot en Halma nadrukkelijk een Oranjegezind geluid lieten horen. Genuanceerdere reacties waren er echter ook. Zo gaf Adriaan Spinniker (1676-1754), een voormalig, doopsgezind predikant, die als boekhouder in Haarlem werkte, een nauwgezet beeld van de oorzaken en gevolgen van de Spaanse successiestrijd. Hij wees weliswaar met de beschuldigende vinger naar de Fransen - hun poging in juni 1702 om Nijmegen in te nemen wordt als een dieptepunt gememoreerd - maar zijn uiteindelijke doel was niet om anti-Franse sentimenten te etaleren noch om de Nederlandse rol in het geheel uit te vergroten. Integendeel, zijn gedicht bevatte een pleidooi voor een universele Christelijke vrede. Het was zijn wens dat 'Heilands vrede-ryk' alom werd uitgebreid en dat de vrede in hart van alle 'krygsgezinden' zou dalen. Een ieder had daarin zijn eigen verantwoordelijkheid te nemen:

*Jaagt elk om 't vlytigst, als het allerhoogste goed,
Naar vaste vrede met uw' God, en uw gemoed.
Zo word u de aardse vreê, den loop van alle uw'dagen,
Een' bron van waar geluk, en vreugde, en welbehaage,
En leid u naar 't genot der vrede, die, bereid
In 't hemels vrede-ryk, duurt tot in de eeuwigheid.²⁵*

Spinniker probeerde met zijn universele vredeswens de nationale en religieuze verschillen te overstijgen.

Europa op het toneel

Naar aanleiding van de Vrede verschenen ook twee allegorische toneelstukken, namelijk *Europa verkwikt op 't gezicht der vrede* (1712) van Jan Jacob Mauricius en *Staatkunde* van Enoch Krook (1713). De verhaallijn van beide stukken is grotendeels hetzelfde: Europa, het centrale personage, moet het opnemen tegen kwade figuren, zoals Mars, Tweedracht, Wreedheid, Nijd en Twist. Zij weet zich op haar beurt gesteund door goede krachten en uiteindelijk zegevieren Europa en de Vredesgodin. Beide auteurs geven echter een andere visie op de rol van Frankrijk, Engeland, de Republiek en Utrecht in het vredesproces.

Mauricius, een jonge advocaat uit Den Haag, schreef zijn stuk speciaal ter gelegenheid van de inwijding van de schouwburg te Utrecht. Van een echte schouwburg was overigens geen sprake, maar er was voor dit doel een tijdelijke 'tent' gebouwd die als theater diende.²⁶ Voor de duur van de vredesonderhandelingen was in Utrecht het verbod op toneel opgeschort, opdat er vermaak

F. Halma, *Vrede*, Amsterdam 1713, (Knuttel 16184).

aan de onderhandelaars kon worden geboden.²⁷ Dat verklaart ook meteen waarom Mauricius zoveel aandacht aan Utrecht (gepersonifieerd in de figuur van de 'Vechtnimf') als stad van de vredesonderhandelingen besteedt. Hij benadrukt dat Utrecht de beste keuze voor de onderhandelingen was, vanwege de aanwezigheid van een bisschopszetel en de roemrijke geschiedenis van de stad. Sinds de Romeinen heeft Utrecht veel strijd moeten leveren, maar de stad heeft altijd dapper stand gehouden, onder andere tegen de Friezen, Denen, Saksen, Noren en Finnen.

Opvallend genoeg ontbreekt een positief zelfbeeld van de Republiek als geheel. Sterker nog: het allegorische personage van de vrede spreekt zowel de Republiek als Engeland verwijtend toe dat het tijd is om de strijdbijl te begraven en de hand te reiken aan 'den braven Frank':

Cornelis Troost, portret van Joan Jacob Mauricius (1692-1768), circa 1741, Rijksmuseum Amsterdam.

*Het vinnig landkrakeel, die pest der koninkryken,
Heeft lang genoeg 't Heelal verwoest,
En eenen ysselyken oest
Gemaaid van duizenden heldenlyken.
Hou op, gesarde Batavier,
Hou op, doorluchtige Engeland,
't Is tyd, 't is tyd den vredestander
Te planten [...]*

*'t Is tyd om eens ter goeder uur
Den braven Frank, uw' vriend en ouden nagebuur
De broederlyke hand te geven,
En rustiglyk in min en Eendragt t'saam te leeven.*²⁸

De reprimande naar de Nederlanders en Engelsen, de vriendelijke woorden voor de Fransen en de grote nadruk op de aanwezigheid van een bisschopszetel in Utrecht zijn opmerkelijk tegen de achtergrond van de andere gelegenheidspublicaties. Mauricius was geen katholiek, dus de verklaring moet elders gezocht worden. Waarschijnlijk appelleren deze regels aan de pro-Franse houding van de Staten van Utrecht: mogelijk was de keuze voor juist deze stad een handreiking naar Lodewijk XIV.²⁹

Het andere toneelspel, van Enoch Krook, ligt meer in het verlengde van de gelegenheidsgeichten. Krook was acteur en toneelmeester bij de Amsterdamse schouwburg en schreef onder meer een drietal oorlogsspelen over enkele belangrijke gebeurtenissen tijdens de Spaanse Successieoorlog, namelijk de veldslagen bij Höchstädt (1704), Ramillies (1706) en Oudenaarde (1708) en het beleg van Rijssel (1708).³⁰ De opbrengsten van de opvoeringen kwamen ten goede aan het burgerweeshuis en het 'Oude Mannenhuis' te Amsterdam.

Dat gold ook voor zijn vredesspel, *Staatkunde*, dat over de totstandkoming van de Utrechtse vrede handelde en dat met recht een spektakelstuk mag heten. Het telde maar liefst 16 personages, een stoet aan zingende en dansende volgers, en meer dan 35 zwijgende personages die figureerden in het stuk dat werd opgeluisterd door tal van 'Vertooningen, Zang-, Dans- en Vliegwerken'.

De centrale rol wordt vervuld door de allegorische figuur van de Staatkunde. Zij ondervindt veel weerstand van kwade invloeden, zoals Oorlog, Nijd, Twist en Tweedracht, maar slaagt er uiteindelijk in om de Europese afgezanten aan haar zijde te krijgen en de onderhandelingen in Utrecht op te starten. Ondanks de reserves van sommige afgezanten (gerepresenteerd door rivieren als de Seine, Rijn, Theems, Maas, Taag en Po) weten ze overeenstemming te bereiken. De kwade personages worden geboeid, waarna Vrindschap zijn hoop op een voorspoedige toekomst uitspreekt. Tot slot komt Eendracht op het toneel, die reeds een 'Goude eeuw' aan de horizon ziet gloren.³¹ Ze schetst vervolgens een pastoraal tafereel, waarin Melkert zijn vette koeien melkt, en volop boter en kaas wordt gemaakt. Ook de handel en kunsten floreeren, kortom: een nieuw gouden tijdperk kan zijn intrede doen. Met deze clichébeelden van Hollandse welvaart, waaraan ook in andere gelegenheidsverzen werd gerefereerd, eindigt Krooks spektakelstuk.

Krooks geeft op allegorische wijze uiting aan een grotere Europese gemeenschap, die zich moet wapenen tegen slechte invloeden. Tegelijkertijd valt Europa uiteen in afzonderlijke personages, die ieder een eigen rol vervullen: de sceptisch gestemde Rijn behartigt de belangen van de Duitse keizer, de welwillende Maas komt op voor het lot van de Zuidelijke Nederlanden, terwijl de vredelievende Theems haar uiterste best doet de halsstarrige Seine te overtuigen van het nut van vrede. De Republiek speelt in dit geheel geen rol van betekenis, maar treedt slechts op als een allegorisch personage (de Verenigde Nederlanden) in de laatste vertoning.

Besluit

Door middel van gelegenheidsverzen gaven auteurs ten tijde van de Vrede van Utrecht op heel verschillende manieren uitdrukking

Titelpagina Enoch Krook, *Staatkunde, vredespel*, Amsterdam 1713. Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Bijzondere Collecties.

aan nationaal én Europees gemeenschapsbesef. Sommigen grepen terug op het beeld van de Bataafse vrijheidsliefde (De Bye) of pastorale topiek (Van den Burg), terwijl anderen de vrede juist aangrepen om de rol van de Oranjes in verleden en heden te benadrukken (De Groot, Halma). Er bestond ook een zeker spanningsveld tussen de Republiek en het grotere, Europese verband. Een deel van de schrijvers was erop uit een zo positief mogelijk zelfbeeld van de Republiek neer te zetten (De Bye, Van den Burg, Halma), maar anderen relativeerden juist de rol van de Republiek als speler in het internationale politieke landschap (De Groot, Mauricius). Krook en Spinniker bewogen zich op een abstracter niveau en bekeken de herstelde vrede vooral vanuit het algemene belang. In Spinnikers 'verbeelde gemeenschap' was uiteindelijk niet de politiek, maar godsdienst het belangrijkste: bij hem draaide alles uiteindelijk om het stichten van een 'hemels vrede-ryk'.

Tot slot nog een opmerking over deze vroegmoderne uitingen van nationaal en Europees gemeenschapsbesef. Uiteraard dragen deze een volstrekt ander karakter dan negentiende-eeuwse nationalistische uitingen en bestaan er wezenlijke verschillen tussen de vroegmoderne en moderne tijd. Dat wil echter niet zeggen dat vormen van nationaal en Europees denken in de vroegmoderne tijd afwezig waren, integendeel. Voor de sceptici onder de lezers verwijs ik graag naar de beroemde studie van George Lakoff en Mark Johnson, in *Metaphors we live by* (1980). Daarin betogen zij dat wij denken, spreken en handelen in metaforen. Wij kunnen de wereld alleen begrijpen door middel van deze metaforen, die cultureel diep verankerd zijn. In de vroegmoderne tijd was dat niet anders. Sterker nog: de populariteit van allegorische voorstellingen - denk aan herdenkingsmunten, schilderijen, prenten, optochten, vertoningen, toneelstukken en andere geschriften - vormt daar het duidelijkste bewijs van. Ook die vertellen ons iets over de verbondenheid van mensen met de regionale, nationale en Europese gemeenschap.³²

Gelegenheidsgedichten over de Vrede van Utrecht

Knuttel verwijst naar de pamflettencatalogus, die digitaal raadpleegbaar is via www.kb.nl (The Early Modern Pamphlets Online)

- Anoniem** ► *Reden-voering van den hertog van Marlebourg tot het volk van Albion. Over de vrede met Vrankryk*, z.pl. 1713 [Knuttel 16174].
- Anoniem** ► *Verklaringe der vertoningen over de bruyloft van Peleus en Thetis. Toegepast op den oorlogh, en de gewenste Vreede*, 's-Gravenhage 1713 [Knuttel 16190].
- Anoniem** ► *Eere-gordyn, gehangen voor de aanspraak der hertoginne van Schrewsbury, aan Lodewyk de XIV. Met een nareden over de gesloote vreede*, z.pl. 1713 [Knuttel 16191].
- Anoniem** ► *Op de Vrede van den Iare MDCCXIII, tot Utregt*, z.pl. 1713 [Knuttel 16192, handschrift].
- Braam, C.G.** ► *Op de vreede van Utregt, geteekend op den XI. Van april [...]* in 't jaer 1713, Harlingen 1713.
- Burg, H. van van** ► *Herderszang op de vrede*. Amsterdam 1713.
- Bye, Pieter de** ► *Vredezing op de langgewenschte vrede tusschen Vrankryk en de Vereenigde Nederlanden*, z.pl. 1713 [Knuttel 16181].
- Droste, Coenraet** ► *Op de vrede Tot Vytrecht gesloten den 11. april 1713. naer den Twaelf Jaerigen Oorlog, 's-Gravenhage* 1713 [Knuttel 16182].
- Fabricius, Isbrandus** ► *De Nederlandse vrede met Vrankryk verkondigt tot lof van den levendigen Godt*, Kampen 1713.
- Groot, Jacobus de** ► *Vredezing*. Amsterdam 1713 [Knuttel 16183].
- Gysen, Jan van** ► *t'Zaamenspraak tusschen de Hollandsche maagd en de vreede [...]*, Amsterdam 1713.
- Gysen, Jan van** ► *Vree Bazuyn, Toegepast, op de Algemeene dank, vuur en vreugden Dag [...]*. Amsterdam 1713.
- Gysen, Jan van** ► *De vreedten op haar zeegen en Mars in een rolwagen. Toegepast op de Vreede met Spanjen en Nederland, geteekent tot Uytgrt den 26sten juny 1714*, Amsterdam 1714.
- Halma, François** ► *Vredezing den edelen mogenden heeren Staten van Frieslandt eerbiedigst toegewydt, by d'afkondiging van den gesloten vrede den XIV van zomermaandt, MDCCXIII*, Amsterdam 1713 [Knuttel 16184].
- Hulscher, Henrik** ► *Utrechtsche vrede of Jerusalems roem vitgegalmt in een dankpredikaats over Psal. 147:12-14 op de gesloten vrede, tusschen Lodewyk de XIV. koning van Vrankryk en Navarre en de hoog mog. Heeren Staten Generaal der Vereenigde Nederlanden*, Zierikzee 1713.
- Huydecoper, Balthasar** ► *Herderszang op de vrede*, z.pl. 1713.
- Jungius, Johan Hubertus** ► *Uitregtse vreugd-basuin de vrede tussen den koning van Vrankryk en de Staten der Vereenigde Nederlanden getroffen, uitgalmende*, z.pl. 1713 [Knuttel 16184A].
- Lent, Jan Franke** ► *Vreugde-galm over de lang gewenschte vreede tusschen ... Vrankryk en de [...] Vereenigde Nederlanden, gesloten tot Utrecht op den 11. April 1713, opgedragen [...] op den dank en bededag den 14 juny 1713*. Rotterdam 1713.
- Malen, Jetske Reinou van der** ► *Olyfkrans gevlochten op Neerlands plegtiglyke dank- en vreugdedag over de langgewenschte vrede: gesloten binnen Utrecht den 11. April des jaars 1713*, Leeuwarden 1713.
- Mobachius, Johannes Adrianus** ► *Neerlands lang gewenschte vreede, tot roem van den Almagtigen [...] verkondigd en aangedrongen uit Psalm CXLVII 12, 13, 14 op den [...] 14den van de maand juny 1713*, Groningen 1713.
- Oort, Frans van** ► *Vreede-toorts, met vreugd ontstoken op Rots-oort, den 14. van Somermaend 1713*, Utrecht 1713 [Knuttel 16185].
- Poot, Hubert Kornelissoon** ► *Rampen van het vredejaer*, z.pl. 1713 [Knuttel 16195].
- Prudenter** ► *De vrede. Veldzang*, Amsterdam 1713.
- Schröder, Johannes** ► *Leeuwendal. Herders-zang op den vrede*, Leiden 1713.
- Sibersma, Hero** ► *Palm-boom des vredes, opwassende voor Sion, onder veele verdrukkingen, tot een blyde vrugt in 't laatste der dagen. Nu herbloeiende in de tegenwoordige vrede gemaakt met de magtige koning van Frankryk, Lovys de XIV. Voorgehouden uit Esaïas cap. 2:4 op de plegtige Dank- en Bededag, by het stigten van ons altaar des vredes, op den 14 van Junius, 1713. Met een aanspraak tot Israëel, wegens de vrede van de Messias uit deselve Profetye*, Amsterdam 1713.
- Spinniker, Adriaan** ► *Zeege der vrede, behaald in Utrecht den 11den van Grasmaand in 't 1713e jaar*, Haarlem z.j..
- Warnaar, Barend** ► *Florian en Silvia, herderszang, op het teekenen der vreede binnen Utrecht, den 11 april, 1713*, Haarlem 1713 [Knuttel 16189].
- Wier, Susanna de** ► *Pligtsbetragting, wegens de lang verwagte vreede; Geslooten tot Utregt den 11. April, en Geratificeert den 12. Mey, 1713*, z.pl., z.j..

Toneelstukken

Krook, Enoch ► *Staatkunde, vredesspel*. Amsterdam 1713.

Mauricius, Joan Jacob ► *Europa verkwt op 't gezicht der Vrede*. Amsterdam 1712.

Literatuurlijst

- Anderson 1987** ➤ B. Anderson, *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism*, London / New York 1987.
- Van der Bijl 1975** ➤ M. van der Bijl, 'Utrechts weerstand tegen de oorlogspolitiek tijdens de Spaanse Successieoorlog. De rol van de heer van Welland van 1672 tot 1708', in: H.L.Ph. Leeuwen, L. van Tongerloo (reds.), *Van Standen tot Staten. 600 Jaar Staten van Utrecht, 1375-1975*, Utrecht 1975, 135-199.
- Bloemendal e.a. (eds.) 2011** ➤ J. Bloemendal, A. van Dixhoorn and E. Strietman (eds.), *Literary Cultures and Public Opinion in the Low Countries, 1450-1650*, Leiden 2011.
- De Bruin and Brinkman (eds.) 2013** ➤ R. de Bruin and M. Brinkman (eds.), *Peace was made here. The Treaties of Utrecht, Rastatt and Baden 1713-1714*, Petersberg 2013.
- Van den Burg 1713** ➤ H. van den Burg, *Herderszang op de vrede*, Amsterdam 1713.
- De Bye 1713** ➤ P. de Bye, *Vredezing op de langgewenschte vrede tusschen Vrankryk en de Vereenigde Nederlanden*, z.pl. 1713.
- Frijhoff 2008** ➤ W. Frijhoff, 'Utrechts vreugdevuur, masker voor 's Lands neergang?', *De achttiende eeuw* 40 (2008) 2, 5-20.
- De Groot 1713** ➤ J. de Groot, *Vreedezang*, Amsterdam 1713.
- Van Gysen 1713a** ➤ J. van Gysen, *t'Zaamenspraak tusschen de Hollandsche maagd en de vrede [...]*, Amsterdam 1713.
- Van Gysen 1713b** ➤ J. van Gysen, *Vree Bazuyn, Toegepast, op de Algemeene Dank, Vuur en Vreugden Dag [...]*, Amsterdam 1713.
- Haks 2013** ➤ D. Haks, *Vaderland en vrede 1672-1713. Publiciteit over de Nederlandse Republiek in oorlog*, Hilversum 2013.
- Halma 1713** ➤ F. Halma, *Vreedezang [...]*, Amsterdam 1713.
- Van der Haven 2005** ➤ K. van der Haven, "'Een spiegel aller grooten". Theater als deugdenspiegel voor Utrechtse regenten (1711-1728)', *Jaarboek Oud-Utrecht* (2005) 55-76.
- Van der Haven 2008** ➤ K. van der Haven, *Achter de schermen van het stadstoneel. Theaterbedrijf en toneelpolemiek in Amsterdam en Hamburg 1675-1750*, Zutphen 2008.
- Van der Haven 2012** ➤ K. van der Haven, 'Patriotism and Bellicism in German and Dutch Epics of the Enlightenment', *Arcadia, Internationale Zeitschrift für Literaturwissenschaft* 47 (2012) 54-77.
- Hobsbawm and Ranger (eds.) 1983** ➤ E.J. Hobsbawm and T. Ranger (eds.), *The Invention of Tradition*, Cambridge 1983.
- Huydecoper z.j.** ➤ B. Huydecoper, *Herderszang op den vrede*, z.pl., z.j [1713].
- Krook 1713** ➤ E. Krook, *Staatkunde, vredespel*, Amsterdam 1713.
- Kossmann 1987** ➤ E.H. Kossmann, 'The Dutch case: a national or a regional culture?', in: E.H. Kossmann, *Politieke theorie en geschiedenis. Verspreide opstellen en voordrachten aangeboden aan de schrijver bij zijn aftreden als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Groningen*. Amsterdam 1987, 198-210.
- Lakoff and Johnson 1980** ➤ G. Lakoff and M. Johnson, *Metaphors we live by*, Chicago 1980.
- Leerssen 2008** ➤ J. Leerssen, *National Thought in Europe. A Cultural History*, Amsterdam 2008 (2e herziene druk).
- Mauricius 1712** ➤ J.J. Mauricius, *Europa verkwikt op 't gezicht der Vrede*, Amsterdam 1712.
- Meijer Drees 1995** ➤ M. Meijer Drees, 'Patriottisme in de Nederlandse literatuur (circa 1650-circa 1750)', *De nieuwe taalgids* 88 (1995) 247-260.
- Meijer Drees 1997** ➤ M. Meijer Drees, *Andere landen, andere mensen. De beeldvorming van Holland versus Spanje en Engeland omstreeks 1650*, Den Haag 1997.
- Melissen 1981/82** ➤ S. Melissen, 'De hedendaagsche Goude-eeuw', *Spektator* 11 (1981/82) 30-60.
- Onnekink 2013** ➤ D. Onnekink, 'The treaty of Utrecht 1713', in: R. de Bruin and M. Brinkman, *Peace was made here. The Treaties of Utrecht, Rastatt and Baden 1713-1714*, Petersberg 2013, 60-69.
- Onnekink en De Bruin 2013** ➤ D. Onnekink en R. de Bruin, *De Vrede van Utrecht* (1713), Hilversum 2013.
- Van Oort 1713** ➤ F. van Oort, *Vrede-toorts, met vreugd ontstoken op Rots-oort, den 14 van Somermaend* 1713, Utrecht 1713.
- Philips 2004** ➤ M.S. Philips, 'Introduction', in: M. Salber Philips and G. Schochet (eds.), *Questions of tradition*, Toronto / Buffalo / London 2004, 3-29.
- Prudenter 1713** ➤ Prudenter, *De vrede. Veldzang*, Amsterdam 1713.
- Rietbergen 1992** ➤ P.J.A.N. Rietbergen, 'Beeld en zelfbeeld. "Nederlandse identiteit" in politieke structuur en politieke cultuur tijdens de Republiek', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) 4, 635-656.
- Van Sas (red.) 1999** ➤ N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940*, Amsterdam 1999.
- Schröder 1713** ➤ J. Schröder, *Leeuwendal. Herders-zang op den vrede*, Leiden 1713.
- Spinniker 1713** ➤ A. Spinniker, *Zeege der vrede, behaald in Utrecht den 1den van Grasmaand in 't 1713e jaar*, Haarlem 1713.
- Stein and Pollmann (eds.) 2010** ➤ R. Stein and J. Pollmann (eds.), *Networks, Regions and Nations. Shaping Identities in the Low Countries, 1300-1650*, Leiden / Boston 2010.
- Stork-Penning 1958** ➤ J. Stork-Penning, *Het Grote Werk. Vredesonderhandelingen gedurende de Spaanse Successie-oorlog 1705-1710*, Groningen 1958.
- Vroomen 2012** ➤ I.H. Vroomen, *Taal van de Republiek. Het gebruik van vaderlandretoriek in Nederlandse pamfletten 1618-1672*, Rotterdam 2012.
- Warnaar 1713** ➤ B. Warnaar, *Floriaan en Silvia, herders-zang, op het teekenen der Vrede binnen Utrecht, den 11. april, 1713*, Haarlem 1713.
- Wintle 2009** ➤ M. Wintle, *The Image of Europe. Visualizing Europe in Cartography and Iconography throughout the Ages*, Cambridge 2009.

Noten

- 1 Halma 1713, 26. Met dank aan Renger de Bruin en Kornee van der Haven voor hun opmerkingen en suggesties.
- 2 Deze telling is gebaseerd op de catalogi The Early Modern Pamphlets Online (raadpleegbaar via www.kb.nl) en Picarta. Met dank aan Alan Moss voor zijn hulp bij het samenstellen van de inventaris.
- 3 Zie over deze vuurwerken Frijhoff 2008, 5-20 en het artikel van T. Wilmer in dit jaarboek. Zie over de vredesvieringen ook Onnekink en De Bruin 2013.
- 4 Zie achtereenvolgens Halma 1713, A2 en 26; De Groot 1713; Spinniker 1713.
- 5 Zie bijvoorbeeld Stein and Pollmann (eds.) 2010 als ook het NWO-Vidi project 'The role of war and propaganda literature in the shaping of an early modern Dutch identity, 1648-1815' dat momenteel aan de Radboud Universiteit Nijmegen wordt uitgevoerd, onder leiding van Lotte Jensen (www.proudtobedutch.org). Voor een overzicht van het ontstaan van nationaal denken en nationalisme in Europa: Leerssen 2008.
- 6 Hobsbawm and Ranger (eds.) 1983; Anderson 1987 (1e druk 1983).
- 7 Voor een kritische en historiserende beschouwing van de term 'invented tradition', zie Philips 2004.
- 8 Zie bijvoorbeeld Bloemendaal e.a. (eds.) 2011.
- 9 Meijer Drees 1995.
- 10 Haks 2013, 114-145, 227-262.
- 11 Zie bijvoorbeeld Van Sas (red.) 1999 en Vroomen 2012.
- 12 Ik noem slechts twee uit vele voorbeelden: Kossmann 1987 en Rietbergen 1992.
- 13 Andere teksten uit het corpus verdienen beslist nadere bestudering, zoals de volgende satirisch getinte geschriften: Van Gysen 1713 a, Van Gysen 1713 b, Van Oort 1713.
- 14 Vgl. Onnekink en De Bruin 2013, 74-75. Zie ook Onnekink 2013.
- 15 De Bye 1713.
- 16 De Bye 1713 B2, B3.
- 17 Enkele voorbeelden: Van den Burg 1713; Huydecoper z.j.; Prudenter 1713; Schröder 1713; Warnaar 1713.
- 18 Over deze typisch Hollandse clichévoorstellingen in zeventiende-eeuwse literatuur: Meijer Drees 1997, 72-78.
- 19 Van den Burg 1713, 14.
- 20 Over de maker, Jacobus de Groot, is weinig bekend. Zo is onduidelijk of hij samenvalt met de latere Utrechtse predikant Jacobus de Groot (1696-1750) en of het treurspel *Eugenia* (1713) eveneens van zijn hand was. Ondenikbaar is dat overigens niet, gelet op de sterk protestantse inhoud van zijn vredesgedicht.
- 21 Halma 1713, 12.
- 22 Halma 1713, 20.
- 23 Zie voor de topos van de Gouden Eeuw in zeventiende-eeuwse (vredes)teksten: Melissen 1981/82.
- 24 Vgl. andere geschriften van Halma, waarin hij pleit voor het stadhouderlijke gezag: Haks 2013, 284.
- 25 Spinniker 1713, 20.
- 26 Zie over deze inwijding en het stuk van Mauricius ook Van der Haven 2005, 65-66.
- 27 Vgl. Onnekink en De Bruin 2013, 91.
- 28 Mauricius 1712, 13.
- 29 Over de houding van Utrecht gedurende de Spaanse Successieoorlog: De Bruin and Brinkman (eds.) 2013, 153-154; Stork-Penning 1958; Van der Bijl 1975, 135-199.
- 30 Vgl. Van der Haven 2012, 58-59. Zie over Krooks *Staatkunde* ook: Van der Haven 2008, 80.
- 31 Krook 1713, 46.
- 32 Zie voor de veranderende manieren waarop Europees zelfbesef tot uitdrukking kwam in beeld en geschrift door de eeuwen heen, de imposante studie van Wintle 2009. Zie voor tal van allegorische voorstellingen op de Vrede van Utrecht: De Bruin and Brinkman (eds.) 2013.

Nettie Stoppelenburg

Van dertele messieurs, miserabele burgers en schone dames

Krijgsgevangen officieren in Oudewater

Tijdens de Spaanse Successieoorlog werden bij de veldslagen in de Zuidelijke Nederlanden veel krijgsgevangenen gemaakt. Zij werden ondergebracht in steden in de Noordelijke Nederlanden. Sommige steden kregen soldaten toebedeeld, andere officieren. De lokale middenstand hoopte aan deze ongenode gasten flink te verdienen, maar dat verliep niet allemaal even vlekkeloos. De officieren kregen hun soldij niet uitbetaald en maakten overal grote schulden. In de provincie Utrecht waren krijgsgevangen officieren ondergebracht in Amersfoort, Montfoort, Rhenen,

Nettie Stoppelenburg studeerde in Utrecht kunstgeschiedenis en archeologie. In 1998 raakte zij betrokken bij de oprichting van het Touwmuseum in Oudewater. Sinds die tijd doet zij archiefonderzoek naar de geschiedenis van dit stadje. In de afgelopen jaren verschenen boeken en artikelen van haar hand over diverse aspecten van de sociale, kerkelijke en economische geschiedenis van Oudewater, variërend van boeken over de touwindustrie en de 'Oudewaterse Moord' van 1575 tot artikelen over bierbrouwerijen en schuilkerken. Zij is werkzaam als medewerker educatie bij Het Utrechts Archief.

*IJsselstein, Wijk bij
Duurstede en de stad
Utrecht. Maar ook in
Woerden, Vianen en
Oudewater, steden die
deel zijn van de huidige
provincie Utrecht, waren
krijgsgevangen officieren
te vinden. Die officieren
knoopten ook sociale
banden aan met hun
gastheren en -vrouwen.*

Oudewater springt er in dit opzicht uit: nergens waren zoveel romances en werden zoveel buitenechtelijke kinderen geboren als hier.

De Spaanse Successieoorlog ging in de Republiek niet ongemerkt voorbij. Er vertrokken soldaten naar 'het front'. Overwinningen werden gevierd, zoals in 1704, toen in Oudewater de kerktoeren feestelijk verlicht werd vanwege de 'victorie van Hoogstad'.¹ Tijdens de veldslagen vielen de nodige slachtoffers. Maar dat waren niet de enige verliezen die de legers leden. Bij elke veldslag werden aan beide kanten honderden soldaten en officieren krijgsgevangen genomen. Het lag voor de hand dat veel krijgsgevangen door de geallieerden in de Republiek werden ondergebracht. Nogal wat veldslagen vonden immers plaats in de Zuidelijke Nederlanden. Het ging daarbij om Franse, Spaanse en Beierse krijgsgevangenen: Spanje en Beieren vochten mee met Frankrijk. Van de Franse koning en de keurvorst van Beieren werd verwacht dat ze in de kosten van het onderhoud van de krijgsgevangenen voorzagen. Dat moet de Nederlandse burgers lucratief in de oren hebben geklonken. Logement, brood, bier: daar valt toch op te verdienen? Maar was dat werkelijk het geval? En hoe werden de krijgsgevangenen ondergebracht? Zaten ze opgesloten? Hoe werden ze behandeld? Hadden ze contact met de lokale bevolking? Een stadje waar de krijgsgevangen officieren wel erg duidelijk aanwezig waren, was Oudewater. Oudewater zal dan ook het hoofdonderwerp zijn in dit verslag van vergeten jaren uit de geschiedenis.

De rechten van krijgsgevangenen

Hadden krijgsgevangenen rechten? In de oudheid was het heel gebruikelijk dat krijgsgevangenen als slaven verkocht werden. In Europa bestond na de vroege middeleeuwen geen slavernij meer. Ridders die in middeleeuwse veldslagen gevangen waren genomen, werden vastgehouden tot een losgeld was betaald. Als een stad werd ingenomen, hadden de burgers geluk als ze het er levend vanaf brachten. Tijdens belegeringen gedurende de Tachtigjarige Oorlog lukte het nog wel eens om een onderbetaalde Spaanse soldaat om te kopen. De rechten van krijgsgevangenen waren echter nog erg onzeker en onduidelijk. Tot 1701 had alleen Hugo de Groot zich over dit thema gebogen, in zijn boek *De iure belli ac paci*, het recht van oorlog en vrede. In hoofdstuk 7, dat de rechten van krijgsgevangenen behandelt, stelde hij dat in een christelijk land krijgsgevangenen niet verkocht kunnen worden als slaven of gedwongen tot arbeid. Hij merkte op dat het gebruikelijk is dat krijgsgevangenen alleen tegen betaling van een losgeld worden vrijgelaten. Dit losgeld kwam in sommige gevallen toe aan degene die hen krijgsgevangen had gemaakt, maar in het geval van personen van hoge rang is het de staat die bepaalde wat er gebeurde.

Krijgsgevangenen in Nederland

In 1703 vonden de eerste veldslagen in de Zuidelijke Nederlanden plaats. Op 4 oktober 1703 kreeg kolonel Willem van Hille, commandeur van Hulst, de opdracht van de Raad van State om orde op zaken te gaan stellen voor wat betreft het onderbrengen van Franse krijgsgevangen officieren en soldaten.²

De Raad van State hield zich in deze periode bezig met de buitenlandse betrekkingen, in dit geval dus de oorlog. Brieven van het front met verslagen van de oorlogshandelingen, brieven van de vestingsteden in Limburg, Brabant en Zeeland met rekeningen voor de modernisering van de bastions en de poorten, brieven met klachten en lijsten van benodigdheden van de hospitalen in Maastricht, Zoutleeuw en aan het front, brieven uit Brabant over misoogsten en financiële problemen van de bevolking, brieven van diplomaten in Keulen en aan andere hoven en brieven over krijgsgevangen, het kwam allemaal binnen bij de Raad van State. De Raad keurde plannen goed of keurde ze af, trachtte te zorgen voor budget, nam kennis van bepaalde zaken en gaf paspoorten uit. Te midden van de veelvoud aan oorlogszaken kregen de krijgsgevangenen misschien niet zo heel veel aandacht, maar ze waren toch wel duidelijk aanwezig.

Oudewater gezien vanuit Roosendaal. Tekening door E.C. Rahms, 1861. RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Collectie Van der Lee.

Het verslag van Willem van Hille is uitvoerig en zeer gedetailleerd. Zijn eerste taak bestond in het opvangen van 84 krijgsgevangen officieren en 1165 krijgsgevangen soldaten, maar hij trof slechts 24 officieren en 108 soldaten. Het verschil was veroorzaakt door een Zwitsers regiment dat onder Franse vlag had gevochten maar eenmaal krijgsgevangen in Staatse dienst was overgegaan. Van Hille stuurde krijgsgevangen soldaten naar Kampen, Deventer en Zwolle. Veertien krijgsgevangen Spaanse officieren van het regiment van Paulo Magno, die met naam en functie worden opgesomd, stuurde hij naar Zutphen en Wageningen 'ider met een pas om te gaen en koomen'. In december kreeg hij opdracht om de veertien Spaanse officieren 'by een te laten in Wageninge, Wijck te Duursteeden off Reenen'. De groep die eerst naar Zutphen was gestuurd, moest naar Wageningen komen. Maar het stadsbestuur van Zutphen liet de zeven niet gaan omdat zij zulke grote schulden hadden gemaakt.³

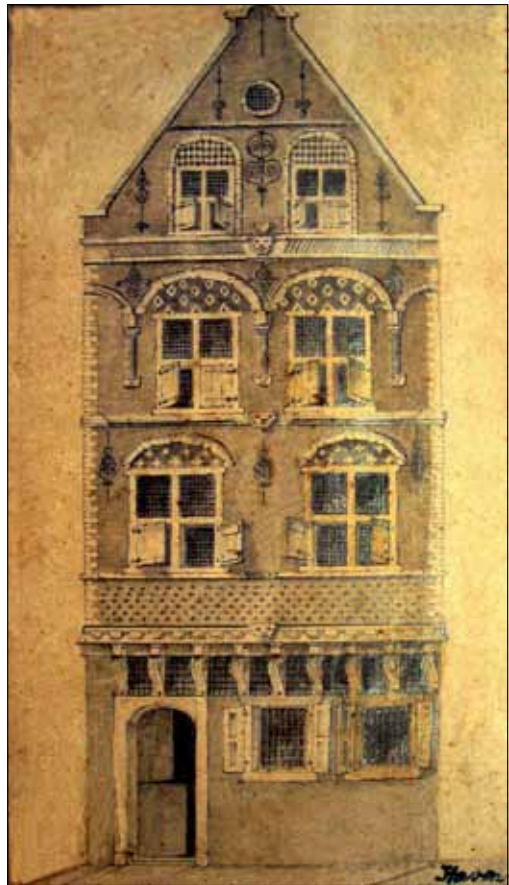
Tussen het lot van een krijgsgevangen soldaat en het lot van een krijgsgevangen officier zat een wereld van verschil. De soldaten waren in groepen ondergebracht en hadden weinig bewegingsvrijheid. Toen in Steenberghe in 1709 een groep gevangen soldaten wist te ontsnappen, bleek dat zij onder de bogen van de stadsmuur hadden gebivakkeerd. In Dordrecht waren krijgsgevangen soldaten opgesloten in leegstaande huizen. In de winter van 1708-1709 werden krijgsgevangen soldaten uitgewisseld met Frankrijk. Vanuit de hele Republiek moesten de soldaten in Antwerpen en Brussel worden verzameld. Het was een extreem koude winter en de schepen die voor het transport werden gebruikt, vrozen vast in de havens. Vanuit Nijmegen, waar de krijgsgevangen soldaten uit de noordelijke provincies naar toe waren gebracht, ging een brief naar de Raad van State met het verzoek om schuren te mogen vorderen om 'die menschen die meerendeels naakent sijn' in te laten overnachten. Overigens waren de Nederlandse krijgsgevangenen in Frankrijk er weinig beter aan toe.⁴

In tegenstelling tot de krijgsgevangen soldaten, van wie vrijwel geen namen bekend zijn, werden de krijgsgevangen officieren geregistreerd. Meestal moesten zij vanuit Breda op eigen gelegenheid naar de plaats reizen die hen als 'gevangenplaats' was toegewezen. Zij werden hier ondergebracht bij burgers⁵ en dienden de stadsvrijheid niet zonder toestemming

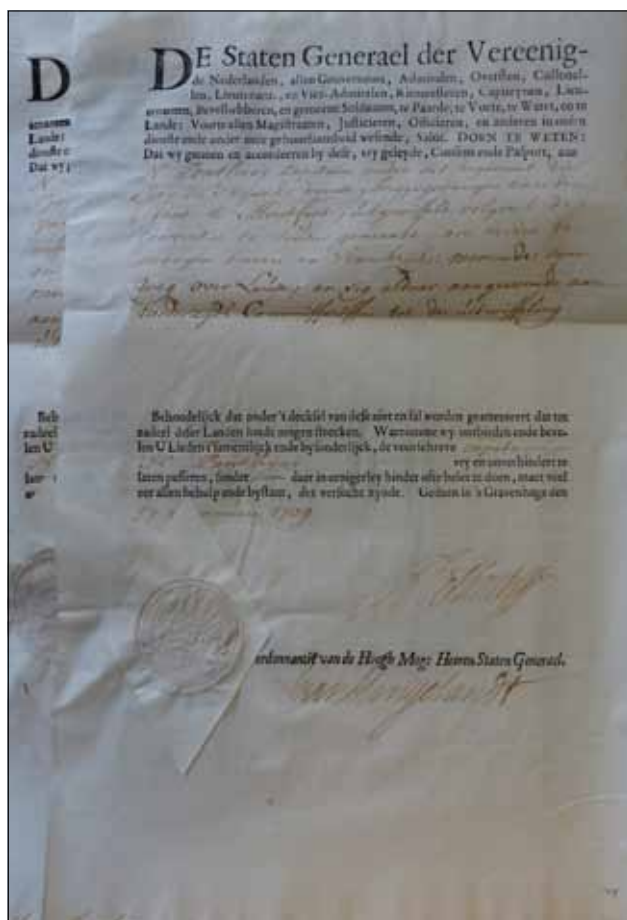
te verlaten. De officieren gaven hun erewoord dat zij zich hieraan zouden houden. Eenmaal aangekomen in de stad die hen was toegewezen, werden zij met enige regelmaat opgeroepen om op het stadhuis te verschijnen. Daar werden zij geregistreerd. Deze lijsten werden dan door de stadsbesturen toegestuurd aan de Raad van State. In de toenmalige provincie Utrecht waren krijgsgevangen officieren ondergebracht in Amersfoort, Montfoort, Rhenen, Wijk bij Duurstede en de stad Utrecht. Maar ook in Woerden, IJsselstein, Vianen en Oudewater, steden die inmiddels ook deel uitmaken van de provincie Utrecht, waren krijgsgevangen officieren ondergebracht. Andere steden in de Republiek die officieren toebedeeld kregen, waren Arnhem, Culemborg, Deventer, Doesburg, St. Geertruidenberg, Gorinchem, Groningen, Hasselt, Hattem, Heusden, Harderwijk, Harlingen, Kampen, Leeuwarden, Maastricht, Naarden, Schoonhoven, Steenwijk, Tiel, Vollenhove, Wageningen en Zutphen.

Bewegingsvrijheid van de officieren

Na elke veldslag werden de krijgsgevangenen verdeeld over de verschillende steden. Zo konden officieren uit één regiment dus verdeeld raken over heel Nederland - en in ieder geval over de hele provincie Utrecht. Officieren uit de Beijerse Garde, de lijfgarde van de keurvorst van Beieren, zaten bijvoorbeeld in Montfoort, Wageningen, Wijk bij Duurstede en Oudewater. De Keulse Garde was verdeeld over Amersfoort, Heusden en Hattem. Officieren van het regiment van St. Vallier verbleven in Utrecht, in Wijk bij Duurstede en in Woerden. Over de plaats waar zij gevangen werden gehouden, was wel enige inspraak mogelijk. Michel Eijzenriet, luitenant in de Beijerse Garde, was met een aantal andere officieren uit zijn regiment ondergebracht in Oudewater. Hij had het kennelijk niet naar zijn zin en zocht naar een ander onderkomen. Montfoort weigerde hem, maar in Wijk bij Duurstede was hij welkom.⁶ Vervolgens schreef het stadsbestuur van Oudewater op 8 juni 1709 aan de Raad van State een verzoek om zijn overplaatsing. Dit verzoek werd, na enige overwegingen, gehonoreerd. Luitenant Barrieres Mouvalat verzocht in 1707 om vanuit Wijk bij Duurstede vier dagen op bezoek te mogen in Woerden.⁷ De officieren ontplooiden in dit opzicht ook wel initiatieven die de goedkeuring van het stadsbestuur waar ze waren gedetineerd niet konden wegdragen. Zo was luitenant Gallon al in het voorjaar van 1706 van Wijk bij

Havenstraat 4, het huis van hoedenmaker en stoffenhandelaar Olivier Tomson. Hier waren veel Franse officieren klant. Tekening, waarschijnlijk door J.E. Kikkert, circa 1870. RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Collectie Van der Lee.

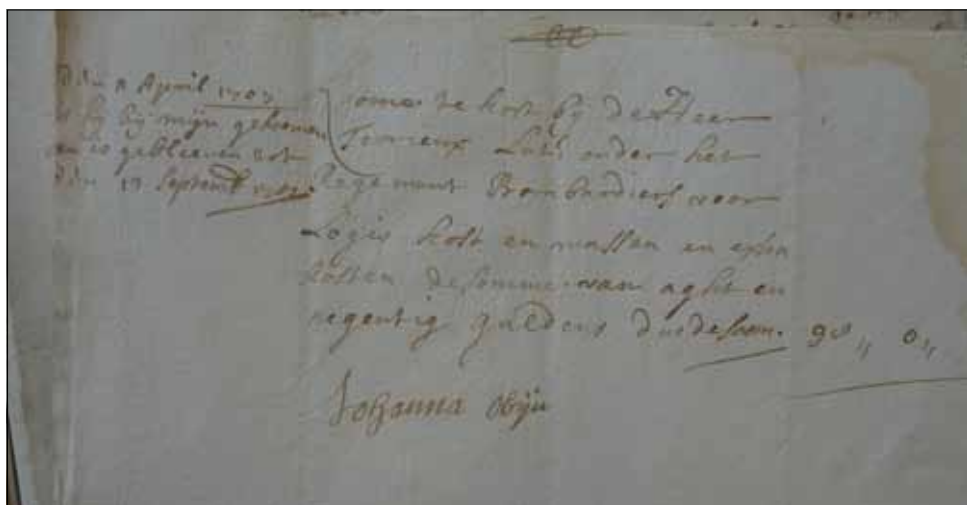
Niet-uitgereikte paspoorten uit Montfoort. RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Archief van de stad Montfoort, inv.nr. 444.

Duurstede naar Montfoort vertrokken vanwege een vechtpartij met een andere officier. Het stadsbestuur van Wijk bij Duurstede verzocht tevergeefs om uitlevering.⁸ Ook in Woerden vond in 1706 een vechtpartij plaats. Onderluitenant Le Fevre nodigde luitenant Nicolas du Quaij uit om met hem te gaan wandelen buiten de Rietvelderpoort. Le Fevre had een pistool geleend en had bovendien zijn zwaard bij zich. Hij schoot Du Quaij door het hoofd en toen zijn slachtoffer op de grond lag, stak hij hem nog eens door de rechterarm in de borst. Nicolas du Quaij stond in april 1709 nog op de lijst van presente krijgsgevangenen in Woerden: hij had het dus allemaal overleefd. Le Fevre had zich uit de voeten gemaakt en het

stadsbestuur van Woerden wist niet waar hij zich ophield.⁹

Dat verzoeken om bevriende collega's te zien werden gehonoreerd, is nog begrijpelijk. Vreemder waren de verzoeken om paspoorten voor een bezoek aan Amsterdam, waarop eveneens welwillend werd gereageerd. Op 7 februari 1707 besloot de Raad van State op verzoek van kapitein Crechot uit Wijk bij Duurstede hem een paspoort te verlenen voor een bezoek van tien dagen aan Amsterdam.¹⁰ Hij moest zich daar bij aankomst melden bij de burgemeesters. Crechot was bepaald geen uitzondering, Amsterdam was populair. De officieren verbleven bij voorkeur in de herberg 'waar de Liesveltse Bijbel uithangt' in de Warmoesstraat.¹¹ Maar het kon zelfs nog vreemder. Sommige krijgsgevangenen kregen een paspoort om naar Frankrijk te gaan om daar hun zaken te regelen. Er werd dan wel verwacht dat zij binnen enkele maanden weer terug zouden zijn in de Republiek. De officieren hadden immers hun erewoord gegeven dat zij zich als krijgsgevangene zouden gedragen en de Staten vertrouwden erop dat zij zich aan hun woord zouden houden.

Ondanks de registratie is niet na te gaan om hoeveel krijgsgevangenen officieren het in totaal ging. Uit een brief van de Raad van State aan het stadsbestuur van Montfoort van 23 november 1705 blijkt dat het aantal gestaag groeide. Toch vond er ook regelmatig een uitwisseling van

Rekening van Johanna Obijn, kostvrouw van een officier in Montfoort. RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Archief van de stad Montfoort, inv.nr. 444.

gevangenen plaats. Naar aanleiding van een verdrag over de uitwisseling van officieren, dat op 7 juni 1709 in Soignies werd gesloten, werden lijsten opgemaakt waarop 411 officieren staan genoemd.¹² Van Wijk bij Duurstede staan op die lijst vijftien officieren vermeld; op een overzichtslijst die op 1 juli 1709 door het stadsbestuur van Wijk bij Duurstede naar de Raad van State werd gestuurd, staan 23 officieren genoemd. Van Woerden staan op de lijst voor de uitwisseling dertien officieren genoemd terwijl er volgens een overzicht van 18 juli 1709 op dat moment 37 officieren Woerden als 'gevangenplaats' toegewezen hadden gekregen.

Van Oudewater staan op de overzichtslijst van 1 juli 1709 21 officieren vermeld, terwijl op een schuldenlijst die op 4 april 1709 aan de Raad van State werd toegezonden 58 officieren staan gemeld en op een overzichtslijst van oktober 1710 zelfs 88 officieren worden genoemd als verblijvend in Oudewater.¹³ De lijsten die Oudewater stuurde, waren overigens niet zomaar overzichtslijsten: het waren lijsten waarop die officieren staan vermeld die schulden hadden gemaakt in het stadje. Een niet onbelangrijk verschil: de officieren op de Oudewaterse lijst zijn allemaal daadwerkelijk in Oudewater geweest. Op de Woerdense lijst staat bij de namen van enkele officieren aangekend dat zij nooit in Woerden waren aangekomen. Niettemin stonden deze officieren wel op de lijst die naar aanleiding van het verdrag van Soignies werd opgemaakt. De registratie van de krijgsgevangenen officieren was dus nogal onvolledig en onvolmaakt. Aangenomen mag worden dat er in 1709 meer dan 1000 krijgsgevangenen officieren in de Republiek verbleven.

Schulden van de krijgsgevangenen officieren

De koning van Frankrijk diende aan de krijgsgevangenen soldaten nog steeds hun soldij uit te betalen. Daarvan konden dan de kosten voor logement en levensonderhoud worden betaald. In de praktijk kwam daar weinig van terecht en stapelden de schulden zich al snel op. Een belangrijk deel van de correspondentie over de krijgsgevangenen officieren betreft hun schulden. In januari 1707 schreef de magistraat van Oudewater aan de Raad van State dat zij het paspoort voor François baron van Manteufel, kolonel van de Beijerse Garde, niet wilden uitreiken omdat hij een

schuld van 424 gulden en 15 stuivers had. In februari 1707 meldde de magistraat van Wageningen dat luitenant Darras zonder paspoort was vertrokken terwijl hij nog een schuld van 673 gulden en 2 stuivers had uitstaan. In april 1707 schreef de magistraat van Montfoort dat de schulden van de officieren zo hoog waren, dat de burgers hen zelfs geen 'spijsen tot onderhoud van hun lichaam' op krediet wilden leveren. De Raad van State verzocht uiteindelijk de steden om overzichten van de schulden, met name ook van die officieren die hun erewoord hebben gebroken en zijn vertrokken. De eerste reactie uit Montfoort maakt duidelijk hoe hoog de nood was: het zou nog zeven of acht dagen duren voordat er een overzicht kon worden gemaakt, maar uit deze late reactie mocht niet worden opgemaakt dat er geen schulden meer waren. Integendeel, sommige burgers waren bijna geruïneerd!¹⁴

In Oudewater werden in december 1708 en in oktober 1710 schuldenlijsten opgemaakt.¹⁵ Vooral de lijst van 1710 laat schokkend hoge bedragen zien, zeker gerekend naar een tijd waarin de grootste huizen in Oudewater niet meer dan 1000 gulden kostten. Er stonden 54 officieren op vermeld die tezamen voor 41.427 gulden en 4 stuivers schuld hadden.

Mede op advies van de Raad van State werden door heel Nederland officieren met schulden gegijzeld, maar dat leverde weinig op. De burgemeesters van Woerden schreven heel begripvol aan de Raad van State dat het geen wonder was dat de officieren hun erewoord braken als niemand hen in hun gevangenplaats onderdak meer wilde verlenen.¹⁶ Toch weigerden zij om officieren die voor uitwisseling in aanmerking kwamen hun paspoort te geven totdat zij hun schulden hadden betaald. Er werd zelfs overwogen om de officieren van het regiment van Guyenne, die hun schulden wel hadden voldaan, vast te houden totdat de overige officieren over de brug waren gekomen.¹⁷ Dan was het stadsbestuur van Hasselt heel wat cynischer. De Fransen kregen wel degelijk zo nu en dan geld, schreven zij in augustus 1709, maar dat gaven zij alleen uit aan 'hoeren en snoeren'.¹⁸ Kennelijk waren de hoertjes wat minder goed van vertrouwen als op het betalen aankwam dan de hospita's en de winkeliers. En natuurlijk gingen speelschulden vóór op schulden aan ambachtslieden: een speelschuld was een ereschuld.

In het stadsarchief van Montfoort is een stapeltje rekeningen van Montfoortse burgers bewaard gebleven. Johanna Obijn vroeg 98 gulden voor vier maanden logies, kost en wassen van luitenant Ferrieux. Schoenmaker Pieter Angenent had voor diverse officieren nieuwe schoenen gemaakt en schoenen gelapt. Bij wijnhandelaar Albertus Foreest waren eveneens schulden gemaakt. De bierbrouwer, de kleermaker, de kruidenier: het is een aardig overzicht van de Montfoortse middenstand. Geen wonder dat er ook een stapeltje niet-uitgereikte paspoorten in dit stadsarchief te vinden is.¹⁹

In Utrecht zijn de nodige gegevens over schulden bewaard in notariële aktes. In 1710 liet onderluitenant Abercromy in Utrecht een schuldbekentenis opmaken bij de notaris. Hij was 227 francs of guldens voor verblijfskosten schuldig aan Marie Marange, weduwe van Pierre Forest en herbergierster in 'Het Kasteel van Antwerpen' aan de Oudegracht. In datzelfde jaar tekende luitenant De Lavivier een schuldbekentenis voor verblijfskosten ten bedrage van 135 gulden en 15 stuivers. Dit bedrag is aanmerkelijk lager dan de schuld van Abercromy en de verklaring daarvoor is waarschijnlijk dat De Lavivier bij een particulier verbleef. Luitenant Lambert de Maugeer machtigde zijn zuster in Frankrijk om geld voor hem te lenen en kapitein Louis Joseph hertog de la Motte liet zelfs een leengoed verkopen om aan geld te komen.²⁰

Uit de zeer gedetailleerde schuldenlijst die in december 1708 in Oudewater werd opgemaakt, blijkt dat over de noodzakelijkheid van de uitgaven soms discussie mogelijk is. De

Rootstraat 17. In de zeventiende en de achttiende eeuw was hier herberg De Boogh gevestigd. Meyna Bredius was er herbergierster. Foto auteur.

grootste schuldeiser was de hoedenmaker en stoffenhandelaar Olivier Tomson. Dat hij de meeste klandizie had gekregen, lag niet alleen aan zijn grote collectie stoffen en zijn ongetwijfeld grote expertise in het maken van herenhoe-den, maar waarschijnlijk ook aan het feit dat hij Frans sprak: hij was afkomstig uit Visée bij Luik.²¹ Ook de kleermakers Floris Slamsbout en Cornelis Versluijs behoorden tot de schuldeisers. En ja, het ligt voor de hand: ook bij Henri Rochette, bierbrouwer en brandewijnbrander in 't Witte Hert en bij bierbrouwer Dirk de Munter van De Poort waren schulden gemaakt. En dan hebben we de herbergierster nog niet gehad ...

In Oudewater speelden zich enkele zeer goed gedocumenteerde romances af. Ook uit andere bronnen blijkt dat de krijgsgevangen officieren zich erg thuis voelden in dit stadje, met name bij weduwen en ongehuwde jongedames uit de regentenfamilies.

De herbergierster in De Boogh

Meyna Bredius, weduwe van de lijndraaier Anthonis van Wijngaarden, was na het overlijden van haar man in 1705 herbergierster geworden in herberg De Boogh in de Rootstraat in Oudewater. Zij had dit pand, inclusief de kaatsbaan, geërfd van haar echtgenoot. Van de drie kinderen die uit haar huwelijk waren geboren, was nog één meisje in leven. Johanna van Wijngaarden werd later omschreven als 'innocent', ze had dus een geestelijke handicap. Waarschijnlijk woonde haar ongehuwde zus Grietje bij Meyna in. En dan was er nog een ongehuwd nichtje, Catharina Bredius, die mogelijk in de herberg hielp. Tot Meyna's klanten behoorden de officieren van de Beijerse Garde, maar betalen was niet één van hun sterkste kanten.²² Meyna raakte er ook zelf door in de problemen toen de wijnverkoper zijn geld opeiste en zij niets in kas had. De wijn was opgedronken door de officieren van de Beijerse Garde, zo voerde Meyna aan, en die hadden nog niet betaald. Uit de schuldenlijst die in december 1708 werd opgemaakt, blijkt dat vrijwel elke officier schulden had bij Meyna Bredius. Meestal gaat het om bedragen van 6 of 7 gulden, met een enkele uitschieter naar 15 gulden. De totale schuld bedraagt 108 gulden, 3 stuivers en 16 penningen.

Ook Grietje en Catharina raakten in de problemen, al waren die van een andere aard. In juli 1708 werd een 'speelkind' van Grietje gedoopt, Pieter. In augustus 1708 werd een dochttertje van Catharina Bredius gedoopt, Ariaantje. En daar bleef het niet bij in 1708. Normaal werd gemiddeld één keer in de twee jaar een buitenechtelijk kind gedoopt, in 1708 waren het er in één jaar zes. Op twee jonge vrouwen na, waarover later meer, waren de moeders van deze kinderen allemaal wat ouder: Grietje Bredius was 37 jaar, Catharina Bredius was 33 jaar, Pieternelle Egmond was 32 jaar en Teuntje de Goederen was 34 jaar oud. Allemaal meerderjarig en ongehuwd: hadden de dames gehoopt als laatste kans een knappe officier te verleiden tot een huwelijk? Het waren bepaald geen dames van lichte zeden. De familie Bredius behoorde tot de goegoeide klasse en diverse leden

Het stadhuis van Oudewater in 1747. Ongesigneerde tekening. RHC Rijnstreek en Lopikwaard, Collectie Van der Lee.

van de familie maakten deel uit van het stadsbestuur. Ook Pieternelle Egmont kwam uit een gegoede familie: haar vader was meester metselaar en bezat diverse panden in Oudewater.

Ook in de jaren die volgden, werden betrekkelijk veel buitenechtelijke kinderen geboren. Eén in 1709, drie in 1710, twee in 1711. Onder de moeders valt Marrigje Plempers op. Burgemeester Boudewijn Alckemade was een neef van haar vader, brouwer Evert Eerlof was haar oom. Maar omdat haar vader bij een val in zijn jeugd zijn rug had beschadigd, had het gezin weinig inkomsten en was het regelmatig afhankelijk van de armenzorg. Een moeilijke positie voor een meisje dat qua afkomst bij de regentenfamilies van de stad hoorde.

De kerkenraadsnotulen van deze periode zwijgen over de misstappen van deze dames: de kerkenraad was in deze jaren onderling verdeeld in een strijd tussen de strenge 'voetsianen' en de lichterhartiger 'coccejanen'. Het stadsbestuur uitte zich niet over een faux-pas van iemand uit eigen kringen. Anna de Kogel en Dirkje Quint, ja, die stonden bekend als lichtekooien. Maar omdat beiden het burgerrecht bezaten, werd er niet opgetreden toen zij het vonnis van verbanning overtraden en bovendien, Dirkje was na enkele wilde jaren toch keurig getrouwd. Alles bij elkaar werden in de jaren dat de krijgsgevangen officieren in de stad verbleven dertien buitenechtelijke kinderen geboren waarvan er minstens tien een officier als vader hebben gehad.

In mei 1711 trouwde Meyna Bredius met één van haar klanten, Martinus Conradi. In de huwelijksakte staat vermeld dat hij 'gewezen Ceurbeyerse officier' was. Hij stond in 1709 op de lijst van de soldaten die uitgewisseld mochten worden, als er tenminste genoeg Portugese krijgsgevangenen vrijgelaten werden.²³ Kennelijk was dat niet het geval geweest. Meyna, 50 jaar oud, zette na haar huwelijk de herberg voort. Twee jaar later werd De Boogh verkocht en trok

Leeuweringerstraat 43-49, het (voor)ouderlijk huis van Maria Alkemade. Foto auteur.

het stel met Meyna's dochter Johanna en haar zus Grietje in een huis in de Leeuweringerstraat. Meyna stond nu geregistreerd als brandewijn-verkoopster. In 1739 bleek Meyna bedlegerig te zijn. Ze was toen 78 jaar en niet meer in staat om voor zichzelf te zorgen. Martinus Conradi was vertrokken en het geld was op. Meyna en Johanna eindigden in het armhuis.

De bakkersdochter en de vaandrig

Taelken van Schaijck was in oktober 1682 geboren als dochter van de bakker Jan Amelsz van Schaijck en zijn tweede vrouw Jannigje Cornelisdr van den Berg. Toen in februari 1711 bekend werd dat Taelken trouwplannen had met Hendrik van Wijngaarden barstte er een enorm schandaal los. Daniel Mackarty, vaandrig in de lijfgarde van de keurvorst van Beieren, vertelde aan iedereen die het wilde horen dat hij al

viereeneenhalf jaar met Taelken een relatie had en dat zij meermalen met elkaar geslapen hadden. Taelken 'was een hoer en zijn hoer'. Niettemin was Mackarty vast van plan om met haar te trouwen mits zij verklaarde dat zij geen vleselijke omgang had gehad met 'hare jegenwoordige vrijer' Hendrik van Wijngaarden. Was Daniel Mackarty in die jaren ingekwartierd geweest bij de familie Van Schaijck? Als dat zo was, dan stond hij nu toch wel op straat want vader Van Schaijck was woest. Hij stapte naar het stadsgerecht en liet daar aantekenen dat Taelken nooit enige 'misdaet of onere' begaan had en dat niemand haar in 'haer goede naem en faem' behoorde aan te tasten. Een paar weken later werd de zaak bijgelegd. Taelken bleek zich ook niet onbetuigd te hebben gelaten en het stel ging in Oudewater flink over de tong. Beide partijen beseften dat het beter was om de zaak te sussen dan om het nog hoger op te laten lopen.²⁴

Op 22 april 1711 trouwde Taelken met Hendrik van Wijngaarden. Hendrik was de zoon van de succesvolle Duitse immigrant Carel van Wijngaarden en zijn kapitaalkrachtige Oudewaterse vrouw Haasje Poth. Hij was een partner die meer kans op zekerheid te bieden had dan zo'n avontuurlijke vaandrig die door heel Europa zwierf. Maar ook de vaandrig hunkerde naar zekerheid: een jaar later vond hij toch nog een bruid in Oudewater, de weduwe Gijsberta Backer. Misschien verwierf hij daarmee wel meer zekerheid dan zijn eerste vriendinnetje met haar Hendrik. Taelken en Hendrik dreven van 1718 tot 1725 de herberg Den Toelast aan de korte Donkere Gaard in Oudewater. Hendrik stierf in 1724 en Taelken moest de herberg vanwege schulden verkopen.

Het weesmeisje en de officier

Eén van de oude regentenfamilies van Oudewater was de familie Alkemade. Dirck Bouwensz Alkemade staat al in 1612 genoemd als eigenaar en bewoner van het huis Leeuweringerstraat 43. Hij was meester timmerman en molenmaker: zijn timmermanswerkplaats en de loods voor de opslag van hout waren aan de overzijde van de straat. Zijn zoon Pieter Dircx Alkemade nam het

De handtekeningen van Pierre Barutel,
Maria Alkemade, Amarentia van Liesvelt
en haar moeder Gijsberta Backer.
RHC Rijnstreek en Lopikerwaard,
Oud-notarieel archief Oudewater
inv.nr. 1915

bedrijf over. Hij huwde lijndraaiersdochter Elisabeth Ingensz van der La, was raad in de vroedschap, schepen, burgemeester en kerkmeester. De oudste zoon van Pieter, Boudewijn, zette het timmermansbedrijf voort en woonde in het voorouderlijk huis in de Leeuweringerstraat. Hij trouwde Margaretha van Liesvelt, de dochter van Gerrit van Liesvelt, de schout van de Haer en Themaet. Haar moeder, Marrigje Pieters van Egmont, kwam uit Oudewater. Haar broer, Pieter van Liesvelt, was notarisklerk in Oudewater en trouwde de Oudewaterse bakkersdochter Gijsberta Backer. Kortom, een keurige familie die zich bijna voorspelbaar gedroeg.

Boudewijn Alkemade en Margaretha van Liesvelt kregen drie kinderen, maar er bleef maar een kind in leven: Maria Alkemade, geboren in 1689. Boudewijn stierf toen zijn dochtertje nauwelijks vijf jaar oud was. Margaretha van Liesvelt hertrouwde, maar zij overleed al in augustus 1700. Maria Alkemade was 11 jaar oud en wees. Woonde zij alleen in het grote huis in de Leeuweringerstraat? Of woonde zij bij haar oom Pieter, tante Gijsberta en nichtje Amarentia van Liesvelt in het grote huis van schepen Jacob Backer op de hoek van de Rootstraat en het Rodezand?

In december 1707 verzocht Maria Alkemade aan het stadsbestuur van Oudewater om *veniam aetatis*, een verklaring van meerderjarigheid. Zij was op dat moment 18 jaar oud. Het stadsbestuur overwoog haar verzoek, hoorde één van haar voogden en wees het verzoek af.²⁵ Wat het bezwaar van haar voogd was, wordt duidelijk uit het testament dat Maria enkele maanden later maakte. Zij wees daarin twee erfgenamen aan: haar nichtje Amarentia van Liesvelt en de Franse luitenant Pieter Barutel die als krijgsgevangene binnen Oudewater verbleef. Er kan maar één reden zijn waarom zij Pieter Barutel als erfgenaam aanwees: hij was haar minnaar. En Amarentia, de mede-erfgename, was Maria's bondgenote in deze affaire. Maria was zich bewust van de uitzonderlijkheid van haar wensen: mocht het wettelijk niet mogelijk zijn dat een buitenlander als Barutel zou erven, dan liet zij alles aan Amarentia na en mocht Amarentia zijn overleden, dan wees zij haar 'moeije' Gijsberta Backer als erfgenaam aan.²⁶

Het Rodezand, gezien vanaf het kerkhof. Het huis rechts, op de hoek van de Rootstraat, is het huis waar Amarentia woonde en waar zij samen met haar moeder een winkel in lakense stoffen dreef. Foto E.C. Rahms. RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Collectie Van der Lee.

Natuurlijk was het leven onzeker, maar waarom zou Amarentia jong overlijden? Wel, op dat moment was Amarentia zwanger. Haar minnaar was ook een krijgsgevangen officier, kapitein Jean Baptist de St. Viance de Puimège. Amarentia beviel in juni 1708 van een dochtertje, Anna Petronella, dat binnen enkele dagen stierf. Later dat jaar werd het eerste kind van Maria Alkemade geboren. Het werd nooit gedoopt en in het begraafboek is zelfs niet geregistreerd of het een meisje of een jongen was. Amarentia was er inmiddels met haar officier vandoor gegaan. Waarschijnlijk om een tweede schandaal in de familie binnen de perken te houden,

gaven Maria's voogden toestemming voor haar huwelijk met Pieter Barutel.

Op 10 februari 1709 trouwde Maria Alkemade met haar officier. Ze was 19 jaar oud. Op de dag af negen maanden later werd haar tweede kind geboren, Margarita. Het meisje werd katholiek gedoopt. Ze stierf binnen enkele dagen. In de maanden na het huwelijk had het jonge echtpaar aan de voogden van Maria - Jacob Backer, de grootvader van haar hartsvriendin Amarentia, en haar aangetrouwde oom Huybert Sonnenbergh - verzocht om een overzicht van hun beheer van de goederen van de bruid en om overdracht. In 1710 liet het echtpaar de erfenis van Maria's grootouders Gerrit van Liesvelt en Marrigje Pieters van Egmont verdelen. Niet dat de bruidegom het geld nodig had voor zijn schulden: met 68 gulden en 12 stuivers viel dat wel mee. Maar het jonge stel bereidde zich voor om naar Frankrijk te vertrekken. In oktober 1710 verkochten zij het grote huis in de Leeuweringerstraat. Om de nog uitstaande vorderingen van Margaretha van Liesvelt en van de weeskamer te innen, machtigden zij Huijbert Sonnenbergh en Gijsberta Backer. Op 8 november 1710 werd het derde kind gedoopt: Maria Margarita. In april 1711 was het dan eindelijk zover: het jonge gezin vertrok naar Frankrijk.

Pieter Barutel zette zijn carrière in het leger voort: hij eindigde met de rang van majoor. Eenmaal terug in zijn geboortestad Larche werd hij luitenant van politie. Vier van de kinderen van Pieter en Maria bleven in leven: Pierre sr., Jean Louis, Pierre jr. en Maria. Maria Alkemade stierf op 2 augustus 1755 in Larche en werd daar in de parochiekerk van St. Caperais begraven.

Amarentia

Amarentia van Liesvelt was de enige van de kinderen van Pieter van Liesvelt en Gijsberta Backer die volwassen werd. Pieter van Liesvelt was de zoon van Gerrit van Liesvelt, de schout van De Haer en Themaet. Hij begon zijn werkzame leven als notarisklerk bij notaris Johan Maes in Oudewater. Na zijn huwelijk, in 1681, werd hij bakker in de bakkerij van zijn schoonvader, op de hoek van de Rootstraat en het Rodezand. Na zijn overlijden begon Gijsberta Backer hier een winkel in laken en sitsen stoffen. Als 'weduwe Pieter Liesvelt' komt zij op menig

schuldenlijstje van de krijgsgevangen officieren voor: hier kochten Antoni de Lougé, Octane de l'Eglise, Gilbert de Seglière, Louis de Puimège en Pierre Barutel - en diverse anderen - de stoffen voor de kostuums waarmee zij de meisjes het hoofd op hol brachten. En als ze die meisjes al in de winkel tegenkwamen, des te beter.

Net als haar nichtje en hartsvriendin Maria Alkemade was Amarentia gevallen voor een Franse officier: Jean Baptist de St. Viance de Puimège. Op 24 juni 1708 werd Anna Petronella gedoopt, 'dochter van Ammerensje Lisvelt'. Op 11 juli werd het kind begraven. Amarentia ging er met haar officier vandoor. Op 8 december 1708 trouwde zij met hem in Cambrai, in het noorden van Frankrijk. Daar moet ook haar dochter Maria Theresia geboren zijn. In 1710 keerde Amarentia terug naar Oudewater, met een dochter op de arm en een kind in haar buik. Haar derde dochter, Catharina Pieterella, werd op 4 december 1710 in Oudewater gedoopt. Als ouders staan genoemd 'Sijfe Janse de Pinaise en Emmerensje Liesvelt'.

Amarentia werd weer door haar familie opgenomen. Haar moeder, Gijsberta Backer, had zelf boter op haar hoofd: zij trouwde in 1712 met Daniel Mackarty, de officier die in 1711 zo'n schandaal had veroorzaakt met Taelken van Schaijck. Haar grootvader Jacob Backer vertrouwde die vreemde flierefluiter van een schoonzoon niet. Hij liet zijn dochter Gijsberta alleen de kale legitieme portie na en de overige erfenis ging naar Amarentia. Haar oudtante Eva Pietersz van Egmond liet Amarentia een legaat van 1600 gulden na.²⁷ Maar niet iedereen was zo vergevingsgezind. In 1715 verzocht Amarentia aan dominee Johannes Voss om belijdenis te mogen doen waarbij zij vergiffenis verzocht over haar voorgaande zware zonden. De kerkenraad besprak dit verzoek en besloot een delegatie te sturen om onderzoek te doen naar haar gedrag en haar voor te houden dat zij, gezien de ernst van haar misdrijven en de ergernis die dit had gegeven, toch wel veel vroeg. Tot hun grote verbazing toonde Amarentia hen haar trouwakte. De kerkenraad was er kennelijk vanuit gegaan dat Amarentia nooit met haar Fransman was getrouwd en als de kerkenraad dit dacht, dacht het merendeel van de inwoners van Oudewater waarschijnlijk hetzelfde. Amarentia kreeg het advies om te scheiden,²⁸ maar zij maakte daar geen haast mee. Zij deed in december 1715 wel een verzoek aan de magistraat dat enig inzicht geeft in haar huwelijk. Zij verzocht namelijk autorisatie om zelfstandig te mogen optreden in het afhandelen van de zaken rond de erfenis van haar grootvader, iets wat voor getrouwde vrouwen zonder machtiging van hun man niet mogelijk was. Zij stelt in dat verzoek dat 'gemelte haren man niet in staat was te kunnen trouwen maar haar ook malitieuuselijk te [hebben] verlaten'.²⁹ Waarschijnlijk had Amarentia kort na het huwelijk in Cambrai ontdekt dat Jean Baptist al eerder was getrouwd en dat haar huwelijk met hem bigamie was.

Op 15 oktober 1717 verscheen Amarentia voor het gerecht van de stad Oudewater als 'verlatene huisvrouw van Johannes Babtista de St Viance'³⁰ met het verzoek haar huwelijk nietig te verklaren. Zoals het hoorde, ging er een dagvaarding uit voor haar echtgenoot. Die dagvaarding ging natuurlijk niet verder dan Oudewater en aangezien haar man nooit meer teruggekomen was uit Frankrijk, verscheen hij niet. Deze vertoning ging enkele weken lang door. Op 28 januari 1718 werd de scheiding uitgesproken door de schepenen en Amarentia kreeg ook toestemming om te hertrouwen.³¹ Op 6 oktober 1719 trouwde zij met Dirck van Zijll, de zoon van de Amsterdamse arts Rudolph van Zijll en de Oudewaterse Catharina Tromper. Niet de minste familie: Dirck was een achterkleinzoon van de theoloog Arminius en zijn tante Elisabeth Arminius woonde in deze tijd in het 'Arminiushuis' aan de Markt of Hallebrug in Oudewater. Catharina Tromper was kort na de geboorte van Dirck overleden en Rudolph was hertrouwd met de Oudewaterse Cornelia Aletta Schrijver. De halfbroers en halfzusters van Dirck waren zo geschokt over zijn huwelijk, dat zij in hun testamenten hun halfbroer ontferden.³²

Dirck van Zijll stierf nauwelijks een jaar na het huwelijk. Een maand later deed Amarentia belijdenis en werd zij aangenomen als lidmaat.³³ Vier jaar later trouwde zij voor een derde maal, met de belastinginnehmer Cornelis Hofland. Daarmee werd haar leven nog geen gespreid bedje. Amarentia stond meerdere malen per jaar garant voor de afdracht van de belastinggelden, zij had haar winkel, waar niet alleen stoffen maar ook borstels, koffie, thee en wijn werden verkocht, en zij beheerde het onroerend goed dat zij had geërfd. Maar haar man maakte schulden.³⁴ In 1742 vertrok hij als bottelier op het schip Wickenburg voor de VOC-kamer van Amsterdam.³⁵ Hij kwam niet meer terug: in 1750 overleed Cornelis Hofland in Azië. Catharina Pieterella trouwde in 1751 met Anthony Bogaardt, klerk van de rekenkamer van Holland. Amarentia's leven leek nu eindelijk in wat rustiger vaarwater te komen. Zij stierf in 1776 op de leeftijd van 89 jaar.

Nog meer romances

Niet alleen in Oudewater sloeg de verliefdheid toe. Drie officieren die in Hasselt gevangen zaten, trouwden met meisjes uit Overijssel.³⁶ In Rhenen trouwden twee officieren met meisjes uit die stad. Een derde ging op 21 februari 1709 in ondertrouw maar blijkt later dat jaar zonder paspoort te zijn vertrokken. In 1710 en 1714 werd nog eens toestemming voor het huwelijk afgegeven, maar of dit ooit heeft plaatsgevonden, is zeer de vraag.³⁷

Ook in Montfoort speelden romances. Isabella Margaretha van Zijll, dochter van de zeeheld Abraham Ferdinand van Zijll en weduwe van ritmeester Johan Gijsbert Ruysch, werd verliefd op de krijgsgevangene officier Louis François de la Chevalerie, heer van Pontlevoy. Isabella woonde op het landhuis Zeevliet bij Benschop. Monsieur Pontlevoy verbleef daar in de zomer van 1707, toen hij door het stadsbestuur van Montfoort werd gesommeerd om naar de stad terug te keren.³⁸ Op 29 september 1707 trouwde het paar in het kerkje van Lopikerkapel. Waarschijnlijk kreeg Louis toestemming om bij zijn vrouw te gaan wonen. In 1708 en 1709 werden hun twee kinderen gedoopt in Benschop. Voor Tresia, het dienstmeisje van Frank Obijn, verliep de liefde minder gelukkig. Zij raakte zwanger van de Beierse officier die bij Obijn in huis verbleef en werd door het stadsbestuur uit Montfoort verbannen.³⁹

Conclusie

De rechten van een krijgsgevangene tijdens de Spaanse Successieoorlog waren vooral afhankelijk van status en geld. Slavernij en dwangarbeid waren dan wel verleden tijd, voor de gewone soldaat was krijgsgevangenschap mogelijk ellendiger dan het soldatenleven.

De officieren hadden het beter. Uit de wederwaardigheden in Oudewater blijkt dat zij geaccepteerd werden door de burgers en dat zij zelfs met personen uit de regentenklasse omgingen. In vergelijking met de andere steden in de provincie Utrecht was de situatie in Oudewater wel uitzonderlijk. Nergens vonden zoveel romances plaats en nergens werden in deze periode zoveel buitenechtelijke kinderen geboren.

De overheid stond de officieren een grote mate van vrijheid toe en zij mochten zelfs hun wapens blijven dragen. Er werd op vertrouwd dat zij zich aan hun erewoord zouden houden. Met enige regelmaat moesten zij zich melden voor registratie op de stadhuizen, maar toch blijkt de overkoepelende registratie niet erg zorgvuldig.

De schulden die zij maakten, vielen minder in de smaak bij hun gastheren. Als krijgsgevangene mochten zij vrijelijk gaan en staan, als schuldenaar werden zij opgesloten. Hugo de Groot spreekt van losgeld voor krijgsgevangenen: in de periode van de Spaanse Successieoorlog kwamen de krijgsgevangenen vrij door uitwisseling. Maar zelfs als zij op nominatie van uitwisseling stonden, werden zij voor de schulden vastgehouden. Toch is het zeer waarschijnlijk dat de officieren uiteindelijk zonder te betalen zijn vertrokken. In maart 1712 noteerde het stadsbestuur van Utrecht een

verzoek van de Utrechtse steden Amersfoort, Rhenen, Wijk bij Duurstede en Montfoort om er bij de Raad van State op aan te dringen dat de schulden van de krijgsgevangen officieren voldaan zouden worden. Kennelijk was er, na jaren van verzoeken, nog steeds niets betaald. Het stadsbestuur van Utrecht besloot ook in de stad Utrecht nog een inventarisatie van de schulden te laten maken. Maar als de gevangenen eenmaal waren vertrokken, konden de schuldeisers naar hun geld fluiten. Dat gold zelfs voor de plenipotentiarissen die in Utrecht onderhandelden over de Vrede: ook zij hadden soms jaren na 1713 de rekeningen nog niet betaald...

Afkortingen

HUA	Het Utrechts Archief
N.A.	Nationaal Archief
RHC RL	Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard

Literatuur

Grotius 1625 ➤ Hugo Grotius, *De iure belli ac pacis*, 1625.

Onnekink en De Bruin 2013 ➤ David Onnekink en Renger de Bruin, *De Vrede van Utrecht (1713)*, Hilversum 2013.

Van Wijngaarden 2004 ➤ C.H. van Wijngaarden, 'Van Schaijck te Oudewater', *Gens Nostra*, december 2004.

Noten

- 1 De overwinning bij Blenheim of Höchstädt, 13 augustus 1704. RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 119
- 2 N.A., Archief van de Raad van State 1581-1795, toegang 1.01.19, inv.nr. 650.
- 3 N.A., Archief van de Raad van State 1681-1795, inv.nr. 650. Het verslag van Willem van Hille is gedateerd 10 maart 1704.
- 4 N.A., Archief van de Raad van State 1581-1795, inv.nrs 678 en 680.
- 5 Dit blijkt het duidelijkste uit een brief van 6 april 1709 van de magistraat van Woerden. N.A., Archief van de Raad van State 1581-1795, inv.nr. 680.
- 6 RHC RL, Stadsarchief Montfoort, inv.nr. 444.
- 7 N.A., Archief van de Raad van State 1581-1795, inv.nr. 160.
- 8 N.A., Archief van de Raad van State 1581-1795, inv.nr. 682.
- 9 RHC RL, Oud-rechterlijke archieven van Woerden, inv.nr. 5; N.A., Archief van de Raad van State 1581-1795, inv.nr. 680.
- 10 N.A., Archief van de Raad van State 1581-1795, inv.nr. 160.
- 11 N.A., Archief van de Raad van State 1581-1795, o.a. inv.nrs 680 en 682.
- 12 N.A., Archief van de Raad van State 1581-1795, inv.nr. 682.
- 13 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 493.
- 14 N.A., Archief van de Raad van State 1581-1795, inv.nrs 160,161 en 673.
- 15 N.A., Archief van de Raad van State 1581-1795, inv.nr. 680 (deze lijst werd pas op 4 april 1709 aan de Raad van State toegezonden) en RHC RL, Oud-archief Oudewater inv.nr. 493.
- 16 N.A., Archief van de Raad van State 1581-1795, inv.nr. 680, brief van 6 april 1709.
- 17 RHC RL, Stadsarchief Woerden, inv.nr. 5.
- 18 N.A., Archief van de Raad van State 1581-1795, inv.nr. 682.
- 19 RHC RL, Stadsarchief Montfoort, inv.nr. 444.
- 20 H.U.A., Archief van de Notarissen van de stad Utrecht 1560-1905, inv.nr. U129a002, aktes 52, 79 en 82; inv.nr. U123a004, acte 228.
- 21 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 238; notariële archieven van Oudewater, inv.nrs 1923. (verkoop van land in de Zuidelijke Nederlanden) en 1938 (inventaris van het huis en de stoffenwinkel).
- 22 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 14 en Stadsgerecht Oudewater, inv.nr. 146.
- 23 N.A., Archief van de Raad van State 1581-1795, inv.nr. 682.
- 24 RHC RL, Stadsgerecht Oudewater, inv.nr. 152; notariële archieven van Oudewater, inv.nr. 1905. Voor de genealogische gegevens, zie: Van Wijngaarden 2004.
- 25 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 14, folio 18.
- 26 RHC RL, Notariële archieven van Oudewater, inv.nr. 1915.
- 27 RHC RL, Notariële archieven van Oudewater, inv.nrs. 1920 en 1922.
- 28 Vanaf 1584 werd een rechtsgeldig huwelijk in de Republiek der Verenigde Nederlanden gesloten voor het Gerecht van de woonplaats of voor een dominee van de Nederduits-gereformeerde kerk. Het was in principe mogelijk om te scheiden. In de praktijk kwam dit zelden voor. Een scheiding werd geregeld door het Gerecht in de woonplaats, maar er bestond ook een soort 'scheiding in de praktijk'. Voorafgaand aan een huwelijk werden drie afkondigingen gedaan. Zo konden eerdere trouwbeloften of huwelijksgeloften aan het licht komen. Niettemin kwam het voor dat één van de huwelijkspartners was vertrokken en elders opnieuw getrouwd. Als dit aan het licht kwam, werd het huwelijk als ontbonden beschouwd en mocht de achtergelaten partner hertrouwen. Natuurlijk was het ook mogelijk om te scheiden van tafel en bed. In dat geval mochten de partners niet hertrouwen.
- 29 RHC RL, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 14, folio 192v.
- 30 RHC RL, Stadsgerecht Oudewater, inv.nr. 146.
- 31 RHC RL, Stadsgerecht Oudewater, inv.nr. 146.
- 32 RHC RL, Notariële archieven van Oudewater, inv.nr. 1924.
- 33 RHC RL, Archief van de Hervormde gemeente Oudewater, inv.nr. 54.
- 34 RHC RL, Notariële archieven van Oudewater, inv.nr. 1935 en Stadsgerecht Oudewater, inv.nr. 165
- 35 Zie de database <http://www.vocopvarenden.nationaalarchief.nl>.

- 36 Lezing van H.J. Wolters, 'Het Staatse leger', gegeven op 15 mei 1992 voor de afdeling Achterhoek van de Nederlandse Genealogische Vereniging; gepubliceerd op: <http://www.milwiki.nl>.
- 37 HUA, DTB Rhenen.
- 38 RHC RL, Stadsarchief Montfoort, inv.nr. 444.
- 39 RHC RL, Stadsarchief Montfoort, inv.nr. 36.

Willem H. Strous

De Vrede duur gekocht

Rhenens stadsbestuur in tijd van oorlog

Oorlog kost geld. Dat ondervonden de burgers van Rhenen ook tijdens de Spaanse Successieoorlog. Hoewel ze voor direct geweld gespaard bleven, moesten ze steeds meer belasting betalen en dat was zwaar in een tijd waarin het economisch slecht ging. Uit de notulen van het stadsbestuur blijkt dat de bestuurders voortdurend druk waren met het innen van de belastingen en het opstellen van rekeningen ervan. Dat gaf vaak problemen. Ook het verblijf van krijgsgevangenen herinnerde de Rhenense bevolking er voortdurend aan dat men in oorlog was. Veel krijgs-

Willem H. Strous (1938) is sinds 1990 actief als amateurhistoricus. De belangstelling voor geschiedenis is gewekt tijdens zijn werk in het voormalig Rijksmuseum Het Nederlands Openluchtmuseum en in het voormalig Rijksarchief in Gelderland, beide in Arnhem. Hij is sinds 1991 actief in de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en omstreken. Hij heeft in 2008 met enkele artikelen bijgedragen aan het jubileumboek *Geschiedenis van Rhenen* ter gelegenheid van 100 jaar Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o. en 750 jaar Stad Rhenen.

gevangenen vertrokken met achterlating van onbetaalde rekeningen en droegen zo bij aan de misère.

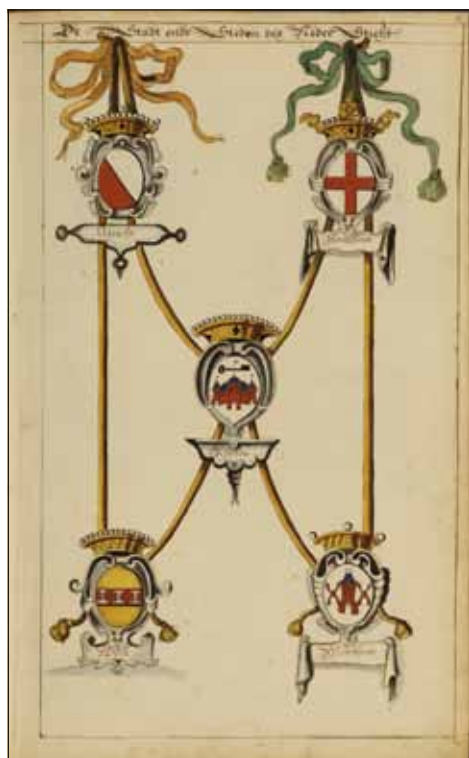
Wat betekende het voor Rhenen en haar inwoners dat na anderhalf jaar onderhandelen op 11 april 1713 de Vrede van Utrecht werd getekend? De sociale en economische toestand in Rhenen was bedroevend; de stad was het rampjaar 1672 en de gevolgen daarvan nog niet te boven gekomen, of nieuwe oorlogen dienden zich al weer aan, met grote gevolgen. Weliswaar bleef Rhenen na 1673 een nieuwe vijandelijke bezetting bespaard, maar de financiële gevolgen van de nieuwe oorlogen in 1688 en in 1701 wogen zwaar. Hoe beleefden het bestuur en de inwoners van de stad en vrijheid van Rhenen deze jaren van misère? In deze bijdrage wordt de lezer een blik gegund aan de hand van de notulenboeken van de magistraat van Rhenen.¹

De lasten van vorige oorlogen

De ambitie van Lodewijk XIV om zijn noordgrens te verleggen naar de rivier de Rijn betekende voor de Republiek het begin van een periode van ruim veertig jaar met grote oorlogen. Toen de legers van Frankrijk, Keulen en Munster in 1672 de Republiek binnenvielen en in enkele dagen Rhenen bereikten op hun weg naar Holland, had de derde stad van het Sticht een lange periode van relatieve rust achter de rug. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) bleven het stadje en zijn jurisdictie grotendeels gespaard en twee daaropvolgende oorlogen met Engeland (1652-1654, 1665-1667) werden op zee uitgevochten. De troepen van de bisschop van Munster, bondgenoot van de Fransen, trokken in 1665 vooral door het oosten en noordoosten van de Republiek, maar veroorzaakten ook onrust in het midden van het land. In 1629 had een vergelijkbare veldtocht, toen door Spaanse soldaten, nog geleid tot de bezetting van Amersfoort en plundertochten in de omgeving. Nu bleven dergelijke verschrikkingen uit, maar de dreigende situatie van 1665 en de daarmee samenhangende versterking van het Staatse leger betekende wel dat enkele belastingen, zoals het haardstedengeld (een belasting op stookplaatsen: eesten, ovens, schoorstenen), werden verhoogd. En dat was nog slechts een voorproefje van wat er ging komen.

De klappen die het stadje in 1672 en 1673 te verduren kreeg, echoden lang na. Rhenen werd geplunderd, leeggeroofd en gebrandschat. Straatarm en berooid moest de bevolking na de Franse terugtocht in najaar 1673 aan de wederopbouw beginnen. Dat was niet eenvoudig. De oorlog ging door en dat betekende hoge kosten, waarin ook de Rhenenaren moesten bijdragen. Ze moesten bijvoorbeeld meebetalen aan de 'Franse tax', een belasting die de Staten van Utrecht in 1674 hadden ingevoerd omdat 450.000 gulden bijeen moest worden gebracht, het bedrag dat de vertrekkende Fransen eind 1673 hadden bedongen om af te zien van plundering en brandstichting. Deze heffing kreeg de vorm van een vermogensbelasting van 0,5 procent.²

Bestaande belastingen werden verhoogd en nieuwe ingevoerd in een periode van dalende landbouwprijzen die ook wel bekend staat als de 'agrarische depressie'. Voor een stadje dat sterk afhankelijk was van de landbouwconjunctuur gaf dat grote problemen.³ De Staten van Utrecht voerden op 18 mei 1675 een zogenaamd hoofdgeld of familiegeld in, een personele taxatie. Iedereen met 'een ordentelijk bestaan en onderhoud' op grond van inkomsten of winst uit vaste goederen, nering, beroep, handel of handwerk, werd aangeslagen. Voor Rhenen is van deze belasting voor 1675 een uitgebreide inventarisatie overgeleverd.⁴ Regenten en ambtenaren werden daarboven nog belast naar verhouding van hun traktement en andere inkomsten uit ambten, commissies en beneficies: de zogenaamde vierde en achtste penning ofwel 25 en 12½ procent. Voor degenen die buiten het Sticht woonden maar in het gewest onroerend goed bezaten, werd een 'extra-ordinaris middel' ingevoerd, een percentage van de opbrengst van de jaarlijkse huur of pacht uit hun bezittingen (na aftrek van de gewone lasten). Deze belasting werd samen met het familiegeld geheven. De controle op deze belastingen werd voor de kleine steden en het platteland door de Gedeputeerde Staten uitgevoerd, de invordering werd 'in admodiatie' gegeven

Wapens van de vijf steden die samen het derde lid van de Staten van Utrecht uitmaakten. Het wapen van Rhenen staat in het midden. Het Utrechts Archief.

oftewel verpacht.⁵ In 1679 grepen de Staten in omdat Rhenen een flinke achterstand had opgelopen bij het afdragen van gewestelijke belastingen, onder andere nog uit de jaren 1657 en 1669.

Met het tekenen van de Vrede van Nijmegen in 1678 kwam een einde aan de oorlog met Frankrijk en volgde er tien jaar vrede. De belastingdruk bleef echter hoog en de economische situatie was nog steeds ongunstig. Toen tien jaar later de Negenjarige Oorlog (1688-1697) uitbrak, moest de Republiek opnieuw een leger op de been brengen met de daarbij horende kosten aan soldij en uitrusting. De lasten moesten worden opgebracht door de bevolking, waaronder de inwoners van Rhenen die nog zuchtten onder de last van de afbetalingen en herstellingen van de jaren 1672-1673. Het is dan ook niet vreemd dat er in 1692, op verzoek van de Rhenense schout Smissaert, een afvaardiging

van de Staten naar Rhenen kwam omdat de stadsrekeningen en andere jaarrekeningen, door nalatigheid, niet bij de magistraat waren ingediend. Gelukkig werd de Negenjarige Oorlog eerst in de Palts en vervolgens in de Zuidelijke Nederlanden gevoerd, zodat er geen verwoestingen en brandstichtingen waren in het gewest Utrecht en de stad Rhenen. Wel werd in december 1700, tijdens de besprekingen in de Rhenense raad over de Staat van Oorlog (de defensiebegroting) over 1701, gesproken over de zware lasten van en de gemaakte schulden voor de Negenjarige Oorlog. De inning van deze belastingen en de afdracht ervan aan de Staten gaven in de loop der jaren veel problemen, zoals we voor de stad en jurisdictie van Rhenen zullen zien.

Een nieuwe eeuw, een nieuwe oorlog

Nadat de Vrede van Rijswijk in 1697 een einde maakte aan de Negenjarige Oorlog, eindigde de zeventiende eeuw met de hoop op een langdurige periode van rust. Op 25 mei 1701 werd op verzoek van de Staten-Generaal de (jaarlijkse) voorjaarsdank-, vast- en bededag gehouden (in het najaar, na afloop van de veldtochten, was er ook een dank, vast- en bededag), waarbij gedankt werd voor de al vier jaar durende vrede maar ook de zorg doorklonk dat er weldra een nieuwe oorlog zou ontstaan. Die vrees bleek terecht. De Spaanse Successieoorlog zou voor de Republiek twaalf jaar duren. De aanleiding was de grote zorg over de aanspraken van het Franse koningshuis op de Spaanse troon. Een dergelijke concentratie van macht zou het toch al wankel evenwicht binnen Europa verstoren. Vanuit de personele unie van de Republiek en Engeland - Willem III was stadhouder van de Republiek en koning van Engeland - ontstond een coalitie om de Franse aanspraken tegen te gaan. Dat veroorzaakte een nieuwe oorlog, met alle gevolgen voor het alledaagse leven in Rhenen.

Rhenen was als derde stad van het gewest Utrecht betrokken bij de oorlogsverklaring, want zij had een stem in het gewestelijk bestuur en dus indirect in de Staten-Generaal. Samen met Utrecht, Amersfoort, Wijk bij Duurstede en Montfoort vormde Rhenen het derde lid van de Staten van Utrecht. Het eerste lid werd gevormd door de 'geëligeerden' (opvolgers van de geestelijkheid) en het tweede lid door de ridderschap. Eén van de twee burgemeesters van Rhenen was altijd afgevaardigd naar het derde lid van de Staten van Utrecht. En de Rhenense stem werd ook gehoord in het eerste lid van de Staten, namelijk via de familie Smissaert. De door Willem III in 1674 voor het leven aangestelde schout Joan Carel Smissaert had een plaats in het eerste lid gekregen en zijn zoon Balthasar was per 1 oktober 1700 zijn opvolger als schout in Rhenen.⁶ Helaas ging deze connectie bij het overlijden van Joan Carel begin 1708 verloren.

Door de vertegenwoordiging in de Staten kreeg de Rhenense magistraat op 10 april 1702 van de oud-burgemeester Van Gelder, die hiervoor speciaal vanuit Utrecht was overgekomen, te horen dat de Staten van Holland hadden ingestemd met de oorlogsverklaring van de Oostenrijkse keizer en Engeland aan Frankrijk. Na Holland moesten nu de overige provincies hierover beslissen. Het eerste en tweede lid van de Staten van Utrecht hadden reeds met de oorlogsverklaring ingestemd, volgens Van Gelder, maar de vijf steden niet omdat zij daarvoor nog geen machtiging hadden. Eerst moesten de stadsbesturen van Utrecht, Amersfoort, Rhenen, Montfoort en Wijk bij Duurstede hun mening kenbaar maken. Het Rhenense stadsbestuur stemde in met de oorlogsverklaring in de verwachting dat Oostenrijk en Engeland hun aandeel in de oorlogslasten zouden dragen.

Deze oorlog kwam overigens zeker niet onverwacht. Op 7 februari 1702 had burgemeester Kupius al medegedeeld dat de Staten-Generaal hadden voorgesteld om de fortificaties en verdedigingswerken te gaan repareren, de magazijnen te vullen en over te gaan tot de bouw van twaalf nieuwe en de uitrusting van achttien bestaande oorlogsschepen. Ook verzochten de Staten-Generaal om zes miljoen gulden te reserveren voor tijden van nood. Amper een maand later steunden de Utrechtse Staten het voorstel om vreemde troepen aan te trekken, om nog eens 24 linieschepen, zes fregatten en zes galjoten uit te rusten, en om de cavalerie op dezelfde sterkte te brengen als in de Negenjarige Oorlog. Men bereidde zich dus al voor op een oorlog. In oktober 1701 mochten de Staten-Generaal al 16.440 man aanmonsteren om die in het voorjaar van 1702 op 48 oorlogsschepen en kleinere schepen naar zee te sturen.

Tot de voorbereidingen behoorden ook het sluiten van verdragen met andere vorsten en staten. Eén van de eerste traktaten was in juni 1701 met de keurvorst van de Palts. Ook hiermee diende het stadsbestuur van Rhenen in te stemmen. Het traktaat hield in dat de keurvorst en de Republiek elkaar zouden bijspringen met krijgsvolk - de Republiek met 6.000 man en de Palts met 3.000 man - als een van beide zou worden aangevallen. Na dit eerste verdrag zouden er nog vele volgen, waarbij steeds de instemming van Rhenen gevraagd werd: met Engeland, Denemarken, Zweden, Munster, Trier, Pruisen, Savoye.

Belastingdruk

In Rhenen werden de leden van de magistraat onmiddellijk persoonlijk met de neus op de financiële feiten gedrukt. Om snel aan geld te komen, werd van hen gezamenlijk tweeduizend gulden gevraagd op een obligatie tegen vier procent rente. Bovendien zou geen bestuurder of ambtenaar nog een traktement ontvangen voor en aler het familiegeld en de 'extra-ordinaire middelen' tot en met het jaar 1700 waren overgemaakt naar de kas van de Staten van Utrecht. Hierop besloten de regenten iemand te zoeken die deze tweeduizend gulden tegen een behoorlijke rente aan hen

Gezicht op het middeleeuwse kasteel Levendaal met bijgebouwen, gezien vanaf de Laarsenberg. Louis Serrurier, circa 1729. Het Utrechts Archief.

wilde lenen. Ze vonden de burgemeester van Amerongen, Van Vulpen, bereid om de obligatie over te nemen. Hij verlangde daarvoor een vergoeding van zestig gulden (twintig ducats), maar dat vonden de Rhenenaren te veel. Ze boden maximaal vijftig gulden.

Door deurwaarder Van Wijck te Utrecht werd het Rhenense raadslid Adriaan van Wijck gelast om zich in Utrecht te laten gijzelen totdat de familiegelden over 1698 en 1699, in totaal 4.610 gulden en 14 stuivers, zouden zijn betaald. De magistraat schreef op 21 maart 1701 onmiddellijk een brief aan de Staten met argumenten waarom Rhenen niet kon voldoen aan de eis tot betaling. Het Rhenense Statenlid Joan Carel Smissaert kreeg een kopie met het verzoek om zijn ondersteuning. In de brief werd gesteld dat de Rhenense burgers die tot nu bereid en in staat waren hun familiegeld te betalen nu daartoe gesommeerd moesten worden of niet langer in staat waren te betalen. De burgerij was in de afgelopen tijd zo verarmd, dat de diaconie, het gasthuis en het weeshuis nog hooguit de helft van de armen konden ondersteunen. Het was de stad onmogelijk om bij te dragen in de gevraagde familiegelden, en zeker niet als daar dan ook nog eens de kosten van de gijzeling bij kwamen.

De magistraat zegde toe haar uiterste best te doen om binnen twee maanden de tweede heffing van 1698, 1.666 gulden (het restant van de eerste heffing bedroeg 188 gulden), over te maken, maar zei erbij dat de Staten wel dienden te bedenken dat er in de afgelopen twintig jaar niet zo'n slecht tabaksjaar was geweest als in 1700. Door de voortdurende regen en de mist was het merendeel van de oogst verstikt. Wat er geoogst was, kon slechts voor een zeer geringe prijs worden verkocht, waardoor nog niet de helft van de kosten werd gedekt. Met het nieuwe seizoen voor de deur was er geen geld meer voor de voorbereiding van de nieuwe aanplant. En dat terwijl het merendeel van de burgers de kost moest verdienen met de tabaksbouw! Het zijn argumenten die in de komende jaren steeds weer werden herhaald.

De Staten van Utrecht bleven zoeken naar geld en bleven de belastingdruk opvoeren. Drie leden uit ieder lid werden aangezocht om middelen te vinden om de zware oorlogslasten te dragen. Men stelde voor om de grondbelasting, de belasting op de morgen (een oppervlaktemaat van circa 0,85 hectare) te verhogen, alsmede het haardstedegeld. Ook hiertegen protesteerde Rhenen onder verwijzing naar de vervallen staat van de huizen, waarvan men het onderhoud niet meer kon betalen, en de slechte grondsoort en lage waarde 'onser berghlanden'. Men gaf de afgevaardigden naar de Staten opdracht om vóór de vergadering van 9 april 1701 met de andere kleine steden te overleggen om gezamenlijk protest aan te tekenen.

Een ander voorstel voor een nieuwe vorm van belastingheffing was gericht op de voorraden koffie en thee in de koffiehuisen en in de huizen waar koffiebonen, gebrande koffie en thee werden verkocht. Koffie en thee waren in die tijd nog betrekkelijk nieuwe luxe consumptiemiddelen. De voorraden ervan moesten worden geïnventariseerd in Rhenen en Veenendaal, en de overzichten daarvan moesten worden overgelegd aan de Staten.

In december 1701 stuurde burgemeester Kupius vanuit Utrecht een expresbrief met het verzoek om de schapen te tellen in Achterberg en Veenendaal omdat de Staten overwogen een belasting te heffen op deze dieren.⁷ De beide stadsboden werden meteen op weg gestuurd, zodat drie dagen later de lijst kon worden verzonden naar Kupius. Ook het bezit van paarden werd belast: de plaijsier (luxe) paarden met 24 gulden, de labeur (werk) paarden met twee gulden en tien stuivers per paard. Burgemeester Kupius en schepenen Boonsaijer lieten hiervoor een lijst van eigenaren opstellen.⁸

Ten slotte werd er in navolging van de Staten van Holland ook een belasting op het begraven ingevoerd. De doodgravers in de stad Rhenen en het Rhenense Veen moesten daartoe iedere drie maanden een lijst inleveren van de overledenen, zodat over de begrafeniskosten de twintigste penning (vijf procent belasting) kon worden geheven.

Gezien alle nieuwe heffingen was het niet verwonderlijk dat de burgers probeerden om hun onkosten te drukken, bijvoorbeeld door minder turf te gebruiken bij het stoken. Dit leidde tot een klacht van de pachter van de belasting op de turf, Nicolaas van Dijck. Hij had het stadsbestuur geld betaald om in ruil daarvoor de belasting te mogen innen en de opbrengst in eigen zak te steken. Van Dijck beklagde zich erover dat de bakkers hun ovens met zaagmeel stookten en de grutters hun eesten met 'duijst' (een onkruidachtige hoge grassoort) in plaats van met turf. Van de bakkers en de grutters was dat te begrijpen, want dit was voor hen in deze dure tijden goedkoper, maar de pachter liep door het geringe turfgebruik veel inkomsten mis. Hierop besloot de magistraat het gebruik van duist en dergelijke te verbieden op straffe van vijftig gulden.

Onrust in de stad

Toen gebeurde er iets dat de bestuurders diep gekwetst moet hebben. Er schijnt een schotschrift aangeplakt te zijn, een 'pasquill' zoals zij dat noemden, en zij loofden honderd gulden uit voor degene die de maker ervan aangaf. Anonimiteit van de aangever werd gegarandeerd en mocht de aangever medeplichtig zijn, werd hem dat kwijtgescholden. Het pamflet is helaas niet bewaard gebleven, noch wordt er melding gemaakt van de afloop. Wel geeft het aan dat er politieke onrust dreigde.

Tijdens de Spaanse Successieoorlog deden zich in veel steden in het oosten en midden van het land, bijvoorbeeld Amersfoort, Arnhem en Wageningen, grote politieke, en deels ook gewelddadige conflicten voor die bekend staan als 'plooiërijen'. Ook in Rhenen was dit het geval.⁹ Het begon hier eind juni 1703 met een rekest van enkele burgers over de aanstelling van de magistraat, de vrijstelling van tolheffingen en de inkomsten van de burgerij, waarbij verwezen werd naar de privileges die bisschop Blankenheim in de vijftiende eeuw aan de stad had gegeven.

Ook enkele magistraten werden verdacht van sympathie voor de ideeën van de indianen van het rekwest, want op 1 november 1703 werd schepen en oud-burgemeester Johan Kupius, raad en ontvanger Joost Boonsaijer en raad en secretaris Cornelis Klerck te verstaan gegeven dat zij niet langer welkom waren in de vergaderingen van de raad en van het gerecht vóór zij zich hadden gezuiverd van de aanklachten door de Staten ingediend tijdens hun bezoek aan de stad in september. Oud-burgemeester Van Helden werd teruggetrokken uit de Statenvergadering. Het liep in Rhenen niet zo hoog op als in Amersfoort, waar een aantal aanstichters ter dood werd veroordeeld, maar wel moesten de Staten van Utrecht ingrijpen om te zorgen dat de rust terugkeerde.

Met de komst van een garnizoen werd het er vervolgens niet rustiger op. De graaf van Athlone¹⁰, generaal van de cavalerie, vroeg hoeveel paardenvolk tijdens de winter in de stad kon worden ondergebracht. Enkele magistraten bezochten de graaf in Amerongen om hem te informeren dat de stad onmogelijk meer dan vier compagnieën met hun paarden kon herbergen, terwijl andere leden in de stad rondgingen om te inventariseren waar en hoeveel manschappen en paarden konden worden ondergebracht. Uiteindelijk werd besloten dat er een *corps de garde* van zestien ruiters met hun paarden zou worden gelegerd in de Westpoort. De vraag van de commanderend majoor om hem de sleutels van de poorten te geven, werd afgewezen. De Staten van Utrecht werd gevraagd de kosten van de verbouwing van de Westpoort tot een ruiterwachthuis en stallen te verrekenen met het achterstallige bedrag van de pacht over het gemaal, de belasting op het malen van granen en dergelijke.

Een verhaal apart: krijgsgevangenen in Rhenen

Het begin van de onderbrenging van krijgsgevangenen in Rhenen is niet goed te reconstrueren, aangezien de notulen van het stadsbestuur ontbreken over de perioden 1 juli - 3 september 1703 en 14 december 1703 - 9 augustus 1706 (waarschijnlijk is er een verband met de plooiërijen). In die periode vonden diverse veldslagen plaats waarbij krijgsgevangenen zijn gemaakt.

Een eerste vermelding van krijgsgevangenen in Rhenen komt van burgemeester De Vael. Hij maakte melding van een brief van 29 augustus 1703 van de Raad van State over een klacht van Frankrijk dat verscheidene van de gevangengenomen Franse officieren die in Rhenen waren ondergebracht allang in vrijheid gesteld hadden moeten zijn volgens een overeenkomst van uitwisseling. Niemand had deze officieren echter hiervan in kennis gesteld. Het ging om vijftien officieren die rond 16 november 1702 vanuit Arnhem naar Rhenen waren overgebracht, nadat zij hun erewoord hadden gegeven om niet te vluchten. Waarschijnlijk zijn zij krijgsgevangen gemaakt tijdens de bedreiging van Nijmegen in juni 1702. In die periode was in Rhenen onder de burgerij geïnventariseerd hoeveel musketten en snaphanen er waren en was er een stadswacht gevormd van tien burgers. De dreiging bleek een maand later alweer voorbij en de stadswacht werd opgeheven. Wel werd de burgerij nog regelmatig opgeroepen voor oefeningen. Volgens de vanaf 1706 weer bewaarde raadsnotulen waren er op 8 november nog Franse officieren in Rhenen. Enkele van hen werden toen naar Amersfoort overgebracht.

Mogelijk waren de gegoede burgers - want officieren breng je niet onder in een arbeiderswoning - en de middenstand in Rhenen in het begin enthousiast dat er officieren in Rhenen geplaatst zouden worden. Zo kreeg de heer Antonij Blein, heer van Barly, luitenant van de carabinieri van Beieren, die zijn eigen paard en chaise (rijtuig) meenam, een kamer bij schepen Van Noort. Na een paar jaar oorlog en steeds meer belastingheffing om de kosten te betalen van het groeiende leger en een grote zeemacht, was de Rhenense bevolking echter de wanhoop nabij. Aanvankelijk was de gedachte waarschijnlijk dat het verschaffen van kost en inwoning aan officieren geld in het

Wapenbord van de leden van de vroedschap van Rhenen, 1720. Gemeentemuseum Het Rondeel, Rhenen.

laatje zou brengen, maar na enige tijd was deze blijdschap voorbij. Van betaling door de militairen bleek geen sprake meer. Op 4 december 1706 schreef de magistraat van Rhenen daarom een brief aan de Utrechtse Staten. Daarin werd erop gewezen dat de plaatselijke economie praktisch tot stilstand was gekomen. Men verzocht de militairen voor elkaars schulden aansprakelijk te mogen stellen. Dat zou met Nederlandse gevangenen in Frankrijk ook zo gebeuren. Men stuurde een lijst van gevangenen mee met de aantekening welke militairen er zonder toestemming naar Frankrijk vertrokken zijn, of met toestemming zijn weggegaan maar niet terugkeerden - met achterlating van soms grote schulden.

In juli 1707 herhaalde de magistraat het verzoek om het internationale gezelschap militairen - uit Spanje, Frankrijk, Beieren - voor de gemaakte schulden te laten betalen. Het is duidelijk dat de armoede van de burgers mede een gevolg was van de desertie van velen, met achterlating van grote schulden. Het antwoord aan Rhenen (en ook aan Amersfoort, Wijk bij Duurstede en Montfoort) was dat de krijgsgevangenen geen toestemming moet worden verleend om de stad te verlaten, en ze op te pakken en op te sluiten als ze dat wel doen! De Staten van Utrecht speelden de kwestie vervolgens door naar een hoger niveau. Ze stuurden de lijst van aanwezige en absente officieren, inclusief hun schulden, naar de Raad van State en raadden de Rhenense burgers aan de normale juridische wegen te bewandelen om hun vorderingen betaald te krijgen. Maar dat was gemakkelijker gezegd dan gedaan. Hoe kon een Rhenenaar zijn geld eisen van een militair die ergens in Europa rondzwierf met zijn regiment, of naar huis was gegaan in de Languedoc, de Provence, Beieren of Catalonië?

Joan Carel Smissaert (Antwerpen 1639-Utrecht 1708), hoofdschout van Rhenen 1674-1700, kanunnik ten Dom. Stichting Vrienden van de Geldersche Kastelen.

In september 1707 kreeg veldmaarschalk Hendrik van Nassau-Ouwerkerk van zijn Franse collega-maarschalk de hertog van Vendôme te horen dat alle Franse officieren die zonder verlof afwezig zijn zich vanaf 20 augustus hadden moeten melden in de plaatsen waar ze gevangen werden gehouden. De stadsbesturen werden verzocht om informatie te verschaffen of ze inderdaad waren teruggekeerd. In Rhenen was dat niet het geval. Niet één van de gedeserteerde militairen was teruggekomen. Wel waren

er sinds de opgave van juli 1707 nog twee officieren verdwenen. In december 1707 was volgens een presentielijst nog maar vijftien procent van de geconsigneerde officieren aanwezig. Een schrijnend geval was dat van de onderluitenant Jean Soury, bijgenaamd Petit Jean. Het schijnt dat aan de Staten van Utrecht een kopie van een paspoort was vertoond dat was uitgegeven door een kapitein De Camp uit het regiment van Dampierre; hij was krijgsgevangen in Rhenen. Men vertrouwde het niet en verzocht om het origineel en tevens om mee te delen of Petit Jean een luitenant was. De magistraat verhoorde de jonge officier. Toen bleek dat Petit Jean eigenlijk Jean Soury was, onderluitenant in het regiment La Motte, en dat hij zijn paspoort zelf had geschreven. Hij had het vervalst omdat hij al in geen zeventien maanden soldij had ontvangen en uit armoede alleen op water en brood leefde. Jean werd in november 1707 in de gijzelskamer opgesloten. Hij bracht daar de kerstdagen en de jaarwisseling door, maar wist in het begin van nieuwe jaar te ontsnappen door een spijl uit het venster te wrikken. Hoe wist deze jongeman ongezien te verdwijnen uit de stad waar de drie poorten bewaakt werden? De schulden van de onderluitenant aan de weduwe Lijster, in wiens huis de gijzelskamer was ingericht, werden door de magistraat vergoed.

Een strengere aanpak

De situatie werd er niet beter op met de betaling van de schulden, ofschoon in juni 1709 bericht kwam dat voor de Spaanse gevangenen in Rhenen 3.192 gulden kon worden opgehaald in 's-Hertogenbosch, om naar rato uit te betalen aan de schuldeisers. Johan van Deventer mocht met een koets het geld gaan ophalen en zou vragen wat er moest gebeuren met de schulden van de zonder verlof vertrokken officieren. Vreemd genoeg kwam Van Deventer vier dagen later terug met slechts 2.188 gulden en 4 stuivers.

Intussen lijkt de strengere en versnelde inning van de gewestelijke belastingen voor spanningen te hebben gezorgd in de Rhenense gemeenschap. In de voorgaande jaren werd de magistraat voortdurend door de Staten gemaand om de familiegelden te heffen en te innen. Jarenlang echter traineerde de magistraat dit door te wijzen op de grote armoede onder de bevolking door de hoge belastingen, de misoogsten van de tabak en veeziekten. Uiteraard klaagde Rhenen niet als enige. Andere steden vroegen om een verlaging van hun bijdrage in de provinciale heffingen. De stad Amersfoort kreeg het in 1707 voor elkaar dat zij vanaf 1701 slechts zeventuizend gulden voor iedere heffing hoefde te betalen en Wijk bij Duurstede vroeg om een verlaging tot duizend gulden per heffing. Bij de zitting van de Staten van Utrecht in januari 1709 mocht de Rhenense burgemeester Van Hoeven van de andere Rhenense bestuurders over alles meepraten, maar inzake het familiegeld mocht hij, vanwege de grote armoede onder de bevolking, alleen instemmen met de helft van de laatste heffingen. Er vond inderdaad een vermindering plaats, zij het niet met de gevraagde 50 procent maar met circa 25 procent.

Langzaamaan was er tegen 1710 een kentering te bespeuren bij de Rhenense magistraat in de houding ten opzichte van de belastingheffing. Het lijkt erop dat men orde op zaken wilde stellen en achterstanden wilde inlopen. In januari 1710 begon men daarmee door belastingbiljetten te versturen aan de buitengeërfden voor de eerste heffingen van het familiegeld over 1703 tot en met 1708. Mochten de buitengeërfden, om de belasting te ontlopen, snel hun goederen willen verkopen, dan werd bij de overdracht gecontroleerd of het achterstallige familiegeld was voldaan.

Ook zittende en voormalige Rhenense stadsbestuurders werden niet gespaard. Burgemeester Johan de Vael, raadslid Adriaen van Dolder en Maria van Cleef, de weduwe van Adriaen van Wijck, werden voor de laatste maal gemaand, onder verwijzing naar de resolutie van oktober 1705, om binnen een maand hun rekeningen in te dienen. Mochten ze in gebreke blijven, dan zouden ze gerechtelijk worden vervolgd en dreigde gijzeling in de gijzelskamer in het huis van bode Roeloff Vermeer of anderszins.

Op voordracht van burgemeester Van Deventer werd opdracht gegeven om de roerende goederen van Van Wijckersloot en De Vael publiekelijk te verkopen. Een bemiddeling door de Staten, waarop beide heren hadden aangedrongen, had niets opgeleverd. De Staten hadden hun verzoek teruggestuurd met de mededeling dat zij dit geschil als een interne Rhenense zaak beschouwden. De opbrengst, onder andere uit de verkoop van rogge en boekweit, bedroeg netto 409 gulden en 1 stuiver. Het raadslid dr. Huijbert van Wijckersloot liet daarop via de deurwaarder weten dat de magistraat maar een ander in zijn plaats in het stadsbestuur moest aanwijzen. Daarop beschouwde men hem van zijn raadseed ontslagen.

Ook oud-burgemeester Van Dolder, nu raadslid moest het ontgelden. Er werd uitgebreid onderzoek gedaan naar zijn achterstallige rekeningen, waarna als laatste post op de rekeningen werd toegevoegd een jaarlijks bedrag van 36 gulden voor het weiden van zijn paard op de stadsweide voor de Rijnpoort. De goederen van Van Dolder werden publiek geveild, beginnend met een halve morgen land die 330 gulden opbracht. Op 22 september 1711 kon burgemeester Van Deventer in de Staten mededelen dat in ongeveer een jaar tijd de magistraat 25 rekeningen van de stad, de kerk, het gasthuis en het weeshuis, alsmede van het familiegeld met de ontvangers had afgerekend.

Oorzaken van de armoede

Uit een brief aan de Staten over een eerder ingezonden bezwaar betreffende de huis- en haardstedegelden wordt meer bekend over de economische toestand van stad en platteland van Rhenen. Uiteraard hadden de hoge lasten van de langdurige oorlog veel misère veroorzaakt, maar

De Westpoort gezien vanuit de stad, circa 1660. Deze middeleeuwse poort werd in november 1673 door de terugtrekkende Franse troepen grotendeels verwoest. Tekening op papier door Rembrandt van Rijn. Teylers Museum Haarlem.

daarnaast werd gewezen op misoogsten en op lage prijzen voor tabak en andere landbouwproducten. De magistraat gaf voorbeelden van verkopen van huizen die ver beneden de 'normale' prijs van de hand waren gaan. De belastingontvanger van de Staten van de Huis- en Haardstedegelden had getracht een negental huizen te veilen waarvan de eigenaren in gebreke waren gebleven, maar daarvan was er slechts één verkocht voor veertig gulden. Daarop was de verkoop van de andere panden gestaakt omdat bleek dat ze niets of bijna niets zouden opbrengen. Later werd één daarvan, één van de voornaamste huizen in de stad met een hof en een schuur, met toestemming van de Staten verkocht voor honderd gulden, en een tweede voor 26 gulden. Een derde huisje ging weg voor negen gulden.

Een belangrijke oorzaak voor de miserabele toestand was begin 1711 ook de doorbraak van de Grebbedijk, waardoor het land rond Rhenen onder water kwam te staan. Al het winterkoren op het land in de Nude - een gebied tussen de Grebbeberg en Wageningen - en in Achterberg was bedorven, terwijl het zomerkoren niet gezaaid kon worden omdat het water nog op het land stond. De mest, bedoeld voor het koren en de tabak, was weggespoeld, zoals door de sterke stroming van het water ook vele huizen waren beschadigd of ingestort. De magistraat waarschuwde de Staten dat er veel inwoners waren, zowel in de stad als daarbuiten, die hun schoorstenen afbraken om op deze manier een heffing voor het haardstedegeld te ontlopen. Andere inwoners brachten hun schamele meubeltjes naar de Bank van Lening om executoriale verkoop ervan wegens wanbetaling van familiegeld te voorkomen. Nog in april 1713 schreef de magistraat aan

de Staten dat ze onmogelijk kon voldoen aan de eis tot betaling der familiegeden vanwege de al twee jaar durende wateroverlast door de doorgebroken Grebbedijk. Het herstel van de dijk bleek moeilijk omdat er twee provincies bij betrokken waren.

Vrede

In 1709 werden de eerste pogingen gedaan om tot een vrede te komen. Burgemeester Van Hoeven meldde uit de Statenvergadering dat Lodewijk XIV niet had ingestemd met een aantal agenda-punten ter voorbereiding van vredesonderhandelingen. De oorlog ging verder tot er in november 1711 sprake was van nieuwe onderhandelingen en er in december bericht kwam dat ter voorkoming van 'disordres' (ongeregeldheden) bij het komende congres de Staten-Generaal een regiment huzaren of infanterie in Utrecht zouden legeren. Voor de provincie Utrecht zou de heer Van Renswoude aanwezig zijn bij de besprekingen. Een van de eerste punten waar de Utrechtse Staten aan dachten nog voor de onderhandelingen goed en wel waren begonnen, waren de treurige omstandigheden waaronder de Hugenootse geloofsgenoten op Franse galeien in gevangenschap te werk waren gesteld. Men vroeg de Staten-Generaal hier aandacht aan te besteden.

Vredesbesprekingen of niet, op 20 april 1712 werd een landelijke dank- en bededag georganiseerd om de zomerveldtocht van 1712 voor de Republiek en zijn bondgenoten gunstig te laten verlopen. Het heeft niet mogen baten, want in december moest men vaststellen dat de alliantie van Engeland, Oostenrijk en de Nederlanden nederlagen had geleden, en dat de onderhandelingen niet tot de vurig gewenste vrede hadden geleid. In april 1713 echter schreef de Staten-Generaal dat een vredesverdrag was gesloten tussen Frankrijk en de Republiek. Zij vroegen de Staten van Utrecht spoedig hun goedkeuring te geven, waardoor ook de Rhenense magistraat zich over het verdrag moest buigen, net zoals Rhenen eerder had ingestemd met de oorlogsverklaring in april 1702 en met de verdragen met de vele geallieerden. Zoals het in de stadsnotulen staat: '... hebben de heren van de magistraat, na deliberatie, eenparigh geresolveert en verstaan, ter gemelte vergaderinge van de heren Staten comparerende, te verzoeken en te autoriseren om het gemaakt tractaat van Vrede te approberen en ratificeren'. Men verzocht nog wel om een kopie van het Vredestractaat.

Het duurde nog tot aan de algemene dank- en bededag van 14 juni 1713 voor er in Rhenen en omstreken feest werd gevierd. Het is maar de vraag of veel inwoners daar lust toe voelden in al hun armoede. Niettemin, de magistraat stond alle burgers toe hun huizen feestelijk te verlichten. Maar het werd verboden om in de stad en Veenendaal pektonnen of vuren te ontsteken op de straten, of met voetzoekers of zogenaamde duveltjes te gooien. Burgemeester Van Deventer, de eigenaar van de Coerheuvel, liet op de top van deze heuvel drie voeder hei brengen om die 's avonds aan te steken; dat moet tot ver in de omtrek te zien zijn geweest. Het stadhuis werd verlicht, het kanon werd afgevuurd, de klokken zouden luiden, het carillon werd bespeeld. En de magistraat kwam na de tweede predicatie - het was een dank- en bededag - bijeen op het stadhuis voor een goed glas wijn. Men hield rekening met de treurige toestand van de inwoners, want het gezelschap zou er geen vrolijke maaltijd van maken, het moest sober blijven.

Met de vrede komt de betaling?

Toen de vredesonderhandelingen van start gingen, ontstond de mogelijkheid om tot een oplossing te komen van het probleem van de schulden van de krijgsgevangenen. Op 17 februari 1712 vroeg het stadsbestuur van Rhenen aan de Staten-Generaal om deze kwestie bij de vredesonderhandelingen ter sprake te brengen. Volgens een inventarisatie van twee jaar eerder ging het om een bedrag van 16.050 gulden 7 stuivers en 15 penningen, maar sindsdien waren daar nog nieuwe

schulden bijgekomen. In juni 1712 werd een nieuwe inventarisatie gemaakt in aanwezigheid van de gevangenen uit Frankrijk, Spanje, Beieren en Keulen, en van de burgers die nog geld tegoed hadden.

Dan eindelijk, in mei 1713, komt het bericht van de Raad van State dat volgens het 27e artikel van het Tractaat van Vrede met Frankrijk alle krijgsgevangenen in vrijheid moeten worden gesteld, waarbij de koning van Frankrijk de betaling der schulden van zijn officieren zegt over te nemen. Uit dit bericht blijkt tevens dat er in de Republiek in 49 steden krijgsgevangenen waren ondergebracht.¹¹

Maar papier is geduldig, ook toen al. In maart 1714 schreven de Utrechtse Staten aan de Raad van State dat de bevolking van de provincie Utrecht nog steeds wachtte op de afrekening en zij verzochten de nodige stappen te ondernemen om deze zaak af te doen.¹² De Raad van State reageerde hierop per omgaande met de mededeling dat de Raad niets te verwijten was, maar dat Frankrijk de zaak had getraineerd. Men had nu echter goede hoop dat binnen enkele weken de burgers hun geld tegemoet konden zien.¹³

Na de vrede de rekening

De vrede was duur gekocht. Er was dan wel een vrede na een reeks van uitputtende oorlogen, maar het duurde nog jaren voor alle schulden waren afbetaald. De Republiek keek in 1713 aan tegen een schuld van 130 miljoen gulden, waarover een jaarlijkse rente van veertien miljoen gulden moest worden betaald.¹⁴ De bevolking van het gewest Utrecht betaalde hieraan onevenredig veel mee. Telde het gewest slechts circa vier procent van de totale bevolking van de Republiek, sinds het begin van de zeventiende eeuw moest wel 5,825 procent van de generale lasten worden opgebracht.¹⁵ Het gewest bouwde een schuld op van dertig miljoen gulden, met een rentelast die tussen 1672 en 1713 opliep van 403.000 gulden tot 1.970.000 gulden. En daaraan moest Rhenen uiteraard meebetalen.

Bij de vrede in 1713 telde het leger van de Republiek 133.000 man (76.000 eigen soldaten en 57.000 subsidietroepen) op een bevolking van circa 1,9 miljoen inwoners.¹⁶ Dit betekende dat per veertien inwoners één soldaat moest worden onderhouden. Dat waren voor de stad en vrijheid van Rhenen, uitgezonderd Sticht Veenendaal, circa 100 man!¹⁷ Een dergelijke belasting was niet vol te houden en daarom werden het leger en de vloot al snel ingekrompen.¹⁸

Na een paar jaar konden al enkele belastingen worden verlaagd en nog later zelfs afgeschaft. Het boomgaardgeld, dat in 1674 werd ingevoerd (tien stuivers per morgen, in 1693 verhoogd tot drie gulden) en was bedoeld voor de betaling van de brandschatting aan de Fransen, werd in 1719 verlaagd naar de oorspronkelijke tien stuivers. Het haardstedegeld, dat in 1701 was verhoogd tot drie gulden, ging in 1719 terug naar twee gulden. Het familiegeld, waarover in Rhenen zoveel te doen was geweest bij de invordering, werd in 1719 verlaagd en in 1725 afgeschaft.¹⁹

In het algemeen zal de vermindering of afschaffing van belastingen na de Vrede van Utrecht hebben bijgedragen tot een verbetering van de economische toestand van de bevolking van Rhenen, hoewel een vernietigende uitbraak van runderpest vanaf 1713 opnieuw voor veel ellende zorgde. Na verloop van jaren moeten de gevolgen van de vredesluiting enigszins merkbaar zijn geworden in een verbeterde financiële staat van stad en bewoners. Maar de tijden bleven moeilijk. De relatieve welvaart van de zeventiende eeuw, waarvan onduidelijk is in hoeverre Rhenen daaraan deel heeft gehad, kwam niet meer terug. Toen in 1748 een inventarisatie van huizen en huisgezinnen plaatsvond vanwege een nieuwe belastingheffing, waren er van de 216 gezinnen en alleenstaanden in Rhenen dertig ofwel bijna vijftien procent onmachtig om iets te betalen, en 32 of vijftien procent die slechts voor twee stuivers per week werden aangeslagen.²⁰ Ook waren er

elf huizen onbewoond. Daar zal de Oostenrijkse Successieoorlog van 1740 tot 1748, met bijbehorende belastingverhogingen, na slechts 27 jaar vrede, stevig aan hebben bijgedragen. Zeker is dat de oorlogen met Zonnekoning Lodewijk XIV voor Rhenen niet zonnig zijn geëindigd, eerder desastreus met een decennialange nawerking.

Literatuur

- Aalbers 1997** ➤ J. Aalbers, 'Met en zonder stadhouder (1674 - 1747)', in: C. Dekker (eindred.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht van 1528 tot 1780*, Utrecht 1997, 235 - 268.
- Andriess 2011** ➤ C.D. Andriess, *Alsnog een portret voor Heinsius. Geschiedenis van de Vrede van Utrecht*, Zutphen 2011.
- Blomhout 1747** ➤ Johan Blomhout, *De Geschiedenissen van het Vereenigt Nederlandt*, 5^e druk, Utrecht 1747 (Paddenbrug).
- Combrink 1985** ➤ J. Combrink, 'Oproer in Rhenen: De Plooiërijen', *Oud Rhenen* 4 (1985) nr. 3, 1-9.
- Deys 2007** ➤ H.P. Deys, 'Het Rhenense familiegeld van 1675, een grote bron van bevolkingsinformatie', *Oud Rhenen* 26 (2007) nr. 1, 13-20.
- Onnekink en De Bruin 2013** ➤ David Onnekink en Renger de Bruin, *De Vrede van Utrecht (1713)*, Hilversum 2013.
- Pietersma, Rommes en Verstegen 2006** ➤ A. Pietersma, R. Rommes en W. Verstegen, *Lusten en lasten. Gids voor fiscaal-historisch onderzoek naar inkomen en vermogen in de provincie Utrecht*. Trajecten door Utrecht 13, Utrecht 2006.
- Rommes 1997a** ➤ R.N.J. Rommes, 'De bevolking', in: C. Dekker e.a. (eindred.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht van 1528 tot 1780*, Utrecht 1997, 171-177.
- Rommes 1997b** ➤ R.N.J. Rommes, 'Werken op het platteland', in: C. Dekker (eindred.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht 2, van 1528 tot 1780*, Utrecht 1997, 179-194.
- Strous 1999a** ➤ Willem H. Strous, 'Smissaert, en het huis, de steeg en de put van de generaal', *Oud Rhenen* 18 (1999) nr. 1, 37-51.
- Strous 1999b** ➤ Willem H. Strous, 'Vier portretten van het geslacht Smissaert', *Oud Rhenen* 18 (1999) nr. 2, 5-9.
- Verstegen 2006** ➤ S.W. Verstegen, *Gewestelijke financiën ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden*, Deel V Utrecht (1579-1798). Rijks Geschiedkundige Publicatiën, kleine serie, nr. 105, Den Haag 2006.
- Wijn 1988** ➤ J.J.A. Wijn, 'De bakens verzet 1688 - 1788. Het bondgenootschap met Engeland, de afhankelijke positie van de Republiek en de aftakeling van de oorlogsvloot', in: *500 Jaar Marine*, Amsterdam 1988.
- Zwitser 2013** ➤ H.L. Zwitser, *Het Staatse Leger, deel IX. De achttiende eeuw 1713-1795* (redactie J. Hoffenaar en C.W. van der Spek), Amsterdam 2013.
-

Noten

- 1 Voor dit artikel is, voor zover niet anders aangegeven, gebruik gemaakt van het Oud Archief Rhenen 1337-1851, Toegangsnummer 152 (OAR), inventarisnummers 16, 16a, 17, 18 en 19. Dit is te raadplegen in Regionaal Historisch Centrum Zuidoost Utrecht te Wijk bij Duurstede.
- 2 Pietersma, Rommes en Verstegen 2006, 25.
- 3 Aalbers 1997, 240; Rommes 1997b, 183-187.
- 4 Deys 2007.
- 5 Aalbers 1997, 261.
- 6 Strous 1999a en 1997b.
- 7 Dit was eerder in de zeventiende eeuw ook al eens gebeurd (het 'pluisgeld').
- 8 Dit is geen nieuwe belasting, want al in 1668 werd een dergelijke belasting geheven; Pietersma, Rommes en Verstegen 2006, 24.
- 9 Combrink 1985, geeft een uitgebreide beschrijving van deze politieke volksbeweging in Rhenen.
- 10 Frederik Christiaan van Reede was de tweede graaf van Athlone, nadat zijn vader deze titel in 1692 van Willem III had gekregen. In 1703 erfde Frederik Christiaan de titel. De familie was heer van Amerongen en eigenaar van het kasteel daar.
- 11 Nationaal Archief, Raad van State, Toegang 1.01.19, inv.nr 531 18 april 1713.
- 12 Nationaal Archief, Raad van State, Toegang 1.01.19, inv.nr. 710, 8 maart 1714.
- 13 Nationaal Archief, Raad van State, Toegang 1.01.19, inv.nr. 531, 10 maart 1714.
- 14 Onnekink en De Bruin 2013, 34.
- 15 Verstegen 2006, 13 e.v.
- 16 Zwitser 2013.
- 17 Rommes 1997a, 171. Rommes schat de bevolking van Rhenen onveranderd op 1500 inwoners in de jaren 1580, 1630 en 1750. In 1795 geeft hij 1630 inwoners op basis van de volkstelling dat jaar. Voor Stichts Veenendaal geeft hij apart de bevolkingcijfers.
- 18 Wijn 1988, 33.
- 19 Verstegen 2006, 60, 129 en 132.
- 20 Oud Archief Rhenen inv.nr. 372 Registers en borderellen van de hoofdelijke taxatie, 1749.

Karin Strengers

De Vrede van Utrecht: 'Een vrede vol ongerustheid'

**De jaarlijkse brief van de overheid
aan het volk 1713-1747**

De Staten-Generaal hebben de Vrede van Utrecht in 1713 aangegrepen om het bestaande fenomeen van de dankdag en de bijbehorend brief een nieuwe betekenis te geven. Door de dankdag tot een jaarlijks ritueel in 'alle de kerken' te maken creëerde de overheid een mogelijkheid om het gehele volk te bereiken.

Elk jaar weer werd in de brief benadrukt hoe blij men was dat er sinds 1713 vrede heerste. De overheid deelde vervolgens met het volk de zorg om het behoud van die vrede, waarbij de ongerustheid over spanningen in Europa groot was. Politieke

Karin Strengers-Older Kalter (1953) studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Utrecht. Zij was twaalf jaar werkzaam als conservator van museum Het Hogeland in Groningen, daarna werkte zij in Utrecht als studiebegeleider. Zij heeft verschillende cultuurhistorische publicaties op haar naam staan, waarvan de meest recente de provincie Utrecht betreffen.

*spanningen brachten
tenslotte 'vermindering
van commercie en nering,
de ziel van 's lands
welvaren'. In de dreiging
van oorlog en rampen,
zoals veepest en
watersnood in het 'lieve
vaderland', werd Gods
hand gevoeld. Het delen
van de vreugde over de
vrede sinds 1713 en*

tevens van de zorgen over het land, vormde een bindend element.

In februari 1746 liet de Utrechtse gedeputeerde Van Renesse de griffier Milan-Visconti een stuk uitschrijven bedoeld voor de Staten-Generaal in Den Haag. Hij betoogde hierin dat er rondom de Republiek een bloedige oorlog onder machtige vorsten woedde, waarbij de Staat zich in haar 'Voormuur en Barrière voelde aangetast'. Volgens Van Renesse was het gevaar dat er 'brand op eigen bodem' zou komen groot en dit zou schade geven aan de 'commerce en de nering, de ziel van 's Lands Welvaren'.¹

De dreiging van een oorlog was sinds de Vrede van Utrecht in 1713 niet meer zo gevoeld als in 1746. Met de voormuur en barrière waarover Van Renesse sprak, werden de vestingplaatsen in de Oostenrijkse Nederlanden bedoeld die sinds 1713 als buffer tegen Frankrijk dienden. Vanaf 1744 namen Franse troepen de vestingplaatsen in; in 1747 vielen zij de Republiek binnen. Een periode van bijna 35 jaar vrede was voorbij.

Van Renesse beschreef niet zomaar zijn zorgen over de Republiek. Hij deed dit in het kader van een traditie die sinds de Vrede van Utrecht als vast moment was ingevoerd en in een religieus gebeuren was ingebed. Vanaf 1713 had namelijk jaarlijks, meestal in maart, een van de provincies de beurt om een stuk over de staat van het land te schrijven waarbij om Gods zegen werd gevraagd en dat door de Staten-Generaal naar alle Gedeputeerden Staten werd gestuurd. Deze verspreidden het stuk vervolgens onder de magistraat van de steden en dorpen in hun provincie. De magistraat zorgde ervoor dat het bij de kerken kwam en op de daarvoor vastgestelde dag werd voorgelezen. Die dag stond bekend als Algemene Vast-, Bede- en Dankdag.²

In de eerste biddagbrief van 1713 werd 14 juni aangekondigd als 'algemene dankdag met vreugde-bedrijven' na de 'bloedige oorlog waarin wij met de Koning van Frankrijk voor 11 jaar gewikkeld zijn geweest'. Hierbij wilde de schrijver 'God de eer geven van een zo heilzaam werk, als dat van verandering van oorlog naar vrede'.³ Men wilde dankbaarheid betuigen in 'alle kerken dezer

Ook in 2013 was er grote toeloop in de Utrechtse Domkerk om te horen over het belang van vrede. Concert in het kader van de viering van de Vrede van Utrecht, mei 2013. Foto: Anna van Kooij

Landen en hoopte dat alle ingezetenen van ons lief vaderland de vruchten ervan zouden proeven'. Die dag was handwerk en nering, maar vooral het tappen, kaatsen en bal slaan verboden. 's Avonds mocht er gefeest worden en werd verwacht dat er 'alomme tekenen van blijdschap over de Vrede zullen worden getoond met het luiden van de klokken, vuren, lossen van kanon, en andere diergelijke zaken, naar ouder gewoonte ter plaatse daar men gewoon is zulks te doen'.⁴ In de Republiek was men bekend met tradities en rituelen waarmee naar 'ouder gewoonte' de vrede gevierd werd. Een dankdag in de kerk om de vrede te vieren was al sinds het begin van de Republiek gebruik. Overigens betekende dit niet dat deze feesten werden ervaren vanuit een duidelijk nationaal besef. Er bestond wel een vaag algemeen Nederlands besef, dat gevoed werd door vijandbeelden die door schoolboekjes als de 'Franse Tiranny' werden ingeprint.⁵ Tot ver in de achttiende eeuw ging het echter gemiddeld om een lokale, hooguit regionale perceptie. Het besluit van de Staten-Generaal om de dankdag vanaf 1713 tot een jaarlijks ritueel te maken gaf des te meer betekenis aan die dag als vast moment waarop de overheid het volk direct wilde bereiken. De dankdag was eigenlijk de enige keer dat het volk van de overheid een beeld en beoordeling van staat en land kreeg. In de van de kansel voorgelezen brief werden de gezamenlijke zorgen om de Republiek gedeeld. De oplossing zocht men in meer godsdienstigheid, vaderlandsliefde en eendracht. In een godsdienstige omgeving wilde de overheid zo aan de eenheid van de Republiek als politieke gemeenschap uitdrukking geven.⁶

Wat was nu de kracht van de jaarlijkse brief van de overheid aan het volk? Was de Vrede van Utrecht in 1713 bepalend geweest om vanaf dat moment elk jaar een brief aan het volk te doen uitgaan? Met welke inhoud, met welke momenten van vreugde en zorg, werd de eenheid van de politieke gemeenschap verwoord? Was de kerk hierin het doel of het middel? En om welke kerk ging het eigenlijk? Wie bereikte de overheid hiermee? En, voor alles, wie vormde de overheid? Deze vragen komen in het navolgende aan de orde voor de periode vanaf de Vrede van Utrecht tot de nieuwe oorlog in 1747.

De overheid

In het politieke leven van de Republiek der verenigde gewesten was de provincie het uitgangspunt. Elke provincie wilde haar eigen vrijheid behouden en zorgde ervoor dat haar privileges niet geschonden werden. De uitschrijving van de jaarlijkse brief weerspiegelt het gewestelijk karakter van de Republiek. Had de provincie Utrecht in 1746 de eer om de uitschrijving van de brief te verzorgen, de jaren daarvoor waren de brieven afwisselend door gedeputeerden uit de provincie Holland, Zeeland, Gelderland en Friesland samengesteld. In de brieven werd niet altijd vermeld welke provincie de tekst voor dat jaar had 'geproponeerd'. Het lijkt erop dat Utrecht alleen in 1746 haar bijdrage heeft geleverd, in ieder geval staat Utrecht niet vaker bij de 'uitschrijving' onderaan de brief vermeld. De provincie onderscheidde zich overigens met deze brief wel omdat de gedeputeerde en de griffier, Van Renesse en Milan-Visconti, als enigen gedurende de gehele periode van 1713 tot 1747 de brief niet anoniem hielden, maar hun naam er aan toevoegden.⁷

De provincie was de natuurlijke eenheid in de Republiek, maar Holland was van dit alles wel het centrum. Holland was het economische en politieke zwaartepunt. Het betaalde de gehele Republikeinse periode 58% van de inkomsten, die nodig waren voor de uitgaven van oorlog en buitenlandse zaken. De raadpensionaris van Holland had grote invloed in de Staten-Generaal en was in een stadhouderloos tijdperk het gezicht naar het buitenland. De hier beschreven periode van 1713 tot 1747 viel geheel in een stadhouderloos tijdperk. De Republiek was in 1713 al elf jaar zonder stadhouder; in 1747 eindigde de periode van de 'Republiek van regenten' met de aanstelling van Willem IV als stadhouder van alle provincies.

Eerzame Godvruchtige.

De goedertierenheden van den Hemel, aan deze Republicq by aanhoudendheid bewezen, verplichten Ons wederom, om Ons met alle de Inwoonderen des Lands, met de hartelykste dankbaarheid en diepste verootmoediging ter neder te werpen voor den Throon des Allerhoogsten.

De zonderlinge bescherming, waar door Wy bewaard zyn voor het gevoel van de ongelukken van den Oorlog, die zo veele jaren rondsomme Ons gewoed heeft, kan aan waare liefhebbers van het Vaderland, en regt geaarte Christenen nog niet zyn vergeeten, en de gansche bevryding van alle onze bekommelingen, die Wy van dien kant zo lang gehad hebben, vereischt van Ons tegenwoordig nieuwe uitdrukkingen van lof en dankzegging aan den Oppersten Regeerder en Bestierder van alles.

Wy verheugden Ons met blyder harten in het begin van het voorleden jaar over de herstelling van den vrede, schoon toen ter tyd nog eenige nevelen bleven hangen over een gedeelte van Europa: Maar nu hebben wy het genoeg alle nevelen te zien opgehelderd, de voordelen en zegeningen van den vrede alomme te zien volgen op de onheilen van den oorlog, en onze rust op goede gronden te zien bevestigd, te gelyk met de behouding van onzen zuiveren Godsdienst en dierbaare Vryheid.

De eerste alinea's van een biddagbrief, zoals die in de achttiende eeuw naar alle Gedeputeerde Staten werd gestuurd. Deze brief is geschreven door de Gedeputeerde Staten van Utrecht in 1764 en is ondertekend door Van Rechteren. HUA 233 inv.nr. 348.

Al eerder hadden zich periodes voorgedaan met afwisselend meer macht voor de stadhouder dan wel voor de regenten. In de periode vanaf 1650 tot 1672, het eerste stadhouderloos tijdperk, hadden de regenten het voor het zeggen gekregen en stonden hun (handels)belangen in de politiek voorop. Deze periode werd die van de Ware Vrijheid genoemd. Het begrip Vrijheid bleef ook in de achttiende eeuw een vaste uitdrukking, veelal gecombineerd met de Ware (gereformeerde) Religie, de andere pijler onder de Republiek. In hun jaarlijkse brief lieten de gedeputeerden de Vrijheid als hoogste goed nooit onvermeld. Met dat begrip werd een sinds de zeventiende eeuw uitgedragen beeld neergezet, namelijk dat van een vredelievende, welvarende, handeldrijvende natie, waarin het overleg op basis van gewestelijke zelfstandigheid werd gevoerd. Dat werd als de beste voorwaarde voor de bloei van het land gezien.

Van bloei van de Republiek was na de coalitieoorlogen tegen Frankrijk geen sprake meer. De teleurstellend verlopen oorlogen hadden de financiële positie ernstig verslechterd. De financiën waren zo uitgeput dat de Republiek niet meer in staat was om het leger en de vloot op voldoende sterkte te houden. De Republiek was een tweederangs mogendheid geworden die moest zorgen dat men wat er nog was, vasthield.

Vreugde en zorg om vrede

Het schrijven van de biddagbrief was weliswaar een gewestelijke zaak, inhoudelijk ging het echter om het belang van de Republiek als geheel. En dan met name om het belang dat men in de Republiek in vrede leefde. In bijna elke brief werd er kernachtig aan herinnerd dat de vrede die de Republiek sinds 1713 kende, nog steeds behouden was. Het belang van de vrede werd op verschillende manieren benadrukt. Vrede en welvaart, vrede en commercie gingen volgens de schrijvers

'Gods slaande hand over Nederland door pest siekte onder het vee, naa het leven geteekent en gegraveert' door Jan Smit 1745. Atlas van Stolk inv. nr. 17341.

hand in hand. Het aantal jaren dat men sinds de Vrede van Utrecht in vrede leefde werd telkens weer gememoreerd: 'Ons lief vaderland is nu in het vijfde jaar bij een gewenste rust en vrede gebleven'.⁸ 'De vrede, die nu langer heeft geduurd als de Republiek van haar oprichting af tot nu toe die ooit achtereen heeft genoten'.⁹ 'Onder het genot van 25 jaar aaneen vrede'.¹⁰ Maar evenzeer werd gesproken van: 'Een vrede vol ongerustheid'.¹¹ In de Republiek mocht dan wel vrede heersen, de vrede werd door de jaren heen regelmatig door 'duistere wolken' bedreigd. De ongerustheid over een dreiging van oorlog werd voor de wankelende economie als heel nadelig ervaren. De nog voortdurende oorlogen in andere 'gewesten van Europa' en 'de schade en nadeel in Commerce en Navigatie van dese lande' werden dan ook mede als oorzaak gezien van de 'vermindering van Nering en Welvaart'.¹²

Spanningen in Europa

In de biddagbrieven werden regelmatig de spanningen in Europa genoemd. Daarbij werd de afhankelijkheid van de Republiek van de geallieerden benadrukt.

De raadpensionarissen van Holland, in eerste instantie Heinsius, later Van Slingelandt, waren van mening dat de Republiek alleen bij vrede gebaat was. Zij meenden echter wel dat het een illusie was om te denken dat men door een politiek van onthouding beschermd bleef tegen de soms irrationele machtspolitiek van de Europese vorsten. Met een actief beleid probeerden zij de internationale verhoudingen te beïnvloeden. Door allianties wilden zij een machts evenwicht vinden en zo de vrede bewaren. Frankrijk was voor hen de meest gevaarlijke mogendheid en daarom zochten zij veiligheid in bondgenootschappen met Engeland en de Rooms-Duitse keizer. De Barrière in de Oostenrijkse Nederlanden werd hierin als onmisbaar gezien.

In de biddagbrief van 1727 kreeg men nog een positief geluid over het bondgenootschap, maar in 1748 kan men toch wel de kritiek van de briefschrijver proeven. In 1727 werd over het

bondgenootschap met Engeland en de keizer geschreven: 'Nog wederom een jaar van vrede, edoch duistere wolken beginnen op te doen en dreigen op de Staat neer te storten, de voornaamste Mogendheden van Europa, ende onze Naburen haar ten oorlog bereidende, zodanig dat de Staat, om zich in postuur van defensie te stellen en om niet overrompeld te worden, genoodzaakt zijn zich mede te Wapenen (..) om haar Rechten en Possesien, mitsgaders haar Vrijheid en Religie, desnoods met hulp van H. Geallieerden te kunnen handhaven'.¹³ In 1748 werd het bondgenootschap kritisch benaderd en schreef de gedeputeerde dat de 'troubles' waarin de Republiek verkeerde 'door trouw aan tractaten van geallieerden haar onbehaaglijk gemaakt hebbende aan de koning van Frankrijk'.¹⁴

Het belangrijkste onderwerp na het behoud van de vrede was steevast het negatieve gevolg voor de handel en scheepvaart. Hierna volgden de vele rampen - zowel natuurrampen als ziektes onder mensen en vee - die als dreigend voor het vaderland werden ervaren.

Dijkdoorbraken en overstromingen

Begin achttiende eeuw werd de landbouw door een aantal natuurrampen getroffen. Er vond een aantal serieuze dijkdoorbraken en overstromingen plaats. In 1715 braken de dijken in Zeeland bij Schouwen door en liep het grootste deel van het eiland onder water.¹⁵ De gedeputeerde van Zeeland schreef dat jaar dat in de ramp Gods 'slaande hand' werd gevoeld omdat door de 'onvergelijkelijke vloed' het vruchtbare land 'tot zoute grond' was geworden en hele districten en polders 'geinundeerd en bevoeit' waren.¹⁶

In 1717 veroorzaakten stormen uitzonderlijke schade in Friesland. De hevigste schade werd echter vanaf 1731 aangericht door de aantasting van de houten pijlers van de zeedijken door de paalworm. Deze zeeworm wist in snel tempo de houten palen en daarmee de zeedijken te verzwakken. In de winter van 1731 stortte een groot deel van de dijken langs de Noordzeekust in, zodat hele dorpen onder water kwamen te staan.¹⁷

De Hollandse gedeputeerde meldde in zijn schrijven van 1733 dat men twintig jaar achtereen een 'genoten en gewenste vrede kende', maar dat de zorgen nu groot waren door 'schadelijk gewormte in palen en houtwerken die dienen tot bewaring en beveiliging van dijken en dammen tegen het geweld van de zee'. Hij zwakte echter het probleem vervolgens af door daarachter tussen haakjes te zetten dat 'hoewel die plaag niet zo zwaar is als veelzinds door ongefundeerde geruchten word verspreid'. Toch vond ook hij dat 'allen door welke den Staat, afgemat door zware lasten van voorgaande oorlogen, als tot geen verhaal kan komen'.¹⁸

Ziekte en sterfte onder rundvee

Het platteland werd in de achttiende eeuw meerdere keren door de runderpest getroffen. Een jaar na de Vrede van Utrecht werd de uitbraak van 'ziekte en sterfte van rundvee' voor het eerst gemeld: 'de besmettelijke ziekte onder het rundvee tot in deze Lande overgebracht, een groot getal van hetzelfde heeft weggesleept'. In 1729 betrof het niet alleen de sterfte onder het vee, maar ook 'ongemene ziekten en sterfte onder mensen'. Het virus onder de runderen zou gedurende de gehele achttiende eeuw een terugkerend thema van zorg zijn die zorgde voor 'verval van Commerce en welvaart'.

Gods toorn over de zonden

De belangrijkste opdracht die de overheid aan het volk meegaf was om te bidden. Men moest bidden uit dank voor Gods zegening over de vrede en om de dreiging van oorlog of overstromingen af te wenden; die dreiging was ontstaan door 'Gods toorn' of 'slaande hand'. In de oproep om te bidden werden door de overheid niet alleen de gelovigen van de 'Ware religie'

De Geertekerk te Utrecht. Doorkijk vanuit het koor door het koorhek in het schip tijdens een kerkdienst, eind achttiende eeuw. Tekening van C.W. Hoevenaars, 1875 naar een tekening van J. Bosboom (tussen 1780 en 1795). HUA beeldmateriaal 31231.

opgeroepen om te bidden, er werd regelmatig gemeld dat in ‘alle de kerken’ gebeden moest worden. In de brief van 1713 werd bijvoorbeeld expliciet de Franse en Engelse kerk erbij vermeld, in andere jaren werd met regelmaat gemeld dat de brief in alle kerken moest worden voorgelezen. Hoe moeten we dit interpreteren? Er was tenslotte toch maar één kerk, de gereformeerde, die telde voor de overheid?

De publieke kerk en de overheid

De opdracht om te bidden voor het lieve vaderland gold natuurlijk in eerste instantie de gereformeerde kerk, de bevoorrechte publieke kerk. De Republiek kende geen staatskerk. De positie van publieke kerk hield ondermeer in dat de publieke functies alleen door de leden van de gereformeerde kerk mochten worden uitgeoefend en dat alleen zij in het openbaar hun geloof mochten belijden. De gereformeerde kerk nam in de Republiek hierdoor een dominante positie in. Omstreeks 1700 behoorde meer dan de helft van de bevolking tot één van de protestantse kerken; verreweg het grootste deel hiervan kon gerekend worden tot de ‘heersende kerk’. In sommige delen van het land was de bevolking vrijwel geheel of in grote meerderheid protestants.¹⁹

Tussen de overheid en de publieke kerk bestond een grote betrokkenheid. Zo had de plaatselijke overheid een beslissende stem in de benoeming van de predikanten en betaalde hun salaris. Diezelfde plaatselijke bestuurders zaten vervolgens weer vaak in de kerkenraad. Op alle niveaus stond de publieke kerk in een directe relatie met de overheid. De verwevenheid tussen publieke

kerk en overheid maakte de communicatie over en weer makkelijker en zal ook het maatschappelijk aanzien van de kerk hebben versterkt.²⁰ Door haar publieke functie drukte de gereformeerde kerk een stempel op de samenleving.

Predikanten

Verspreid over de gehele Republiek werd de boodschap van de overheid door de predikanten verkondigd. De predikanten hadden invloed. Hun preken werkten door op de opvattingen en verbeelding van grote groepen mensen. De predikant sprak vanuit de wereld van ontwikkeling en cultuur.²¹ Op een dank-, vast- en biddag zat de hervormde of zoals zij toen algemeen genoemd werd, gereformeerde kerk, overvol. Het kerkvolk zat soms de hele dag in de kerk.²² Op bevel van de overheid bleven op een biddag alle herbergen gesloten en werden alle publieke gemakkelikheden en openbare arbeid verboden. De predikanten die de brief van de magistraat van hun stad of dorp hadden gekregen, lazen deze eerst voor en begonnen daarna hun preek over de zorgen die de overheid met het kerkvolk wilde delen. Veel van die preken zijn in gedrukte vorm bewaard gebleven.

Hoe de preken vanaf de kansel hebben geklonken blijft de vraag, maar ze hadden een grote zegingskracht, waardoor ze van invloed kunnen zijn geweest op de opvattingen en de verbeelding van grote groepen mensen.²³ Van predikant Smijtegeld uit Zeeland weten we dat hij zijn preken aansloot op de thema's die de overheid in jaarlijkse brieven aangeeft. De brieven van de Staten-Generaal vond hij wat algemeen, maar hij volgde ze wel in grote lijnen. Smijtegeld toonde belangstelling voor nationale en internationale politieke en economische omstandigheden. Hij ging in op de oorlogen in Europa. Op 13 februari 1728 preekte hij: 'Dat wij nu 15 jaar vrede hebben gehad als juni zal komen. Onze landen hebben nu 150 jaar bestaan en zo lang hebben zij nog nooit vrede gehad sedert de 80-jarige oorlog'.²⁴

De betekenis van de predikanten mag niet onderschat worden. Zij waren als vertegenwoordigers van de publieke kerk een machtsfactor van betekenis. Die betekenis werd versterkt doordat de predikanten nogal eens werden overgeplaatst van dorp naar stad en van gewest naar gewest en zo de kerk een boven lokale werking gaven. De predikant was zo voor de overheid een juiste tussenpersoon in de verspreiding van de opdracht tot meer godsdienstigheid, vaderlandsliefde en eendracht. De overheid zag dat predikanten te maken hadden met alle lagen van de bevolking en voor allen een norm vertegenwoordigden die zich over het hele land uitbreidde.

Bindend element voor alle kerken?

Wilde de overheid met haar schrijven werkelijk 'alle de kerken' bereiken, zoals in de brieven geregeld werd gezegd?

Voor menig predikant uit de publieke kerk was het ondenkbaar dat de overheid buiten haar eigen, gereformeerde religie dacht. Alleen via de gereformeerde kerk kon een aan God welgevallige natie ontstaan. De overheid had echter allang ingezien dat het niet meer haalbaar was om van de Republiek een eenduidige calvinistische maatschappij te maken. De realiteit was dat er grote groepen andersdenkenden bestonden. De katholieke bevolking maakte gedurende de periode van de Republiek eenderde van de bevolking uit. De stad Utrecht paste in dat beeld. In het midden van de achttiende eeuw was ruim 30% van de ongeveer 28.000 inwoners katholiek.

De overheid was in de achttiende eeuw al niet meer echt bezig om de kerkelijke verdeeldheid nog te veranderen. Het leek er eerder op dat de overheid het besef wilde meegeven dat de verschillende godsdienstige groepen samen de geestelijke vorm van de samenleving bepaalden.²⁵

Zo genoten de kleinere protestantse kerken, zoals de Lutherse, doopsgezinde en remonstrantse kerk, in het begin van de achttiende eeuw een behoorlijke mate van vrijheid. De katholieken

werden in de achttiende eeuw steeds openlijker gedoogd en het ontbrak hen niet aan een behoorlijke dosis zelfbewustzijn.²⁶

Dat zelfbewustzijn berustte niet op niets. Nadat de Republiek in de zeventiende eeuw tot een pauselijk missiegebied was verklaard, functioneerde de kerkelijke organisatie redelijk. Sinds het midden van de zeventiende eeuw waren er gemiddeld vijfhonderd priesters actief. In zijn *Voyage en Hollande en 1719* meende de jonge priester Pierre Sartre, die tijdens zijn verblijf van paar weken onder andere in Utrecht verbleef, dat de toestand van de katholieken niet slecht was. Iedere parochie had een eigen pastoor en de gehechtheid van de gelovigen aan de pastoor was groot. Er werd bijna elke dienst gepreekt, waarbij het volk met aandacht luisterde. De meeste pastoors die hij ontmoette, vond hij zeer bekwaam en hij sprak zijn bewondering uit over hun mooie bibliotheken. Wanneer Sartre schrijft over het feit dat de katholieken zich op de handel toeleggen, benadrukt hij dat hen dat in veelvuldig contact met de protestanten bracht.²⁷ Hij vond dat wellicht niet gunstig voor het katholieke zielenheil, het contact was er in ieder geval wel.

Dit neemt niet weg dat de politieke achterstelling als discriminerend werd ervaren. En dat hierdoor de katholieken ook maatschappelijk veelal achter bleven bij protestanten.

Ingegeven door de realiteit van het bestaan van de verschillende religieuze groepen, wilde de overheid de andersdenkenden bereiken en het beeld van de Republiek als politieke gemeenschap met al haar zorgen verspreiden. In de zeventiende eeuw waren er al dankdagen geweest waarbij meerdere religieuze groepen zich hadden aangesloten. Vanaf de Vrede van Utrecht in 1713 werd door de overheid regelmatig opgeroepen om de dankdag in alle kerken te houden.²⁸ Of de dankdagen in de achttiende eeuw daadwerkelijk door de verscheidene religieuze groepen werden gevierd, is moeilijk te achterhalen. Het waren natuurlijk de gereformeerde autoriteiten die tot de dankdag opriepen en het is niet duidelijk in hoeverre daaraan gehoor werd gegeven door andersdenkenden. Het staat evenmin vast of en hoe vaak de katholieke geestelijken zelf een brief kregen om die op de vastgestelde dankdag voor te lezen. Soms werden de katholieken in een stad of dorp samen met de andere protestantse groepen uitgenodigd om deel te nemen aan de vieringen.²⁹

Polman, die het grote standaardwerk over de katholieken in de achttiende eeuw schreef, beweert dat 'ieder jaar honderden priesters, evenals de predikanten, honderden kansels overal in den lande bestegen om het woord te voeren op de algemene dank-, vasten- en biddag, door de burgerlijke overheid om een of andere concrete reden uitgeschreven'. Of dat met veel enthousiasme gebeurde, valt volgens hem overigens te betwijfelen. Hij haalt in zijn boek een pastoor uit Leiden aan die meende dat de flauwe belangstelling van de katholieken te verklaren was omdat 'de burgerlijke instanties die zulk een biddag voorschrijven de hervormde godsdienst belijden en steevast aansporen voor de verbreiding hiervan te bidden'.³⁰

Toch bestaat er ook het beeld dat de katholieken veelal niet werden uitgenodigd voor de bid- en dankdagen. En werden ze al opgeroepen tot het vieren van een dank- en biddag, dan toonden ze eigenlijk weinig animo.³¹ Voor een pastoor in Bergen op Zoom was de viering van een dergelijke 'geuzen-biddag' vaak een verplicht nummer. Er waren overigens pastoors die uit eigen beweging wel de door de Staten-Generaal en magistraat uitgeschreven bid- en dankdagen vierden. Een deel van de katholieken had er wellicht behoefte aan uitdrukking te geven aan de gehechtheid aan de eigen stad en het vaderland. In de brieven werd aangespoord tot aanwas van het gereformeerde geloof en dat werd minder gewaardeerd.³²

Conclusie

De Staten-Generaal hebben de Vrede van Utrecht in 1713 aangegrepen om het bestaande fenomeen van de dankdag en het bijbehorend schrijven een nieuwe betekenis te geven. Door de dag

tot een jaarlijks ritueel in ‘alle de kerken’ te maken, vond de overheid een vast moment waarop zij het volk kon bereiken. De procedure van het ritueel waarbij provincies afwisselend de dankdagbrief mochten schrijven, weerspiegelde de invloed van de gewestelijke overheid in de Republiek.

Elk jaar was het gegeven dat men sinds 1713 in vrede leefde het eerste thema in de brief. De overheid deelde met het volk de zorg om het behoud van die vrede, waarbij tevens de ongerustheid over spanningen in Europa groot was. Politieke spanningen brachten tenslotte ‘vermindering van commercie en nering, de ziel van ‘s lands welvaren’, zoals de Utrechtse gedeputeerde Van Renesse in 1746 schreef. Er waren meer zaken waarover de overheid zich zorgen maakte, zoals natuurrampen en ziekte onder het vee. De dreiging van oorlog en rampen in het ‘lieve vaderland’, waarin Gods hand werd gevoeld, waren de vaste elementen die de overheid in de voorstelling van de Republiek als politieke gemeenschap gaf. De voorganger in de kerk verspreidde het beeld dat de overheid aan het volk wilde geven en kreeg de opdracht om Gods genade af te smeken. De dankdag was een bevestiging van de verwevenheid van de overheid met de publieke kerk, maar de overheid sloot, ingegeven door de realiteit van het bestaan van zoveel andersdenkenden, de overige kerken niet uit en deed bij tijd en wijle een oproep aan hen om mee te doen. Of dat werkelijk als bijzonder werd ervaren door de grootste groep andersdenkenden, de katholieken, is niet met zekerheid te zeggen. De kracht van de jaarlijkse biddagbrief lag in het gegeven dat de overheid een mogelijkheid had gecreëerd om het hele volk te bereiken. Het delen van de vreugde over de vrede sinds 1713, maar tevens van de zorgen over het land, vormde een bindend element.

Literatuur

- AGN deel 9** ➤ *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 9, Haarlem 1980.
- Bijleveld 2007** ➤ N. Bijleveld, *Voor God, Volk en Vaderland: de plaats van de hervormde predikant binnen de nationale eenwordingsprocessen in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw*, Delft 2007.
- Frijhoff en Spies 1999** ➤ W. Frijhoff en M. Spies, 1650. *Bevochten eendacht*, Den Haag 1999.
- Huisman 1983** ➤ C. Huisman, *Neerlands Israël. Het Natiebesef der traditioneel-gereformeerden in de achttiende eeuw*, Dordrecht 1983.
- Israel 1998** ➤ J.I. Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness and Fall 1477-1806*, Oxford 1998.
- Kist 1848-1849** ➤ N.C. Kist, *Neerlands Bededagen en Biddagbrieven*, 2 delen, Leiden 1848-1849.
- De Mooij 1998** ➤ C.C.M. de Mooij, *Geloof kan bergen verzetten: reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom*, Hilversum 1998.
- Polman 1968** ➤ P. Polman O.F.M., *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw*, 3 delen, Hilversum 1968.
- Post 2001** ➤ S.D. Post, *Bernardus Smijtegeld. Dienstknecht van God*, Houten 2001.
- Rietbergen 1992** ➤ P.J.A.N. Rietbergen, 'Beeld en zelfbeeld. Nederlandse identiteit in politieke structuur en politieke cultuur tijdens de Republiek', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch genootschap* 107 (1992).
- Van Rooden 1992** ➤ P. van Rooden, 'Dissenters en bededagen. Civil religion ten tijde van de Republiek', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 107 (1992) 703-712.
- Van Rooden 1996** ➤ P. van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990*, Amsterdam 1996.
- Van Sas 2004** ➤ N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900*, Amsterdam 2004.
- Schama 1988** ➤ S. Schama, *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw*, Amsterdam 1988.
- Wierdsma 1987** ➤ A. Wierdsma, 'Religie en politieke symbolen in Nederland na 1831', *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap*, 1987, afl 2, 177-194.
-

Noten

- 1 Kist 1746, 348.
- 2 Huisman 1983, 87.
- 3 Kist 1713, 301.
- 4 Idem.
- 5 Van Sas 2004, 71.
- 6 Van Rooden 1996, 83.
- 7 Uit de periode 1764-1778 liggen in Het Utrechts Archief tien biddagbrieven, uitgegaan van de Gedeputeerde Staten. HUA 233, inv. nr. 348.
- 8 Kist 1848-1849, 305.
- 9 Kist 1848-1849, 317.
- 10 Kist 1848-1849, 333.
- 11 Kist 1848-1849, 321.
- 12 Kist 1848-1849, 307.
- 13 Kist 1848-1849, 316.
- 14 Kist 1848-1849, 316 en 1748, 352.
- 15 Israel 1998, 1009.
- 16 Kist 1717, 305.
- 17 Schama 1988, 593.
- 18 Kist 1733, 326.
- 19 AGN, deel 9, 333.
- 20 Frijhoff 1999, 361.
- 21 Frijhoff 1999, 363.
- 22 www.kerkrecht.nl art. 66.
- 23 Frijhoff 1999, 362, 363.
- 24 Post 2001, 127.
- 25 Van Rooden 1992, 708.
- 26 Frijhoff 1999, 376.
- 27 Polman 1968, deel 1, 267 en 366.
- 28 Rietbergen 1992, 72.
- 29 Bijleveld 2007, 14.
- 30 Polman 1968, deel 2, 304.
- 31 De Mooij 1998, 635.
- 32 Idem.

Tolien Wilmer

Het Hollands Vrede-vuur-werk

**Vreugdevuurwerk afgestoken op 14 juni 1713
in de Haagse Hofvijver ter gelegenheid van
de Vrede van Utrecht**

In de nacht van 11 op 12 april 1713 werd na ruim een jaar onderhandelen eindelijk de Vrede van Utrecht gesloten. Om deze belangrijke gebeurtenis te vieren werd op 14 juni van dat jaar op twee plaatsen in de Hofvijver in Den Haag een groots vuurwerk afgestoken. Zowel de Staten-Generaal als de Staten van Holland en West-Friesland gaven opdracht aan een toonaangevende architect om een zogeheten vuurwerktheater te ontwerpen. Deze uitbundig versierde tijdelijke bouwsels waren met duizenden vetpotjes verlicht en op allerlei plaatsen schoot vuurwerk omhoog. Ter herinnering aan deze spectaculaire vuurwerkshow

Tolien Wilmer (1948) studeerde kunstgeschiedenis in Leiden en was als medewerkster van het Utrechts Archief belast met het beheer van prenten en tekeningen. Zij heeft verschillende publicaties verzorgd over topografische afbeeldingen van de stad Utrecht en over kastelen en buitenplaatsen.

werden prenten uitgegeven die alle details in beeld brachten.

Het gebruik om een belangrijke historische gebeurtenis te gedenken met het afsteken van een groots vuurwerk dateert al uit de zestiende eeuw. De glorietijd was globaal de tweede helft van de zeventiende en de eerste helft van de achttiende eeuw, de periode van de barok. Het vuurwerk werd afgestoken vanaf een 'vuurwerktheater', een tijdelijk bouwwerk dat voor de gelegenheid werd opgericht. Zo'n bouwwerk werd ontworpen door een gerenommeerde architect die ook verantwoordelijk was voor de uitvoering. Daarvoor werden de beste kunstenaars, handwerkslieden en vuurwerkmakers aangetrokken. De architect ontwierp ook het iconografische schema, al dan niet met hulp van iemand die in de klassieke cultuur was geschoold. Alle decoratieve onderdelen van het vuurwerktheater verwezen naar de gebeurtenis waarvoor het werd gebouwd.

Een van de oudste vuurwerkgebouwtjes, uit het midden van de zestiende eeuw, herinnerde met zijn achthoekige vorm aan de tempel van Vesta, de Romeinse godin van het haardvuur, op het Forum Romanum.¹ Deze vorm heeft veel latere ontwerpers van wat toen 'vuurwerktempels' werd genoemd, geïnspireerd. Ook andere aan de klassieke architectuur ontleende objecten, zoals erepoorten, obelissen en zuilen, werden toegepast bij tijdelijke bouwwerken die bijvoorbeeld bij vorstelijke intochten werden opgericht.

In binnen- en buitenland werden vuurwerktheaters gebouwd om belangrijke gebeurtenissen te memoreren. Den Haag had al vóór de Vrede van Utrecht op deze manier aandacht besteed aan de tussen de Republiek en Engeland gesloten Vrede van Westminster (1674), de kroning van stadhouder Willem III en zijn vrouw tot koning en koningin van Engeland (1689), de intocht van Willem III in Den Haag na zijn terugkeer uit Engeland (1691), de Vrede van Rijswijk (1697) en de overwinningen op Frankrijk aan het begin van de Spaanse Successieoorlog (1702).

Deze gelegenheidsbouwwerken waren constructies van hout, gedecoreerd met schilderijen en beeldhouwwerk. De hoofdvoorstelling was meestal centraal geplaatst en op linnen geschilderd. Aan het eind van de zeventiende eeuw kwamen zogeheten *chassinetten* in zwang. Dit waren transparante voorstellingen, geschilderd op geolied papier, die van binnenuit werden verlicht door erachter geplaatste vetpotjes of kaarsen.

Vetpotjes vormden in de achttiende eeuw een belangrijke lichtbron. De contouren van een gebouw konden met honderden vetpotjes worden aangegeven. Ook de vuurwerktheaters bevatten grote aantallen van deze lichtbronnen die werden aangestoken wanneer de schemering viel. Pas wanneer het helemaal donker was, werd het vuurwerk ontstoken. Dit zat op allerlei plaatsen tussen de decoraties verstopt. Evenals bij het gelijktijdig aansteken van de vetpotjes, waren er veel mannen aanwezig om de vuurwerkonderdelen in de juiste volgorde en op het goede moment te ontsteken. Het welslagen van de strak geregisseerde vuurwerkshow hing in belangrijke mate van hen af.

De uitvinding van het buskruit in China heeft velerlei toepassingen gevonden. Al in de middeleeuwen werd in Europa siervuurwerk gebruikt bij het memoreren van gedenkwaardige gebeurtenissen. Met name Neurenberg werd een belangrijk centrum waar zowel 'Kriegsfeuerwerk' (ammunitie) als 'Schimpffeuerwerk' (vuurwerk) werd gefabriceerd.² Hier werd de pyrotechniek, de techniek van het vuurwerk maken, verder ontwikkeld. De Neurenbergse vuurwerkmakers leverden aan binnen- en buitenland. Het vuurwerk voor de Haagse theaters kwam er ook vandaan.

In de loop van de zeventiende eeuw werd het afsteken van vuurwerk een specifieke taak van de artillerie. Dat is niet verwonderlijk: artilleristen waren vertrouwd met ammunities en bovendien met de militaire discipline die onmisbaar was voor het vlekkeloos verloop van het schouwspel. Zij waren het ook die, voorafgaand aan het eigenlijke vuurwerk, kanonschoten

lost vanaf de wal. Bij de Haagse vuurwerken werden vanaf de Lange Vijverberg vijftientig zogenoemde moordslagen afgevuurd. Deze kanonschoten en klokgelui kondigden het begin van het vuurwerkspektakel aan. Daarna werd het vuurwerk gelijktijdig op de beide eilanden in een vooraf vastgestelde volgorde ontstoken. De hele voorstelling duurde een uur. De toeschouwers kwamen ogen en oren te kort om alles te volgen. Er was een onafgebroken show met verschillende, vaak gelijktijdige, lichteffecten en geluiden.

De Haagse vuurwerktheaters voor de Vrede van Utrecht

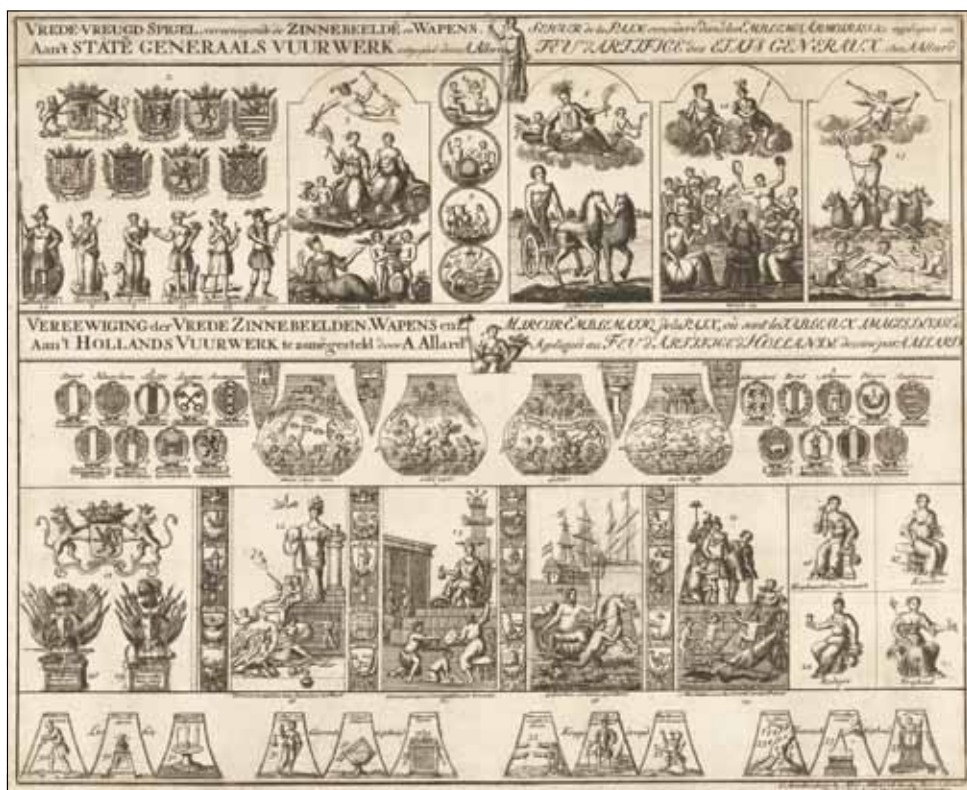
Hoewel de onderhandelingen die tot de Vrede van Utrecht leidden in die stad hebben plaatsgevonden, zijn de meest spectaculaire uitingen van vreugde over deze historische gebeurtenis in Den Haag gerealiseerd. Den Haag was het bestuurlijke centrum van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Aan het Binnenhof hadden zowel de Staten-Generaal als de Staten van Holland en West-Friesland hun vergaderzalen.

Tot het eind van de zeventiende eeuw werkten beide colleges samen in het oprichten van tijdelijke bouwsels om een belangrijke gebeurtenis te vieren. Daarna botsten hun ideeën over de uiterlijke vorm daarvan te zeer zodat het organiseren van een gezamenlijk vuurwerkschouwspel niet meer mogelijk was. In 1702, toen de Republiek belangrijke overwinningen had behaald aan het begin van de Spaanse Successieoorlog, gaven beide bestuurslichamen opdracht tot het ontwerpen en uitvoeren van een eigen bouwwerk vanwaar het vreugdevuurwerk kon worden afgeschoten. In 1713 lieten zij opnieuw ieder een vuurwerktheater in de Hofvijver bouwen, een veilige plaats met rondom water, ver van de toeschouwers. Hiertoe werden twee plankieren aangebracht op een groot aantal heipalen. De voorkant van de bouwwerken, met de hoofdvoorstelling, was naar het Binnenhof gekeerd waar de hoge opdrachtgevers er vanuit hun vergaderzalen zicht op hadden. De achterkanten, zichtbaar vanaf de Lange Vijverberg, waren eveneens versierd, maar minder uitbundig.

De Staten-Generaal kozen evenals in 1702 voor Daniel Marot (1661-1752), de veelzijdige Fransman die in de voorgaande decennia als hofarchitect van koning-stadhouder Willem III al vele gebouwen en meubels had ontworpen. De Staten van Holland en West-Friesland gaven de opdracht aan de architect Pieter Roman (1676-in of na 1733), de zoon van de al even beroemde stadhoudelijk architect van Willem III, Jacob Roman (1640-1715/16) die ook het theater van 1702 had ontworpen. P. van Elinckhuysen en J. van der Beeke waren verantwoordelijk voor de pyrotechniek. P. Loofs had de algemene leiding, samen met de architect. Het theater van de Staten van Holland had een uitgebreid iconografisch programma en tal van deviezen in het Latijn van de hand van 'den Heer van Vriini, kleyn Soon van den Beroemden Duplessis Mornay'.³

Aan dat ene uur dat de vuurwerkshow zou duren, gingen maanden van voorbereiding vooraf. Talloze mensen waren erbij betrokken, ontwerpers en uitvoerders op verschillende gebieden. De bouwwerken werden in hout uitgevoerd. Decoratieve onderdelen zoals beelden en vazen bestonden uit pleisterwerk op een kern van stro. Alles werd geschilderd in kleuren die de eigenlijke materialen moesten verbeelden: houtwerk werd gemarmerd in de verschillende varianten van deze steensoort. De decoratieve onderdelen kregen alle mogelijke kleuren en werden met goudverf geaccentueerd. Het resultaat was zeer kleurrijk.

Hoe deze vuurwerktheaters er uit hebben gezien, welke zinnebeeldige figuren en deviezen er allemaal op waren aangebracht en wat voor geluiden er tijdens de uitvoering van de vuurwerkshow waren te horen, valt te reconstrueren aan de hand van een contemporaine gedrukte beschrijving⁴ en van de verschillende prenten die het spektakel op 13 juni weergeven.⁵ Wat niet op de prenten is te zien, zijn de geluiden die tijdens de vuurwerkshow te horen waren. Het geluid

Afb. 1 Overzicht van de zinnebeeldige decoraties en wapens aangebracht op de vuurwerktheaters van de Staten-Generaal (boven) en de Staten van Holland (onder). Anonieme prent samengesteld en uitgegeven door Abraham Allard, 1713. Ets, 400 x 455 mm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam, nr RP-P-OB-83.370.

van onophoudelijk sissend en exploderend vuurwerk werd vermengd met dat van ammunitie die op allerlei plaatsen werd afgeschoten 'met vele Compagnien Grenadiers, nevens verscheyde Bataillons Mousquetiers, welkers Schermutselingen de Lugt deden weergalmen, terwyl dat Escadronnen door Konst gemaakte Curassiers, sittende op differente Machinen, Vuur gaven in de Retranchementen van 't Theater, agter hetwelke men het geraas hoorde van de dubbele Salvo van 24 stukken Canon, zynde geplant tusschen dit eyge Theater, ende dat van 't andere vuur van de Staaten General, het welke de helft van deze Artillerie hadde.'⁶

Hoe de theaters er uit zagen, wat er allemaal te zien was en met welke geluiden dat gepaard ging, is ook beschreven in een lied dat ter gelegenheid van de Vrede van Utrecht werd gecomponeerd.⁷ Tot een beter begrip van de afgebeelde onderdelen, zoals de zinnebeeldige voorstellingen, de personificaties en de wapens van gewesten en steden, werd een verzamelprent uitgegeven waarop dit alles duidelijk te zien is (afb. 1).

Het theater van de Staten-Generaal

Het vuurwerktheater dat Daniel Marot ontwierp voor de Staten-Generaal is op een aantal prenten afgebeeld, waarvan er zich drie in de collectie van Het Utrechts Archief bevinden.⁸ De meest gedetailleerde is als reproductie op groot formaat bijgevoegd (afb. A).

In de tweetalige (Nederlandse en Franse) toelichting onder de voorstelling worden eerst de afmetingen van het bouwwerk vermeld. Het theater was 160 voet (circa 53 meter) breed en 90 voet (circa 30 meter) diep.

Midden op het eiland stond een 'seer pragtigh Gebouw' van 50 voet (circa 17 meter) hoog.⁹ Dit centrale bouwwerk was de aan de god Janus gewijde vredestempel.¹⁰ Het had de vorm van een triomfboog met een hoog en breed middendeel. Daarop was een kolossaal achthoekig voetstuk geplaatst voor een beeld van een vrouwenfiguur met een hoorn van overvloed, de Vrede symboliserend. Op het dak van de tempel, rond het voetstuk, waren de wapens van de Staten-Generaal en de zeven provincies aangebracht en zestien vlaggen die de overwinning voorstelden. Op de vier hoeken stond een verlichte vaas. De centrale schildering van de vredes-tempel verbeeldde de god Mercurius die de vredesboodschap komt brengen aan de personificaties van Vrede (met een palmtak) en Overvloed (met een goedgevulde hoorn) en daaronder Cybele, de moedergodin van de aarde die allerlei vruchten uit verschillende seizoenen krijgt aangereikt. Tussen de twee zuilen aan weerszijden van deze allegorische voorstelling stond een beeld dat een werelddeel uitbeeldde, links Europa en rechts Azië. De andere twee, Afrika en Amerika, waren zichtbaar vanaf de Lange Vijverberg.

Het vuurwerktheater was omgeven door een hek van vuurpijlen, op regelmatige afstanden afgewisseld door een verlichte vaas op een voetstuk. Vóór het vuurpijlenhek waren trapjes en bogen met vetpotjes geplaatst. Op de beide hoeken bevond zich een drie meter hoog beeld van een klassieke god, links Pallas Athene en rechts Mercurius. Aan weerszijden van de vredes-tempel stonden vier verlichte bogen opgesteld, afgewisseld met hermen. De bloemenmand op hun hoofd was met vuurwerk gevuld. Middenvoor zorgde een cascade voor een constante waterverplaatsing met links en rechts daarvan een trap en daarnaast een beeld van een half-liggende watergod. Het basement van het theater was afgewerkt met 'grotwerk', pleisterwerk dat een structuur van ruwe steen moest verbeelden. Op vier plaatsen was een chassinet met de voorstelling van een zeemonster aangebracht. In het water vóór de cascade spoot een grote fontein omhoog uit een hoornblazende Triton. Rond het theater van de Staten-Generaal dreven vuurspuwende voorwerpen in het water, waaronder een zeemonster. Links en rechts van de Tritonfontein was een 'casteeltje' geplaatst, een kubusvormig bouwwerk met een punt dak met openingen waaruit vuurwerk kon spuiten.

Het theater van de Staten van Holland en West-Friesland

Van het theater van het gewest Holland zijn zeven prenten van verschillende prentmakers aanwezig in de collectie van Het Utrechts Archief.¹¹ Een daarvan is als reproductie op groot formaat bijgevoegd (afb. B). Onder of naast de voorstelling is een Nederlands- en een Franstalige verklaring van de diverse onderdelen opgenomen. De prenten zijn tamelijk eenduidig in het afbeelden van het bouwwerk met al zijn details, alleen in de weergave van het vuurwerk zit verschil.

De afmetingen van het Hollandse theater zijn bekend: 150 voet (circa 50 meter) breed, 109 voet (circa 36 meter) diep en 185 voet (circa 62 meter) hoog.¹² Het vierkante basement of podium had aan de voorzijde een ronde uitbouw. Daar stond op een voetstuk met de gekroonde letters HW (Holland en West-Friesland) een beeld van de Hollandse leeuw met in zijn ene voorpoot en zwaard en in de andere een lans met een vrijheidshoed. De meeste prenten beelden de leeuw naar rechts gewend af, wat vermoedelijk juist was. Een enkele prent laat de leeuw recht van voren zien, wat niet logisch lijkt. Uit de muil van de leeuw spoot onafgebroken vuurwerk. Het podium was rondom versierd met transparante schilderingen die van binnenuit werden verlicht. Op de vier hoeken van het podium stond een grote, driehoekige piëdestal met een vaas

waaruit vuurwerk omhoog spoot. Deze piëdestals waren versierd met allegorische figuren, voorstellende Liefde (linksvoor), Gerechtigheid (rechtsvoor), Voorzichtigheid (linksachter) en Dapperheid (rechtsachter).

Centraal element van het vuurwerktheater was de Janustempel, een vierkant, wit gemarmerd, barok gebouwtje met dubbele hoekzuilen. De velden tussen de zuilen waren gevuld met chasinetten, vier grote en - tussen de dubbele zuilen - vier kleinere. Deze transparante schilderijen werden van binnenuit door 2000 vetpotjes verlicht. De vanuit het Binnenhof zichtbare, op de prenten afgebeelde schildering bevatte de hoofdvoorstelling: een allegorische uitbeelding van de Vrede. De drie andere schilderijen hadden betrekking op het Geloof, de Vrijheid en de Kunsten. Op het dak van de vredestempel hielden aan alle vier de zijden twee vergulde schildhoudende leeuwen het gekroonde wapen van Holland vast. Op de vier hoeken was een wapentrofee geplaatst. Bovenop de uivormige bekroning van de tempel troonde de Hollandse maagd met haar lans en vrijheidshoed binnen een hekwerk dat werd gevormd door de wapens van de achttien Hollandse steden die in de Staten van Holland vertegenwoordigd waren. De vier velden van de uivormige opbouw waren ook weer versierd met een zinnebeeldige voorstelling.

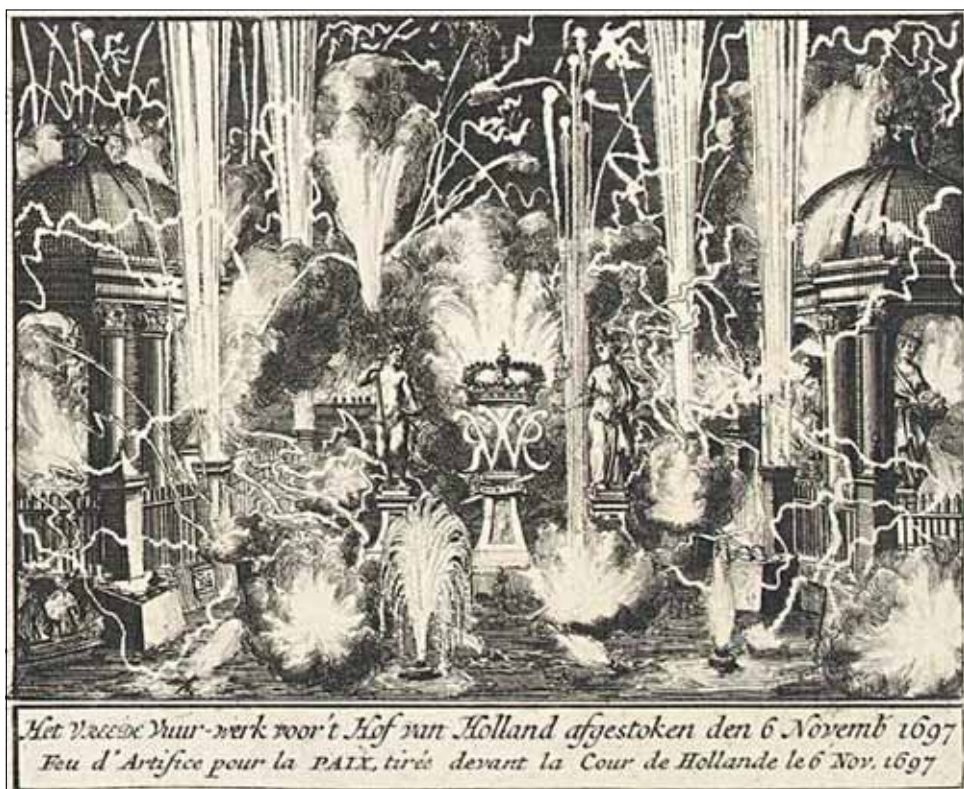
Het podium waarop de vredestempel stond was blauw geschilderd, vermoedelijk om hardsteen te imiteren. Op elk van de vier hoeken bevond zich een beeld van een zittende vrouwenfiguur, de personificaties van Geloof (linksvoor), Vrijheid (rechtsvoor), Koophandel (linksachter) en Wetenschap en Kunsten (rechtsachter). Links en rechts van het podium van de vredestempel stonden wapentrofeeën opgesteld waarin vuurwerk was verborgen. Het geheel was omgeven door een hek van vuurpijlen, afgewisseld met vuurwerkkokers, waarvan vier grote op de hoeken. Het vuurpijlenhek herinnert aan de 'Hollandse tuin', het zinnebeeld van de omheinde ruimte waarmee Holland in de opstand tegen Spanje de verdediging van de verworven vrijheid tot uitdrukking bracht. Evenals bij het theater van de Staten-Generaal stonden vóór het vuurpijlenhek trapjes en bogen met vetpotjes.

De prenten laten zien dat ook hier rond het vuurwerktheater allerlei vuurspuwende objecten in het water dreven. Op de achtergrond zijn op de kade van de Vijverberg militairen te zien bij de kanonnen waarmee de moordslagen werden afgevuurd en op het vuurwerkeiland een paar mannen die bezig zijn met het ontsteken van bepaalde onderdelen, een waar zoekplaatje. De maat van deze figuurtjes helpt degenen die het schouwspel niet in werkelijkheid hebben gezien om zich een voorstelling te maken van de afmetingen van het theater.

De vuurwerkprenten

Al sinds de zestiende eeuw zijn er prenten gemaakt die een memorabele gebeurtenis in beeld brengen. Tot deze categorie historie- of nieuwsprenten behoren ook de ruim twintig afbeeldingen die het vuurwerk laten zien dat op 14 juni 1713 ter gelegenheid van het sluiten van de Vrede van Utrecht is afgestoken. Verreweg de meeste hebben betrekking op de twee vuurwerktheaters in de Hofvijver, maar ook het vuurwerk dat in Rotterdam en Leeuwarden werd ontstoken is in prent vereeuwigd (zie bijvoorbeeld de afbeelding op pagina 119, in het artikel van Lotte Jensen).

Evenals de ontwerpen van de beide Haagse theaters en de daarbij gebruikte pyrotechniek was ook de prentkunst in de periode van de barok van een zeer hoog niveau.¹³ Vooral de prenten die de vuurwerkvertoningen in de Hofvijver uitbeelden, behoren tot het beste wat er op dit gebied is gemaakt. Ondanks de beperking dat in een zwart-wit prent essentiële informatie over kleuren ontbreekt, zijn de onderscheiden structuren van het gebruikte bouw materiaal, de decoraties, het water, het vuurwerk in allerlei varianten en de daardoor ontstane rook uitzonderlijk goed weergegeven.

Afb. 2 Het vuurwerk van de Staten van Holland, afgestoken ter gelegenheid van de Vrede van Rijswijk in 1697. Detail van een verzamelprent met afbeeldingen die betrekking hebben op de voorbereidingen en het sluiten van deze vrede. Prent van Laurens Scherm, uitgegeven door Carel Allard, 1698. Ets, 504 x 595 mm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam, nr RP-P-OB-76.482.

De uitgevers konden over goede prentmakers beschikken. Soms was de tekenaar die het beeld op papier uitbeeldde dezelfde als de graveur of etser die deze in spiegelbeeld aanbracht op de koperplaat waarvan de prenten gedrukt werden. Op een aantal prenten staan verschillende namen genoemd. Van enkele zijn helaas geen namen van de vervaardigers bekend.

Er bestaan verschillen in weergave van hetzelfde onderwerp. Dat heeft niet zozeer met de vaardigheden van de prentmaker te maken als met de intenties van de uitgevers. Er zijn prenten die al het vuurwerk tegelijk laten zien en dus een totaalbeeld geven van wat er die avond allemaal de lucht in ging, terwijl het in werkelijkheid in een bepaalde volgorde werd ontstoken. Andere prenten zijn meer een momentopname en daarmee realistischer. Daarop zijn tussen de vele objecten ook mannen te zien die bezig zijn met het ontsteken van de diverse onderdelen. Sommige prenten zijn al voorafgaand aan de vuurwerkvertoning uitgegeven zodat de toeschouwers zich konden voorbereiden op wat ze te zien zouden krijgen. Vooral de bijgeleverde uitleg, meestal onder of naast de afbeelding afgedrukt, maar ook in een losse toelichting verkrijgbaar, was daarbij van belang. De cijfers en letters in de voorstelling verklaren het iconografische schema.

Afb. 3 Afbeelding in dezelfde prent, bijgewerkt om te kunnen worden uitgegeven als herinnering aan de Vrede van Utrecht in 1713. De belangrijkste aanpassing is, behalve het onderschrift, het vervangen van het monogram van koning-stadhouder Willem III door een wapenschild met de Hollandse leeuw. Prent van Laurens Scherm, uitgegeven door Abraham Allard, 1713. Ets, 504 x 595 mm. HUA, coll. Beeldmateriaal, nr 29028.

Niet alle vuurwerkvertoningen waren helemaal uitgevoerd zoals ze van tevoren bekend waren gemaakt. De uitgevers die een juiste weergave belangrijk vonden, lieten hun prentmakers na het vuurwerkspektakel van 14 juni de nodige aanpassingen maken. Dit werd ook als aanbeveling op de prent vermeld. Commerciële motieven speelden hierbij zeker een rol. Zij schrokken er ook niet voor terug om in hun aanbieding kritiek te leveren op werk van een collega. De uitgever W. Koning schrijft in de subtitel op zijn prent van het vuurwerktheater van de Staten van Holland en West-Friesland '...van alle voorgaande fouten gesuyvert door W. Koning tot Amst.' en eindigt de toelichting naast de voorstelling met de woorden 'daar dat van A.A. bij de beurs maar een poddegrol is.'¹⁴ Met 'A.A. bij de beurs' wordt de Amsterdamse uitgever Abraham Allard bedoeld. Zijn prent laat inderdaad wat opvallende afwijkingen zien.¹⁵ Dat deze uitgever het niet altijd even nauw nam, blijkt ook uit een grote verzamelprent over de Vrede van Utrecht.¹⁶ Rond een zinnebeeldige voorstelling van de Vrede zijn als in een stripverhaal de onderhandelingen op de diverse locaties, het bekend maken van de Vrede en het vuurwerk in de Hofvijver in beeld gebracht. Bovenaan is over de volle breedte een profiel van de stad Utrecht opgenomen, met de benaming van alle markante gebouwen. Rechtsonder is een groot vuurwerkspektakel te zien met het onderschrift 'Het Vreede Vuur-werk voor 't Hof van

Holland afgestoken den 14 Junii 1713. Alleen verzamelaars zal het zijn opgevallen dat deze prent al in 1697 door Abrahams vader Carel Allard was uitgegeven ter gelegenheid van de Vrede van Rijswijk.¹⁷ Op de plaats van het Utrechtse stadsprofiel toont deze prent het voor- en het achter-aanzicht van het Huis ter Nieuwburg waar in 1697 de onderhandelingen plaats vonden. Het blijkt dat in de Vrede van Utrecht-prent van Abraham Allard niet alleen enkele onderschriften van de verschillende voorstellingen zijn aangepast, maar ook de laatste afbeelding, die van het vuurwerk. De Rijkswijkse prent toont duidelijk een vuurwerktheater met twee paviljoens aan de zijanten en in het midden een piëdestal met het gekroonde monogram van koningstadhouder Willem III (afb. 2). Dit is in de latere versie vervangen door een schild met de Hollandse leeuw (afb. 3). Willem III was immers in 1702 overleden dus zijn monogram kon niet meer figureren op een prent uit 1713. Het vele vuurwerk belemmert een goed zicht op het vuurwerktheater van 1697 dat er met zijn twee zijpaviljoens toch heel anders heeft uitgezien dan het bouwwerk dat de Staten van Holland in 1713 lieten plaatsen.

Of veel mensen zich aan deze geschiedvervalsing zullen hebben gestoord, is niet te zeggen. Zoals gezegd, zullen waarschijnlijk alleen kritische verzamelaars hebben opgemerkt dat er iets niet klopte. We weten ook niet in welke oplage deze nieuwsprenten zijn gedrukt en hoeveel ervan zijn verkocht. Er zijn maar enkele exemplaren bewaard gebleven.

Behalve de hier genoemde prenten van de vuurwerkspektakels in de Haagse Hofvijver is er ook sprake van een schilderij dat de decoratieschilder François Beeldemaker (1659-1728) heeft gemaakt van de vredestempel in het theater van de Staten-Generaal, maar meer dan een vermelding is er helaas niet.¹⁸ Wanneer dit schilderij nog bestond, zou het interessante informatie hebben kunnen geven over de gebruikte kleuren.

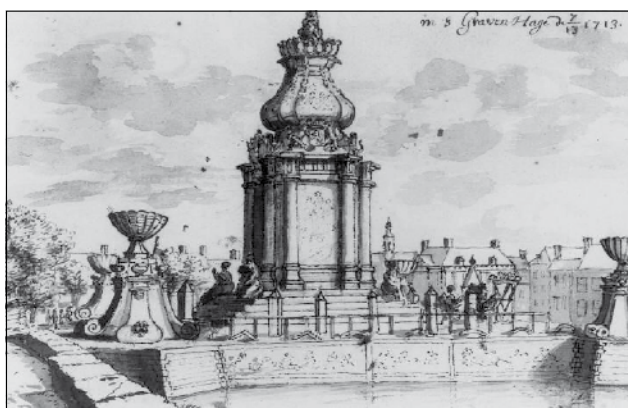
Tekeningen van het schouwspel zijn er, voor zover bekend, niet. Er zijn ongetwijfeld schetsen gemaakt ter voorbereiding van de prenten maar die waren werkmateriaal dat niet behouden hoefde te worden. Wat wel bewaard is gebleven, is een tekening van Bernard Picart die het theater van de Staten van Holland uitbeeldt vóór het afsteken van het vuurwerk (afb. 4). De Hollandse leeuw en de beide wapentrofeeën op de voorgrond, getekend op opgeplakte stukjes papier, zijn kennelijk latere toevoegingen of veranderingen. De tekening is in spiegelbeeld gemaakt, als voortekening voor een prent.

Afb. 4 Het vuurwerktheater van de Staten van Holland. Grijs gewassen pentekening van Bernard Picart, 1713. Rijksprentenkabinet, Amsterdam, nr RP-T-00-3673.

Afb. 5 De afbraak van de beide vuurwerktheaters in de Hofvijver, drie maanden na de vuurwerkvertoning, gezien vanaf de Lange Vijverberg. Vooraan staat de vredestempel van het theater van de Staten-Generaal nog overeind en rechts, meer naar achteren, die van het theater van de Staten van Holland en West-Friesland. Tekening van Valentijn Klotz, 1 september 1713. Haags Gemeentearchief, nr 1697 A 01.

Afb. 6 Het ontmantelde theater van de Staten van Holland en West-Friesland, gezien vanaf de Lange Vijverberg in de richting van het Mauritshuis. Tekening van Valentijn Klotz, 13 juli 1713. Haags Gemeentearchief, nr A 2117.

Interessanter is de tekening die Valetijn Klotz later in het jaar 1713 maakte van de afbraak van de beide bouwwerken die toen al enige tijd aan de gang was (afb. 5). Alleen de beide vredes-tempels staan nog overeind en verder zijn er de kolossale beelden van Mercurius (links) en Pallas Athene en de meer dan manshoge vazen te zien. De tekenaar stond op de Lange Vijverberg en keek in de richting van de Grote Kerk, waarvan de toren op de achtergrond zichtbaar is. Al toont deze schetstekening rudimenten van wat er ooit was geweest, dit is het enige beelddocument dat informatie geeft over de positie van de beide theaters in de Hofvijver en ten opzichte van elkaar. En andere tekening van zijn hand laat het theater van de Staten van Holland en West-Friesland zien, een maand na de vuurwerkshow (afb. 6). De vredestempel, de vier grote hoekvazen en de vier vrouwenbeelden zijn hierop duidelijk te herkennen.

Voorlopig was de Vrede van Utrecht de laatste gelegenheid die met een vuurwerkvertoning werd gememoreerd. Het eerstvolgende tijdelijke bouwwerk in de Hofvijver was het kolossale vuurwerktheater dat in 1749 werd gebouwd ter viering van de Vrede van Aken.¹⁹ Dit overtrof alle voorgaande bouwwerken. Het was meer dan twee keer zo groot als de beide theaters uit 1713 samen. Een dergelijke uiting van vreugde zou in deze omvang nooit meer worden geëvenaard.

Literatuur

- Dumas 1992 ➤ Ch. Dumas, *Haagse stadsgezichten 1550-1800. Topografische schilderijen van het Haags Historisch Museum*, Zwolle 1992, 152-163.
- Frijhoff 2008 ➤ W. Frijhoff, 'Utrechts vreugdevuur, masker voor 's Lands neergang?', *De achttiende eeuw* 40 (2008) 2, 5-20.
- Van Gool 1750 ➤ J. van Gool, *De nieuwe schouburg der Nederlantsche kunstschilders en schilderessen* - [...], deel 1, 1750 (fotomechanische herdruk, Soest 1971).
- Van Hasselt 1971 ➤ M. van Hasselt, 'Het barokke vuurwerk', *Spiegel Historiael* 6 (1971) 24-30 en 101-108.
- Husson 1713 ➤ Husson (uitg.), *Verhael en Uytleg van de twee uytmuntende Vuurwerken, Zo van haer Ed. Mog. De Heeren Staaten Generaal der Vereenigde Nederlanden, met goet succes aengestoken op de 14. Junij 1713, ter occasie van de Vrede met Zyne Alder Christelyke Majesteyt Louis de XIV, te Uytrecht gesloten, 's-Gravenhage 1713*.
- Muller 1876/77 ➤ F. Muller, *De Nederlandsche geschiedenis in platen. Beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten, zinneprenten en historische prenten*, Amsterdam 1867/77.
- Salatino 1997 ➤ K. Salatino, *Incendiary Art: The Representation of Fireworks in Early Modern Europe*, Los Angeles 1997.
-

Noten

- 1 Van Hasselt 1971, 27.
- 2 Van Hasselt 1971, 28.
- 3 Husson 1713, 21. Alle Latijnse teksten zijn voluit opgenomen, met een Nederlandse vertaling of uitleg. De genoemde heer van Vriigny was een kleinzoon van Philippe Duplessis Mornay (1549-1623), een Frans protestants Theoloog en staatsman. Deze leider van de Hugenoten overleefde ternauwernood de Bartholomeusnacht in 1572. Hij schreef in 1580 de Apologie van Willem van Oranje en wordt beschouwd als een van de grondleggers van de Nederlandse onafhankelijkheid. Over zijn kleinzoon De Vriigny is verder niets bekend.
- 4 Husson 1713.
- 5 Muller 1876/77, nrs 3497-3517.
- 6 Husson 1713, 20-21.
- 7 'De gekroonde Utrechtse vrede, of Nederlandse Vreugd Godin'. Anoniem, [1713]. Herdruk J. Konynenberg, Amsterdam 1718 < www.dbnl.org/tekst/-geko02gek501_01/ > (geraadpleegd 2 april 2013).
- 8 In de collectie Beeldmateriaal van Het Utrechts Archief bevinden zich de prenten nrs 29029, 31649 en 32387. Nr 29029 is als losse reproductie bij dit artikel gevoegd (afbeelding A).
- 9 Husson 1713, 3 en afbeelding A.
- 10 De keuze van een Janustempel voor deze gelegenheid lag voor de hand. In het oude Rome had de kleine, aan de god Janus gewijde tempel op het Forum Romanum vier deuren die gesloten waren wanneer er in het hele Romeinse rijk vrede was. Door de vele oorlogen stonden de deuren echter meestentijds open.
- 11 In de collectie Beeldmateriaal van Het Utrechts Archief bevinden zich de prenten nrs 28790, 28791, 28792, 28793, 31650, 31651 en 32388, alsmede nr 32386, een verkleinde uitgave van nr 28790. Nr 28793 is als losse reproductie bij dit artikel gevoegd (afbeelding B).
- 12 Husson 1713, 9.
- 13 Salatino 1997, 32-33.
- 14 Muller 1876/77, nr. 3507; HUA, nr 31651. 'poddegrol' betekent zoveel als 'broddelwerk'.
- 15 Muller 1876/77, nr. 3505; HUA, nrs 28790 en 32386.
- 16 HUA, nr 29028.
- 17 Muller 1876/77, nr. 2974; RPK, nr RP-P-OB-76.482.
- 18 Van Gool 1750, 292: 'Toen het vuurwerk in de Vyver, over de Utrechtse Vrede, wierd afgestoken, heeft hy den Tempel, die op het Theater van de Staten Generaal stont, ook geschildert'.
- 19 Zie voor informatie over dit vuurwerktheater de beschrijving door Charles Dumas van het schilderij dat Jan ten Compe hier- van maakte in: Dumas 1992.

Willem H. Strous

De Vrede duur gekocht

Rhenens stadsbestuur in tijd van oorlog

Oorlog kost geld. Dat ondervonden de burgers van Rhenen ook tijdens de Spaanse Successieoorlog. Hoewel ze voor direct geweld gespaard bleven, moesten ze steeds meer belasting betalen en dat was zwaar in een tijd waarin het economisch slecht ging. Uit de notulen van het stadsbestuur blijkt dat de bestuurders voortdurend druk waren met het innen van de belastingen en het opstellen van rekeningen ervan. Dat gaf vaak problemen. Ook het verblijf van krijgsgevangenen herinnerde de Rhenense bevolking er voortdurend aan dat men in oorlog was. Veel krijgs-

Willem H. Strous (1938) is sinds 1990 actief als amateurhistoricus. De belangstelling voor geschiedenis is gewekt tijdens zijn werk in het voormalig Rijksmuseum Het Nederlands Openluchtmuseum en in het voormalig Rijksarchief in Gelderland, beide in Arnhem. Hij is sinds 1991 actief in de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en omstreken. Hij heeft in 2008 met enkele artikelen bijgedragen aan het jubileumboek *Geschiedenis van Rhenen* ter gelegenheid van 100 jaar Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o. en 750 jaar Stad Rhenen.

gevangenen vertrokken met achterlating van onbetaalde rekeningen en droegen zo bij aan de misère.

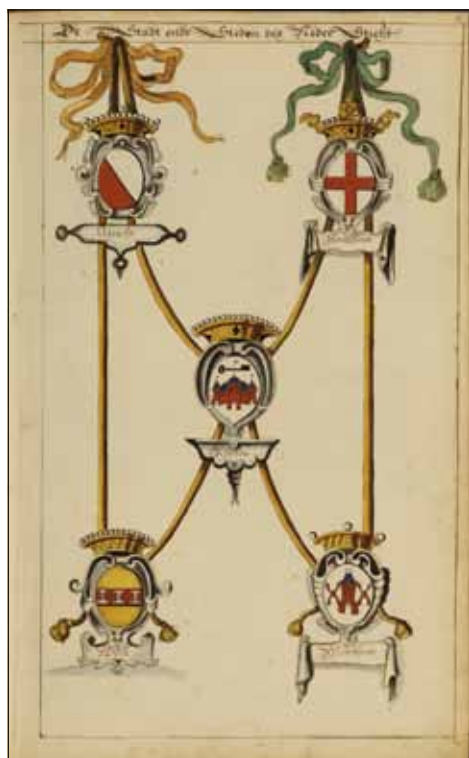
Wat betekende het voor Rhenen en haar inwoners dat na anderhalf jaar onderhandelen op 11 april 1713 de Vrede van Utrecht werd getekend? De sociale en economische toestand in Rhenen was bedroevend; de stad was het rampjaar 1672 en de gevolgen daarvan nog niet te boven gekomen, of nieuwe oorlogen dienden zich al weer aan, met grote gevolgen. Weliswaar bleef Rhenen na 1673 een nieuwe vijandelijke bezetting bespaard, maar de financiële gevolgen van de nieuwe oorlogen in 1688 en in 1701 wogen zwaar. Hoe beleefden het bestuur en de inwoners van de stad en vrijheid van Rhenen deze jaren van misère? In deze bijdrage wordt de lezer een blik gegund aan de hand van de notulenboeken van de magistraat van Rhenen.¹

De lasten van vorige oorlogen

De ambitie van Lodewijk XIV om zijn noordgrens te verleggen naar de rivier de Rijn betekende voor de Republiek het begin van een periode van ruim veertig jaar met grote oorlogen. Toen de legers van Frankrijk, Keulen en Munster in 1672 de Republiek binnenvielen en in enkele dagen Rhenen bereikten op hun weg naar Holland, had de derde stad van het Sticht een lange periode van relatieve rust achter de rug. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) bleven het stadje en zijn jurisdictie grotendeels gespaard en twee daaropvolgende oorlogen met Engeland (1652-1654, 1665-1667) werden op zee uitgevochten. De troepen van de bisschop van Munster, bondgenoot van de Fransen, trokken in 1665 vooral door het oosten en noordoosten van de Republiek, maar veroorzaakten ook onrust in het midden van het land. In 1629 had een vergelijkbare veldtocht, toen door Spaanse soldaten, nog geleid tot de bezetting van Amersfoort en plundertochten in de omgeving. Nu bleven dergelijke verschrikkingen uit, maar de dreigende situatie van 1665 en de daarmee samenhangende versterking van het Staatse leger betekende wel dat enkele belastingen, zoals het haardstedengeld (een belasting op stookplaatsen: eesten, ovens, schoorstenen), werden verhoogd. En dat was nog slechts een voorproefje van wat er ging komen.

De klappen die het stadje in 1672 en 1673 te verduren kreeg, echoden lang na. Rhenen werd geplunderd, leeggeroofd en gebrandschat. Straatarm en berooid moest de bevolking na de Franse terugtocht in najaar 1673 aan de wederopbouw beginnen. Dat was niet eenvoudig. De oorlog ging door en dat betekende hoge kosten, waarin ook de Rhenenaren moesten bijdragen. Ze moesten bijvoorbeeld meebetalen aan de 'Franse tax', een belasting die de Staten van Utrecht in 1674 hadden ingevoerd omdat 450.000 gulden bijeen moest worden gebracht, het bedrag dat de vertrekkende Fransen eind 1673 hadden bedongen om af te zien van plundering en brandstichting. Deze heffing kreeg de vorm van een vermogensbelasting van 0,5 procent.²

Bestaande belastingen werden verhoogd en nieuwe ingevoerd in een periode van dalende landbouwprijzen die ook wel bekend staat als de 'agrarische depressie'. Voor een stadje dat sterk afhankelijk was van de landbouwconjunctuur gaf dat grote problemen.³ De Staten van Utrecht voerden op 18 mei 1675 een zogenaamd hoofdgeld of familiegeld in, een personele taxatie. Iedereen met 'een ordentelijk bestaan en onderhoud' op grond van inkomsten of winst uit vaste goederen, nering, beroep, handel of handwerk, werd aangeslagen. Voor Rhenen is van deze belasting voor 1675 een uitgebreide inventarisatie overgeleverd.⁴ Regenten en ambtenaren werden daarboven nog belast naar verhouding van hun traktement en andere inkomsten uit ambten, commissies en beneficies: de zogenaamde vierde en achtste penning ofwel 25 en 12½ procent. Voor degenen die buiten het Sticht woonden maar in het gewest onroerend goed bezaten, werd een 'extra-ordinaris middel' ingevoerd, een percentage van de opbrengst van de jaarlijkse huur of pacht uit hun bezittingen (na aftrek van de gewone lasten). Deze belasting werd samen met het familiegeld geheven. De controle op deze belastingen werd voor de kleine steden en het platteland door de Gedeputeerde Staten uitgevoerd, de invordering werd 'in admodiatie' gegeven

Wapens van de vijf steden die samen het derde lid van de Staten van Utrecht uitmaakten. Het wapen van Rhenen staat in het midden. Het Utrechts Archief.

oftewel verpacht.⁵ In 1679 grepen de Staten in omdat Rhenen een flinke achterstand had opgelopen bij het afdragen van gewestelijke belastingen, onder andere nog uit de jaren 1657 en 1669.

Met het tekenen van de Vrede van Nijmegen in 1678 kwam een einde aan de oorlog met Frankrijk en volgde er tien jaar vrede. De belastingdruk bleef echter hoog en de economische situatie was nog steeds ongunstig. Toen tien jaar later de Negenjarige Oorlog (1688-1697) uitbrak, moest de Republiek opnieuw een leger op de been brengen met de daarbij horende kosten aan soldij en uitrusting. De lasten moesten worden opgebracht door de bevolking, waaronder de inwoners van Rhenen die nog zuchtten onder de last van de afbetalingen en herstellingen van de jaren 1672-1673. Het is dan ook niet vreemd dat er in 1692, op verzoek van de Rhenense schout Smissaert, een afvaardiging

van de Staten naar Rhenen kwam omdat de stadsrekeningen en andere jaarrekeningen, door nalatigheid, niet bij de magistraat waren ingediend. Gelukkig werd de Negenjarige Oorlog eerst in de Palts en vervolgens in de Zuidelijke Nederlanden gevoerd, zodat er geen verwoestingen en brandstichtingen waren in het gewest Utrecht en de stad Rhenen. Wel werd in december 1700, tijdens de besprekingen in de Rhenense raad over de Staat van Oorlog (de defensiebegroting) over 1701, gesproken over de zware lasten van en de gemaakte schulden voor de Negenjarige Oorlog. De inning van deze belastingen en de afdracht ervan aan de Staten gaven in de loop der jaren veel problemen, zoals we voor de stad en jurisdictie van Rhenen zullen zien.

Een nieuwe eeuw, een nieuwe oorlog

Nadat de Vrede van Rijswijk in 1697 een einde maakte aan de Negenjarige Oorlog, eindigde de zeventiende eeuw met de hoop op een langdurige periode van rust. Op 25 mei 1701 werd op verzoek van de Staten-Generaal de (jaarlijkse) voorjaarsdank-, vast- en bededag gehouden (in het najaar, na afloop van de veldtochten, was er ook een dank, vast- en bededag), waarbij gedankt werd voor de al vier jaar durende vrede maar ook de zorg doorklonk dat er weldra een nieuwe oorlog zou ontstaan. Die vrees bleek terecht. De Spaanse Successieoorlog zou voor de Republiek twaalf jaar duren. De aanleiding was de grote zorg over de aanspraken van het Franse koningshuis op de Spaanse troon. Een dergelijke concentratie van macht zou het toch al wankel evenwicht binnen Europa verstoren. Vanuit de personele unie van de Republiek en Engeland - Willem III was stadhouder van de Republiek en koning van Engeland - ontstond een coalitie om de Franse aanspraken tegen te gaan. Dat veroorzaakte een nieuwe oorlog, met alle gevolgen voor het alledaagse leven in Rhenen.

Rhenen was als derde stad van het gewest Utrecht betrokken bij de oorlogsverklaring, want zij had een stem in het gewestelijk bestuur en dus indirect in de Staten-Generaal. Samen met Utrecht, Amersfoort, Wijk bij Duurstede en Montfoort vormde Rhenen het derde lid van de Staten van Utrecht. Het eerste lid werd gevormd door de 'geëligeerden' (opvolgers van de geestelijkheid) en het tweede lid door de ridderschap. Eén van de twee burgemeesters van Rhenen was altijd afgevaardigd naar het derde lid van de Staten van Utrecht. En de Rhenense stem werd ook gehoord in het eerste lid van de Staten, namelijk via de familie Smissaert. De door Willem III in 1674 voor het leven aangestelde schout Joan Carel Smissaert had een plaats in het eerste lid gekregen en zijn zoon Balthasar was per 1 oktober 1700 zijn opvolger als schout in Rhenen.⁶ Helaas ging deze connectie bij het overlijden van Joan Carel begin 1708 verloren.

Door de vertegenwoordiging in de Staten kreeg de Rhenense magistraat op 10 april 1702 van de oud-burgemeester Van Gelder, die hiervoor speciaal vanuit Utrecht was overgekomen, te horen dat de Staten van Holland hadden ingestemd met de oorlogsverklaring van de Oostenrijkse keizer en Engeland aan Frankrijk. Na Holland moesten nu de overige provincies hierover beslissen. Het eerste en tweede lid van de Staten van Utrecht hadden reeds met de oorlogsverklaring ingestemd, volgens Van Gelder, maar de vijf steden niet omdat zij daarvoor nog geen machtiging hadden. Eerst moesten de stadsbesturen van Utrecht, Amersfoort, Rhenen, Montfoort en Wijk bij Duurstede hun mening kenbaar maken. Het Rhenense stadsbestuur stemde in met de oorlogsverklaring in de verwachting dat Oostenrijk en Engeland hun aandeel in de oorlogslasten zouden dragen.

Deze oorlog kwam overigens zeker niet onverwacht. Op 7 februari 1702 had burgemeester Kupius al medegedeeld dat de Staten-Generaal hadden voorgesteld om de fortificaties en verdedigingswerken te gaan repareren, de magazijnen te vullen en over te gaan tot de bouw van twaalf nieuwe en de uitrusting van achttien bestaande oorlogsschepen. Ook verzochten de Staten-Generaal om zes miljoen gulden te reserveren voor tijden van nood. Amper een maand later steunden de Utrechtse Staten het voorstel om vreemde troepen aan te trekken, om nog eens 24 linieschepen, zes fregatten en zes galjoten uit te rusten, en om de cavalerie op dezelfde sterkte te brengen als in de Negenjarige Oorlog. Men bereidde zich dus al voor op een oorlog. In oktober 1701 mochten de Staten-Generaal al 16.440 man aanmonsteren om die in het voorjaar van 1702 op 48 oorlogsschepen en kleinere schepen naar zee te sturen.

Tot de voorbereidingen behoorden ook het sluiten van verdragen met andere vorsten en staten. Eén van de eerste traktaten was in juni 1701 met de keurvorst van de Palts. Ook hiermee diende het stadsbestuur van Rhenen in te stemmen. Het traktaat hield in dat de keurvorst en de Republiek elkaar zouden bijspringen met krijgsvolk - de Republiek met 6.000 man en de Palts met 3.000 man - als een van beide zou worden aangevallen. Na dit eerste verdrag zouden er nog vele volgen, waarbij steeds de instemming van Rhenen gevraagd werd: met Engeland, Denemarken, Zweden, Munster, Trier, Pruisen, Savoye.

Belastingdruk

In Rhenen werden de leden van de magistraat onmiddellijk persoonlijk met de neus op de financiële feiten gedrukt. Om snel aan geld te komen, werd van hen gezamenlijk tweeduizend gulden gevraagd op een obligatie tegen vier procent rente. Bovendien zou geen bestuurder of ambtenaar nog een traktement ontvangen voor en aler het familiegeld en de 'extra-ordinaire middelen' tot en met het jaar 1700 waren overgemaakt naar de kas van de Staten van Utrecht. Hierop besloten de regenten iemand te zoeken die deze tweeduizend gulden tegen een behoorlijke rente aan hen

Gezicht op het middeleeuwse kasteel Levendaal met bijgebouwen, gezien vanaf de Laarsenberg. Louis Serrurier, circa 1729. Het Utrechts Archief.

wilde lenen. Ze vonden de burgemeester van Amerongen, Van Vulpen, bereid om de obligatie over te nemen. Hij verlangde daarvoor een vergoeding van zestig gulden (twintig ducats), maar dat vonden de Rhenenaren te veel. Ze boden maximaal vijftig gulden.

Door deurwaarder Van Wijck te Utrecht werd het Rhenense raadslid Adriaan van Wijck gelast om zich in Utrecht te laten gijzelen totdat de familiegeden over 1698 en 1699, in totaal 4.610 gulden en 14 stuivers, zouden zijn betaald. De magistraat schreef op 21 maart 1701 onmiddellijk een brief aan de Staten met argumenten waarom Rhenen niet kon voldoen aan de eis tot betaling. Het Rhenense Statenlid Joan Carel Smissaert kreeg een kopie met het verzoek om zijn ondersteuning. In de brief werd gesteld dat de Rhenense burgers die tot nu bereid en in staat waren hun familieged te betalen nu daartoe gesommeerd moesten worden of niet langer in staat waren te betalen. De burgerij was in de afgelopen tijd zo verarmd, dat de diaconie, het gasthuis en het weeshuis nog hooguit de helft van de armen konden ondersteunen. Het was de stad onmogelijk om bij te dragen in de gevraagde familiegeden, en zeker niet als daar dan ook nog eens de kosten van de gijzeling bij kwamen.

De magistraat zegde toe haar uiterste best te doen om binnen twee maanden de tweede heffing van 1698, 1.666 gulden (het restant van de eerste heffing bedroeg 188 gulden), over te maken, maar zei erbij dat de Staten wel dienden te bedenken dat er in de afgelopen twintig jaar niet zo'n slecht tabaksjaar was geweest als in 1700. Door de voortdurende regen en de mist was het merendeel van de oogst verstikt. Wat er geoogst was, kon slechts voor een zeer geringe prijs worden verkocht, waardoor nog niet de helft van de kosten werd gedekt. Met het nieuwe seizoen voor de deur was er geen geld meer voor de voorbereiding van de nieuwe aanplant. En dat terwijl het merendeel van de burgers de kost moest verdienen met de tabaksbouw! Het zijn argumenten die in de komende jaren steeds weer werden herhaald.

De Staten van Utrecht bleven zoeken naar geld en bleven de belastingdruk opvoeren. Drie leden uit ieder lid werden aangezocht om middelen te vinden om de zware oorlogslasten te dragen. Men stelde voor om de grondbelasting, de belasting op de morgen (een oppervlaktemaat van circa 0,85 hectare) te verhogen, alsmede het haardstedegeld. Ook hiertegen protesteerde Rhenen onder verwijzing naar de vervallen staat van de huizen, waarvan men het onderhoud niet meer kon betalen, en de slechte grondsoort en lage waarde 'onser berghlanden'. Men gaf de afgevaardigden naar de Staten opdracht om vóór de vergadering van 9 april 1701 met de andere kleine steden te overleggen om gezamenlijk protest aan te tekenen.

Een ander voorstel voor een nieuwe vorm van belastingheffing was gericht op de voorraden koffie en thee in de koffiehuisen en in de huizen waar koffiebonen, gebrande koffie en thee werden verkocht. Koffie en thee waren in die tijd nog betrekkelijk nieuwe luxe consumptiemiddelen. De voorraden ervan moesten worden geïnventariseerd in Rhenen en Veenendaal, en de overzichten daarvan moesten worden overgelegd aan de Staten.

In december 1701 stuurde burgemeester Kupius vanuit Utrecht een expresbrief met het verzoek om de schapen te tellen in Achterberg en Veenendaal omdat de Staten overwogen een belasting te heffen op deze dieren.⁷ De beide stadsboden werden meteen op weg gestuurd, zodat drie dagen later de lijst kon worden verzonden naar Kupius. Ook het bezit van paarden werd belast: de plaijsier (luxe) paarden met 24 gulden, de labeur (werk) paarden met twee gulden en tien stuivers per paard. Burgemeester Kupius en schepenen Boonsaijer lieten hiervoor een lijst van eigenaren opstellen.⁸

Ten slotte werd er in navolging van de Staten van Holland ook een belasting op het begraven ingevoerd. De doodgravers in de stad Rhenen en het Rhenense Veen moesten daartoe iedere drie maanden een lijst inleveren van de overledenen, zodat over de begrafeniskosten de twintigste penning (vijf procent belasting) kon worden geheven.

Gezien alle nieuwe heffingen was het niet verwonderlijk dat de burgers probeerden om hun onkosten te drukken, bijvoorbeeld door minder turf te gebruiken bij het stoken. Dit leidde tot een klacht van de pachter van de belasting op de turf, Nicolaas van Dijck. Hij had het stadsbestuur geld betaald om in ruil daarvoor de belasting te mogen innen en de opbrengst in eigen zak te steken. Van Dijck beklagde zich erover dat de bakkers hun ovens met zaagmeel stookten en de grutters hun eesten met 'duijst' (een onkruidachtige hoge grassoort) in plaats van met turf. Van de bakkers en de grutters was dat te begrijpen, want dit was voor hen in deze dure tijden goedkoper, maar de pachter liep door het geringe turfgebruik veel inkomsten mis. Hierop besloot de magistraat het gebruik van duist en dergelijke te verbieden op straffe van vijftig gulden.

Onrust in de stad

Toen gebeurde er iets dat de bestuurders diep gekwetst moet hebben. Er schijnt een schotschrift aangeplakt te zijn, een 'pasquill' zoals zij dat noemden, en zij loofden honderd gulden uit voor degene die de maker ervan aangaf. Anonimiteit van de aangever werd gegarandeerd en mocht de aangever medeplichtig zijn, werd hem dat kwijtgescholden. Het pamflet is helaas niet bewaard gebleven, noch wordt er melding gemaakt van de afloop. Wel geeft het aan dat er politieke onrust dreigde.

Tijdens de Spaanse Successieoorlog deden zich in veel steden in het oosten en midden van het land, bijvoorbeeld Amersfoort, Arnhem en Wageningen, grote politieke, en deels ook gewelddadige conflicten voor die bekend staan als 'plooiërijen'. Ook in Rhenen was dit het geval.⁹ Het begon hier eind juni 1703 met een rekest van enkele burgers over de aanstelling van de magistraat, de vrijstelling van tolheffingen en de inkomsten van de burgerij, waarbij verwezen werd naar de privileges die bisschop Blankenheim in de vijftiende eeuw aan de stad had gegeven.

Ook enkele magistraten werden verdacht van sympathie voor de ideeën van de indianen van het rekwest, want op 1 november 1703 werd schepen en oud-burgemeester Johan Kupius, raad en ontvanger Joost Boonsaijer en raad en secretaris Cornelis Klerck te verstaan gegeven dat zij niet langer welkom waren in de vergaderingen van de raad en van het gerecht vóór zij zich hadden gezuiverd van de aanklachten door de Staten ingediend tijdens hun bezoek aan de stad in september. Oud-burgemeester Van Helden werd teruggetrokken uit de Statenvergadering. Het liep in Rhenen niet zo hoog op als in Amersfoort, waar een aantal aanstichters ter dood werd veroordeeld, maar wel moesten de Staten van Utrecht ingrijpen om te zorgen dat de rust terugkeerde.

Met de komst van een garnizoen werd het er vervolgens niet rustiger op. De graaf van Athlone¹⁰, generaal van de cavalerie, vroeg hoeveel paardenvolk tijdens de winter in de stad kon worden ondergebracht. Enkele magistraten bezochten de graaf in Amerongen om hem te informeren dat de stad onmogelijk meer dan vier compagnieën met hun paarden kon herbergen, terwijl andere leden in de stad rondgingen om te inventariseren waar en hoeveel manschappen en paarden konden worden ondergebracht. Uiteindelijk werd besloten dat er een *corps de garde* van zestien ruiters met hun paarden zou worden gelegerd in de Westpoort. De vraag van de commanderend majoor om hem de sleutels van de poorten te geven, werd afgewezen. De Staten van Utrecht werd gevraagd de kosten van de verbouwing van de Westpoort tot een ruiterwachthuis en stallen te verrekenen met het achterstallige bedrag van de pacht over het gemaal, de belasting op het malen van granen en dergelijke.

Een verhaal apart: krijgsgevangenen in Rhenen

Het begin van de onderbrenging van krijgsgevangenen in Rhenen is niet goed te reconstrueren, aangezien de notulen van het stadsbestuur ontbreken over de perioden 1 juli - 3 september 1703 en 14 december 1703 - 9 augustus 1706 (waarschijnlijk is er een verband met de plooiërijen). In die periode vonden diverse veldslagen plaats waarbij krijgsgevangenen zijn gemaakt.

Een eerste vermelding van krijgsgevangenen in Rhenen komt van burgemeester De Vael. Hij maakte melding van een brief van 29 augustus 1703 van de Raad van State over een klacht van Frankrijk dat verscheidene van de gevangengenomen Franse officieren die in Rhenen waren ondergebracht allang in vrijheid gesteld hadden moeten zijn volgens een overeenkomst van uitwisseling. Niemand had deze officieren echter hiervan in kennis gesteld. Het ging om vijftien officieren die rond 16 november 1702 vanuit Arnhem naar Rhenen waren overgebracht, nadat zij hun erewoord hadden gegeven om niet te vluchten. Waarschijnlijk zijn zij krijgsgevangen gemaakt tijdens de bedreiging van Nijmegen in juni 1702. In die periode was in Rhenen onder de burgerij geïnventariseerd hoeveel musketten en snaphanen er waren en was er een stadswacht gevormd van tien burgers. De dreiging bleek een maand later alweer voorbij en de stadswacht werd opgeheven. Wel werd de burgerij nog regelmatig opgeroepen voor oefeningen. Volgens de vanaf 1706 weer bewaarde raadsnotulen waren er op 8 november nog Franse officieren in Rhenen. Enkele van hen werden toen naar Amersfoort overgebracht.

Mogelijk waren de gegoede burgers - want officieren breng je niet onder in een arbeiderswoning - en de middenstand in Rhenen in het begin enthousiast dat er officieren in Rhenen geplaatst zouden worden. Zo kreeg de heer Antonij Blein, heer van Barly, luitenant van de carabinieri van Beieren, die zijn eigen paard en chaise (rijtuig) meenam, een kamer bij schepen Van Noort. Na een paar jaar oorlog en steeds meer belastingheffing om de kosten te betalen van het groeiende leger en een grote zeemacht, was de Rhenense bevolking echter de wanhoop nabij. Aanvankelijk was de gedachte waarschijnlijk dat het verschaffen van kost en inwoning aan officieren geld in het

Wapenbord van de leden van de vroedschap van Rhenen, 1720. Gemeentemuseum Het Rondeel, Rhenen.

laatje zou brengen, maar na enige tijd was deze blijdschap voorbij. Van betaling door de militairen bleek geen sprake meer. Op 4 december 1706 schreef de magistraat van Rhenen daarom een brief aan de Utrechtse Staten. Daarin werd erop gewezen dat de plaatselijke economie praktisch tot stilstand was gekomen. Men verzocht de militairen voor elkaars schulden aansprakelijk te mogen stellen. Dat zou met Nederlandse gevangenen in Frankrijk ook zo gebeuren. Men stuurde een lijst van gevangenen mee met de aantekening welke militairen er zonder toestemming naar Frankrijk vertrokken zijn, of met toestemming zijn weggegaan maar niet terugkeerden - met achterlating van soms grote schulden.

In juli 1707 herhaalde de magistraat het verzoek om het internationale gezelschap militairen - uit Spanje, Frankrijk, Beieren - voor de gemaakte schulden te laten betalen. Het is duidelijk dat de armoede van de burgers mede een gevolg was van de desertie van velen, met achterlating van grote schulden. Het antwoord aan Rhenen (en ook aan Amersfoort, Wijk bij Duurstede en Montfoort) was dat de krijgsgevangenen geen toestemming moet worden verleend om de stad te verlaten, en ze op te pakken en op te sluiten als ze dat wel doen! De Staten van Utrecht speelden de kwestie vervolgens door naar een hoger niveau. Ze stuurden de lijst van aanwezige en absente officieren, inclusief hun schulden, naar de Raad van State en raadden de Rhenense burgers aan de normale juridische wegen te bewandelen om hun vorderingen betaald te krijgen. Maar dat was gemakkelijker gezegd dan gedaan. Hoe kon een Rhenenaar zijn geld eisen van een militair die ergens in Europa rondzwierf met zijn regiment, of naar huis was gegaan in de Languedoc, de Provence, Beieren of Catalonië?

Joan Carel Smissaert (Antwerpen 1639-Utrecht 1708), hoofdschout van Rhenen 1674-1700, kanunnik ten Dom. Stichting Vrienden van de Geldersche Kastelen.

In september 1707 kreeg veldmaarschalk Hendrik van Nassau-Ouwerkerk van zijn Franse collega-maarschalk de hertog van Vendôme te horen dat alle Franse officieren die zonder verlof afwezig zijn zich vanaf 20 augustus hadden moeten melden in de plaatsen waar ze gevangen werden gehouden. De stadsbesturen werden verzocht om informatie te verschaffen of ze inderdaad waren teruggekeerd. In Rhenen was dat niet het geval. Niet één van de gedeserteerde militairen was teruggekomen. Wel waren

er sinds de opgave van juli 1707 nog twee officieren verdwenen. In december 1707 was volgens een presentielijst nog maar vijftien procent van de geconsigneerde officieren aanwezig. Een schrijnend geval was dat van de onderluitenant Jean Soury, bijgenaamd Petit Jean. Het schijnt dat aan de Staten van Utrecht een kopie van een paspoort was vertoond dat was uitgegeven door een kapitein De Camp uit het regiment van Dampierre; hij was krijgsgevangen in Rhenen. Men vertrouwde het niet en verzocht om het origineel en tevens om mee te delen of Petit Jean een luitenant was. De magistraat verhoorde de jonge officier. Toen bleek dat Petit Jean eigenlijk Jean Soury was, onderluitenant in het regiment La Motte, en dat hij zijn paspoort zelf had geschreven. Hij had het vervalst omdat hij al in geen zeventien maanden soldij had ontvangen en uit armoede alleen op water en brood leefde. Jean werd in november 1707 in de gijzelskamer opgesloten. Hij bracht daar de kerstdagen en de jaarwisseling door, maar wist in het begin van nieuwe jaar te ontsnappen door een spijl uit het venster te wrikken. Hoe wist deze jongeman ongezien te verdwijnen uit de stad waar de drie poorten bewaakt werden? De schulden van de onderluitenant aan de weduwe Lijster, in wiens huis de gijzelskamer was ingericht, werden door de magistraat vergoed.

Een strengere aanpak

De situatie werd er niet beter op met de betaling van de schulden, ofschoon in juni 1709 bericht kwam dat voor de Spaanse gevangenen in Rhenen 3.192 gulden kon worden opgehaald in 's-Hertogenbosch, om naar rato uit te betalen aan de schuldeisers. Johan van Deventer mocht met een koets het geld gaan ophalen en zou vragen wat er moest gebeuren met de schulden van de zonder verlof vertrokken officieren. Vreemd genoeg kwam Van Deventer vier dagen later terug met slechts 2.188 gulden en 4 stuivers.

Intussen lijkt de strengere en versnelde inning van de gewestelijke belastingen voor spanningen te hebben gezorgd in de Rhenense gemeenschap. In de voorgaande jaren werd de magistraat voortdurend door de Staten gemaand om de familiegelden te heffen en te innen. Jarenlang echter traineerde de magistraat dit door te wijzen op de grote armoede onder de bevolking door de hoge belastingen, de misoogsten van de tabak en veeziekten. Uiteraard klaagde Rhenen niet als enige. Andere steden vroegen om een verlaging van hun bijdrage in de provinciale heffingen. De stad Amersfoort kreeg het in 1707 voor elkaar dat zij vanaf 1701 slechts zeventuizend gulden voor iedere heffing hoefde te betalen en Wijk bij Duurstede vroeg om een verlaging tot duizend gulden per heffing. Bij de zitting van de Staten van Utrecht in januari 1709 mocht de Rhenense burgemeester Van Hoeven van de andere Rhenense bestuurders over alles meepraten, maar inzake het familiegeld mocht hij, vanwege de grote armoede onder de bevolking, alleen instemmen met de helft van de laatste heffingen. Er vond inderdaad een vermindering plaats, zij het niet met de gevraagde 50 procent maar met circa 25 procent.

Langzaamaan was er tegen 1710 een kentering te bespeuren bij de Rhenense magistraat in de houding ten opzichte van de belastingheffing. Het lijkt erop dat men orde op zaken wilde stellen en achterstanden wilde inlopen. In januari 1710 begon men daarmee door belastingbiljetten te versturen aan de buitengeërfden voor de eerste heffingen van het familiegeld over 1703 tot en met 1708. Mochten de buitengeërfden, om de belasting te ontlopen, snel hun goederen willen verkopen, dan werd bij de overdracht gecontroleerd of het achterstallige familiegeld was voldaan.

Ook zittende en voormalige Rhenense stadsbestuurders werden niet gespaard. Burgemeester Johan de Vael, raadslid Adriaen van Dolder en Maria van Cleef, de weduwe van Adriaen van Wijck, werden voor de laatste maal gemaand, onder verwijzing naar de resolutie van oktober 1705, om binnen een maand hun rekeningen in te dienen. Mochten ze in gebreke blijven, dan zouden ze gerechtelijk worden vervolgd en dreigde gijzeling in de gijzelskamer in het huis van bode Roeloff Vermeer of anderszins.

Op voordracht van burgemeester Van Deventer werd opdracht gegeven om de roerende goederen van Van Wijckersloot en De Vael publiekelijk te verkopen. Een bemiddeling door de Staten, waarop beide heren hadden aangedrongen, had niets opgeleverd. De Staten hadden hun verzoek teruggestuurd met de mededeling dat zij dit geschil als een interne Rhenense zaak beschouwden. De opbrengst, onder andere uit de verkoop van rogge en boekweit, bedroeg netto 409 gulden en 1 stuiver. Het raadslid dr. Huijbert van Wijckersloot liet daarop via de deurwaarder weten dat de magistraat maar een ander in zijn plaats in het stadsbestuur moest aanwijzen. Daarop beschouwde men hem van zijn raadseed ontslagen.

Ook oud-burgemeester Van Dolder, nu raadslid moest het ontgelden. Er werd uitgebreid onderzoek gedaan naar zijn achterstallige rekeningen, waarna als laatste post op de rekeningen werd toegevoegd een jaarlijks bedrag van 36 gulden voor het weiden van zijn paard op de stadsweide voor de Rijnpoort. De goederen van Van Dolder werden publiek geveild, beginnend met een halve morgen land die 330 gulden opbracht. Op 22 september 1711 kon burgemeester Van Deventer in de Staten meedelen dat in ongeveer een jaar tijd de magistraat 25 rekeningen van de stad, de kerk, het gasthuis en het weeshuis, alsmede van het familiegeld met de ontvangers had afgerekend.

Oorzaken van de armoede

Uit een brief aan de Staten over een eerder ingezonden bezwaar betreffende de huis- en haardstedegelden wordt meer bekend over de economische toestand van stad en platteland van Rhenen. Uiteraard hadden de hoge lasten van de langdurige oorlog veel misère veroorzaakt, maar

De Westpoort gezien vanuit de stad, circa 1660. Deze middeleeuwse poort werd in november 1673 door de terugtrekkende Franse troepen grotendeels verwoest. Tekening op papier door Rembrandt van Rijn. Teylers Museum Haarlem.

daarnaast werd gewezen op misoogsten en op lage prijzen voor tabak en andere landbouwproducten. De magistraat gaf voorbeelden van verkopen van huizen die ver beneden de 'normale' prijs van de hand waren gaan. De belastingontvanger van de Staten van de Huis- en Haardstedegelden had getracht een negental huizen te veilen waarvan de eigenaren in gebreke waren gebleven, maar daarvan was er slechts één verkocht voor veertig gulden. Daarop was de verkoop van de andere panden gestaakt omdat bleek dat ze niets of bijna niets zouden opbrengen. Later werd één daarvan, één van de voornaamste huizen in de stad met een hof en een schuur, met toestemming van de Staten verkocht voor honderd gulden, en een tweede voor 26 gulden. Een derde huisje ging weg voor negen gulden.

Een belangrijke oorzaak voor de miserabele toestand was begin 1711 ook de doorbraak van de Grebbedijk, waardoor het land rond Rhenen onder water kwam te staan. Al het winterkoren op het land in de Nude - een gebied tussen de Grebbeberg en Wageningen - en in Achterberg was bedorven, terwijl het zomerkoren niet gezaaid kon worden omdat het water nog op het land stond. De mest, bedoeld voor het koren en de tabak, was weggespoeld, zoals door de sterke stroming van het water ook vele huizen waren beschadigd of ingestort. De magistraat waarschuwde de Staten dat er veel inwoners waren, zowel in de stad als daarbuiten, die hun schoorstenen afbraken om op deze manier een heffing voor het haardstedegeld te ontlopen. Andere inwoners brachten hun schamele meubeltjes naar de Bank van Lening om executoriale verkoop ervan wegens wanbetaling van familiegeld te voorkomen. Nog in april 1713 schreef de magistraat aan

de Staten dat ze onmogelijk kon voldoen aan de eis tot betaling der familiegeden vanwege de al twee jaar durende wateroverlast door de doorgebroken Grebbedijk. Het herstel van de dijk bleek moeilijk omdat er twee provincies bij betrokken waren.

Vrede

In 1709 werden de eerste pogingen gedaan om tot een vrede te komen. Burgemeester Van Hoeven meldde uit de Statenvergadering dat Lodewijk XIV niet had ingestemd met een aantal agenda-punten ter voorbereiding van vredesonderhandelingen. De oorlog ging verder tot er in november 1711 sprake was van nieuwe onderhandelingen en er in december bericht kwam dat ter voorkoming van 'disordres' (ongeregeldheden) bij het komende congres de Staten-Generaal een regiment huzaren of infanterie in Utrecht zouden legeren. Voor de provincie Utrecht zou de heer Van Renswoude aanwezig zijn bij de besprekingen. Een van de eerste punten waar de Utrechtse Staten aan dachten nog voor de onderhandelingen goed en wel waren begonnen, waren de treurige omstandigheden waaronder de Hugenuotse geloofsgenoten op Franse galeien in gevangenschap te werk waren gesteld. Men vroeg de Staten-Generaal hier aandacht aan te besteden.

Vredesbesprekingen of niet, op 20 april 1712 werd een landelijke dank- en bededag georganiseerd om de zomerveldtocht van 1712 voor de Republiek en zijn bondgenoten gunstig te laten verlopen. Het heeft niet mogen baten, want in december moest men vaststellen dat de alliantie van Engeland, Oostenrijk en de Nederlanden nederlagen had geleden, en dat de onderhandelingen niet tot de vurig gewenste vrede hadden geleid. In april 1713 echter schreef de Staten-Generaal dat een vredesverdrag was gesloten tussen Frankrijk en de Republiek. Zij vroegen de Staten van Utrecht spoedig hun goedkeuring te geven, waardoor ook de Rhenense magistraat zich over het verdrag moest buigen, net zoals Rhenen eerder had ingestemd met de oorlogsverklaring in april 1702 en met de verdragen met de vele geallieerden. Zoals het in de stadsnotulen staat: '... hebben de heren van de magistraat, na deliberatie, eenparigh geresolveert en verstaan, ter gemelte vergaderinge van de heren Staten comparerende, te verzoeken en te autoriseren om het gemaakt tractaat van Vrede te approberen en ratificeren'. Men verzocht nog wel om een kopie van het Vredestractaat.

Het duurde nog tot aan de algemene dank- en bededag van 14 juni 1713 voor er in Rhenen en omstreken feest werd gevierd. Het is maar de vraag of veel inwoners daar lust toe voelden in al hun armoede. Niettemin, de magistraat stond alle burgers toe hun huizen feestelijk te verlichten. Maar het werd verboden om in de stad en Veenendaal pektonnen of vuren te ontsteken op de straten, of met voetzoekers of zogenaamde duveltjes te gooien. Burgemeester Van Deventer, de eigenaar van de Coerheuvel, liet op de top van deze heuvel drie voeder hei brengen om die 's avonds aan te steken; dat moet tot ver in de omtrek te zien zijn geweest. Het stadhuis werd verlicht, het kanon werd afgevuurd, de klokken zouden luiden, het carillon werd bespeeld. En de magistraat kwam na de tweede predicatie - het was een dank- en bededag - bijeen op het stadhuis voor een goed glas wijn. Men hield rekening met de treurige toestand van de inwoners, want het gezelschap zou er geen vrolijke maaltijd van maken, het moest sober blijven.

Met de vrede komt de betaling?

Toen de vredesonderhandelingen van start gingen, ontstond de mogelijkheid om tot een oplossing te komen van het probleem van de schulden van de krijgsgevangenen. Op 17 februari 1712 vroeg het stadsbestuur van Rhenen aan de Staten-Generaal om deze kwestie bij de vredesonderhandelingen ter sprake te brengen. Volgens een inventarisatie van twee jaar eerder ging het om een bedrag van 16.050 gulden 7 stuivers en 15 penningen, maar sindsdien waren daar nog nieuwe

schulden bijgekomen. In juni 1712 werd een nieuwe inventarisatie gemaakt in aanwezigheid van de gevangenen uit Frankrijk, Spanje, Beieren en Keulen, en van de burgers die nog geld tegoed hadden.

Dan eindelijk, in mei 1713, komt het bericht van de Raad van State dat volgens het 27e artikel van het Tractaat van Vrede met Frankrijk alle krijgsgevangenen in vrijheid moeten worden gesteld, waarbij de koning van Frankrijk de betaling der schulden van zijn officieren zegt over te nemen. Uit dit bericht blijkt tevens dat er in de Republiek in 49 steden krijgsgevangenen waren ondergebracht.¹¹

Maar papier is geduldig, ook toen al. In maart 1714 schreven de Utrechtse Staten aan de Raad van State dat de bevolking van de provincie Utrecht nog steeds wachtte op de afrekening en zij verzochten de nodige stappen te ondernemen om deze zaak af te doen.¹² De Raad van State reageerde hierop per omgaande met de mededeling dat de Raad niets te verwijten was, maar dat Frankrijk de zaak had getraineerd. Men had nu echter goede hoop dat binnen enkele weken de burgers hun geld tegemoet konden zien.¹³

Na de vrede de rekening

De vrede was duur gekocht. Er was dan wel een vrede na een reeks van uitputtende oorlogen, maar het duurde nog jaren voor alle schulden waren afbetaald. De Republiek keek in 1713 aan tegen een schuld van 130 miljoen gulden, waarover een jaarlijkse rente van veertien miljoen gulden moest worden betaald.¹⁴ De bevolking van het gewest Utrecht betaalde hieraan onevenredig veel mee. Telde het gewest slechts circa vier procent van de totale bevolking van de Republiek, sinds het begin van de zeventiende eeuw moest wel 5,825 procent van de generale lasten worden opgebracht.¹⁵ Het gewest bouwde een schuld op van dertig miljoen gulden, met een rentelast die tussen 1672 en 1713 opliep van 403.000 gulden tot 1.970.000 gulden. En daaraan moest Rhenen uiteraard meebetalen.

Bij de vrede in 1713 telde het leger van de Republiek 133.000 man (76.000 eigen soldaten en 57.000 subsidietroepen) op een bevolking van circa 1,9 miljoen inwoners.¹⁶ Dit betekende dat per veertien inwoners één soldaat moest worden onderhouden. Dat waren voor de stad en vrijheid van Rhenen, uitgezonderd Stichts Veenendaal, circa 100 man!¹⁷ Een dergelijke belasting was niet vol te houden en daarom werden het leger en de vloot al snel ingekrompen.¹⁸

Na een paar jaar konden al enkele belastingen worden verlaagd en nog later zelfs afgeschaft. Het boomgaardgeld, dat in 1674 werd ingevoerd (tien stuivers per morgen, in 1693 verhoogd tot drie gulden) en was bedoeld voor de betaling van de brandschatting aan de Fransen, werd in 1719 verlaagd naar de oorspronkelijke tien stuivers. Het haardstedegeld, dat in 1701 was verhoogd tot drie gulden, ging in 1719 terug naar twee gulden. Het familiegeld, waarover in Rhenen zoveel te doen was geweest bij de invordering, werd in 1719 verlaagd en in 1725 afgeschaft.¹⁹

In het algemeen zal de vermindering of afschaffing van belastingen na de Vrede van Utrecht hebben bijgedragen tot een verbetering van de economische toestand van de bevolking van Rhenen, hoewel een vernietigende uitbraak van runderpest vanaf 1713 opnieuw voor veel ellende zorgde. Na verloop van jaren moeten de gevolgen van de vredesluiting enigszins merkbaar zijn geworden in een verbeterde financiële staat van stad en bewoners. Maar de tijden bleven moeilijk. De relatieve welvaart van de zeventiende eeuw, waarvan onduidelijk is in hoeverre Rhenen daaraan deel heeft gehad, kwam niet meer terug. Toen in 1748 een inventarisatie van huizen en huisgezinnen plaatsvond vanwege een nieuwe belastingheffing, waren er van de 216 gezinnen en alleenstaanden in Rhenen dertig ofwel bijna vijftien procent onmachtig om iets te betalen, en 32 of vijftien procent die slechts voor twee stuivers per week werden aangeslagen.²⁰ Ook waren er

elf huizen onbewoond. Daar zal de Oostenrijkse Successieoorlog van 1740 tot 1748, met bijbehorende belastingverhogingen, na slechts 27 jaar vrede, stevig aan hebben bijgedragen. Zeker is dat de oorlogen met Zonnekoning Lodewijk XIV voor Rhenen niet zonnig zijn geëindigd, eerder desastreus met een decennialange nawerking.

Literatuur

- Aalbers 1997** ➤ J. Aalbers, 'Met en zonder stadhouder (1674 - 1747)', in: C. Dekker (eindred.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht van 1528 tot 1780*, Utrecht 1997, 235 - 268.
- Andriess 2011** ➤ C.D. Andriess, *Alsnog een portret voor Heinsius. Geschiedenis van de Vrede van Utrecht*, Zutphen 2011.
- Blomhout 1747** ➤ Johan Blomhout, *De Geschiedenissen van het Vereenigt Nederlandt*, 5^e druk, Utrecht 1747 (Paddenbrug).
- Combrink 1985** ➤ J. Combrink, 'Oproer in Rhenen: De Plooierijen', *Oud Rhenen* 4 (1985) nr. 3, 1-9.
- Deys 2007** ➤ H.P. Deys, 'Het Rhenense familiegeld van 1675, een grote bron van bevolkingsinformatie', *Oud Rhenen* 26 (2007) nr. 1, 13-20.
- Onnekink en De Bruin 2013** ➤ David Onnekink en Renger de Bruin, *De Vrede van Utrecht (1713)*, Hilversum 2013.
- Pietersma, Rommes en Verstegen 2006** ➤ A. Pietersma, R. Rommes en W. Verstegen, *Lusten en lasten. Gids voor fiscaal-historisch onderzoek naar inkomen en vermogen in de provincie Utrecht. Trajecten door Utrecht 13*, Utrecht 2006.
- Rommes 1997a** ➤ R.N.J. Rommes, 'De bevolking', in: C. Dekker e.a. (eindred.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht van 1528 tot 1780*, Utrecht 1997, 171-177.
- Rommes 1997b** ➤ R.N.J. Rommes, 'Werken op het platteland', in: C. Dekker (eindred.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht 2, van 1528 tot 1780*, Utrecht 1997, 179-194.
- Strous 1999a** ➤ Willem H. Strous, 'Smissaert, en het huis, de steeg en de put van de generaal', *Oud Rhenen* 18 (1999) nr. 1, 37-51.
- Strous 1999b** ➤ Willem H. Strous, 'Vier portretten van het geslacht Smissaert', *Oud Rhenen* 18 (1999) nr. 2, 5-9.
- Verstegen 2006** ➤ S.W. Verstegen, *Gewestelijke financiën ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden*, Deel V Utrecht (1579-1798). Rijks Geschiedkundige Publicatiën, kleine serie, nr. 105, Den Haag 2006.
- Wijn 1988** ➤ J.J.A. Wijn, 'De bakens verzet 1688 - 1788. Het bondgenootschap met Engeland, de afhankelijke positie van de Republiek en de aftakeling van de oorlogsvloot', in: *500 Jaar Marine*, Amsterdam 1988.
- Zwitser 2013** ➤ H.L. Zwitser, *Het Staatse Leger, deel IX. De achttiende eeuw 1713-1795* (redactie J. Hoffenaar en C.W. van der Spek), Amsterdam 2013.
-

Noten

- 1 Voor dit artikel is, voor zover niet anders aangegeven, gebruik gemaakt van het Oud Archief Rhenen 1337-1851, Toegangsnummer 152 (OAR), inventarisnummers 16, 16a, 17, 18 en 19. Dit is te raadplegen in Regionaal Historisch Centrum Zuidoost Utrecht te Wijk bij Duurstede.
- 2 Pietersma, Rommes en Verstegen 2006, 25.
- 3 Aalbers 1997, 240; Rommes 1997b, 183-187.
- 4 Deys 2007.
- 5 Aalbers 1997, 261.
- 6 Strous 1999a en 1997b.
- 7 Dit was eerder in de zeventiende eeuw ook al eens gebeurd (het 'pluisgeld').
- 8 Dit is geen nieuwe belasting, want al in 1668 werd een dergelijke belasting geheven; Pietersma, Rommes en Verstegen 2006, 24.
- 9 Combrink 1985, geeft een uitgebreide beschrijving van deze politieke volksbeweging in Rhenen.
- 10 Frederik Christiaan van Reede was de tweede graaf van Athlone, nadat zijn vader deze titel in 1692 van Willem III had gekregen. In 1703 erfde Frederik Christiaan de titel. De familie was heer van Amerongen en eigenaar van het kasteel daar.
- 11 Nationaal Archief, Raad van State, Toegang 1.01.19, inv.nr 531 18 april 1713.
- 12 Nationaal Archief, Raad van State, Toegang 1.01.19, inv.nr. 710, 8 maart 1714.
- 13 Nationaal Archief, Raad van State, Toegang 1.01.19, inv.nr. 531, 10 maart 1714.
- 14 Onnekink en De Bruin 2013, 34.
- 15 Verstegen 2006, 13 e.v.
- 16 Zwitser 2013.
- 17 Rommes 1997a, 171. Rommes schat de bevolking van Rhenen onveranderd op 1500 inwoners in de jaren 1580, 1630 en 1750. In 1795 geeft hij 1630 inwoners op basis van de volkstelling dat jaar. Voor Stichts Veenendaal geeft hij apart de bevolkingcijfers.
- 18 Wijn 1988, 33.
- 19 Verstegen 2006, 60, 129 en 132.
- 20 Oud Archief Rhenen inv.nr. 372 Registers en borderellen van de hoofdelijke taxatie, 1749.

Karin Strengers

De Vrede van Utrecht: 'Een vrede vol ongerustheid'

**De jaarlijkse brief van de overheid
aan het volk 1713-1747**

De Staten-Generaal hebben de Vrede van Utrecht in 1713 aangegrepen om het bestaande fenomeen van de dankdag en de bijbehorend brief een nieuwe betekenis te geven. Door de dankdag tot een jaarlijks ritueel in 'alle de kerken' te maken creëerde de overheid een mogelijkheid om het gehele volk te bereiken.

Elk jaar weer werd in de brief benadrukt hoe blij men was dat er sinds 1713 vrede heerste. De overheid deelde vervolgens met het volk de zorg om het behoud van die vrede, waarbij de ongerustheid over spanningen in Europa groot was. Politieke

Karin Strengers-Older Kalter (1953) studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Utrecht. Zij was twaalf jaar werkzaam als conservator van museum Het Hogeland in Groningen, daarna werkte zij in Utrecht als studiebegeleider. Zij heeft verschillende cultuurhistorische publicaties op haar naam staan, waarvan de meest recente de provincie Utrecht betreffen.

*spanningen brachten
tenslotte 'vermindering
van commercie en nering,
de ziel van 's lands
welvaren'. In de dreiging
van oorlog en rampen,
zoals veepest en
watersnood in het 'lieve
vaderland', werd Gods
hand gevoeld. Het delen
van de vreugde over de
vrede sinds 1713 en*

tevens van de zorgen over het land, vormde een bindend element.

In februari 1746 liet de Utrechtse gedeputeerde Van Renesse de griffier Milan-Visconti een stuk uitschrijven bedoeld voor de Staten-Generaal in Den Haag. Hij betoogde hierin dat er rondom de Republiek een bloedige oorlog onder machtige vorsten woedde, waarbij de Staat zich in haar 'Voormuur en Barrière voelde aangetast'. Volgens Van Renesse was het gevaar dat er 'brand op eigen bodem' zou komen groot en dit zou schade geven aan de 'commerce en de nering, de ziel van 's Lands Welvaren'.¹

De dreiging van een oorlog was sinds de Vrede van Utrecht in 1713 niet meer zo gevoeld als in 1746. Met de voormuur en barrière waarover Van Renesse sprak, werden de vestingplaatsen in de Oostenrijkse Nederlanden bedoeld die sinds 1713 als buffer tegen Frankrijk dienden. Vanaf 1744 namen Franse troepen de vestingplaatsen in; in 1747 vielen zij de Republiek binnen. Een periode van bijna 35 jaar vrede was voorbij.

Van Renesse beschreef niet zomaar zijn zorgen over de Republiek. Hij deed dit in het kader van een traditie die sinds de Vrede van Utrecht als vast moment was ingevoerd en in een religieus gebeuren was ingebed. Vanaf 1713 had namelijk jaarlijks, meestal in maart, een van de provincies de beurt om een stuk over de staat van het land te schrijven waarbij om Gods zegen werd gevraagd en dat door de Staten-Generaal naar alle Gedeputeerden Staten werd gestuurd. Deze verspreidden het stuk vervolgens onder de magistraat van de steden en dorpen in hun provincie. De magistraat zorgde ervoor dat het bij de kerken kwam en op de daarvoor vastgestelde dag werd voorgelezen. Die dag stond bekend als Algemene Vast-, Bede- en Dankdag.²

In de eerste biddagbrief van 1713 werd 14 juni aangekondigd als 'algemene dankdag met vreugde-bedrijven' na de 'bloedige oorlog waarin wij met de Koning van Frankrijk voor 11 jaar gewikkeld zijn geweest'. Hierbij wilde de schrijver 'God de eer geven van een zo heilzaam werk, als dat van verandering van oorlog naar vrede'.³ Men wilde dankbaarheid betuigen in 'alle kerken dezer

Ook in 2013 was er grote toeloop in de Utrechtse Domkerk om te horen over het belang van vrede. Concert in het kader van de viering van de Vrede van Utrecht, mei 2013. Foto: Anna van Kooij

Landen en hoopte dat alle ingezetenen van ons lief vaderland de vruchten ervan zouden proeven'. Die dag was handwerk en nering, maar vooral het tappen, kaatsen en bal slaan verboden. 's Avonds mocht er gefeest worden en werd verwacht dat er 'alomte tekenen van blijdschap over de Vrede zullen worden getoond met het luiden van de klokken, vuren, lossen van kanon, en andere diergelijke zaken, naar ouder gewoonte ter plaatse daar men gewoon is zulks te doen'.⁴ In de Republiek was men bekend met tradities en rituelen waarmee naar 'ouder gewoonte' de vrede gevierd werd. Een dankdag in de kerk om de vrede te vieren was al sinds het begin van de Republiek gebruik. Overigens betekende dit niet dat deze feesten werden ervaren vanuit een duidelijk nationaal besef. Er bestond wel een vaag algemeen Nederlands besef, dat gevoed werd door vijandbeelden die door schoolboekjes als de 'Franse Tiranny' werden ingeprint.⁵ Tot ver in de achttiende eeuw ging het echter gemiddeld om een lokale, hooguit regionale perceptie. Het besluit van de Staten-Generaal om de dankdag vanaf 1713 tot een jaarlijks ritueel te maken gaf des te meer betekenis aan die dag als vast moment waarop de overheid het volk direct wilde bereiken. De dankdag was eigenlijk de enige keer dat het volk van de overheid een beeld en beoordeling van staat en land kreeg. In de van de kansel voorgelezen brief werden de gezamenlijke zorgen om de Republiek gedeeld. De oplossing zocht men in meer godsdienstigheid, vaderlandsliefde en eendracht. In een godsdienstige omgeving wilde de overheid zo aan de eenheid van de Republiek als politieke gemeenschap uitdrukking geven.⁶

Wat was nu de kracht van de jaarlijkse brief van de overheid aan het volk? Was de Vrede van Utrecht in 1713 bepalend geweest om vanaf dat moment elk jaar een brief aan het volk te doen uitgaan? Met welke inhoud, met welke momenten van vreugde en zorg, werd de eenheid van de politieke gemeenschap verwoord? Was de kerk hierin het doel of het middel? En om welke kerk ging het eigenlijk? Wie bereikte de overheid hiermee? En, voor alles, wie vormde de overheid? Deze vragen komen in het navolgende aan de orde voor de periode vanaf de Vrede van Utrecht tot de nieuwe oorlog in 1747.

De overheid

In het politieke leven van de Republiek der verenigde gewesten was de provincie het uitgangspunt. Elke provincie wilde haar eigen vrijheid behouden en zorgde ervoor dat haar privileges niet geschonden werden. De uitschrijving van de jaarlijkse brief weerspiegelt het gewestelijk karakter van de Republiek. Had de provincie Utrecht in 1746 de eer om de uitschrijving van de brief te verzorgen, de jaren daarvoor waren de brieven afwisselend door gedeputeerden uit de provincie Holland, Zeeland, Gelderland en Friesland samengesteld. In de brieven werd niet altijd vermeld welke provincie de tekst voor dat jaar had 'geproponeerd'. Het lijkt erop dat Utrecht alleen in 1746 haar bijdrage heeft geleverd, in ieder geval staat Utrecht niet vaker bij de 'uitschrijving' onderaan de brief vermeld. De provincie onderscheidde zich overigens met deze brief wel omdat de gedeputeerde en de griffier, Van Renesse en Milan-Visconti, als enigen gedurende de gehele periode van 1713 tot 1747 de brief niet anoniem hielden, maar hun naam er aan toevoegden.⁷

De provincie was de natuurlijke eenheid in de Republiek, maar Holland was van dit alles wel het centrum. Holland was het economische en politieke zwaartepunt. Het betaalde de gehele Republikeinse periode 58% van de inkomsten, die nodig waren voor de uitgaven van oorlog en buitenlandse zaken. De raadpensionaris van Holland had grote invloed in de Staten-Generaal en was in een stadhouderloos tijdperk het gezicht naar het buitenland. De hier beschreven periode van 1713 tot 1747 viel geheel in een stadhouderloos tijdperk. De Republiek was in 1713 al elf jaar zonder stadhouder; in 1747 eindigde de periode van de 'Republiek van regenten' met de aanstelling van Willem IV als stadhouder van alle provincies.

Eerzame Godvruchtige.

De goedertierenheden van den Hemel, aan deze Republicq by aanhoudendheid bewezen, verplichten Ons wederom, om Ons met alle de Inwoonderen des Lands, met de hartelykste dankbaarheid en diepste verootmoediging ter neder te werpen voor den Throon des Allerhoogsten.

De zonderlinge bescherming, waar door Wy bewaard zyn voor het gevoel van de ongelukken van den Oorlog, die zo veele jaren rondsomme Ons gewoed heeft, kan aan waare liefhebbers van het Vaderland, en regt geaarte Christenen nog niet zyn vergeeten, en de gansche bevryding van alle onze bekommelingen, die Wy van dien kant zo lang gehad hebben, vereischt van Ons tegenwoordig nieuwe uitdrukkingen van lof en dankzegging aan den Oppersten Regeerder en Bestierder van alles.

Wy verheugden Ons met blyder harten in het begin van het voorleden jaar over de herstelling van den vrede, schoon toen ter tyd nog eenige nevelen bleven hangen over een gedeelte van Europa: Maar nu hebben wy het genoeg alle nevelen te zien opgehelderd, de voordelen en zegeningen van den vrede alomme te zien volgen op de onheilen van den oorlog, en onze rust op goede gronden te zien bevestigd, te gelyk met de behouding van onzen zuiveren Godsdienst en dierbaare Vryheid.

De eerste alinea's van een biddagbrief, zoals die in de achttiende eeuw naar alle Gedeputeerde Staten werd gestuurd. Deze brief is geschreven door de Gedeputeerde Staten van Utrecht in 1764 en is ondertekend door Van Rechteren. HUA 233 inv.nr. 348.

Al eerder hadden zich periodes voorgedaan met afwisselend meer macht voor de stadhouder dan wel voor de regenten. In de periode vanaf 1650 tot 1672, het eerste stadhouderloos tijdperk, hadden de regenten het voor het zeggen gekregen en stonden hun (handels)belangen in de politiek voorop. Deze periode werd die van de Ware Vrijheid genoemd. Het begrip Vrijheid bleef ook in de achttiende eeuw een vaste uitdrukking, veelal gecombineerd met de Ware (gereformeerde) Religie, de andere pijler onder de Republiek. In hun jaarlijkse brief lieten de gedeputeerden de Vrijheid als hoogste goed nooit onvermeld. Met dat begrip werd een sinds de zeventiende eeuw uitgedragen beeld neergezet, namelijk dat van een vredelievende, welvarende, handeldrijvende natie, waarin het overleg op basis van gewestelijke zelfstandigheid werd gevoerd. Dat werd als de beste voorwaarde voor de bloei van het land gezien.

Van bloei van de Republiek was na de coalitieoorlogen tegen Frankrijk geen sprake meer. De teleurstellend verlopen oorlogen hadden de financiële positie ernstig verslechterd. De financiën waren zo uitgeput dat de Republiek niet meer in staat was om het leger en de vloot op voldoende sterkte te houden. De Republiek was een tweederangs mogendheid geworden die moest zorgen dat men wat er nog was, vasthield.

Vreugde en zorg om vrede

Het schrijven van de biddagbrief was weliswaar een gewestelijke zaak, inhoudelijk ging het echter om het belang van de Republiek als geheel. En dan met name om het belang dat men in de Republiek in vrede leefde. In bijna elke brief werd er kernachtig aan herinnerd dat de vrede die de Republiek sinds 1713 kende, nog steeds behouden was. Het belang van de vrede werd op verschillende manieren benadrukt. Vrede en welvaart, vrede en commercie gingen volgens de schrijvers

'Gods slaande hand over Nederland door pest siekte onder het vee, naa het leven geteekent en gegraveert' door Jan Smit 1745. Atlas van Stolk inv. nr. 17341.

hand in hand. Het aantal jaren dat men sinds de Vrede van Utrecht in vrede leefde werd telkens weer gememoreerd: 'Ons lief vaderland is nu in het vijfde jaar bij een gewenste rust en vrede gebleven'.⁸ 'De vrede, die nu langer heeft geduurd als de Republiek van haar oprichting af tot nu toe die ooit achtereen heeft genoten'.⁹ 'Onder het genot van 25 jaar aaneen vrede'.¹⁰ Maar evenzeer werd gesproken van: 'Een vrede vol ongerustheid'.¹¹ In de Republiek mocht dan wel vrede heersen, de vrede werd door de jaren heen regelmatig door 'duistere wolken' bedreigd. De ongerustheid over een dreiging van oorlog werd voor de wankelende economie als heel nadelig ervaren. De nog voortdurende oorlogen in andere 'gewesten van Europa' en 'de schade en nadeel in Commerce en Navigatie van dese lande' werden dan ook mede als oorzaak gezien van de 'vermindering van Nering en Welvaart'.¹²

Spanningen in Europa

In de biddagbrieven werden regelmatig de spanningen in Europa genoemd. Daarbij werd de afhankelijkheid van de Republiek van de geallieerden benadrukt.

De raadpensionarissen van Holland, in eerste instantie Heinsius, later Van Slingelandt, waren van mening dat de Republiek alleen bij vrede gebaat was. Zij meenden echter wel dat het een illusie was om te denken dat men door een politiek van onthouding beschermd bleef tegen de soms irrationele machtspolitiek van de Europese vorsten. Met een actief beleid probeerden zij de internationale verhoudingen te beïnvloeden. Door allianties wilden zij een machts evenwicht vinden en zo de vrede bewaren. Frankrijk was voor hen de meest gevaarlijke mogendheid en daarom zochten zij veiligheid in bondgenootschappen met Engeland en de Rooms-Duitse keizer. De Barrière in de Oostenrijkse Nederlanden werd hierin als onmisbaar gezien.

In de biddagbrief van 1727 kreeg men nog een positief geluid over het bondgenootschap, maar in 1748 kan men toch wel de kritiek van de briefschrijver proeven. In 1727 werd over het

bondgenootschap met Engeland en de keizer geschreven: 'Nog wederom een jaar van vrede, edoch duistere wolken beginnen op te doen en dreigen op de Staat neer te storten, de voornaamste Mogendheden van Europa, ende onze Naburen haar ten oorlog bereidende, zodanig dat de Staat, om zich in postuur van defensie te stellen en om niet overrompeld te worden, genoodzaakt zijn zich mede te Wapenen (..) om haar Rechten en Possesien, mitsgaders haar Vrijheid en Religie, desnoods met hulp van H. Geallieerden te kunnen handhaven'.¹³ In 1748 werd het bondgenootschap kritisch benaderd en schreef de gedeputeerde dat de 'troubles' waarin de Republiek verkeerde 'door trouw aan tractaten van geallieerden haar onbehaaglijk gemaakt hebbende aan de koning van Frankrijk'.¹⁴

Het belangrijkste onderwerp na het behoud van de vrede was steevast het negatieve gevolg voor de handel en scheepvaart. Hierna volgden de vele rampen - zowel natuurrampen als ziektes onder mensen en vee - die als dreigend voor het vaderland werden ervaren.

Dijkdoorbraken en overstromingen

Begin achttiende eeuw werd de landbouw door een aantal natuurrampen getroffen. Er vond een aantal serieuze dijkdoorbraken en overstromingen plaats. In 1715 braken de dijken in Zeeland bij Schouwen door en liep het grootste deel van het eiland onder water.¹⁵ De gedeputeerde van Zeeland schreef dat jaar dat in de ramp Gods 'slaande hand' werd gevoeld omdat door de 'onvergelijkelijke vloed' het vruchtbare land 'tot zoute grond' was geworden en hele districten en polders 'geinundeerd en bevoeit' waren.¹⁶

In 1717 veroorzaakten stormen uitzonderlijke schade in Friesland. De hevigste schade werd echter vanaf 1731 aangericht door de aantasting van de houten pijlers van de zeedijken door de paalworm. Deze zeeworm wist in snel tempo de houten palen en daarmee de zeedijken te verzwakken. In de winter van 1731 stortte een groot deel van de dijken langs de Noordzeekust in, zodat hele dorpen onder water kwamen te staan.¹⁷

De Hollandse gedeputeerde meldde in zijn schrijven van 1733 dat men twintig jaar achtereen een 'genoten en gewenste vrede kende', maar dat de zorgen nu groot waren door 'schadelijk gewormte in palen en houtwerken die dienen tot bewaring en beveiliging van dijken en dammen tegen het geweld van de zee'. Hij zwakte echter het probleem vervolgens af door daarachter tussen haakjes te zetten dat 'hoewel die plaag niet zo zwaar is als veelzinds door ongefundeerde geruchten word verspreid'. Toch vond ook hij dat 'allen door welke den Staat, afgemat door zware lasten van voorgaande oorlogen, als tot geen verhaal kan komen'.¹⁸

Ziekte en sterfte onder rundvee

Het platteland werd in de achttiende eeuw meerdere keren door de runderpest getroffen. Een jaar na de Vrede van Utrecht werd de uitbraak van 'ziekte en sterfte van rundvee' voor het eerst gemeld: 'de besmettelijke ziekte onder het rundvee tot in deze Lande overgebracht, een groot getal van hetzelfde heeft weggesleept'. In 1729 betrof het niet alleen de sterfte onder het vee, maar ook 'ongemene ziekten en sterfte onder mensen'. Het virus onder de runderen zou gedurende de gehele achttiende eeuw een terugkerend thema van zorg zijn die zorgde voor 'verval van Commerce en welvaart'.

Gods toorn over de zonden

De belangrijkste opdracht die de overheid aan het volk meegaf was om te bidden. Men moest bidden uit dank voor Gods zegening over de vrede en om de dreiging van oorlog of overstromingen af te wenden; die dreiging was ontstaan door 'Gods toorn' of 'slaande hand'. In de oproep om te bidden werden door de overheid niet alleen de gelovigen van de 'Ware religie'

De Geertekerk te Utrecht. Doorkijk vanuit het koor door het koorhek in het schip tijdens een kerkdienst, eind achttiende eeuw. Tekening van C.W. Hoevenaars, 1875 naar een tekening van J. Bosboom (tussen 1780 en 1795). HUA beeldmateriaal 31231.

opgeroepen om te bidden, er werd regelmatig gemeld dat in ‘alle de kerken’ gebeden moest worden. In de brief van 1713 werd bijvoorbeeld expliciet de Franse en Engelse kerk erbij vermeld, in andere jaren werd met regelmaat gemeld dat de brief in alle kerken moest worden voorgelezen. Hoe moeten we dit interpreteren? Er was tenslotte toch maar één kerk, de gereformeerde, die telde voor de overheid?

De publieke kerk en de overheid

De opdracht om te bidden voor het lieve vaderland gold natuurlijk in eerste instantie de gereformeerde kerk, de bevoorrechte publieke kerk. De Republiek kende geen staatskerk. De positie van publieke kerk hield ondermeer in dat de publieke functies alleen door de leden van de gereformeerde kerk mochten worden uitgeoefend en dat alleen zij in het openbaar hun geloof mochten belijden. De gereformeerde kerk nam in de Republiek hierdoor een dominante positie in. Omstreeks 1700 behoorde meer dan de helft van de bevolking tot één van de protestantse kerken; verreweg het grootste deel hiervan kon gerekend worden tot de ‘heersende kerk’. In sommige delen van het land was de bevolking vrijwel geheel of in grote meerderheid protestants.¹⁹

Tussen de overheid en de publieke kerk bestond een grote betrokkenheid. Zo had de plaatselijke overheid een beslissende stem in de benoeming van de predikanten en betaalde hun salaris. Diezelfde plaatselijke bestuurders zaten vervolgens weer vaak in de kerkenraad. Op alle niveaus stond de publieke kerk in een directe relatie met de overheid. De verwevenheid tussen publieke

kerk en overheid maakte de communicatie over en weer makkelijker en zal ook het maatschappelijk aanzien van de kerk hebben versterkt.²⁰ Door haar publieke functie drukte de gereformeerde kerk een stempel op de samenleving.

Predikanten

Verspreid over de gehele Republiek werd de boodschap van de overheid door de predikanten verkondigd. De predikanten hadden invloed. Hun preken werkten door op de opvattingen en verbeelding van grote groepen mensen. De predikant sprak vanuit de wereld van ontwikkeling en cultuur.²¹ Op een dank-, vast- en biddag zat de hervormde of zoals zij toen algemeen genoemd werd, gereformeerde kerk, overvol. Het kerkvolk zat soms de hele dag in de kerk.²² Op bevel van de overheid bleven op een biddag alle herbergen gesloten en werden alle publieke gemakkelikheden en openbare arbeid verboden. De predikanten die de brief van de magistraat van hun stad of dorp hadden gekregen, lazen deze eerst voor en begonnen daarna hun preek over de zorgen die de overheid met het kerkvolk wilde delen. Veel van die preken zijn in gedrukte vorm bewaard gebleven.

Hoe de preken vanaf de kansel hebben geklonken blijft de vraag, maar ze hadden een grote zegingskracht, waardoor ze van invloed kunnen zijn geweest op de opvattingen en de verbeelding van grote groepen mensen.²³ Van predikant Smijtegeld uit Zeeland weten we dat hij zijn preken aansloot op de thema's die de overheid in jaarlijkse brieven aangeeft. De brieven van de Staten-Generaal vond hij wat algemeen, maar hij volgde ze wel in grote lijnen. Smijtegeld toonde belangstelling voor nationale en internationale politieke en economische omstandigheden. Hij ging in op de oorlogen in Europa. Op 13 februari 1728 preekte hij: 'Dat wij nu 15 jaar vrede hebben gehad als juni zal komen. Onze landen hebben nu 150 jaar bestaan en zo lang hebben zij nog nooit vrede gehad sedert de 80-jarige oorlog'.²⁴

De betekenis van de predikanten mag niet onderschat worden. Zij waren als vertegenwoordigers van de publieke kerk een machtsfactor van betekenis. Die betekenis werd versterkt doordat de predikanten nogal eens werden overgeplaatst van dorp naar stad en van gewest naar gewest en zo de kerk een boven lokale werking gaven. De predikant was zo voor de overheid een juiste tussenpersoon in de verspreiding van de opdracht tot meer godsdienstigheid, vaderlandsliefde en eendracht. De overheid zag dat predikanten te maken hadden met alle lagen van de bevolking en voor allen een norm vertegenwoordigden die zich over het hele land uitbreidde.

Bindend element voor alle kerken?

Wilde de overheid met haar schrijven werkelijk 'alle de kerken' bereiken, zoals in de brieven geregeld werd gezegd?

Voor menig predikant uit de publieke kerk was het ondenkbaar dat de overheid buiten haar eigen, gereformeerde religie dacht. Alleen via de gereformeerde kerk kon een aan God welgevallige natie ontstaan. De overheid had echter allang ingezien dat het niet meer haalbaar was om van de Republiek een eenduidige calvinistische maatschappij te maken. De realiteit was dat er grote groepen andersdenkenden bestonden. De katholieke bevolking maakte gedurende de periode van de Republiek eenderde van de bevolking uit. De stad Utrecht paste in dat beeld. In het midden van de achttiende eeuw was ruim 30% van de ongeveer 28.000 inwoners katholiek.

De overheid was in de achttiende eeuw al niet meer echt bezig om de kerkelijke verdeeldheid nog te veranderen. Het leek er eerder op dat de overheid het besef wilde meegeven dat de verschillende godsdienstige groepen samen de geestelijke vorm van de samenleving bepaalden.²⁵

Zo genoten de kleinere protestantse kerken, zoals de Lutherse, doopsgezinde en remonstrantse kerk, in het begin van de achttiende eeuw een behoorlijke mate van vrijheid. De katholieken

werden in de achttiende eeuw steeds openlijker gedoogd en het ontbrak hen niet aan een behoorlijke dosis zelfbewustzijn.²⁶

Dat zelfbewustzijn berustte niet op niets. Nadat de Republiek in de zeventiende eeuw tot een pauselijk missiegebied was verklaard, functioneerde de kerkelijke organisatie redelijk. Sinds het midden van de zeventiende eeuw waren er gemiddeld vijfhonderd priesters actief. In zijn *Voyage en Hollande en 1719* meende de jonge priester Pierre Sartre, die tijdens zijn verblijf van paar weken onder andere in Utrecht verbleef, dat de toestand van de katholieken niet slecht was. Iedere parochie had een eigen pastoor en de gehechtheid van de gelovigen aan de pastoor was groot. Er werd bijna elke dienst gepreekt, waarbij het volk met aandacht luisterde. De meeste pastoors die hij ontmoette, vond hij zeer bekwaam en hij sprak zijn bewondering uit over hun mooie bibliotheken. Wanneer Sartre schrijft over het feit dat de katholieken zich op de handel toeleggen, benadrukt hij dat hen dat in veelvuldig contact met de protestanten bracht.²⁷ Hij vond dat wellicht niet gunstig voor het katholieke zielenheil, het contact was er in ieder geval wel.

Dit neemt niet weg dat de politieke achterstelling als discriminerend werd ervaren. En dat hierdoor de katholieken ook maatschappelijk veelal achter bleven bij protestanten.

Ingegeven door de realiteit van het bestaan van de verschillende religieuze groepen, wilde de overheid de andersdenkenden bereiken en het beeld van de Republiek als politieke gemeenschap met al haar zorgen verspreiden. In de zeventiende eeuw waren er al dankdagen geweest waarbij meerdere religieuze groepen zich hadden aangesloten. Vanaf de Vrede van Utrecht in 1713 werd door de overheid regelmatig opgeroepen om de dankdag in alle kerken te houden.²⁸ Of de dankdagen in de achttiende eeuw daadwerkelijk door de verscheidene religieuze groepen werden gevierd, is moeilijk te achterhalen. Het waren natuurlijk de gereformeerde autoriteiten die tot de dankdag opriepen en het is niet duidelijk in hoeverre daaraan gehoor werd gegeven door andersdenkenden. Het staat evenmin vast of en hoe vaak de katholieke geestelijken zelf een brief kregen om die op de vastgestelde dankdag voor te lezen. Soms werden de katholieken in een stad of dorp samen met de andere protestantse groepen uitgenodigd om deel te nemen aan de vieringen.²⁹

Polman, die het grote standaardwerk over de katholieken in de achttiende eeuw schreef, beweert dat 'ieder jaar honderden priesters, evenals de predikanten, honderden kansels overal in den lande bestegen om het woord te voeren op de algemene dank-, vasten- en biddag, door de burgerlijke overheid om een of andere concrete reden uitgeschreven'. Of dat met veel enthousiasme gebeurde, valt volgens hem overigens te betwijfelen. Hij haalt in zijn boek een pastoor uit Leiden aan die meende dat de flauwe belangstelling van de katholieken te verklaren was omdat 'de burgerlijke instanties die zulk een biddag voorschrijven de hervormde godsdienst belijden en steevast aansporen voor de verbreiding hiervan te bidden'.³⁰

Toch bestaat er ook het beeld dat de katholieken veelal niet werden uitgenodigd voor de bid- en dankdagen. En werden ze al opgeroepen tot het vieren van een dank- en biddag, dan toonden ze eigenlijk weinig animo.³¹ Voor een pastoor in Bergen op Zoom was de viering van een dergelijke 'geuzen-biddag' vaak een verplicht nummer. Er waren overigens pastoors die uit eigen beweging wel de door de Staten-Generaal en magistraat uitgeschreven bid- en dankdagen vierden. Een deel van de katholieken had er wellicht behoefte aan uitdrukking te geven aan de gehechtheid aan de eigen stad en het vaderland. In de brieven werd aangespoord tot aanwas van het gereformeerde geloof en dat werd minder gewaardeerd.³²

Conclusie

De Staten-Generaal hebben de Vrede van Utrecht in 1713 aangegrepen om het bestaande fenomeen van de dankdag en het bijbehorend schrijven een nieuwe betekenis te geven. Door de dag

tot een jaarlijks ritueel in 'alle de kerken' te maken, vond de overheid een vast moment waarop zij het volk kon bereiken. De procedure van het ritueel waarbij provincies afwisselend de dankdagbrief mochten schrijven, weerspiegelde de invloed van de gewestelijke overheid in de Republiek.

Elk jaar was het gegeven dat men sinds 1713 in vrede leefde het eerste thema in de brief. De overheid deelde met het volk de zorg om het behoud van die vrede, waarbij tevens de ongerustheid over spanningen in Europa groot was. Politieke spanningen brachten tenslotte 'vermindering van commercie en nering, de ziel van 's lands welvaren', zoals de Utrechtse gedeputeerde Van Renesse in 1746 schreef. Er waren meer zaken waarover de overheid zich zorgen maakte, zoals natuurrampen en ziekte onder het vee. De dreiging van oorlog en rampen in het 'lieve vaderland', waarin Gods hand werd gevoeld, waren de vaste elementen die de overheid in de voorstelling van de Republiek als politieke gemeenschap gaf. De voorganger in de kerk verspreidde het beeld dat de overheid aan het volk wilde geven en kreeg de opdracht om Gods genade af te smeken. De dankdag was een bevestiging van de verwevenheid van de overheid met de publieke kerk, maar de overheid sloot, ingegeven door de realiteit van het bestaan van zoveel andersdenkenden, de overige kerken niet uit en deed bij tijd en wijle een oproep aan hen om mee te doen. Of dat werkelijk als bijzonder werd ervaren door de grootste groep andersdenkenden, de katholieken, is niet met zekerheid te zeggen. De kracht van de jaarlijkse biddagbrief lag in het gegeven dat de overheid een mogelijkheid had gecreëerd om het hele volk te bereiken. Het delen van de vreugde over de vrede sinds 1713, maar tevens van de zorgen over het land, vormde een bindend element.

Literatuur

- AGN deel 9 ➤ *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 9, Haarlem 1980.
- Bijleveld 2007 ➤ N. Bijleveld, *Voor God, Volk en Vaderland: de plaats van de hervormde predikant binnen de nationale eenwordingsprocessen in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw*, Delft 2007.
- Frijhoff en Spies 1999 ➤ W. Frijhoff en M. Spies, 1650. *Bevochten eendacht*, Den Haag 1999.
- Huisman 1983 ➤ C. Huisman, *Neerlands Israël. Het Natiebesef der traditioneel-gereformeerden in de achttiende eeuw*, Dordrecht 1983.
- Israel 1998 ➤ J.I. Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness and Fall 1477-1806*, Oxford 1998.
- Kist 1848-1849 ➤ N.C. Kist, *Neerlands Bededagen en Biddagbrieven*, 2 delen, Leiden 1848-1849.
- De Mooij 1998 ➤ C.C.M. de Mooij, *Geloof kan bergen verzetten: reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom*, Hilversum 1998.
- Polman 1968 ➤ P. Polman O.F.M., *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw*, 3 delen, Hilversum 1968.
- Post 2001 ➤ S.D. Post, *Bernardus Smijtegeld. Dienstknecht van God*, Houten 2001.
- Rietbergen 1992 ➤ P.J.A.N. Rietbergen, 'Beeld en zelfbeeld. Nederlandse identiteit in politieke structuur en politieke cultuur tijdens de Republiek', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch genootschap* 107 (1992).
- Van Rooden 1992 ➤ P. van Rooden, 'Dissenters en bededagen. Civil religion ten tijde van de Republiek', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 107 (1992) 703-712.
- Van Rooden 1996 ➤ P. van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990*, Amsterdam 1996.
- Van Sas 2004 ➤ N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900*, Amsterdam 2004.
- Schama 1988 ➤ S. Schama, *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw*, Amsterdam 1988.
- Wierdsma 1987 ➤ A. Wierdsma, 'Religie en politieke symbolen in Nederland na 1831', *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap*, 1987, afl 2, 177-194.
-

Noten

- 1 Kist 1746, 348.
- 2 Huisman 1983, 87.
- 3 Kist 1713, 301.
- 4 Idem.
- 5 Van Sas 2004, 71.
- 6 Van Rooden 1996, 83.
- 7 Uit de periode 1764-1778 liggen in Het Utrechts Archief tien biddagbrieven, uitgegaan van de Gedeputeerde Staten. HUA 233, inv. nr. 348.
- 8 Kist 1848-1849, 305.
- 9 Kist 1848-1849, 317.
- 10 Kist 1848-1849, 333.
- 11 Kist 1848-1849, 321.
- 12 Kist 1848-1849, 307.
- 13 Kist 1848-1849, 316.
- 14 Kist 1848-1849, 316 en 1748, 352.
- 15 Israel 1998, 1009.
- 16 Kist 1717, 305.
- 17 Schama 1988, 593.
- 18 Kist 1733, 326.
- 19 AGN, deel 9, 333.
- 20 Frijhoff 1999, 361.
- 21 Frijhoff 1999, 363.
- 22 www.kerkrecht.nl art. 66.
- 23 Frijhoff 1999, 362, 363.
- 24 Post 2001, 127.
- 25 Van Rooden 1992, 708.
- 26 Frijhoff 1999, 376.
- 27 Polman 1968, deel 1, 267 en 366.
- 28 Rietbergen 1992, 72.
- 29 Bijleveld 2007, 14.
- 30 Polman 1968, deel 2, 304.
- 31 De Mooij 1998, 635.
- 32 Idem.

Tolien Wilmer

Het Hollands Vrede-vuur-werk

**Vreugdevuurwerk afgestoken op 14 juni 1713
in de Haagse Hofvijver ter gelegenheid van
de Vrede van Utrecht**

In de nacht van 11 op 12 april 1713 werd na ruim een jaar onderhandelen eindelijk de Vrede van Utrecht gesloten. Om deze belangrijke gebeurtenis te vieren werd op 14 juni van dat jaar op twee plaatsen in de Hofvijver in Den Haag een groots vuurwerk afgestoken. Zowel de Staten-Generaal als de Staten van Holland en West-Friesland gaven opdracht aan een toonaangevende architect om een zogeheten vuurwerktheater te ontwerpen. Deze uitbundig versierde tijdelijke bouwsels waren met duizenden vetpotjes verlicht en op allerlei plaatsen schoot vuurwerk omhoog. Ter herinnering aan deze spectaculaire vuurwerkshow

Tolien Wilmer (1948) studeerde kunstgeschiedenis in Leiden en was als medewerkster van het Utrechts Archief belast met het beheer van prenten en tekeningen. Zij heeft verschillende publicaties verzorgd over topografische afbeeldingen van de stad Utrecht en over kastelen en buitenplaatsen.

werden prenten uitgegeven die alle details in beeld brachten.

Het gebruik om een belangrijke historische gebeurtenis te gedenken met het afsteken van een groots vuurwerk dateert al uit de zestiende eeuw. De glorie tijd was globaal de tweede helft van de zeventiende en de eerste helft van de achttiende eeuw, de periode van de barok. Het vuurwerk werd afgestoken vanaf een 'vuurwerktheater', een tijdelijk bouwwerk dat voor de gelegenheid werd opgericht. Zo'n bouwwerk werd ontworpen door een gerenommeerde architect die ook verantwoordelijk was voor de uitvoering. Daarvoor werden de beste kunstenaars, handwerkslieden en vuurwerkmakers aangetrokken. De architect ontwierp ook het iconografische schema, al dan niet met hulp van iemand die in de klassieke cultuur was geschoold. Alle decoratieve onderdelen van het vuurwerktheater verwezen naar de gebeurtenis waarvoor het werd gebouwd.

Een van de oudste vuurwerkgebouwtjes, uit het midden van de zestiende eeuw, herinnerde met zijn achthoekige vorm aan de tempel van Vesta, de Romeinse godin van het haardvuur, op het Forum Romanum.¹ Deze vorm heeft veel latere ontwerpers van wat toen 'vuurwerktempels' werd genoemd, geïnspireerd. Ook andere aan de klassieke architectuur ontleende objecten, zoals erepoorten, obelissen en zuilen, werden toegepast bij tijdelijke bouwwerken die bijvoorbeeld bij vorstelijke intochten werden opgericht.

In binnen- en buitenland werden vuurwerktheaters gebouwd om belangrijke gebeurtenissen te memoreren. Den Haag had al vóór de Vrede van Utrecht op deze manier aandacht besteed aan de tussen de Republiek en Engeland gesloten Vrede van Westminster (1674), de kroning van stadhouder Willem III en zijn vrouw tot koning en koningin van Engeland (1689), de intocht van Willem III in Den Haag na zijn terugkeer uit Engeland (1691), de Vrede van Rijswijk (1697) en de overwinningen op Frankrijk aan het begin van de Spaanse Successieoorlog (1702).

Deze gelegenheidsbouwwerken waren constructies van hout, gedecoreerd met schilderijen en beeldhouwwerk. De hoofdvoorstelling was meestal centraal geplaatst en op linnen geschilderd. Aan het eind van de zeventiende eeuw kwamen zogeheten *chassinetten* in zwang. Dit waren transparante voorstellingen, geschilderd op geolied papier, die van binnenuit werden verlicht door erachter geplaatste vetpotjes of kaarsen.

Vetpotjes vormden in de achttiende eeuw een belangrijke lichtbron. De contouren van een gebouw konden met honderden vetpotjes worden aangegeven. Ook de vuurwerktheaters bevatten grote aantallen van deze lichtbronnen die werden aangestoken wanneer de schemering viel. Pas wanneer het helemaal donker was, werd het vuurwerk ontstoken. Dit zat op allerlei plaatsen tussen de decoraties verstopt. Evenals bij het gelijktijdig aansteken van de vetpotjes, waren er veel mannen aanwezig om de vuurwerkonderdelen in de juiste volgorde en op het goede moment te ontsteken. Het welslagen van de strak geregisseerde vuurwerkshow hing in belangrijke mate van hen af.

De uitvinding van het buskruit in China heeft velerlei toepassingen gevonden. Al in de middeleeuwen werd in Europa siervuurwerk gebruikt bij het memoreren van gedenkwaardige gebeurtenissen. Met name Neurenberg werd een belangrijk centrum waar zowel 'Kriegsfeuerwerk' (ammunitie) als 'Schimpfffeuerwerk' (vuurwerk) werd gefabriceerd.² Hier werd de pyrotechniek, de techniek van het vuurwerk maken, verder ontwikkeld. De Neurenbergse vuurwerkmakers leverden aan binnen- en buitenland. Het vuurwerk voor de Haagse theaters kwam er ook vandaan.

In de loop van de zeventiende eeuw werd het afsteken van vuurwerk een specifieke taak van de artillerie. Dat is niet verwonderlijk: artilleristen waren vertrouwd met ammunities en bovendien met de militaire discipline die onmisbaar was voor het vlekkeloos verloop van het schouwspel. Zij waren het ook die, voorafgaand aan het eigenlijke vuurwerk, kanonschoten

lost vanaf de wal. Bij de Haagse vuurwerken werden vanaf de Lange Vijverberg vijftientig zogenoemde moordslagen afgevuurd. Deze kanonschoten en klokgelui kondigden het begin van het vuurwerkspektakel aan. Daarna werd het vuurwerk gelijktijdig op de beide eilanden in een vooraf vastgestelde volgorde ontstoken. De hele voorstelling duurde een uur. De toeschouwers kwamen ogen en oren te kort om alles te volgen. Er was een onafgebroken show met verschillende, vaak gelijktijdige, lichteffecten en geluiden.

De Haagse vuurwerktheaters voor de Vrede van Utrecht

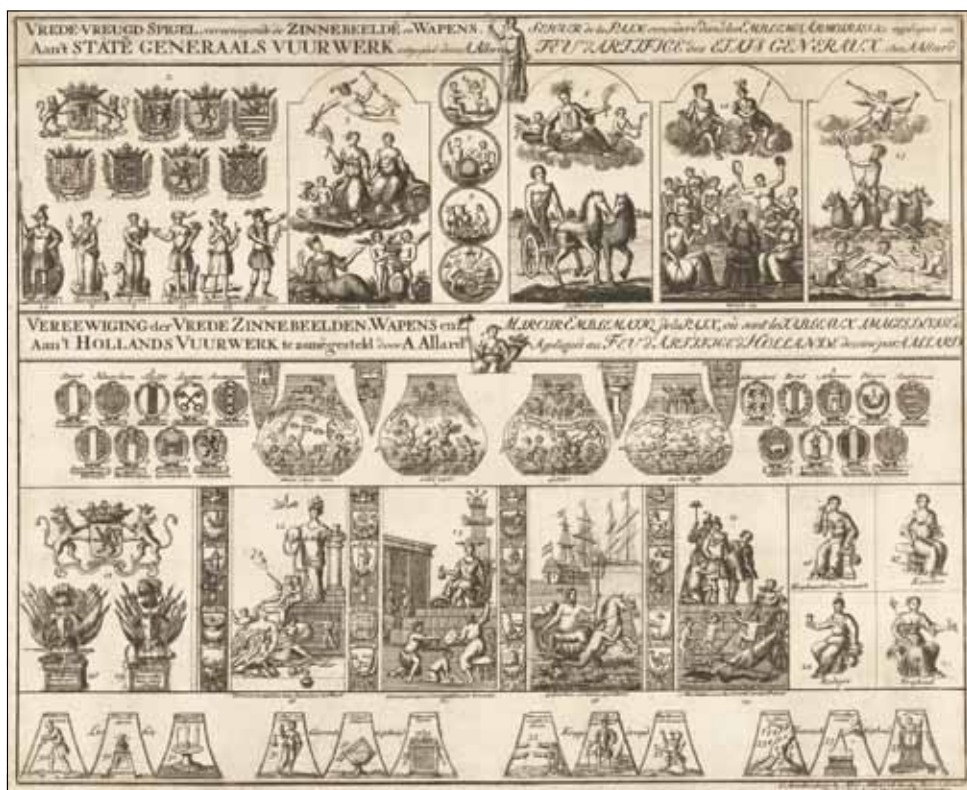
Hoewel de onderhandelingen die tot de Vrede van Utrecht leidden in die stad hebben plaatsgevonden, zijn de meest spectaculaire uitingen van vreugde over deze historische gebeurtenis in Den Haag gerealiseerd. Den Haag was het bestuurlijke centrum van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Aan het Binnenhof hadden zowel de Staten-Generaal als de Staten van Holland en West-Friesland hun vergaderzalen.

Tot het eind van de zeventiende eeuw werkten beide colleges samen in het oprichten van tijdelijke bouwsels om een belangrijke gebeurtenis te vieren. Daarna botsten hun ideeën over de uiterlijke vorm daarvan te zeer zodat het organiseren van een gezamenlijk vuurwerkschouwspel niet meer mogelijk was. In 1702, toen de Republiek belangrijke overwinningen had behaald aan het begin van de Spaanse Successieoorlog, gaven beide bestuurslichamen opdracht tot het ontwerpen en uitvoeren van een eigen bouwwerk vanwaar het vreugdevuurwerk kon worden afgeschoten. In 1713 lieten zij opnieuw ieder een vuurwerktheater in de Hofvijver bouwen, een veilige plaats met rondom water, ver van de toeschouwers. Hiertoe werden twee plankieren aangebracht op een groot aantal heipalen. De voorkant van de bouwwerken, met de hoofdvoorstelling, was naar het Binnenhof gekeerd waar de hoge opdrachtgevers er vanuit hun vergaderzalen zicht op hadden. De achterkanten, zichtbaar vanaf de Lange Vijverberg, waren eveneens versierd, maar minder uitbundig.

De Staten-Generaal kozen evenals in 1702 voor Daniel Marot (1661-1752), de veelzijdige Fransman die in de voorgaande decennia als hofarchitect van koning-stadhouder Willem III al vele gebouwen en meubels had ontworpen. De Staten van Holland en West-Friesland gaven de opdracht aan de architect Pieter Roman (1676-in of na 1733), de zoon van de al even beroemde stadhoudelijk architect van Willem III, Jacob Roman (1640-1715/16) die ook het theater van 1702 had ontworpen. P. van Elinckhuysen en J. van der Beeke waren verantwoordelijk voor de pyrotechniek. P. Loofs had de algemene leiding, samen met de architect. Het theater van de Staten van Holland had een uitgebreid iconografisch programma en tal van deviezen in het Latijn van de hand van 'den Heer van Vriini, kleyn Soon van den Beroemden Duplessis Mornay'.³

Aan dat ene uur dat de vuurwerkshow zou duren, gingen maanden van voorbereiding vooraf. Talloze mensen waren erbij betrokken, ontwerpers en uitvoerders op verschillende gebieden. De bouwwerken werden in hout uitgevoerd. Decoratieve onderdelen zoals beelden en vazen bestonden uit pleisterwerk op een kern van stro. Alles werd geschilderd in kleuren die de eigenlijke materialen moesten verbeelden: houtwerk werd gemarmerd in de verschillende varianten van deze steensoort. De decoratieve onderdelen kregen alle mogelijke kleuren en werden met goudverf geaccentueerd. Het resultaat was zeer kleurrijk.

Hoe deze vuurwerktheaters er uit hebben gezien, welke zinnebeeldige figuren en deviezen er allemaal op waren aangebracht en wat voor geluiden er tijdens de uitvoering van de vuurwerkshow waren te horen, valt te reconstrueren aan de hand van een contemporaine gedrukte beschrijving⁴ en van de verschillende prenten die het spektakel op 13 juni weergeven.⁵ Wat niet op de prenten is te zien, zijn de geluiden die tijdens de vuurwerkshow te horen waren. Het geluid

Afb. 1 Overzicht van de zinnebeeldige decoraties en wapens aangebracht op de vuurwerktheaters van de Staten-Generaal (boven) en de Staten van Holland (onder). Anonieme prent samengesteld en uitgegeven door Abraham Allard, 1713. Ets, 400 x 455 mm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam, nr RP-P-OB-83.370.

van onophoudelijk sissend en exploderend vuurwerk werd vermengd met dat van ammunitie die op allerlei plaatsen werd afgeschoten 'met vele Compagnien Grenadiers, nevens verscheyde Bataillons Mousquetiers, welkers Schermutselingen de Lugt deden weergalmen, terwyl dat Escadronnen door Konst gemaakte Curassiers, sittende op differente Machinen, Vuur gaven in de Retranchementen van 't Theater, agter hetwelke men het geraas hoorde van de dubbele Salvo van 24 stukken Canon, zynde geplant tusschen dit eyge Theater, ende dat van 't andere vuur van de Staaten General, het welke de helft van deze Artillerie hadde.'⁶

Hoe de theaters er uit zagen, wat er allemaal te zien was en met welke geluiden dat gepaard ging, is ook beschreven in een lied dat ter gelegenheid van de Vrede van Utrecht werd gecomponeerd.⁷ Tot een beter begrip van de afgebeelde onderdelen, zoals de zinnebeeldige voorstellingen, de personificaties en de wapens van gewesten en steden, werd een verzamelprint uitgegeven waarop dit alles duidelijk te zien is (afb. 1).

Het theater van de Staten-Generaal

Het vuurwerktheater dat Daniel Marot ontwierp voor de Staten-Generaal is op een aantal prenten afgebeeld, waarvan er zich drie in de collectie van Het Utrechts Archief bevinden.⁸ De meest gedetailleerde is als reproductie op groot formaat bijgevoegd (afb. A).

In de tweetalige (Nederlandse en Franse) toelichting onder de voorstelling worden eerst de afmetingen van het bouwwerk vermeld. Het theater was 160 voet (circa 53 meter) breed en 90 voet (circa 30 meter) diep.

Midden op het eiland stond een 'seer pragtigh Gebouw' van 50 voet (circa 17 meter) hoog.⁹ Dit centrale bouwwerk was de aan de god Janus gewijde vredestempel.¹⁰ Het had de vorm van een triomfboog met een hoog en breed middendeel. Daarop was een kolossaal achthoekig voetstuk geplaatst voor een beeld van een vrouwenfiguur met een hoorn van overvloed, de Vrede symboliserend. Op het dak van de tempel, rond het voetstuk, waren de wapens van de Staten-Generaal en de zeven provincies aangebracht en zestien vlaggen die de overwinning voorstelden. Op de vier hoeken stond een verlichte vaas. De centrale schildering van de vredes-tempel verbeeldde de god Mercurius die de vredesboodschap komt brengen aan de personificaties van Vrede (met een palmtak) en Overvloed (met een goedgevulde hoorn) en daaronder Cybele, de moedergodin van de aarde die allerlei vruchten uit verschillende seizoenen krijgt aangereikt. Tussen de twee zuilen aan weerszijden van deze allegorische voorstelling stond een beeld dat een werelddeel uitbeeldde, links Europa en rechts Azië. De andere twee, Afrika en Amerika, waren zichtbaar vanaf de Lange Vijverberg.

Het vuurwerktheater was omgeven door een hek van vuurpijlen, op regelmatige afstanden afgewisseld door een verlichte vaas op een voetstuk. Vóór het vuurpijlenhek waren trapjes en bogen met vetpotjes geplaatst. Op de beide hoeken bevond zich een drie meter hoog beeld van een klassieke god, links Pallas Athene en rechts Mercurius. Aan weerszijden van de vredes-tempel stonden vier verlichte bogen opgesteld, afgewisseld met hermen. De bloemenmand op hun hoofd was met vuurwerk gevuld. Middenvoor zorgde een cascade voor een constante waterverplaatsing met links en rechts daarvan een trap en daarnaast een beeld van een half-liggende watergod. Het basement van het theater was afgewerkt met 'grotwerk', pleisterwerk dat een structuur van ruwe steen moest verbeelden. Op vier plaatsen was een chassinet met de voorstelling van een zeemonster aangebracht. In het water vóór de cascade spoot een grote fontein omhoog uit een hoornblazende Triton. Rond het theater van de Staten-Generaal dreven vuurspuwende voorwerpen in het water, waaronder een zeemonster. Links en rechts van de Tritonfontein was een 'casteeltje' geplaatst, een kubusvormig bouwwerk met een punt dak met openingen waaruit vuurwerk kon spuiten.

Het theater van de Staten van Holland en West-Friesland

Van het theater van het gewest Holland zijn zeven prenten van verschillende prentmakers aanwezig in de collectie van Het Utrechts Archief.¹¹ Een daarvan is als reproductie op groot formaat bijgevoegd (afb. B). Onder of naast de voorstelling is een Nederlands- en een Franstalige verklaring van de diverse onderdelen opgenomen. De prenten zijn tamelijk eenduidig in het afbeelden van het bouwwerk met al zijn details, alleen in de weergave van het vuurwerk zit verschil.

De afmetingen van het Hollandse theater zijn bekend: 150 voet (circa 50 meter) breed, 109 voet (circa 36 meter) diep en 185 voet (circa 62 meter) hoog.¹² Het vierkante basement of podium had aan de voorzijde een ronde uitbouw. Daar stond op een voetstuk met de gekroonde letters HW (Holland en West-Friesland) een beeld van de Hollandse leeuw met in zijn ene voorpoot en zwaard en in de andere een lans met een vrijheidshoed. De meeste prenten beelden de leeuw naar rechts gewend af, wat vermoedelijk juist was. Een enkele prent laat de leeuw recht van voren zien, wat niet logisch lijkt. Uit de muil van de leeuw spoot onafgebroken vuurwerk. Het podium was rondom versierd met transparante schilderingen die van binnenuit werden verlicht. Op de vier hoeken van het podium stond een grote, driehoekige piëdestal met een vaas

waaruit vuurwerk omhoog spoot. Deze piëdestals waren versierd met allegorische figuren, voorstellende Liefde (linksvoor), Gerechtigheid (rechtsvoor), Voorzichtigheid (linksachter) en Dapperheid (rechtsachter).

Centraal element van het vuurwerktheater was de Janustempel, een vierkant, wit gemarmerd, barok gebouwtje met dubbele hoekzuilen. De velden tussen de zuilen waren gevuld met chasinetten, vier grote en - tussen de dubbele zuilen - vier kleinere. Deze transparante schilderijen werden van binnenuit door 2000 vetpotjes verlicht. De vanuit het Binnenhof zichtbare, op de prenten afgebeelde schildering bevatte de hoofdvoorstelling: een allegorische uitbeelding van de Vrede. De drie andere schilderijen hadden betrekking op het Geloof, de Vrijheid en de Kunsten. Op het dak van de vredestempel hielden aan alle vier de zijden twee vergulde schildhoudende leeuwen het gekroonde wapen van Holland vast. Op de vier hoeken was een wapentrofee geplaatst. Bovenop de uivormige bekroning van de tempel troonde de Hollandse maagd met haar lans en vrijheidshoed binnen een hekwerk dat werd gevormd door de wapens van de achttien Hollandse steden die in de Staten van Holland vertegenwoordigd waren. De vier velden van de uivormige opbouw waren ook weer versierd met een zinnebeeldige voorstelling.

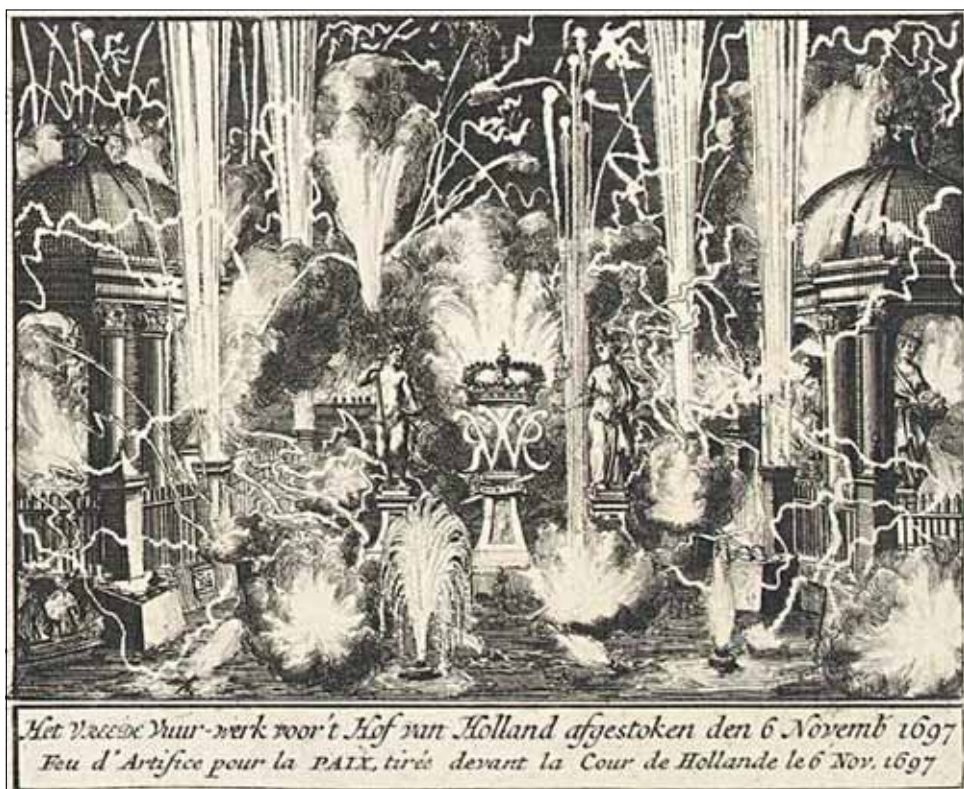
Het podium waarop de vredestempel stond was blauw geschilderd, vermoedelijk om hardsteen te imiteren. Op elk van de vier hoeken bevond zich een beeld van een zittende vrouwenfiguur, de personificaties van Geloof (linksvoor), Vrijheid (rechtsvoor), Koophandel (linksachter) en Wetenschap en Kunsten (rechtsachter). Links en rechts van het podium van de vredestempel stonden wapentrofeeën opgesteld waarin vuurwerk was verborgen. Het geheel was omgeven door een hek van vuurpijlen, afgewisseld met vuurwerkkokers, waarvan vier grote op de hoeken. Het vuurpijlenhek herinnert aan de 'Hollandse tuin', het zinnebeeld van de omheinde ruimte waarmee Holland in de opstand tegen Spanje de verdediging van de verworven vrijheid tot uitdrukking bracht. Evenals bij het theater van de Staten-Generaal stonden vóór het vuurpijlenhek trapjes en bogen met vetpotjes.

De prenten laten zien dat ook hier rond het vuurwerktheater allerlei vuurspuwende objecten in het water dreven. Op de achtergrond zijn op de kade van de Vijverberg militairen te zien bij de kanonnen waarmee de moordslagen werden afgevuurd en op het vuurwerkeiland een paar mannen die bezig zijn met het ontsteken van bepaalde onderdelen, een waar zoekplaatje. De maat van deze figuurtjes helpt degenen die het schouwspel niet in werkelijkheid hebben gezien om zich een voorstelling te maken van de afmetingen van het theater.

De vuurwerkprenten

Al sinds de zestiende eeuw zijn er prenten gemaakt die een memorabele gebeurtenis in beeld brengen. Tot deze categorie historie- of nieuwsprenten behoren ook de ruim twintig afbeeldingen die het vuurwerk laten zien dat op 14 juni 1713 ter gelegenheid van het sluiten van de Vrede van Utrecht is afgestoken. Verreweg de meeste hebben betrekking op de twee vuurwerktheaters in de Hofvijver, maar ook het vuurwerk dat in Rotterdam en Leeuwarden werd ontstoken is in prent vereeuwigd (zie bijvoorbeeld de afbeelding op pagina 119, in het artikel van Lotte Jensen).

Evenals de ontwerpen van de beide Haagse theaters en de daarbij gebruikte pyrotechniek was ook de prentkunst in de periode van de barok van een zeer hoog niveau.¹³ Vooral de prenten die de vuurwerkvertoningen in de Hofvijver uitbeelden, behoren tot het beste wat er op dit gebied is gemaakt. Ondanks de beperking dat in een zwart-wit prent essentiële informatie over kleuren ontbreekt, zijn de onderscheiden structuren van het gebruikte bouw materiaal, de decoraties, het water, het vuurwerk in allerlei varianten en de daardoor ontstane rook uitzonderlijk goed weergegeven.

Afb. 2 Het vuurwerk van de Staten van Holland, afgestoken ter gelegenheid van de Vrede van Rijswijk in 1697. Detail van een verzamelprent met afbeeldingen die betrekking hebben op de voorbereidingen en het sluiten van deze vrede. Prent van Laurens Scherm, uitgegeven door Carel Allard, 1698. Ets, 504 x 595 mm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam, nr RP-P-OB-76.482.

De uitgevers konden over goede prentmakers beschikken. Soms was de tekenaar die het beeld op papier uitbeeldde dezelfde als de graveur of etser die deze in spiegelbeeld aanbracht op de koperplaat waarvan de prenten gedrukt werden. Op een aantal prenten staan verschillende namen genoemd. Van enkele zijn helaas geen namen van de vervaardigers bekend.

Er bestaan verschillen in weergave van hetzelfde onderwerp. Dat heeft niet zozeer met de vaardigheden van de prentmaker te maken als met de intenties van de uitgevers. Er zijn prenten die al het vuurwerk tegelijk laten zien en dus een totaalbeeld geven van wat er die avond allemaal de lucht in ging, terwijl het in werkelijkheid in een bepaalde volgorde werd ontstoken. Andere prenten zijn meer een momentopname en daarmee realistischer. Daarop zijn tussen de vele objecten ook mannen te zien die bezig zijn met het ontsteken van de diverse onderdelen. Sommige prenten zijn al voorafgaand aan de vuurwerkvertoning uitgegeven zodat de toeschouwers zich konden voorbereiden op wat ze te zien zouden krijgen. Vooral de bijgeleverde uitleg, meestal onder of naast de afbeelding afgedrukt, maar ook in een losse toelichting verkrijgbaar, was daarbij van belang. De cijfers en letters in de voorstelling verklaren het iconografische schema.

Afb. 3 Afbeelding in dezelfde prent, bijgewerkt om te kunnen worden uitgegeven als herinnering aan de Vrede van Utrecht in 1713. De belangrijkste aanpassing is, behalve het onderschrift, het vervangen van het monogram van koning-stadhouder Willem III door een wapenschild met de Hollandse leeuw. Prent van Laurens Scherm, uitgegeven door Abraham Allard, 1713. Ets, 504 x 595 mm. HUA, coll. Beeldmateriaal, nr 29028.

Niet alle vuurwerkvertoningen waren helemaal uitgevoerd zoals ze van tevoren bekend waren gemaakt. De uitgevers die een juiste weergave belangrijk vonden, lieten hun prentmakers na het vuurwerkspektakel van 14 juni de nodige aanpassingen maken. Dit werd ook als aanbeveling op de prent vermeld. Commerciële motieven speelden hierbij zeker een rol. Zij schrokken er ook niet voor terug om in hun aanbieding kritiek te leveren op werk van een collega. De uitgever W. Koning schrijft in de subtitel op zijn prent van het vuurwerktheater van de Staten van Holland en West-Friesland '...van alle voorgaande fouten gesuyvert door W. Koning tot Amst.' en eindigt de toelichting naast de voorstelling met de woorden 'daar dat van A.A. bij de beurs maar een poddegrol is.'¹⁴ Met 'A.A. bij de beurs' wordt de Amsterdamse uitgever Abraham Allard bedoeld. Zijn prent laat inderdaad wat opvallende afwijkingen zien.¹⁵ Dat deze uitgever het niet altijd even nauw nam, blijkt ook uit een grote verzamelprent over de Vrede van Utrecht.¹⁶ Rond een zinnebeeldige voorstelling van de Vrede zijn als in een stripverhaal de onderhandelingen op de diverse locaties, het bekend maken van de Vrede en het vuurwerk in de Hofvijver in beeld gebracht. Bovenaan is over de volle breedte een profiel van de stad Utrecht opgenomen, met de benaming van alle markante gebouwen. Rechtsonder is een groot vuurwerkspektakel te zien met het onderschrift 'Het Vreede Vuur-werk voor 't Hof van

Holland afgestoken den 14 Junii 1713’. Alleen verzamelaars zal het zijn opgevallen dat deze prent al in 1697 door Abrahams vader Carel Allard was uitgegeven ter gelegenheid van de Vrede van Rijswijk.¹⁷ Op de plaats van het Utrechtse stadsprofiel toont deze prent het voor- en het achter-aanzicht van het Huis ter Nieuwburg waar in 1697 de onderhandelingen plaats vonden. Het blijkt dat in de Vrede van Utrecht-prent van Abraham Allard niet alleen enkele onderschriften van de verschillende voorstellingen zijn aangepast, maar ook de laatste afbeelding, die van het vuurwerk. De Rijkswijkse prent toont duidelijk een vuurwerktheater met twee paviljoens aan de zijanten en in het midden een piëdestal met het gekroonde monogram van koningstadhouder Willem III (afb. 2). Dit is in de latere versie vervangen door een schild met de Hollandse leeuw (afb. 3). Willem III was immers in 1702 overleden dus zijn monogram kon niet meer figureren op een prent uit 1713. Het vele vuurwerk belemmert een goed zicht op het vuurwerktheater van 1697 dat er met zijn twee zijpaviljoens toch heel anders heeft uitgezien dan het bouwwerk dat de Staten van Holland in 1713 lieten plaatsen.

Of veel mensen zich aan deze geschiedvervalsing zullen hebben gestoord, is niet te zeggen. Zoals gezegd, zullen waarschijnlijk alleen kritische verzamelaars hebben opgemerkt dat er iets niet klopte. We weten ook niet in welke oplage deze nieuwsprenten zijn gedrukt en hoeveel ervan zijn verkocht. Er zijn maar enkele exemplaren bewaard gebleven.

Behalve de hier genoemde prenten van de vuurwerkspektakels in de Haagse Hofvijver is er ook sprake van een schilderij dat de decoratieschilder François Beeldemaker (1659-1728) heeft gemaakt van de vredeestempel in het theater van de Staten-Generaal, maar meer dan een vermelding is er helaas niet.¹⁸ Wanneer dit schilderij nog bestond, zou het interessante informatie hebben kunnen geven over de gebruikte kleuren.

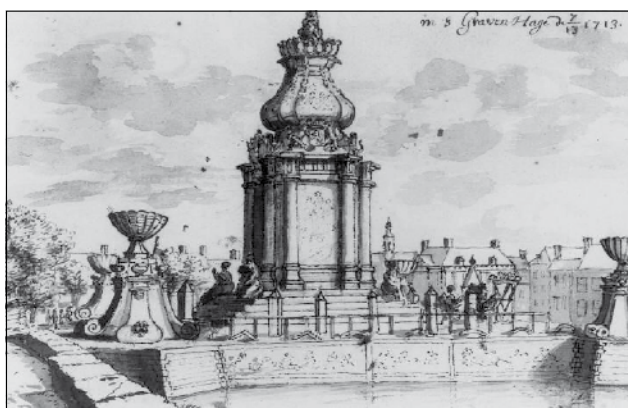
Tekeningen van het schouwspel zijn er, voor zover bekend, niet. Er zijn ongetwijfeld schetsen gemaakt ter voorbereiding van de prenten maar die waren werkmateriaal dat niet behouden hoefde te worden. Wat wel bewaard is gebleven, is een tekening van Bernard Picart die het theater van de Staten van Holland uitbeeldt vóór het afsteken van het vuurwerk (afb. 4). De Hollandse leeuw en de beide wapentrofeeën op de voorgrond, getekend op opgeplakte stukjes papier, zijn kennelijk latere toevoegingen of veranderingen. De tekening is in spiegelbeeld gemaakt, als voortekening voor een prent.

Afb. 4 Het vuurwerktheater van de Staten van Holland. Grijs gewassen pentekening van Bernard Picart, 1713. Rijksprentenkabinet, Amsterdam, nr RP-T-00-3673.

Afb. 5 De afbraak van de beide vuurwerktheaters in de Hofvijver, drie maanden na de vuurwerkvertoning, gezien vanaf de Lange Vijverberg. Vooraan staat de vredestempel van het theater van de Staten-Generaal nog overeind en rechts, meer naar achteren, die van het theater van de Staten van Holland en West-Friesland. Tekening van Valentijn Klotz, 1 september 1713. Haags Gemeentearchief, nr 1697 A 01.

Afb. 6 Het ontmantelde theater van de Staten van Holland en West-Friesland, gezien vanaf de Lange Vijverberg in de richting van het Mauritshuis. Tekening van Valentijn Klotz, 13 juli 1713. Haags Gemeentearchief, nr A 2117.

Interessanter is de tekening die Valetijn Klotz later in het jaar 1713 maakte van de afbraak van de beide bouwwerken die toen al enige tijd aan de gang was (afb. 5). Alleen de beide vredes-tempels staan nog overeind en verder zijn er de kolossale beelden van Mercurius (links) en Pallas Athene en de meer dan manshoge vazen te zien. De tekenaar stond op de Lange Vijverberg en keek in de richting van de Grote Kerk, waarvan de toren op de achtergrond zichtbaar is. Al toont deze schetstekening rudimenten van wat er ooit was geweest, dit is het enige beelddocument dat informatie geeft over de positie van de beide theaters in de Hofvijver en ten opzichte van elkaar. En andere tekening van zijn hand laat het theater van de Staten van Holland en West-Friesland zien, een maand na de vuurwerkshow (afb. 6). De vredestempel, de vier grote hoekvazen en de vier vrouwenbeelden zijn hierop duidelijk te herkennen.

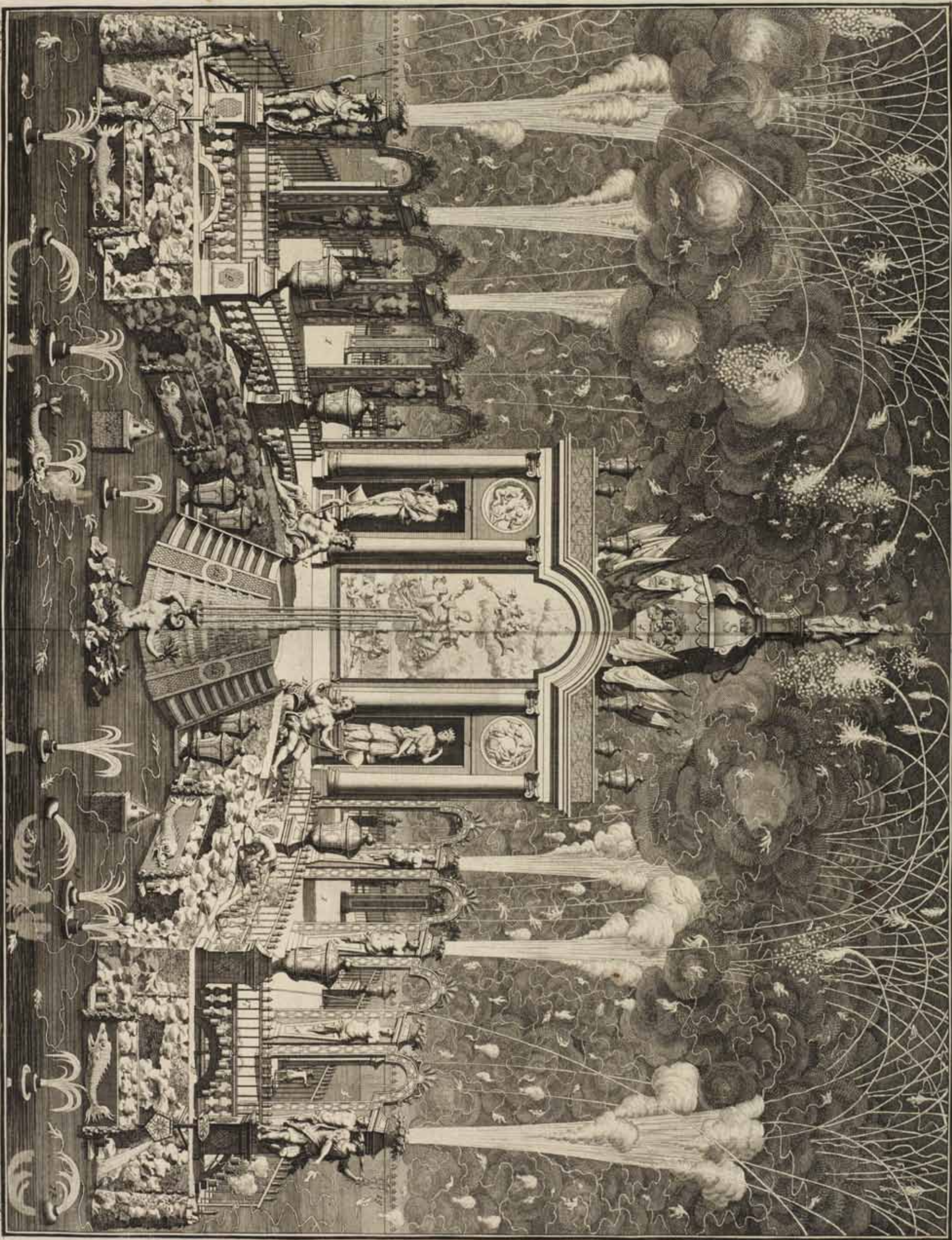
Voorlopig was de Vrede van Utrecht de laatste gelegenheid die met een vuurwerkvertoning werd gememoreerd. Het eerstvolgende tijdelijke bouwwerk in de Hofvijver was het kolossale vuurwerktheater dat in 1749 werd gebouwd ter viering van de Vrede van Aken.¹⁹ Dit overtrof alle voorgaande bouwwerken. Het was meer dan twee keer zo groot als de beide theaters uit 1713 samen. Een dergelijke uiting van vreugde zou in deze omvang nooit meer worden geëvenaard.

Literatuur

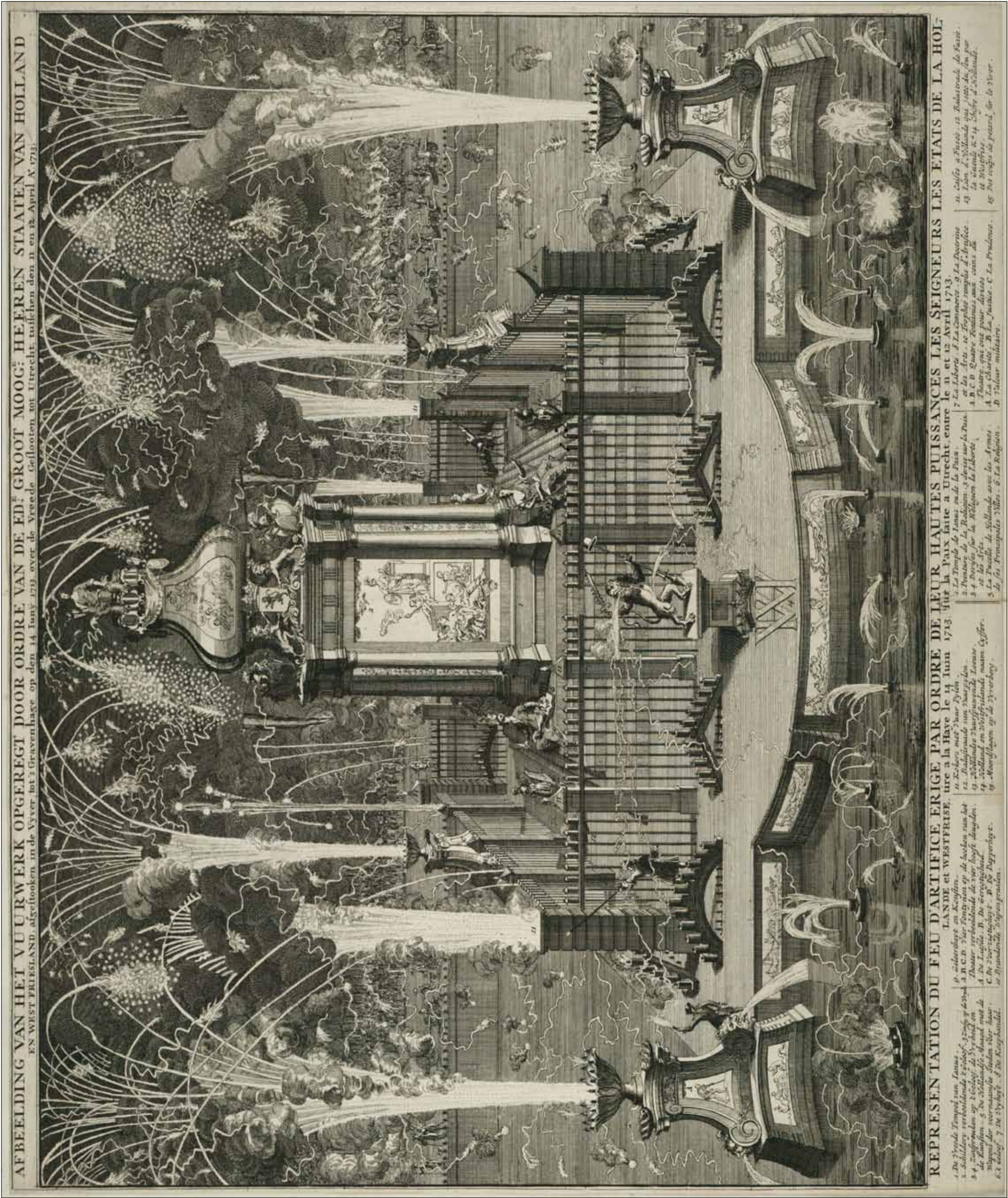
- Dumas 1992** ➤ Ch. Dumas, *Haagse stadsgezichten 1550-1800. Topografische schilderijen van het Haags Historisch Museum*, Zwolle 1992, 152-163.
- Frijhoff 2008** ➤ W. Frijhoff, 'Utrechts vreugdevuur, masker voor 's Lands neergang?', *De achttiende eeuw* 40 (2008) 2, 5-20.
- Van Gool 1750** ➤ J. van Gool, *De nieuwe schouburg der Nederlantsche kunstschilders en schilderessen* - [...], deel 1, 1750 (fotomechanische herdruk, Soest 1971).
- Van Hasselt 1971** ➤ M. van Hasselt, 'Het barokke vuurwerk', *Spiegel Historiael* 6 (1971) 24-30 en 101-108.
- Husson 1713** ➤ Husson (uitg.), *Verhael en Uytleg van de twee uytmuntende Vuurwerken, Zo van haer Ed. Mog. De Heeren Staaten Generaal der Vereenigde Nederlanden, met goet succes aengestoken op de 14. Junij 1713, ter occasie van de Vrede met Zyne Alder Christelyke Majesteyt Louis de XIV, te Uytrecht gesloten, 's-Gravenhage 1713*.
- Muller 1876/77** ➤ F. Muller, *De Nederlandsche geschiedenis in platen. Beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten, zinneprenten en historische prenten*, Amsterdam 1867/77.
- Salatino 1997** ➤ K. Salatino, *Incendiary Art: The Representation of Fireworks in Early Modern Europe*, Los Angeles 1997.
-

Noten

- 1 Van Hasselt 1971, 27.
- 2 Van Hasselt 1971, 28.
- 3 Husson 1713, 21. Alle Latijnse teksten zijn voluit opgenomen, met een Nederlandse vertaling of uitleg. De genoemde heer van Vriigny was een kleinzoon van Philippe Duplessis Mornay (1549-1623), een Frans protestants Theoloog en staatsman. Deze leider van de Hugenoten overleefde ternauwernood de Bartholomeusnacht in 1572. Hij schreef in 1580 de Apologie van Willem van Oranje en wordt beschouwd als een van de grondleggers van de Nederlandse onafhankelijkheid. Over zijn kleinzoon De Vriigny is verder niets bekend.
- 4 Husson 1713.
- 5 Muller 1876/77, nrs 3497-3517.
- 6 Husson 1713, 20-21.
- 7 'De gekroonde Utrechtse vrede, of Nederlandse Vreugd Godin'. Anoniem, [1713]. Herdruk J. Konynenberg, Amsterdam 1718 < www.dbnl.org/tekst/-geko02gek501_01/ > (geraadpleegd 2 april 2013).
- 8 In de collectie Beeldmateriaal van Het Utrechts Archief bevinden zich de prenten nrs 29029, 31649 en 32387. Nr 29029 is als losse reproductie bij dit artikel gevoegd (afbeelding A).
- 9 Husson 1713, 3 en afbeelding A.
- 10 De keuze van een Janustempel voor deze gelegenheid lag voor de hand. In het oude Rome had de kleine, aan de god Janus gewijde tempel op het Forum Romanum vier deuren die gesloten waren wanneer er in het hele Romeinse rijk vrede was. Door de vele oorlogen stonden de deuren echter meestentijds open.
- 11 In de collectie Beeldmateriaal van Het Utrechts Archief bevinden zich de prenten nrs 28790, 28791, 28792, 28793, 31650, 31651 en 32388, alsmede nr 32386, een verkleinde uitgave van nr 28790. Nr 28793 is als losse reproductie bij dit artikel gevoegd (afbeelding B).
- 12 Husson 1713, 9.
- 13 Salatino 1997, 32-33.
- 14 Muller 1876/77, nr. 3507; HUA, nr 31651. 'poddegrol' betekent zoveel als 'broddelwerk'.
- 15 Muller 1876/77, nr. 3505; HUA, nrs 28790 en 32386.
- 16 HUA, nr 29028.
- 17 Muller 1876/77, nr. 2974; RPK, nr RP-P-OB-76.482.
- 18 Van Gool 1750, 292: 'Toen het vuurwerk in de Vyver, over de Utrechtse Vrede, wierd afgestoken, heeft hy den Tempel, die op het Theater van de Staten Generaal stont, ook geschildert'.
- 19 Zie voor informatie over dit vuurwerktheater de beschrijving door Charles Dumas van het schilderij dat Jan ten Compe hier- van maakte in: Dumas 1992.

A Het vuurwerktheater van de Staten-Generaal in de Haagse Hofvijver tijdens het afsteken van het vuurwerk op 14 juni 1713 ter gelegenheid van de Vrede van Utrecht. Centraal element is de triomfboog met een allegorische schildering die de Vrede symboliseert. Prent van Daniel Stoopendaal naar een tekening van H. Pola, uitgegeven door Bernardus Mourik. Zie pagina 183. Ets, 422 x 475 mm. HUA, coll. Beeldmateriaal, nr 29029.

AFBEELDING VAN HET VUURWERK OPGEREGT DOOR ORDE VAN DE ED^E GROOT MOOC^E HEEREN STAATEN VAN HOLLAND EN WEST-FRIESLAND, afgeftoken in de Vyver tot's Gravenhage op den 14 Junij 1713 over de Vrede Gelootten tot Utrecht tusschen den 11 en 12 April 1713.

REPRESENTATION DU FEU D'ARTIFICE ERIGE PAR ORDRE DE LEUR HAUTES PUISSANCES LES SEIGNEURS LES ETATS DE LA HOL-

1. Le Temple de Janus, 2. Le Temple de la Paix, 3. Le Temple de la Liberté, 4. Le Temple de la Justice, 5. Le Temple de la Modestie, 6. Le Temple de la Prudence, 7. Le Temple de la Force, 8. Le Temple de la Richesse, 9. Le Temple de la Gloire, 10. Le Temple de la Vertu, 11. Le Temple de la Sagesse, 12. Le Temple de la Piété, 13. Le Temple de la Charité, 14. Le Temple de la Foy, 15. Le Temple de l'Espérance, 16. Le Temple de la Charité, 17. Le Temple de la Foy, 18. Le Temple de l'Espérance, 19. Le Temple de la Charité, 20. Le Temple de la Foy, 21. Le Temple de l'Espérance, 22. Le Temple de la Charité, 23. Le Temple de la Foy, 24. Le Temple de l'Espérance, 25. Le Temple de la Charité, 26. Le Temple de la Foy, 27. Le Temple de l'Espérance, 28. Le Temple de la Charité, 29. Le Temple de la Foy, 30. Le Temple de l'Espérance, 31. Le Temple de la Charité, 32. Le Temple de la Foy, 33. Le Temple de l'Espérance, 34. Le Temple de la Charité, 35. Le Temple de la Foy, 36. Le Temple de l'Espérance, 37. Le Temple de la Charité, 38. Le Temple de la Foy, 39. Le Temple de l'Espérance, 40. Le Temple de la Charité, 41. Le Temple de la Foy, 42. Le Temple de l'Espérance, 43. Le Temple de la Charité, 44. Le Temple de la Foy, 45. Le Temple de l'Espérance, 46. Le Temple de la Charité, 47. Le Temple de la Foy, 48. Le Temple de l'Espérance, 49. Le Temple de la Charité, 50. Le Temple de la Foy, 51. Le Temple de l'Espérance, 52. Le Temple de la Charité, 53. Le Temple de la Foy, 54. Le Temple de l'Espérance, 55. Le Temple de la Charité, 56. Le Temple de la Foy, 57. Le Temple de l'Espérance, 58. Le Temple de la Charité, 59. Le Temple de la Foy, 60. Le Temple de l'Espérance, 61. Le Temple de la Charité, 62. Le Temple de la Foy, 63. Le Temple de l'Espérance, 64. Le Temple de la Charité, 65. Le Temple de la Foy, 66. Le Temple de l'Espérance, 67. Le Temple de la Charité, 68. Le Temple de la Foy, 69. Le Temple de l'Espérance, 70. Le Temple de la Charité, 71. Le Temple de la Foy, 72. Le Temple de l'Espérance, 73. Le Temple de la Charité, 74. Le Temple de la Foy, 75. Le Temple de l'Espérance, 76. Le Temple de la Charité, 77. Le Temple de la Foy, 78. Le Temple de l'Espérance, 79. Le Temple de la Charité, 80. Le Temple de la Foy, 81. Le Temple de l'Espérance, 82. Le Temple de la Charité, 83. Le Temple de la Foy, 84. Le Temple de l'Espérance, 85. Le Temple de la Charité, 86. Le Temple de la Foy, 87. Le Temple de l'Espérance, 88. Le Temple de la Charité, 89. Le Temple de la Foy, 90. Le Temple de l'Espérance, 91. Le Temple de la Charité, 92. Le Temple de la Foy, 93. Le Temple de l'Espérance, 94. Le Temple de la Charité, 95. Le Temple de la Foy, 96. Le Temple de l'Espérance, 97. Le Temple de la Charité, 98. Le Temple de la Foy, 99. Le Temple de l'Espérance, 100. Le Temple de la Charité.

B Het vuurwerktheater van de Staten van Holland en West-Friesland in de Haagse Hofvijver tijdens het afsteken van het vuurwerk op 14 juni 1713 ter gelegenheid van de Vrede van Utrecht. Centraal element is de achthoekige vredestempel met aan vier zijden een zinnebeeldige voorstelling die betrekking had op de weldadige gevolgen van de vrede. Hier is het theater afgebeeld zoals het vanuit de vergaderzaal aan het Binnenhof zichtbaar was. Zie pagina 184.

Anonieme prent; tekenaar, prentmaker en uitgever zijn onbekend. Ets, 282 x 356 mm. HUA, coll. Beeldmateriaal, nr 28793.

René Hesselink

**Gelegenheids-
uitgaven bij
driehonderd jaar
Vrede van Utrecht**

Driehonderd jaar geleden werd de Vrede van Utrecht gesloten en behalve dat de stad Utrecht in 2013 barst van de festiviteiten rond dat feit, is er ook een stroom aan boeken rondom het thema verschenen. Eind april waren het er elf: een thriller, twee kinderboeken, twee stripboeken, de vertaling van een Franstalig boek uit 1713 over amoureuze perikelen in Utrecht ten tijde van de vredesbesprekingen, een boek over mensenrechten, een boek over de grens tussen België en Frankrijk, een tweetal historische werken over de Vrede van Utrecht en een tentoonstellingscatalogus. En het is nog maar de vraag of de lijst hiermee volledig is,

René Hesselink (1957) studeerde Moderne Nederlandse Letterkunde aan de Universiteit Utrecht. In 1982 begon hij met medestudent Hans Engberts Antiquariaat Hinderickx & Winderickx in de Herenstraat. Hij vervaardigde diverse catalogi, onder andere over Vestedijk, Mulisch, Hermans, Reve, Brouwers en AFTH. Met kompaan Engberts publiceerde hij Winkeldagboek (plus een vervolg). Diverse literaire verhalen verschenen in bundels en tijdschriften (onder andere 'Amputatie' in *Hollands Maandblad*). In de kelder onder zijn winkel drijft hij een bibliotheek uitgeverij (onder andere een reeks in samenwerking met het Utrechtse Dichtersgilde).

want het hele jaar 2013 viert Utrecht zijn Vrede.

De gelegenhedsuitgaven tot april 2013 onderscheiden zich ruwweg in drie

categorieën: boeken die een fictief verhaal vertellen

waarin de vredesonderhandelingen een rol spelen,

boeken die één aspect van de Vrede van Utrecht

behandelen en in een grotere

context plaatsen en boeken die een exposé geven over de historische werkelijkheid rond de vredesbesprekingen. In deze bijdrage worden ze allemaal onder de loep genomen. De bijdrage eindigt met een lijst van de besproken titels.

In 1738, 25 jaar na het sluiten van de vrede, werd uitbundig gevierd dat er een kwart eeuw lang geen oorlog was geweest. Er werden herdenkingsmunten geslagen en er verscheen een bordspel. Munten en spel zijn in 2013 in het Centraal Museum te bewonderen. Daarna werd de Vrede 175 jaar lang niet herdacht, totdat in 1913 Dr. W.A.F. Bannier een lezing hield over de Vrede van Utrecht voor de leerlingen van het Utrechtse Stedelijk Gymnasium.

Bannier gaf een overzicht van de oorlogen die tot de vredesonderhandelingen leidden en schetste de situatie in Utrecht gedurende de onderhandelingen. De diverse diplomaten passeerden de revue en beschreven werd waar ze verbleven tijdens de vijftien maanden durende onderhandelingen en wat voor feesten ze vierden om hun verblijf in de stad te veraangename. En dat alles in zinnen die voor hedendaagse gymnasiumleerlingen niet makkelijk te doorgronden zijn: 'Men kan het zich voorstellen wat een ontroering het in een provinciestadje als Utrecht (toen niet veel meer dan de oude stad binnen de singels met een bevolking van nog geen 25000 inwoners) moest verwekken, toen het groote nieuws kwam van de eer, die te wachten stond; niet het minst natuurlijk bij de vroede vaderen der stadsregeering, die op 16 Nov. 1711 uit Den Haag het eerste heugelijke gerucht vernamen, waarop zij, nadat er zekerheid verkregen was, den 16den December d.a.v. een commissie uit hun midden benoemden, om alles voor het komende congres voor te bereiden en de gevolmachtigden bij hun aankomst te ontvangen.'

De lezing van Bannier werd gepubliceerd in het *Programma van het Utrechtsch Stedelijk Gymnasium 1913-1914* en daarvan verscheen een overdruk die, voor zover achterhaalbaar, de enige uitgave is ter gelegenheid van de herdenking van 1913. In 1934 werd de lezing opgenomen in het *Jaarboekje van Oud-Utrecht*.

In het *Jaarboekje* van 1964 wordt verslag gedaan van alle voor Utrecht belangrijke gebeurtenissen in het jaar daarvoor. Er was een tentoonstelling van William D. Kuik en dat professor Rümke in dat jaar met emeritaat ging is kennelijk een belangrijk feit. Bij 11 april staat vermeld: '250 jaar geleden werd ten stadhuije de Vrede van Utrecht getekend, waardoor een einde kwam aan de Spaanse Successie-oorlog.' Verder wordt over 1963 geen melding gemaakt van festiviteiten of tentoonstellingen ter herdenking van de Vrede.

Het *Utrechtsch Nieuwsblad* gaf in 1963 een boekje uit, *Utrecht - stad, mensen en momenten uit het verleden van een oude stad* van A. Graafhuis. Dat boekje bestaat uit een bundeling van artikelen uit de krant over diverse aspecten van de stad Utrecht. 'De Wallen', luidt een hoofdstuktitel, en 'De Bolwerken', en 'De Universiteit'. Eén van de tien hoofdstukken handelt over de Vrede van Utrecht. Behalve de overdruk van de lezing van Bannier en het boekje van Graafhuis - allebei nu vrijwel onvindbaar - lijken er in 1913 en 1963 geen publicaties te zijn verschenen ter herdenking van de Vrede van Utrecht. Het gebrek aan vroegere herdenkingen wordt vaak geweten aan het feit dat de Nederlanden er zo bekaaid afkwamen bij het verdrag. Dat verklaart misschien het gebrek aan belangstelling in 1913 en 1963, maar het verklaart niet waarom de herdenking in 2013 met zoveel aandacht wordt gevierd. Een verklaring daarvoor is misschien te vinden in de festivalzucht waaraan zowel de burgers als de (stedelijke) overheden lijden. Was de Neude tot in de jaren '90 van de vorige eeuw nog gewoon een parkeerplaats, sindsdien wisselen de tentenkampen voor festivals elkaar af. En als er eens geen festival is, wordt elk bleek zonnetje aangegrepen om op de uitgebreide terrassen een privéfestivalletje te bouwen.

Thriller

In de eerstgenoemde categorie gelegenhedsuitgaven, die van de fictie, vallen twee boeken: een thriller en een kinderboek. In *vredesnaam* van Daniëlle Hermans is een 'literaire thriller' die gedeeltelijk in het verleden speelt, tijdens de vredesonderhandelingen, maar grotendeels in het heden. Tijdens de onderhandelingen in 1712 richt een vrouw, Aleida Cuperus, enigszins

geënt op Anna Maria van Schurman, een geheim vrouwen-genootschap op. De leden van het genootschap dienen het aan te leggen met de buitenlandse onderhandelaars en die tijdens het seksuele verkeer zodanig te bewerken dat ze het naderende vredesakkoord zullen ondertekenen. De dames slagen in hun opzet - de vrede wordt immers getekend - en hun genootschap, 'Eirene', blijft bestaan om de belangen van de vrouw te behartigen. In 2013 is het genootschap uitgegroeid tot een wereldwijde geheime organisatie die de gelijkheid van de vrouw wil bevorderen. Het genootschap heeft onder andere de hand in het aftreden van de, niet met name genoemde, baas van het IMF, Dominique Strauss-Kahn. Dat Hillary Clinton de belangrijke positie van minister van buitenlandse zaken heeft kunnen bemachtigen, is ook op geheime wijze door 'Eirene' bevorderd.

Het centrum van het genootschap is nog altijd Utrecht. Terwijl de voorbereidingen voor de viering van driehonderd jaar Vrede van Utrecht in volle gang zijn, worden enkele leden van het genootschap vermoord aangetroffen in Utrechtse kerken. De twee rechercheurs die op de zaak worden gezet moeten de confrontatie aangaan met het genootschap, dat er alles aan gelegen is de gebeurtenissen en vooral het genootschap 'Eirene' geheim te houden.

Hoofdstukken gewijd aan het moordmysterie worden afgewisseld met cursief gezette passages waarin de gebeurtenissen in 1712 en 1713 worden beschreven. De auteur heeft zich gedegen verdiept in de geschiedenis rond de Vrede van Utrecht, wat leidt tot ietwat saaie historische uitwijdingen waarin alle bekende clichés over de onderhandelingen aan bod komen. De roman opent met een nogal simplistische beschrijving van het ontstaan van de Utrechtse werfkelders en in de loop van het verhaal vertelt de schrijfster ons over het ontstaan van de Maliebaan in vroeger eeuwen, de storm die enkele decennia eerder de Domkerk gedeeltelijk deed instorten en andere voor de geschiedenis van Utrecht belangrijke zaken die echter met het verhaal niet altijd evenveel te maken hebben en de vaart er een beetje uit halen.

Tussendoor worden we vergast op discussies en korte verhandelingen over de positie van de vrouw. Het lijkt de bedoeling van de schrijfster de onderdrukking en ongelijke behandeling van de vrouw aan de kaak te stellen, maar af en toe gaan de vrouwen in het boek wel erg ver in het afwerpen van het juk der mannen, zodat men zich kan afvragen of niet juist de uitwassen van het feminisme worden benadrukt.

De beide rechercheurs slaan de stoere taal uit die we kennen van Amerikaanse politseries en -films, en blijven steeds achter de feiten aan lopen. Ze kunnen geen enkele moord verhinderen en hoe de vork echt in de steel zit, daar komt de lezer wel achter, maar de politie niet.

In vredesnaam is een bij vlagen vermakelijk boek, maar echt spannend wordt het nergens en wie in Utrecht en zijn Vrede is geïnteresseerd kan beter een geschiedenisboek raadplegen.

Kinderboeken

Het mysterie van de zwarte mantel is geschreven door Martine Letterie. Marie, dochter van Nicolas Chevalier - een historisch personage: een uitgeweken Hugenoot en eigenaar van een Utrechtse krant - luistert een gesprek af van een man met een zwarte mantel en zijn kornuit die de vredesonderhandelingen willen saboteren. 'Roem vergaart een echte man op het

slagveld, en niet aan de onderhandelingstafel.' Samen met Dirk, een journalist die voor de krant van haar vader werkt, gaat Marie op zoek naar de man met de zwarte mantel en de kornuit.

Dirk moet verslag doen van de gebeurtenissen in de stad rond de onderhandelingen en Marie maakt er tekeningen bij. Ze bezoeken de zaal waar onderhandeld gaat worden, met zijn absurde kamerschermen en de achter een nepmuurtje verborgen haard. Ze bezoeken een feest bij de Portugese gezant. Ze zien een sledetocht over de bevroren Oudegracht. En terwijl ze door de stad lopen op zoek naar nieuws, zoeken ze ondertussen naar de man met de zwarte mantel en zijn kornuit. De man met de zwarte mantel blijkt Nicolas Mesnager te zijn, een van de belangrijkste Franse 'plenipotentiarissen', een woord dat netjes wordt verklaard.

Een mooie situatie - een journalist, die de onderhandelingen

moet verslaan, en zijn tekenaar - om het Utrecht van 1712 van alle kanten te laten zien. Het verhaal wordt afgewisseld met krantenberichten. Bovendien zit er een mooie dramatische kant aan het verhaal: de moeder van Marie is overdreven bezorgd, aangezien ze al diverse keren heeft moeten vluchten, onder andere als Hugenooot uit Frankrijk. Marie mag niet veel van haar, maar ze wil wel veel zien en bovendien het mysterie van de zwarte mantel oplossen.

Het mysterie van de zwarte mantel wordt geleverd met een plattegrond van Utrecht, waarop de belangrijkste locaties van het verhaal staan aangegeven. Het boek doet het goed bij de jeugd, vertelt de verkoopster in de kinderboekwinkel. Begrijpelijk, het is spannend, ontroerend en helder geschreven. En dat de Neude consequent *het* Neude wordt genoemd, ach, dat nemen we maar voor lief.

Voor de echte kleintjes is er *Hoe de boze koning weer blij werd* van Jacqueliën Vroemen en Elly Hees. Dit boekje vertelt in rijmende regels over de Spaanse successieoorlog: hoe de kleinzoon van Lodewijk de Veertiende de Spaanse troon erfde en hoe de Duitse keizer - de boze koning uit de titel - en de Engelsen en Nederlanders dat niet accepteerden, waardoor er oorlog ontstond. Men besluit tot het vredescongres te Utrecht:

'Er werd veel gepraat en nog veel meer geregeld
en toen was de Vrede van Utrecht bezegeld.'

Stripboek

Tussen feit en fictie zweeft *De dans van de gezanten*, een stripboek geschreven en getekend door het Utrechts Stripgenootschap De Inktpot. In achttien stripverhalen van één of twee pagina's elk wordt het verhaal van de vredesonderhandelingen verteld. Elke aflevering hanteert zijn eigen stijl: er zijn foto's met tekstballonnetjes, maar ook historische afbeeldingen met

tekstvelden; soms is een aflevering één paginagrote tekening, maar soms ook is het een ouderwets stripverhaal. De striptekenaars hebben een enigszins voor de hand liggende voorkeur voor de feesten en andere uitwassen. Er is een pagina over de verbouwing van de zaal in het stadhuis, een pagina over Nicolaas Chevalier, de Hugenoot die in zijn *Journal d'Utrecht* verslag deed van de gebeurtenissen in de stad, een pagina over de baron Van Reede van Renswoude, die betrappt werd op 'sodomietische handelingen' tussen het puin van de Domkerk, een pagina over het incident tussen de lakeien van Nicolas Mesnager, de Franse gezant, en die van Adolf Hendrik van Rechteren, de vertegenwoordiger van Overijssel, etcetera.

In tegenstelling tot *In vredesnaam* en *Het mysterie van de zwarte mantel* hebben de meeste striptekenaars er niet voor gekozen een fictief verhaal te vertellen tegen de achtergrond van de vredesonderhandelingen, maar behandelen ze afzonderlijke thema's rond de besprekingen. Soms is er wel erg veel tekst op de pagina's terecht gekomen en de toon is af en toe wat al te didactisch. Sommige afleveringen willen te veel vertellen, wat het plezier van het lezen niet altijd ten goede komt. Historisch gezien is het echter allemaal behoorlijk verantwoord.

De dans van de gezanten verscheen eind maart 2013 als papieren boek. Daaraan voorafgaand verscheen elke drie weken een nieuwe aflevering op internet en tegelijkertijd werd elders op de website van De Vrede van Utrecht een historisch artikel geplaatst over het thema van de aflevering.

Eén van de tekenaars van De Inktpot, Joshua Peeters, maakte samen met Jacquélien Vroemen een stripboek voor het onderwijs: *Vrede van Utrecht 1713 - 2013*. Een Utrechtse kat ontmoet een Engelse en een Franse hond, die zijn meegekomen naar Utrecht met hun baasjes, vredesonderhandelaars. De kat vraagt wat de honden in Utrecht doen en die vertellen in het kort en in eenvoudige bewoordingen wat er vooraf ging aan de onderhandelingen en wat het vredesakkoord precies behelst. Verder bevat het stripboek geen verhaal, of het moet dat zijn van de boer wiens akkers steeds worden vertrapt door de legers en die elke keer smeekt om rust. Aan het eind is hij tevreden dat hij in alle rust zijn land kan bewerken.

Evenals *Hoe de boze koning weer blij werd* - ook geschreven door Jacquélien Vroemen - maakt dit stripboekje deel uit van het project 'Vrede van Utrecht op School', een multidisciplinair pakket voor het onderwijs.

Amoureuze perikelen

Een curieuze uitgave ter gelegenheid van de herdenking van de Vrede van Utrecht is *Amoureuze en pikante geschiedenis van het congres en de stad Utrecht*. Dit boek verscheen eind 1713 in het

Frans (*Histoire amoureuse & badine du congres & de la ville d'Utrecht*) en het bevat twaalf brieven waarin 'een dienaar van een van de gevolmachtigden' een vriend op de hoogte brengt van allerlei amoureuze perikelen die zich afspeelden tijdens het congres dat leidde tot de Vrede van Utrecht. Het boek verschijnt hier voor het eerst in het Nederlands, vertaald door Roland Fagel, met een inleiding en toelichtingen van Erik Tigelaar.

Tigelaar heeft uitgevonden dat de schrijver van het boek Augustinus Freschot heette, een Fransman die na jaren in Italië te hebben gewoond, in 1704 naar de Republiek was getrokken en vanaf 1707 in Utrecht woonde. Hij verdiende de kost met het geven van Italiaanse les en het schrijven van boeken. Hij schreef onder andere een *Korte geschiedenis van de provincie en de stad Utrecht*. Hoewel de *Amoureuze en pikante geschiedenis* anoniem verscheen, en bij een gefingeerde uitgever, kwam men toch achter de

naam van de auteur; hij moest in 1715 de stad en het land verlaten, aangezien hij hooggeplaatste personen in opspraak had gebracht.

In de eerste brief geeft de auteur een schets van Utrecht en zijn bewoners. Het moet, als we Freschot mogen geloven, een frivole toestand zijn geweest in Nederland in die tijd en in Utrecht in het bijzonder. 'En aangezien de liefde van alle tijden is en van alle plaatsen, beoefent men die dus ook hier, net als overal elders en zelfs nog meer dan op veel andere plaatsen waar de middelen en de mogelijkheden niet in zo'n grote overvloed aanwezig zijn.' Er bevonden zich in Utrecht ten tijde van de onderhandelingen veel hooggeplaatste buitenlanders met vaak een groot gevolg aan bedienden. Bovendien trokken veel mensen naar Utrecht om een graantje mee te pikken van de aanwezigheid van die kleurrijke figuren. Nogal wiesde dat er ook op amoureuze gebied het een en ander te beleven viel.

Freschot doet daar verslag van in een taal die voor ons nogal omslachtig is, maar die indertijd als veel te onverhuld werd ervaren. Het is alsof je de *Privé* leest. De namen van de besproken personages worden niet genoemd, maar ze krijgen een nummer omdat, schrijft de auteur in zijn inleiding, die namen niet van belang zijn. In werkelijkheid was men natuurlijk maar al te nieuwsgierig wie er achter de nummers verscholen gingen en het was juist de bedoeling dat de lezers ernaar raadden. Een jaar later verscheen een *Ware sleutel*, waarin die namen werden onthuld. Voor auteur en uitgever rinkelde andermaal de kassa.

In de zevende brief komt het condoom aan bod, een tamelijk recente ontdekking. Hoe werkt het? 'Zo rust men de dappere dus uit, op het moment dat hij klaar staat om zich met de kop vooruit naar voren te werpen, hij dost er zijn hele lijf mee uit, over de volle lengte, dat erdoor overdekt is als een betoverde wapenrusting die bestand is tegen elke beproeving.' En over een van de voordelen van het condoom lezen we: 'Want als een schone bemerkt dat zij wordt bemind en vereerd, niet om haar onder de slavernij te brengen van een blijvende band met een echtgenoot, maar om haar van die geneugten te laten proeven die nooit zoeter smaken dan wanneer zij ontstolen worden aan een lastige en dwingende kuisheid, dan is dit wondermiddel een zeer krachtige charme om haar te laten triomferen over haar vrees voor ontoring en haar te verzekeren tegen het gevaar dat de zaak ooit openbaar zal worden en gevolgen zal krijgen die op een dag haar toegeeflijkheid zal onthullen.' Dat is tamelijk omslachtig uitgelegd dat een condoom de vrouw ervoor behoedt zwanger te worden.

Het is de vraag in hoeverre de verhalen die Freschot vertelt, waar gebeurd zijn. Het boekje was waarschijnlijk behoorlijk populair, maar het riep ook negatieve reacties op. Sommige critici vonden het boek te onbeschaamd, anderen bestreden het waarheidsgehalte van de verhalen. Tigelaar schrijft in zijn inleiding dat er meer waarheid schuilt in de verhalen dan men lang heeft gedacht. Toch kan de onvoorbereide lezer nauwelijks geloven dat het in Utrecht aan het begin van de achttiende eeuw zo'n zedeloze toestand was als Freschot ons wil doen geloven. Freschot is geen groot schrijver en het lezen van zijn verhalen is niet echt een genot. De ellenglange zinnen rijgen zich aaneen en de bewondering voor de vertaler, die er kloppende zinnen van heeft weten te maken, stijgt navenant, al kan men zich afvragen of het inkorten van de zinnen de leesbaarheid niet ten goede zou zijn gekomen. Een bijzondere ontdekking die werd gedaan dankzij dit boekje is de condoomfabriek die gedreven werd door een vrouw op de hoek van de Begijnhof. De geproduceerde condooms werden zelfs naar het buitenland verhandeld.

Mensenrechten

In *Vrijdenkers, vorsten, slaven*. Een nieuwe blik op de vrede van Utrecht gebruikt Daan Bronkhorst, meer dan dertig jaar werkzaam bij Amnesty International, de Vrede van Utrecht als aanleiding voor een beschrijving van en een beschouwing over de mensenrechten door de eeuwen heen. Hij kiest daarbij de werkwijze van de Amerikaanse pragmatische filosoof Richard Rorty, namelijk die van de 'intellectuele geschiedenis', 'de studie van menselijke activiteit in de brede zin van het woord'.

In 24 korte hoofdstukken bespreekt Bronkhorst de praktijk van en ideeën over de mensenrechten in vroegere eeuwen, met een lichte nadruk op Nederland. Hij behandelt bekende theoretici en filosofen als Hugo de Groot, John Locke en Pierre Bayle - Locke en Bayle verbleven beiden voor langere tijd in de Nederlanden - maar ook onbekende als de theoloog Philippus van Limborch (1633-1712) en de Amsterdamse burgemeester Johannes Hudde (1628-1704). Van Limborch was bevriend met Locke en schreef een geschiedenis van de inquisitie. Hij was een pleitbezorger van vrijheid, verdraagzaamheid en vrede, en kwam dus regelmatig in aanvaring met de autoriteiten. Hudde was een belangrijk bevorderaar van goede sociale voorzieningen. In het geheim correspondeerde hij met Spinoza. Zoals vaker trekt Bronkhorst ook hier vergelijkingen met het heden: de woorden en daden van Johannes Hudde worden vergeleken met de politieke stand van zaken onder de kabinetten Balkenende en Rutte.

Naast de theorie zijn er hoofdstukken over de praktijk. De *Magna Carta* (1215) komt aan bod, waarin de rechten van Engelse burgers en edelen tegenover de koning werden vastgelegd, en de *Akte van Verlatinghe* (1581), waarmee de Nederlanden afscheid namen van de Spaanse koning. Ook behandelt Bronkhorst de ontwikkelingen van de oorlogspraktijk, hoe er langzaam meer respect voor mensenlevens ontstond. In de zeventiende eeuw zijn de oorlogen over het algemeen minder fanatiek en minder wreed en gaan meer gepaard met diplomatie en onderhandelingen.

Net als velen voor hem vraagt Bronkhorst zich af waarom Utrecht als de plaats voor de vredesonderhandelingen is gekozen en hij geeft als antwoord: 'omdat de stad lekker onbelangrijk

was'. Utrecht was in die dagen godsdienstig wat minder tolerant dan andere Nederlandse steden, maar het was er goed toeven. Bronkhorst geeft een beschrijving van de vredesonderhandelingen en vergelijkt die met de onderhandelingen eind twintigste eeuw over Joegoslavië. Wat als er in 1713 een tribunaal was ingesteld en Lodewijk XIV was berecht?

Het boek eindigt zoals het begonnen is, met de pragmatist Rorty. In de woorden van Bronkhorst: 'Mensenrechten zijn voor het overgrote deel geënt op het beginsel van wederkerigheid. Zorg dat anderen niet geschiedt wat je niet wilt dat jou geschiedt. [...] Mensenrechten zijn niet universeel omdat dat door een hoger beginsel is ingegeven, maar omdat ze de beste, de meest houdbare en uitvoerbare oplossing bieden.'

Vrijdenkers, vorsten, slaven is een luchtige wandeling door de geschiedenis van de mensenrechten met als schakelpunt de Vrede van Utrecht. Af en toe trekt de schrijver al te gemakkelijke vergelijkingen met het heden en sommige conclusies zijn wel erg snel getrokken, maar het is een leesbaar en leerzaam, en bovenal sympathiek boek.

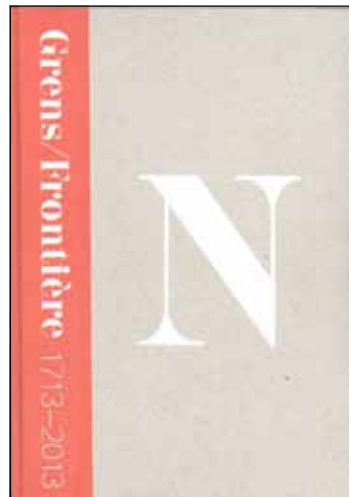
De grens

In één van de verdragen van 1713 werd de grens getrokken tussen de Zuidelijke (Oostenrijkse) Nederlanden en Frankrijk. Die grens is nog altijd die tussen België en Frankrijk. Een reden voor de Vlaams-Nederlandse culturele instelling Ons Erfdeel om ter gelegenheid van de herdenking van de Vrede van Utrecht een aantal Franse en Vlaamse schrijvers die in de buurt van de grens zijn opgegroeid, uit te nodigen hun literaire licht te laten schijnen over die grens. De verhalen die dat opleverde zijn gebundeld in *Grens/Frontière 1713-2013*. Het boek bestaat in een Nederlands- en een Franstalige versie.

Davide Longo schrijft een fictief verhaal over een nazaat van een van de onderhandelaars in Utrecht en Geert van Istendael neemt de taalgrens onder de loep. Sommige schrijvers halen herinneringen op aan hun jeugd, anderen maken een reis langs de grens. Vrijwel alle schrijvers laten zich verleiden tot filosofisch getinte beschouwingen over het fenomeen grens. Zo vindt Annie Degroote het, evenals veel van de andere auteurs, een voorrecht bij de grens te zijn opgegroeid. 'Een geluk, ja, want van kindsbeen heb ik zo kennisgemaakt met de "overzijde", ervaringen gedeeld met "de ander", die zo gelijkend en verschillend was. Zo geheimzinnig.'

Luc Devoldere reist langs de grens tussen West-Vlaanderen en Frankrijk. Zijn verslag bevat allerlei elementen die ook in de andere teksten aan bod komen en geeft een mooie samenvatting van het boek. Zijn reis begint in Risquons-Tout (tussen Kortrijk en Lille), een prachtige naam voor een grensovergang. Devoldere filosofeert over het fenomeen grens: 'Grenzen zijn ficties'. 'Grenzen beperken en werpen ons op onszelf terug.' 'Grenzen leggen een zuiverheid aan die niet bestaat.' 'Een grens oversteken is ballast achterlaten, om een ander te worden.'

Hij beschrijft niet alleen de dingen die hij tegenkomt, maar tevens historische gebeurtenissen, vooral oorlogsacties. De Romeinen en de Galliërs bevochten elkaar in deze contreien. Het plaatsje Menen werd tussen 1579 en 1830 maar liefst 22 keer belegerd. Adolf Hitler raakte in de Eerste Wereldoorlog hier ergens gewond. De beroemde schrijfster Marguerite Yourcenar bracht in haar vroege jeugd de zomers door op een kasteeltje aan de Franse kant van de grens.

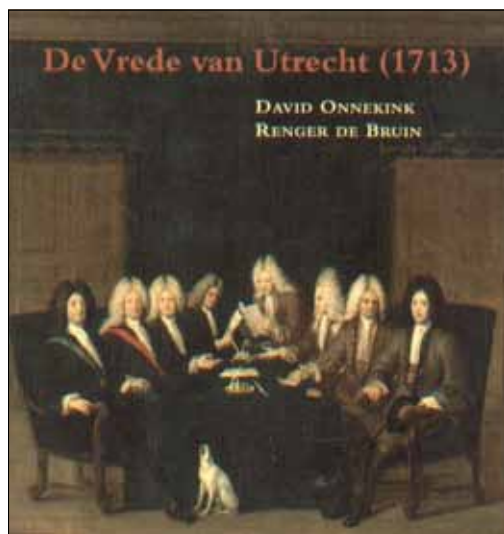
Devoldere komt een verlaten grenspost tegen, een grenspaal met de Franse lelies aan de ene kant en de Oostenrijkse dubbele adelaar aan de andere, en vroeg negentiende-eeuwse Nederlandse kazematten. Hij maakt een hanengevecht mee en hoort in een trappistenabdij de paters zingen. De reis eindigt op het strand bij De Panne, waar in 1831 Leopold I aan land ging om koning der Belgen te worden.

Soms loopt de grens dwars door een huis. Door de ingang van zo'n huis naar de andere kant te verplaatsen kon de bewoner van nationaliteit veranderen. Een geweldige situatie voor smokkelpraktijken, waaraan pas in 1993 een eind kwam door het verdrag van Schengen.

De teksten in het boek worden afgewisseld met gedichten en filosofische passages van bekende schrijvers als Marguerite Yourcenar, Régis Debray en Jozef Deleu. Foto's van grenspalen, grensovergangen en grenssituaties maken van het boek ook visueel een aantrekkelijk geheel. De overlappingsen die nu eenmaal in zo'n boek ontstaan zijn nauwelijks storend, maar zorgen juist voor een mooi en genuanceerd beeld van een bijzonder grensgebied.

Geschiedenis

Een overzichtelijk en gedetailleerd beeld van de Vrede van Utrecht in al zijn aspecten geeft *De Vrede van Utrecht (1713)* van David Onnekink en Renger de Bruin. De eerste is universitair docent geschiedenis te Utrecht en de tweede conservator stadsgeschiedenis bij het Utrechtse Centraal Museum. 'Het is de bedoeling van dit boek,' aldus de inleiding, 'om niet alleen de vredesonderhandelingen en hun uitkomst te analyseren, maar die in een bredere context te plaatsen.' De onderhandelingen en hun resultaten worden besproken, maar ook de internationale betrekkingen in het algemeen rond die tijd, de Spaanse Successieoorlog, waaraan de onderhandelingen een eind moesten maken, en de stad Utrecht in het algemeen ten tijde van de onderhandelingen.

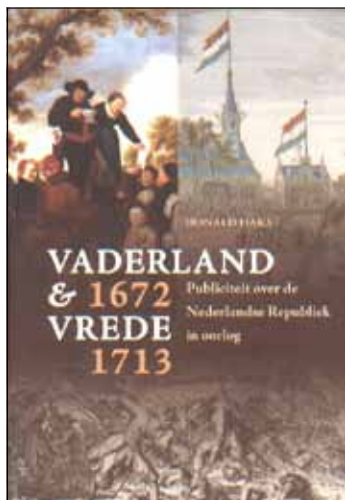
Een apart hoofdstuk is ingeruimd voor de 'publieke opinie'. De auteurs bespreken het belang van kranten, pamfletten, preken, spotdichten en -prenten. Pamfletten waren heel populair en verschenen bij de vleet; kranten werden in de grote steden twee of drie keer per week gepubliceerd en werden gretig gelezen, ook door de regenten. In Engeland schreef Jonathan Swift een pamflet, *The Conduct of the Allies* (1711), tegen de Nederlanders. Hij beschuldigde ze van ophitsing. De Engelsen zouden geen belang hebben bij de oorlog en zich door de Nederlanders laten gebruiken. Opmerkelijk genoeg kwamen er uit de Nederlanden nauwelijks reacties.

Het laatste hoofdstuk, 'Herdenking en herinnering', gaat over de nasleep van de onderhandelingen, van de eerste reacties tot de weerslag in - alleen Nederlandse - geschiedenisboeken. De meeste Nederlandse reacties in de loop der eeuwen zijn weinig positief, vooral aangezien de Vrede van Utrecht het einde betekende van de grootheid van Nederland.

In 1738 werd de Vrede nog herdacht met zilveren gedenkpenningen en met een bordspel, maar daarna was het althans in Nederland al gauw uit met herdenken. Een prijsvraag voor een essay

over de historische betekenis van de Vrede van Utrecht in 1863 leverde niet veel op en Onnekink en De Bruin noemen het artikel van Bannier uit 1913, maar 'verder maakte de Vrede van Utrecht ook in 1913 geen herdenkingslust los'.

De Vrede van Utrecht (1713) maakt een zorgvuldige en tamelijk volledige indruk. Het is leesbaar geschreven en wie het boekje uit heeft, weet zo'n beetje alles wat er over de Vrede van Utrecht bekend is. Alleen jammer dat de uitgever voor de omslagillustratie heeft moeten uitwijken naar het vredescongres te Baden uit 1714.

Enigszins buiten het kader van de gelegenhedsuitgaven valt *Vaderland & vrede 1672-1713. Publiciteit over de Nederlandse Republiek in oorlog* van Donald Haks, docent geschiedenis aan de Universiteit van Leiden. Het is een gedegen studie naar de rol en het belang van publiciteit en publieke opinie in de oorlogen die Nederland tegen Frankrijk voerde tussen het rampjaar (1672) en de Vrede van Utrecht (1713): de Hollandse Oorlog (1672-1678), de Negenjarige Oorlog (1688-1697) en de Spaanse Successieoorlog (1702-1713). Er zijn uitvoerige hoofdstukken over prenten (vooral die van Romeyn de Hooghe waren belangrijk) en pamfletten, over publicaties van de Staten-Generaal, over biddagen en preken, over oorlogsliederen en, uiteraard, over de kranten.

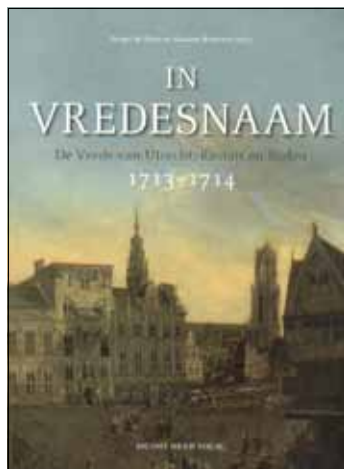
Bijzondere aandacht schenkt Haks aan de zogenaamde 'loterijrijmen'. Het houden van loterijen was indertijd een populair volksvermaak en het was gebruikelijk de publieke

manifestaties waarmee die gepaard gingen op te vrolijken met het voorlezen van verzen, waarin de deelnemers aan de loterij hun opinies op rijm zetten. 'De loterijrijmen,' aldus Haks, 'waren beknopt, meer standpunt dan betoog, maar drukten gevoelens en opinies uit, soms direct en concreet, maar ook symbolisch of allegorisch.' Veel van die rijmen zijn bewaard gebleven en ze geven een bijzondere inkijk in de toen heersende opinies.

In zijn conclusie schrijft Haks dat er groot belang werd gehecht aan de publieke opinie, dat men die van hogerhand trachtte te beïnvloeden en dat de drie oorlogen veel publieke steun kregen. Allereerst was men van mening dat de vrijheid die de Tachtigjarige Oorlog had opgeleverd, behouden moest blijven en dat het vaderland moest worden verdedigd.

Tentoonstelling

Onder de titel 'In vredesnaam. De Vrede van Utrecht 1713' vindt in het Utrechtse Centraal Museum in de maanden april tot en met september een tentoonstelling plaats over de Spaanse Successieoorlog tot en met de viering van 25 jaar Vrede van Utrecht in 1738. De tentoonstelling begint met een portret van Maarten Luther en eindigt met het bordspel uit 1738. De tentoonstelling toont schilderijen (portretten van machthebbers en onderhandelaars, oorlogstaferelen, allegorische voorstellingen), documenten

(onder andere het officiële verdrag tussen Frankrijk en de Nederlanden ligt in een vitrine), oorlogstuig, en zelfs enkele bewaard gebleven delen van de poort waardoor de onderhandelars het Utrechtse stadhuis binnengingen, zijn opgebouwd. In *vredesnaam. De Vrede van Utrecht, Rastatt en Baden 1713-1714*, onder redactie van Renger de Bruin en Maarten Brinkman, bevat een negental essays en de catalogus van de tentoonstelling.

Het eerste essay behandelt de godsdienstoorlogen die begonnen met de reformatie en min of meer eindigden met de Vrede van Utrecht. In een wat warrig betoog beschrijft Joke Spaans hoe in de diverse Europese landen van de zeventiende eeuw de geloofsovertuigingen elkaar afwisselden en wat dat voor politieke gevolgen had.

Linda en Marsha Frey beginnen hun essay 'Oorlog en maatschappij' met de niet alleen voor het Europa van destijds, maar ook voor de kracht van het essay zelf onheilspellende zin 'In de zeventiende en aan het begin van de achttiende eeuw wierp de oorlogsgod Mars zijn dreigende schaduw over een groot deel van Europa'. Wat volgt is een onsamenhangend betoog over de wijze van oorlogvoeren en de gevolgen daarvan voor de maatschappij. Oorlog kost geld, het leidt tot slachtoffers en vernieling.

Na essays over de economie van het oorlogvoeren, de ontwikkelingen in het Spaanse rijk en de wijze van 'vrede sluiten in het vroegmoderne Europa' beschrijft David Onnekink nog eens de ins en outs van de Vrede van Utrecht; daarna volgen stukken over de Vrede van Rastatt en Baden, twee stadjes in respectievelijk Zuid-Duitsland en Zwitserland waar aanvullende verdragen werden gesloten tussen de Franse koning, Lodewijk XIV, en de Habsburgse keizer, Karel VI. Wie wil achterhalen waar die twee laatste vredes precies voor nodig waren, dient goed op te letten, maar volledig duidelijk wordt het niet.

Met een vaag betoog over vredesallegorieën, geschilderde voorstellingen van de verschillende vredes, besluit Liesbeth M. Helmus de afdeling met essays.

Deze bundeling van essays maakt de indruk van los zand. Er zijn veel overlappingsen - vier of vijf keer wordt in variabele mate van uitgebreidheid de Spaanse Successieoorlog uitgelegd - maar ook hiaten. Misschien mag men van een tentoonstellingscatalogus niet meer verwachten?

Gelegenheid en eeuwigheid

In 1713 componeerde Georg Friedrich Händel ter gelegenheid van de Vrede van Utrecht het beroemde *Te Deum*. Samen met het *Jubilate*, dat dezelfde componist eveneens voor die Vrede maakte, en William Crofts *Ode for the Peace of Utrecht* is het *Te Deum* in 2013 op cd uitgebracht door De Nederlandse Bachvereniging in samenwerking met de Stichting Vrede van Utrecht. Händels *Te Deum* heeft drie eeuwen overleefd en zal waarschijnlijk nog tot in lengte van jaren in de concertzalen klinken, maar hoe zit dat met de gelegenhedsuitgaven die in 2013 verschijnen?

De beide stripboeken en het kinderboekje over de boze koning zijn echte gelegenhedsuitgaven die het jaar 2013 nauwelijks zullen overleven en die pretentie ook niet hebben. De thriller *In vredesnaam* heeft die pretentie vermoedelijk wel, maar gevreesd moet worden dat ook dit boek te zeer een gelegenhedswerk is om de tand des tijds te doorstaan; in het genre zijn veel betere boeken geschreven.

Ook de catalogus van de tentoonstelling zal, nadat de tentoonstelling is afgelopen, zijn waarde snel verliezen. Aan het belang voor de geschiedschrijving van de essays in de catalogus moet ten eerste worden getwijfeld. Evenmin van historisch belang is het boekje van Onnekink en De Bruin, maar als inleiding tot de Vrede van Utrecht kan het gerust nog jaren dienst doen, gesteld dat daar behoefte aan is nadat deze viering voorbij is.

Het mysterie van de zwarte mantel is een spannend en ontroerend boekje en het zal niemand verbazen als het nog jarenlang door de jeugd gelezen wordt. Niet gelezen, en zeker niet uitgelezen, nu niet en ook in de toekomst niet, wordt *Amoureuze en pikante geschiedenis van het congres en de stad Utrecht*. Het boekje geeft een aardig kijkje achter de menselijke schermen van de vredesonderhandelingen, maar de stijl van de brieven maakt het voor de moderne mens vrijwel onleesbaar.

Het boek over de Belgisch-Franse grens is een smaakvolle en leesbare uitgave en zal dat ook blijven als de viering van driehonderd jaar Vrede van Utrecht voorbij is. Voor toeristen, bewoners en anderen die het gebied bezoeken kan het een waardevolle bijdrage leveren. Hetzelfde geldt voor het mensenrechtenboek van Daan Bronkhorst, *Vrijdenkers, vorsten, slaven*: het zou nooit, althans niet zo, geschreven zijn zonder de herdenking, maar het kan evengoed nog jarenlang dienst doen voor wie zich wil verdiepen in de rechten van de mens door de eeuwen heen.

Besproken titels

Daan Bronkhorst ➤ *Vrijdenkers, vorsten, slaven. Een nieuwe blik op de Vrede van Utrecht*, Breda 2013.

Renger de Bruin en Maarten Brinkman (red.) ➤ *In vredesnaam. De Vrede van Utrecht, Rastatt en Baden 1713-1714*, Petersberg 2013.

Luc Devoldere (red.) ➤ *Grens/Frontière 1713-2013*, Rekkem 2013.

Augustinus Freschot ➤ *Amoureuze en pikante geschiedenis van het congres en de stad Utrecht*, Hilversum 2013. Vertaald door Roland Fagel, ingeleid en toegelicht door Erik Tigelaar.

Donald Haks ➤ *Vaderland en Vrede 1672-1713. Publiciteit over de Nederlandse Republiek in oorlog*, Hilversum 2013.

Daniëlle Hermans ➤ *In vredesnaam*, Utrecht 2012.

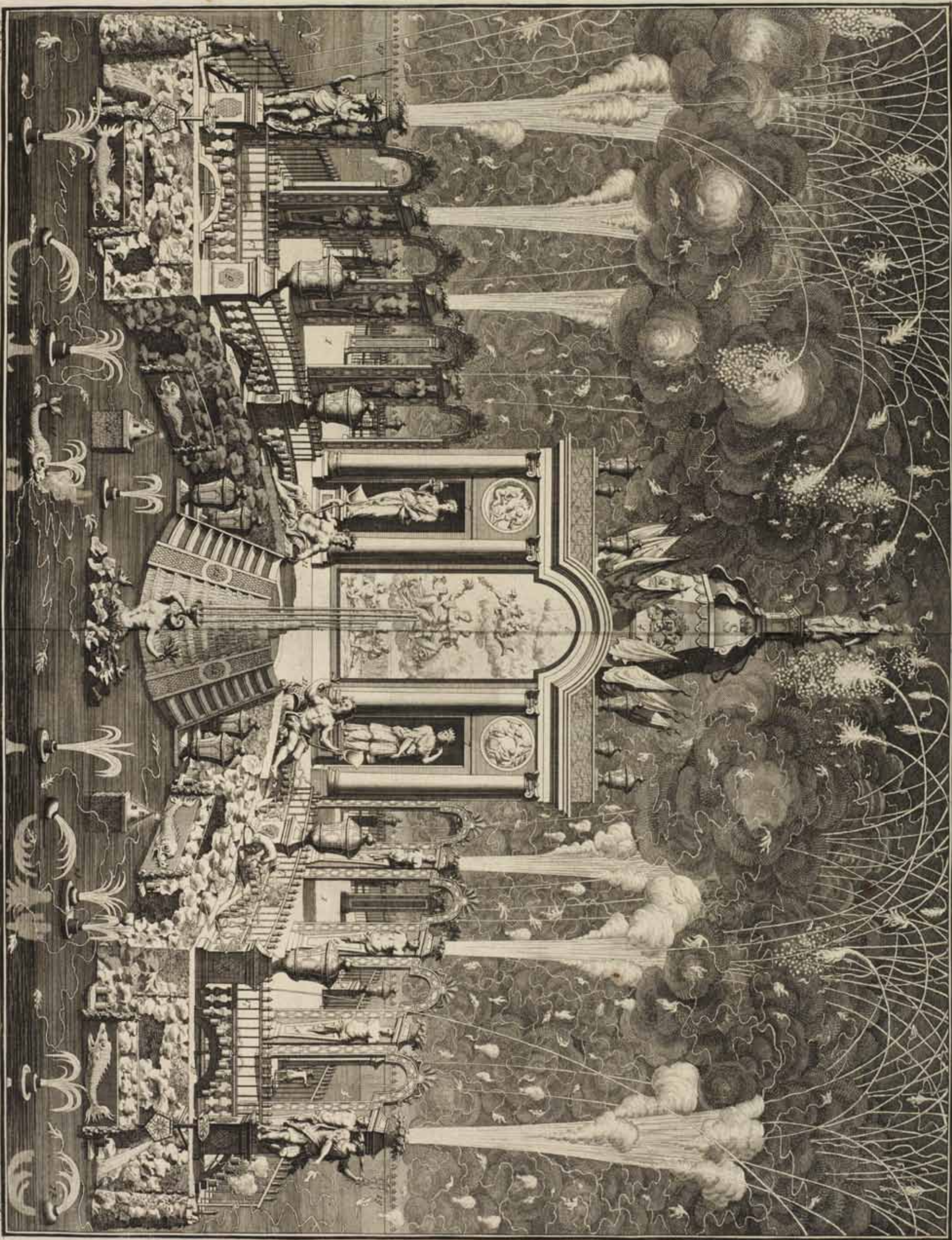
De Inktpot ➤ *De dans van de gezanten*, Utrecht 2013.

Martine Letterie ➤ *Het mysterie van de zwarte mantel*, Amsterdam 2012.

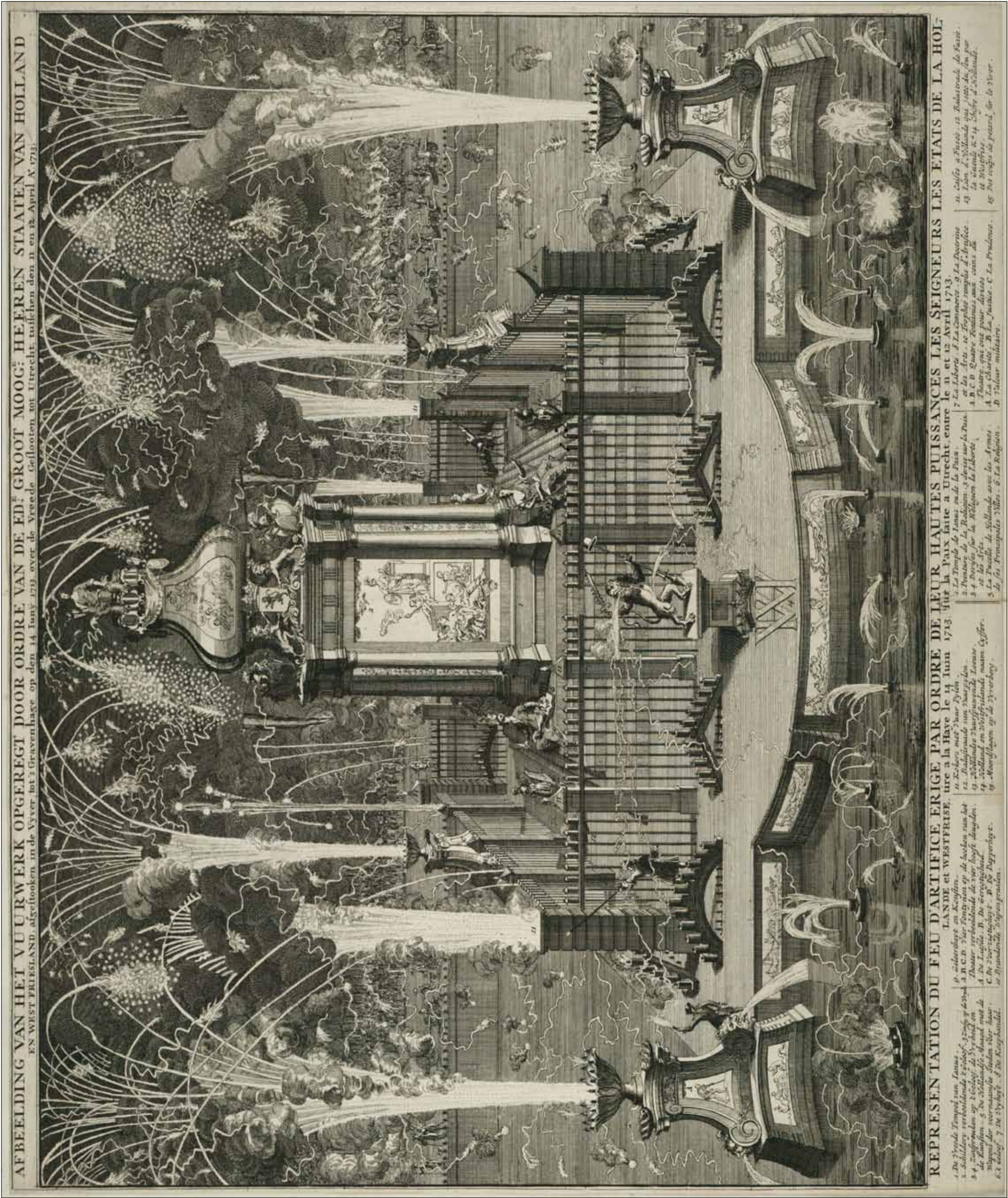
David Onnekink en Renger de Bruin ➤ *De Vrede van Utrecht (1713)*, Hilversum 2013.

Joshua Peeters en Jacqueliën Vroemen ➤ *Vrede van Utrecht 1713-2013*, Utrecht 2013.

Jacqueliën Vroemen en Elly Hees ➤ *Hoe de boze koning weer blij werd*, Utrecht 2013.

A Het vuurwerktheater van de Staten-Generaal in de Haagse Hofvijver tijdens het afsteken van het vuurwerk op 14 juni 1713 ter gelegenheid van de Vrede van Utrecht. Centraal element is de triomfboog met een allegorische schildering die de Vrede symboliseert. Prent van Daniel Stoopendaal naar een tekening van H. Pola, uitgegeven door Bernardus Mourik. Zie pagina 183. Ets, 422 x 475 mm. HUA, coll. Beeldmateriaal, nr 29029.

B Het vuurwerktheater van de Staten van Holland en West-Friesland in de Haagse Hofvijver tijdens het afsteken van het vuurwerk op 14 juni 1713 ter gelegenheid van de Vrede van Utrecht. Centraal element is de achthoekige vredestempel met aan vier zijden een zinnebeeldige voorstelling die betrekking had op de weldadige gevolgen van de vrede. Hier is het theater afgebeeld zoals het vanuit de vergaderzaal aan het Binnenhof zichtbaar was. Zie pagina 184.

Anonieme prent; tekenaar, prentmaker en uitgever zijn onbekend. Ets, 282 x 356 mm. HUA, coll. Beeldmateriaal, nr 28793.

René Hesselink

**Gelegenheids-
uitgaven bij
driehonderd jaar
Vrede van Utrecht**

Driehonderd jaar geleden werd de Vrede van Utrecht gesloten en behalve dat de stad Utrecht in 2013 barst van de festiviteiten rond dat feit, is er ook een stroom aan boeken rondom het thema verschenen. Eind april waren het er elf: een thriller, twee kinderboeken, twee stripboeken, de vertaling van een Franstalig boek uit 1713 over amoureuze perikelen in Utrecht ten tijde van de vredesbesprekingen, een boek over mensenrechten, een boek over de grens tussen België en Frankrijk, een tweetal historische werken over de Vrede van Utrecht en een tentoonstellingscatalogus. En het is nog maar de vraag of de lijst hiermee volledig is,

René Hesselink (1957) studeerde Moderne Nederlandse Letterkunde aan de Universiteit Utrecht. In 1982 begon hij met medestudent Hans Engberts Antiquariaat Hinderickx & Winderickx in de Herenstraat. Hij vervaardigde diverse catalogi, onder andere over Vestedijk, Mulisch, Hermans, Reve, Brouwers en AFTH. Met kompaan Engberts publiceerde hij Winkeldagboek (plus een vervolg). Diverse literaire verhalen verschenen in bundels en tijdschriften (onder andere 'Amputatie' in *Hollands Maandblad*). In de kelder onder zijn winkel drijft hij een bibliotheek uitgeverij (onder andere een reeks in samenwerking met het Utrechtse Dichtersgilde).

want het hele jaar 2013 viert Utrecht zijn Vrede.

De gelegenhedsuitgaven tot april 2013 onderscheiden zich ruwweg in drie

categorieën: boeken die een fictief verhaal vertellen

waarin de vredesonderhandelingen een rol spelen,

boeken die één aspect van de Vrede van Utrecht

behandelen en in een grotere

context plaatsen en boeken die een exposé geven over de historische werkelijkheid rond de vredesbesprekingen. In deze bijdrage worden ze allemaal onder de loep genomen. De bijdrage eindigt met een lijst van de besproken titels.

In 1738, 25 jaar na het sluiten van de vrede, werd uitbundig gevierd dat er een kwart eeuw lang geen oorlog was geweest. Er werden herdenkingsmunten geslagen en er verscheen een bordspel. Munten en spel zijn in 2013 in het Centraal Museum te bewonderen. Daarna werd de Vrede 175 jaar lang niet herdacht, totdat in 1913 Dr. W.A.F. Bannier een lezing hield over de Vrede van Utrecht voor de leerlingen van het Utrechtsch Stedelijk Gymnasium.

Bannier gaf een overzicht van de oorlogen die tot de vredesonderhandelingen leidden en schetste de situatie in Utrecht gedurende de onderhandelingen. De diverse diplomaten passeerden de revue en beschreven werd waar ze verbleven tijdens de vijftien maanden durende onderhandelingen en wat voor feesten ze vierden om hun verblijf in de stad te veraangename. En dat alles in zinnen die voor hedendaagse gymnasiumleerlingen niet makkelijk te doorgronden zijn: 'Men kan het zich voorstellen wat een ontroering het in een provinciestadje als Utrecht (toen niet veel meer dan de oude stad binnen de singels met een bevolking van nog geen 25000 inwoners) moest verwekken, toen het groote nieuws kwam van de eer, die te wachten stond; niet het minst natuurlijk bij de vroede vaderen der stadsregering, die op 16 Nov. 1711 uit Den Haag het eerste heugelijke gerucht vernamen, waarop zij, nadat er zekerheid verkregen was, den 16den December d.a.v. een commissie uit hun midden benoemden, om alles voor het komende congres voor te bereiden en de gevolmachtigden bij hun aankomst te ontvangen.'

De lezing van Bannier werd gepubliceerd in het *Programma van het Utrechtsch Stedelijk Gymnasium 1913-1914* en daarvan verscheen een overdruk die, voor zover achterhaalbaar, de enige uitgave is ter gelegenheid van de herdenking van 1913. In 1934 werd de lezing opgenomen in het *Jaarboekje van Oud-Utrecht*.

In het *Jaarboekje* van 1964 wordt verslag gedaan van alle voor Utrecht belangrijke gebeurtenissen in het jaar daarvoor. Er was een tentoonstelling van William D. Kuik en dat professor Rümke in dat jaar met emeritaat ging is kennelijk een belangrijk feit. Bij 11 april staat vermeld: '250 jaar geleden werd ten stadhuije de Vrede van Utrecht getekend, waardoor een einde kwam aan de Spaanse Successie-oorlog.' Verder wordt over 1963 geen melding gemaakt van festiviteiten of tentoonstellingen ter herdenking van de Vrede.

Het *Utrechtsch Nieuwsblad* gaf in 1963 een boekje uit, *Utrecht - stad, mensen en momenten uit het verleden van een oude stad* van A. Graafhuis. Dat boekje bestaat uit een bundeling van artikelen uit de krant over diverse aspecten van de stad Utrecht. 'De Wallen', luidt een hoofdstuktitel, en 'De Bolwerken', en 'De Universiteit'. Eén van de tien hoofdstukken handelt over de Vrede van Utrecht. Behalve de overdruk van de lezing van Bannier en het boekje van Graafhuis - allebei nu vrijwel onvindbaar - lijken er in 1913 en 1963 geen publicaties te zijn verschenen ter herdenking van de Vrede van Utrecht. Het gebrek aan vroegere herdenkingen wordt vaak geweten aan het feit dat de Nederlanden er zo bekaaid afkwamen bij het verdrag. Dat verklaart misschien het gebrek aan belangstelling in 1913 en 1963, maar het verklaart niet waarom de herdenking in 2013 met zoveel aandacht wordt gevierd. Een verklaring daarvoor is misschien te vinden in de festivalzucht waaraan zowel de burgers als de (stedelijke) overheden lijden. Was de Neude tot in de jaren '90 van de vorige eeuw nog gewoon een parkeerplaats, sindsdien wisselen de tentenkampen voor festivals elkaar af. En als er eens geen festival is, wordt elk bleek zonnetje aangegrepen om op de uitgebreide terrassen een privéfestivalletje te bouwen.

Thriller

In de eerstgenoemde categorie gelegenhedenuitgaven, die van de fictie, vallen twee boeken: een thriller en een kinderboek. In *vredesnaam* van Daniëlle Hermans is een 'literaire thriller' die gedeeltelijk in het verleden speelt, tijdens de vredesonderhandelingen, maar grotendeels in het heden. Tijdens de onderhandelingen in 1712 richt een vrouw, Aleida Cuperus, enigszins

geënt op Anna Maria van Schurman, een geheim vrouwen-genootschap op. De leden van het genootschap dienen het aan te leggen met de buitenlandse onderhandelaars en die tijdens het seksuele verkeer zodanig te bewerken dat ze het naderende vredesakkoord zullen ondertekenen. De dames slagen in hun opzet - de vrede wordt immers getekend - en hun genootschap, 'Eirene', blijft bestaan om de belangen van de vrouw te behartigen. In 2013 is het genootschap uitgegroeid tot een wereldwijde geheime organisatie die de gelijkheid van de vrouw wil bevorderen. Het genootschap heeft onder andere de hand in het aftreden van de, niet met name genoemde, baas van het IMF, Dominique Strauss-Kahn. Dat Hillary Clinton de belangrijke positie van minister van buitenlandse zaken heeft kunnen bemachtigen, is ook op geheime wijze door 'Eirene' bevorderd.

Het centrum van het genootschap is nog altijd Utrecht. Terwijl de voorbereidingen voor de viering van driehonderd jaar Vrede van Utrecht in volle gang zijn, worden enkele leden van het genootschap vermoord aangetroffen in Utrechtse kerken. De twee rechercheurs die op de zaak worden gezet moeten de confrontatie aangaan met het genootschap, dat er alles aan gelegen is de gebeurtenissen en vooral het genootschap 'Eirene' geheim te houden.

Hoofdstukken gewijd aan het moordmysterie worden afgewisseld met cursief gezette passages waarin de gebeurtenissen in 1712 en 1713 worden beschreven. De auteur heeft zich gedegen verdiept in de geschiedenis rond de Vrede van Utrecht, wat leidt tot ietwat saaie historische uitwijdingen waarin alle bekende clichés over de onderhandelingen aan bod komen. De roman opent met een nogal simplistische beschrijving van het ontstaan van de Utrechtse werfkelders en in de loop van het verhaal vertelt de schrijfster ons over het ontstaan van de Maliebaan in vroeger eeuwen, de storm die enkele decennia eerder de Domkerk gedeeltelijk deed instorten en andere voor de geschiedenis van Utrecht belangrijke zaken die echter met het verhaal niet altijd evenveel te maken hebben en de vaart er een beetje uit halen.

Tussendoor worden we vergast op discussies en korte verhandelingen over de positie van de vrouw. Het lijkt de bedoeling van de schrijfster de onderdrukking en ongelijke behandeling van de vrouw aan de kaak te stellen, maar af en toe gaan de vrouwen in het boek wel erg ver in het afwerpen van het juk der mannen, zodat men zich kan afvragen of niet juist de uitwassen van het feminisme worden benadrukt.

De beide rechercheurs slaan de stoere taal uit die we kennen van Amerikaanse politseries en -films, en blijven steeds achter de feiten aan lopen. Ze kunnen geen enkele moord verhinderen en hoe de vork echt in de steel zit, daar komt de lezer wel achter, maar de politie niet.

In vredesnaam is een bij vlagen vermakelijk boek, maar echt spannend wordt het nergens en wie in Utrecht en zijn Vrede is geïnteresseerd kan beter een geschiedenisboek raadplegen.

Kinderboeken

Het mysterie van de zwarte mantel is geschreven door Martine Letterie. Marie, dochter van Nicolas Chevalier - een historisch personage: een uitgeweken Hugenoot en eigenaar van een Utrechtse krant - luistert een gesprek af van een man met een zwarte mantel en zijn kornuit die de vredesonderhandelingen willen saboteren. 'Roem vergaart een echte man op het

slagveld, en niet aan de onderhandelingstafel.' Samen met Dirk, een journalist die voor de krant van haar vader werkt, gaat Marie op zoek naar de man met de zwarte mantel en de kornuit.

Dirk moet verslag doen van de gebeurtenissen in de stad rond de onderhandelingen en Marie maakt er tekeningen bij. Ze bezoeken de zaal waar onderhandeld gaat worden, met zijn absurde kamerschermen en de achter een nepmuurtje verborgen haard. Ze bezoeken een feest bij de Portugese gezant. Ze zien een sledetocht over de bevroren Oudegracht. En terwijl ze door de stad lopen op zoek naar nieuws, zoeken ze ondertussen naar de man met de zwarte mantel en zijn kornuit. De man met de zwarte mantel blijkt Nicolas Mesnager te zijn, een van de belangrijkste Franse 'plenipotentiarissen', een woord dat netjes wordt verklaard.

Een mooie situatie - een journalist, die de onderhandelingen

moet verslaan, en zijn tekenaar - om het Utrecht van 1712 van alle kanten te laten zien. Het verhaal wordt afgewisseld met krantenberichten. Bovendien zit er een mooie dramatische kant aan het verhaal: de moeder van Marie is overdreven bezorgd, aangezien ze al diverse keren heeft moeten vluchten, onder andere als Hugenooot uit Frankrijk. Marie mag niet veel van haar, maar ze wil wel veel zien en bovendien het mysterie van de zwarte mantel oplossen.

Het mysterie van de zwarte mantel wordt geleverd met een plattegrond van Utrecht, waarop de belangrijkste locaties van het verhaal staan aangegeven. Het boek doet het goed bij de jeugd, vertelt de verkoopster in de kinderboekwinkel. Begrijpelijk, het is spannend, ontroerend en helder geschreven. En dat de Neude consequent *het* Neude wordt genoemd, ach, dat nemen we maar voor lief.

Voor de echte kleintjes is er *Hoe de boze koning weer blij werd* van Jacqueliën Vroemen en Elly Hees. Dit boekje vertelt in rijmende regels over de Spaanse successieoorlog: hoe de kleinzoon van Lodewijk de Veertiende de Spaanse troon erfde en hoe de Duitse keizer - de boze koning uit de titel - en de Engelsen en Nederlanders dat niet accepteerden, waardoor er oorlog ontstond. Men besluit tot het vredescongres te Utrecht:

'Er werd veel gepraat en nog veel meer geregeld
en toen was de Vrede van Utrecht bezegeld.'

Stripboek

Tussen feit en fictie zweeft *De dans van de gezanten*, een stripboek geschreven en getekend door het Utrechts Stripgenootschap De Inktpot. In achttien stripverhalen van één of twee pagina's elk wordt het verhaal van de vredesonderhandelingen verteld. Elke aflevering hanteert zijn eigen stijl: er zijn foto's met tekstballonnetjes, maar ook historische afbeeldingen met

tekstvelden; soms is een aflevering één paginagrote tekening, maar soms ook is het een ouderwets stripverhaal. De striptekenaars hebben een enigszins voor de hand liggende voorkeur voor de feesten en andere uitwassen. Er is een pagina over de verbouwing van de zaal in het stadhuis, een pagina over Nicolaas Chevalier, de Hugenoot die in zijn *Journal d'Utrecht* verslag deed van de gebeurtenissen in de stad, een pagina over de baron Van Reede van Renswoude, die betrappt werd op 'sodomietische handelingen' tussen het puin van de Domkerk, een pagina over het incident tussen de lakeien van Nicolas Mesnager, de Franse gezant, en die van Adolf Hendrik van Rechteren, de vertegenwoordiger van Overijssel, etcetera.

In tegenstelling tot *In vredesnaam* en *Het mysterie van de zwarte mantel* hebben de meeste striptekenaars er niet voor gekozen een fictief verhaal te vertellen tegen de achtergrond van de vredesonderhandelingen, maar behandelen ze afzonderlijke thema's rond de besprekingen. Soms is er wel erg veel tekst op de pagina's terecht gekomen en de toon is af en toe wat al te didactisch. Sommige afleveringen willen te veel vertellen, wat het plezier van het lezen niet altijd ten goede komt. Historisch gezien is het echter allemaal behoorlijk verantwoord.

De dans van de gezanten verscheen eind maart 2013 als papieren boek. Daaraan voorafgaand verscheen elke drie weken een nieuwe aflevering op internet en tegelijkertijd werd elders op de website van De Vrede van Utrecht een historisch artikel geplaatst over het thema van de aflevering.

Eén van de tekenaars van De Inktpot, Joshua Peeters, maakte samen met Jacquélien Vroemen een stripboek voor het onderwijs: *Vrede van Utrecht 1713 - 2013*. Een Utrechtse kat ontmoet een Engelse en een Franse hond, die zijn meegekomen naar Utrecht met hun baasjes, vredesonderhandelaars. De kat vraagt wat de honden in Utrecht doen en die vertellen in het kort en in eenvoudige bewoordingen wat er vooraf ging aan de onderhandelingen en wat het vredesakkoord precies behelst. Verder bevat het stripboek geen verhaal, of het moet dat zijn van de boer wiens akkers steeds worden vertrapt door de legers en die elke keer smeekt om rust. Aan het eind is hij tevreden dat hij in alle rust zijn land kan bewerken.

Evenals *Hoe de boze koning weer blij werd* - ook geschreven door Jacquélien Vroemen - maakt dit stripboekje deel uit van het project 'Vrede van Utrecht op School', een multidisciplinair pakket voor het onderwijs.

Amoureuze perikelen

Een curieuze uitgave ter gelegenheid van de herdenking van de Vrede van Utrecht is *Amoureuze en pikante geschiedenis van het congres en de stad Utrecht*. Dit boek verscheen eind 1713 in het

Frans (*Histoire amoureuse & badine du congres & de la ville d'Utrecht*) en het bevat twaalf brieven waarin 'een dienaar van een van de gevolmachtigden' een vriend op de hoogte brengt van allerlei amoureuze perikelen die zich afspeelden tijdens het congres dat leidde tot de Vrede van Utrecht. Het boek verschijnt hier voor het eerst in het Nederlands, vertaald door Roland Fagel, met een inleiding en toelichtingen van Erik Tigelaar.

Tigelaar heeft uitgevonden dat de schrijver van het boek Augustinus Freschot heette, een Fransman die na jaren in Italië te hebben gewoond, in 1704 naar de Republiek was getrokken en vanaf 1707 in Utrecht woonde. Hij verdiende de kost met het geven van Italiaanse les en het schrijven van boeken. Hij schreef onder andere een *Korte geschiedenis van de provincie en de stad Utrecht*. Hoewel de *Amoureuze en pikante geschiedenis* anoniem verscheen, en bij een gefingeerde uitgever, kwam men toch achter de

naam van de auteur; hij moest in 1715 de stad en het land verlaten, aangezien hij hooggeplaatste personen in opspraak had gebracht.

In de eerste brief geeft de auteur een schets van Utrecht en zijn bewoners. Het moet, als we Freschot mogen geloven, een frivole toestand zijn geweest in Nederland in die tijd en in Utrecht in het bijzonder. 'En aangezien de liefde van alle tijden is en van alle plaatsen, beoefent men die dus ook hier, net als overal elders en zelfs nog meer dan op veel andere plaatsen waar de middelen en de mogelijkheden niet in zo'n grote overvloed aanwezig zijn.' Er bevonden zich in Utrecht ten tijde van de onderhandelingen veel hooggeplaatste buitenlanders met vaak een groot gevolg aan bedienden. Bovendien trokken veel mensen naar Utrecht om een graantje mee te pikken van de aanwezigheid van die kleurrijke figuren. Nogal wiesde dat er ook op amoureuze gebied het een en ander te beleven viel.

Freschot doet daar verslag van in een taal die voor ons nogal omslachtig is, maar die indertijd als veel te onverhuld werd ervaren. Het is alsof je de *Privé* leest. De namen van de besproken personages worden niet genoemd, maar ze krijgen een nummer omdat, schrijft de auteur in zijn inleiding, die namen niet van belang zijn. In werkelijkheid was men natuurlijk maar al te nieuwsgierig wie er achter de nummers verscholen gingen en het was juist de bedoeling dat de lezers ernaar raadden. Een jaar later verscheen een *Ware sleutel*, waarin die namen werden onthuld. Voor auteur en uitgever rinkelde andermaal de kassa.

In de zevende brief komt het condoom aan bod, een tamelijk recente ontdekking. Hoe werkt het? 'Zo rust men de dappere dus uit, op het moment dat hij klaar staat om zich met de kop vooruit naar voren te werpen, hij dost er zijn hele lijf mee uit, over de volle lengte, dat erdoor overdekt is als een betoverde wapenrusting die bestand is tegen elke beproeving.' En over een van de voordelen van het condoom lezen we: 'Want als een schone bemerkt dat zij wordt bemind en vereerd, niet om haar onder de slavernij te brengen van een blijvende band met een echtgenoot, maar om haar van die geneugten te laten proeven die nooit zoeter smaken dan wanneer zij ontstolen worden aan een lastige en dwingende kuisheid, dan is dit wondermiddel een zeer krachtige charme om haar te laten triomferen over haar vrees voor ontoring en haar te verzekeren tegen het gevaar dat de zaak ooit openbaar zal worden en gevolgen zal krijgen die op een dag haar toegeeflijkheid zal onthullen.' Dat is tamelijk omslachtig uitgelegd dat een condoom de vrouw ervoor behoedt zwanger te worden.

Het is de vraag in hoeverre de verhalen die Freschot vertelt, waar gebeurd zijn. Het boekje was waarschijnlijk behoorlijk populair, maar het riep ook negatieve reacties op. Sommige critici vonden het boek te onbeschaamd, anderen bestreden het waarheidsgehalte van de verhalen. Tigelaar schrijft in zijn inleiding dat er meer waarheid schuilt in de verhalen dan men lang heeft gedacht. Toch kan de onvoorbereide lezer nauwelijks geloven dat het in Utrecht aan het begin van de achttiende eeuw zo'n zedeloze toestand was als Freschot ons wil doen geloven. Freschot is geen groot schrijver en het lezen van zijn verhalen is niet echt een genot. De ellenglange zinnen rijgen zich aan en de bewondering voor de vertaler, die er kloppende zinnen van heeft weten te maken, stijgt navenant, al kan men zich afvragen of het inkorten van de zinnen de leesbaarheid niet ten goede zou zijn gekomen. Een bijzondere ontdekking die werd gedaan dankzij dit boekje is de condoomfabriek die gedreven werd door een vrouw op de hoek van de Begijnhof. De geproduceerde condooms werden zelfs naar het buitenland verhandeld.

Mensenrechten

In *Vrijdenkers, vorsten, slaven*. Een nieuwe blik op de vrede van Utrecht gebruikt Daan Bronkhorst, meer dan dertig jaar werkzaam bij Amnesty International, de Vrede van Utrecht als aanleiding voor een beschrijving van en een beschouwing over de mensenrechten door de eeuwen heen. Hij kiest daarbij de werkwijze van de Amerikaanse pragmatische filosoof Richard Rorty, namelijk die van de 'intellectuele geschiedenis', 'de studie van menselijke activiteit in de brede zin van het woord'.

In 24 korte hoofdstukken bespreekt Bronkhorst de praktijk van en ideeën over de mensenrechten in vroegere eeuwen, met een lichte nadruk op Nederland. Hij behandelt bekende theoretici en filosofen als Hugo de Groot, John Locke en Pierre Bayle - Locke en Bayle verbleven beiden voor langere tijd in de Nederlanden - maar ook onbekende als de theoloog Philippus van Limborch (1633-1712) en de Amsterdamse burgemeester Johannes Hudde (1628-1704). Van Limborch was bevriend met Locke en schreef een geschiedenis van de inquisitie. Hij was een pleitbezorger van vrijheid, verdraagzaamheid en vrede, en kwam dus regelmatig in aanvaring met de autoriteiten. Hudde was een belangrijk bevorderaar van goede sociale voorzieningen. In het geheim correspondeerde hij met Spinoza. Zoals vaker trekt Bronkhorst ook hier vergelijkingen met het heden: de woorden en daden van Johannes Hudde worden vergeleken met de politieke stand van zaken onder de kabinetten Balkenende en Rutte.

Naast de theorie zijn er hoofdstukken over de praktijk. De *Magna Carta* (1215) komt aan bod, waarin de rechten van Engelse burgers en edelen tegenover de koning werden vastgelegd, en de *Akte van Verlatinghe* (1581), waarmee de Nederlanden afscheid namen van de Spaanse koning. Ook behandelt Bronkhorst de ontwikkelingen van de oorlogspraktijk, hoe er langzaam meer respect voor mensenlevens ontstond. In de zeventiende eeuw zijn de oorlogen over het algemeen minder fanatiek en minder wreed en gaan meer gepaard met diplomatie en onderhandelingen.

Net als velen voor hem vraagt Bronkhorst zich af waarom Utrecht als de plaats voor de vredesonderhandelingen is gekozen en hij geeft als antwoord: 'omdat de stad lekker onbelangrijk

was'. Utrecht was in die dagen godsdienstig wat minder tolerant dan andere Nederlandse steden, maar het was er goed toeven. Bronkhorst geeft een beschrijving van de vredesonderhandelingen en vergelijkt die met de onderhandelingen eind twintigste eeuw over Joegoslavië. Wat als er in 1713 een tribunaal was ingesteld en Lodewijk XIV was berecht?

Het boek eindigt zoals het begonnen is, met de pragmatist Rorty. In de woorden van Bronkhorst: 'Mensenrechten zijn voor het overgrote deel geënt op het beginsel van wederkerigheid. Zorg dat anderen niet geschiedt wat je niet wilt dat jou geschiedt. [...] Mensenrechten zijn niet universeel omdat dat door een hoger beginsel is ingegeven, maar omdat ze de beste, de meest houdbare en uitvoerbare oplossing bieden.'

Vrijdenkers, vorsten, slaven is een luchtige wandeling door de geschiedenis van de mensenrechten met als schakelpunt de Vrede van Utrecht. Af en toe trekt de schrijver al te gemakkelijke vergelijkingen met het heden en sommige conclusies zijn wel erg snel getrokken, maar het is een leesbaar en leerzaam, en bovenal sympathiek boek.

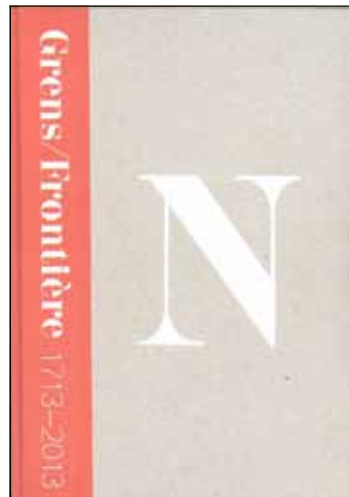
De grens

In één van de verdragen van 1713 werd de grens getrokken tussen de Zuidelijke (Oostenrijkse) Nederlanden en Frankrijk. Die grens is nog altijd die tussen België en Frankrijk. Een reden voor de Vlaams-Nederlandse culturele instelling Ons Erfdeel om ter gelegenheid van de herdenking van de Vrede van Utrecht een aantal Franse en Vlaamse schrijvers die in de buurt van de grens zijn opgegroeid, uit te nodigen hun literaire licht te laten schijnen over die grens. De verhalen die dat opleverde zijn gebundeld in *Grens/Frontière 1713-2013*. Het boek bestaat in een Nederlands- en een Franstalige versie.

Davide Longo schrijft een fictief verhaal over een nazaat van een van de onderhandelaars in Utrecht en Geert van Istendael neemt de taalgrens onder de loep. Sommige schrijvers halen herinneringen op aan hun jeugd, anderen maken een reis langs de grens. Vrijwel alle schrijvers laten zich verleiden tot filosofisch getinte beschouwingen over het fenomeen grens. Zo vindt Annie Degroote het, evenals veel van de andere auteurs, een voorrecht bij de grens te zijn opgegroeid. 'Een geluk, ja, want van kindsbeen heb ik zo kennisgemaakt met de "overzijde", ervaringen gedeeld met "de ander", die zo gelijkend en verschillend was. Zo geheimzinnig.'

Luc Devoldere reist langs de grens tussen West-Vlaanderen en Frankrijk. Zijn verslag bevat allerlei elementen die ook in de andere teksten aan bod komen en geeft een mooie samenvatting van het boek. Zijn reis begint in Risquons-Tout (tussen Kortrijk en Lille), een prachtige naam voor een grensovergang. Devoldere filosofeert over het fenomeen grens: 'Grenzen zijn ficties'. 'Grenzen beperken en werpen ons op onszelf terug.' 'Grenzen leggen een zuiverheid aan die niet bestaat.' 'Een grens oversteken is ballast achterlaten, om een ander te worden.'

Hij beschrijft niet alleen de dingen die hij tegenkomt, maar tevens historische gebeurtenissen, vooral oorlogsacties. De Romeinen en de Galliërs bevochten elkaar in deze contreien. Het plaatsje Menen werd tussen 1579 en 1830 maar liefst 22 keer belegerd. Adolf Hitler raakte in de Eerste Wereldoorlog hier ergens gewond. De beroemde schrijfster Marguerite Yourcenar bracht in haar vroege jeugd de zomers door op een kasteeltje aan de Franse kant van de grens.

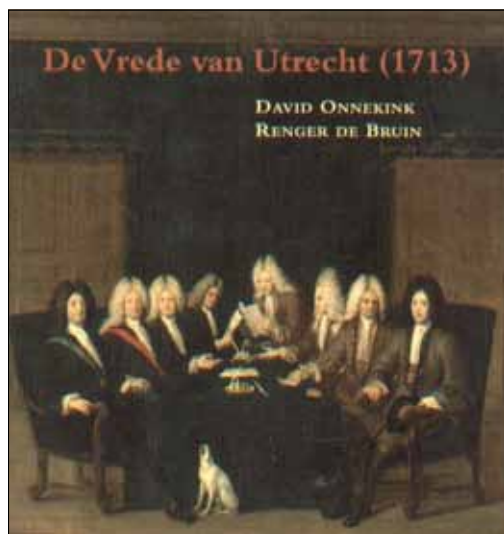
Devoldere komt een verlaten grenspost tegen, een grenspaal met de Franse lelies aan de ene kant en de Oostenrijkse dubbele adelaar aan de andere, en vroeg negentiende-eeuwse Nederlandse kazematten. Hij maakt een hanengevecht mee en hoort in een trappistenabdij de paters zingen. De reis eindigt op het strand bij De Panne, waar in 1831 Leopold I aan land ging om koning der Belgen te worden.

Soms loopt de grens dwars door een huis. Door de ingang van zo'n huis naar de andere kant te verplaatsen kon de bewoner van nationaliteit veranderen. Een geweldige situatie voor smokkelpraktijken, waaraan pas in 1993 een eind kwam door het verdrag van Schengen.

De teksten in het boek worden afgewisseld met gedichten en filosofische passages van bekende schrijvers als Marguerite Yourcenar, Régis Debray en Jozef Deleu. Foto's van grenspalen, grensovergangen en grenssituaties maken van het boek ook visueel een aantrekkelijk geheel. De overlappingsen die nu eenmaal in zo'n boek ontstaan zijn nauwelijks storend, maar zorgen juist voor een mooi en genuanceerd beeld van een bijzonder grensgebied.

Geschiedenis

Een overzichtelijk en gedetailleerd beeld van de Vrede van Utrecht in al zijn aspecten geeft *De Vrede van Utrecht (1713)* van David Onnekink en Renger de Bruin. De eerste is universitair docent geschiedenis te Utrecht en de tweede conservator stadsgeschiedenis bij het Utrechtse Centraal Museum. 'Het is de bedoeling van dit boek,' aldus de inleiding, 'om niet alleen de vredesonderhandelingen en hun uitkomst te analyseren, maar die in een bredere context te plaatsen.' De onderhandelingen en hun resultaten worden besproken, maar ook de internationale betrekkingen in het algemeen rond die tijd, de Spaanse Successieoorlog, waaraan de onderhandelingen een eind moesten maken, en de stad Utrecht in het algemeen ten tijde van de onderhandelingen.

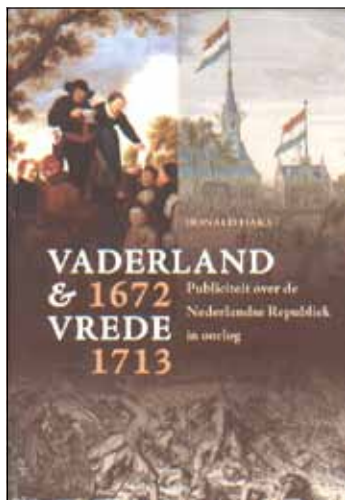
Een apart hoofdstuk is ingeruimd voor de 'publieke opinie'. De auteurs bespreken het belang van kranten, pamfletten, preken, spotdichten en -prenten. Pamfletten waren heel populair en verschenen bij de vleet; kranten werden in de grote steden twee of drie keer per week gepubliceerd en werden gretig gelezen, ook door de regenten. In Engeland schreef Jonathan Swift een pamflet, *The Conduct of the Allies* (1711), tegen de Nederlanders. Hij beschuldigde ze van ophitsing. De Engelsen zouden geen belang hebben bij de oorlog en zich door de Nederlanders laten gebruiken. Opmerkelijk genoeg kwamen er uit de Nederlanden nauwelijks reacties.

Het laatste hoofdstuk, 'Herdenking en herinnering', gaat over de nasleep van de onderhandelingen, van de eerste reacties tot de weerslag in - alleen Nederlandse - geschiedenisboeken. De meeste Nederlandse reacties in de loop der eeuwen zijn weinig positief, vooral aangezien de Vrede van Utrecht het einde betekende van de grootheid van Nederland.

In 1738 werd de Vrede nog herdacht met zilveren gedenkpenningen en met een bordspel, maar daarna was het althans in Nederland al gauw uit met herdenken. Een prijsvraag voor een essay

over de historische betekenis van de Vrede van Utrecht in 1863 leverde niet veel op en Onnekink en De Bruin noemen het artikel van Bannier uit 1913, maar ‘verder maakte de Vrede van Utrecht ook in 1913 geen herdenkingslust los’.

De Vrede van Utrecht (1713) maakt een zorgvuldige en tamelijk volledige indruk. Het is leesbaar geschreven en wie het boekje uit heeft, weet zo’n beetje alles wat er over de Vrede van Utrecht bekend is. Alleen jammer dat de uitgever voor de omslagillustratie heeft moeten uitwijken naar het vredescongres te Baden uit 1714.

Enigszins buiten het kader van de gelegenhedsuitgaven valt *Vaderland & vrede 1672-1713. Publiciteit over de Nederlandse Republiek in oorlog* van Donald Haks, docent geschiedenis aan de Universiteit van Leiden. Het is een gedegen studie naar de rol en het belang van publiciteit en publieke opinie in de oorlogen die Nederland tegen Frankrijk voerde tussen het rampjaar (1672) en de Vrede van Utrecht (1713): de Hollandse Oorlog (1672-1678), de Negenjarige Oorlog (1688-1697) en de Spaanse Successieoorlog (1702-1713). Er zijn uitvoerige hoofdstukken over prenten (vooral die van Romeyn de Hooghe waren belangrijk) en pamfletten, over publicaties van de Staten-Generaal, over biddagen en preken, over oorlogsliederen en, uiteraard, over de kranten.

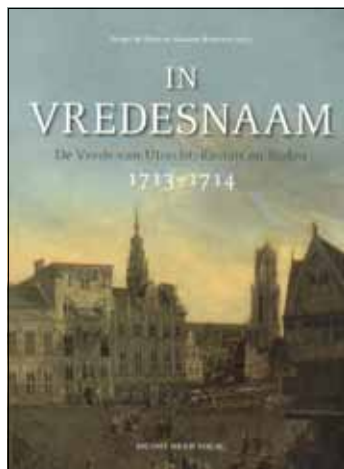
Bijzondere aandacht schenkt Haks aan de zogenaamde ‘loterijrijmen’. Het houden van loterijen was indertijd een populair volksvermaak en het was gebruikelijk de publieke

manifestaties waarmee die gepaard gingen op te vrolijken met het voorlezen van verzen, waarin de deelnemers aan de loterij hun opinies op rijm zetten. ‘De loterijrijmen,’ aldus Haks, ‘waren beknopt, meer standpunt dan betoog, maar drukten gevoelens en opinies uit, soms direct en concreet, maar ook symbolisch of allegorisch.’ Veel van die rijmen zijn bewaard gebleven en ze geven een bijzondere inkijk in de toen heersende opinies.

In zijn conclusie schrijft Haks dat er groot belang werd gehecht aan de publieke opinie, dat men die van hogerhand trachtte te beïnvloeden en dat de drie oorlogen veel publieke steun kregen. Allereerst was men van mening dat de vrijheid die de Tachtigjarige Oorlog had opgeleverd, behouden moest blijven en dat het vaderland moest worden verdedigd.

Tentoonstelling

Onder de titel ‘In vredesnaam. De Vrede van Utrecht 1713’ vindt in het Utrechtse Centraal Museum in de maanden april tot en met september een tentoonstelling plaats over de Spaanse Successieoorlog tot en met de viering van 25 jaar Vrede van Utrecht in 1738. De tentoonstelling begint met een portret van Maarten Luther en eindigt met het bordspel uit 1738. De tentoonstelling toont schilderijen (portretten van machthebbers en onderhandelaars, oorlogstaferelen, allegorische voorstellingen), documenten

(onder andere het officiële verdrag tussen Frankrijk en de Nederlanden ligt in een vitrine), oorlogstuig, en zelfs enkele bewaard gebleven delen van de poort waardoor de onderhandelars het Utrechtse stadhuis binnengingen, zijn opgebouwd. In *vredesnaam. De Vrede van Utrecht, Rastatt en Baden 1713-1714*, onder redactie van Renger de Bruin en Maarten Brinkman, bevat een negental essays en de catalogus van de tentoonstelling.

Het eerste essay behandelt de godsdienstoorlogen die begonnen met de reformatie en min of meer eindigden met de Vrede van Utrecht. In een wat warrig betoog beschrijft Joke Spaans hoe in de diverse Europese landen van de zeventiende eeuw de geloofsovertuigingen elkaar afwisselden en wat dat voor politieke gevolgen had.

Linda en Marsha Frey beginnen hun essay 'Oorlog en maatschappij' met de niet alleen voor het Europa van destijds, maar ook voor de kracht van het essay zelf onheilspellende zin 'In de zeventiende en aan het begin van de achttiende eeuw wierp de oorlogsgod Mars zijn dreigende schaduw over een groot deel van Europa'. Wat volgt is een onsamenhangend betoog over de wijze van oorlogvoeren en de gevolgen daarvan voor de maatschappij. Oorlog kost geld, het leidt tot slachtoffers en vernieling.

Na essays over de economie van het oorlogvoeren, de ontwikkelingen in het Spaanse rijk en de wijze van 'vrede sluiten in het vroegmoderne Europa' beschrijft David Onnekink nog eens de ins en outs van de Vrede van Utrecht; daarna volgen stukken over de Vrede van Rastatt en Baden, twee stadjes in respectievelijk Zuid-Duitsland en Zwitserland waar aanvullende verdragen werden gesloten tussen de Franse koning, Lodewijk XIV, en de Habsburgse keizer, Karel VI. Wie wil achterhalen waar die twee laatste vredes precies voor nodig waren, dient goed op te letten, maar volledig duidelijk wordt het niet.

Met een vaag betoog over vredesallegorieën, geschilderde voorstellingen van de verschillende vredes, besluit Liesbeth M. Helmus de afdeling met essays.

Deze bundeling van essays maakt de indruk van los zand. Er zijn veel overlappingsen - vier of vijf keer wordt in variabele mate van uitgebreidheid de Spaanse Successieoorlog uitgelegd - maar ook hiaten. Misschien mag men van een tentoonstellingscatalogus niet meer verwachten?

Gelegenheid en eeuwigheid

In 1713 componeerde Georg Friedrich Händel ter gelegenheid van de Vrede van Utrecht het beroemde *Te Deum*. Samen met het *Jubilate*, dat dezelfde componist eveneens voor die Vrede maakte, en William Crofts *Ode for the Peace of Utrecht* is het *Te Deum* in 2013 op cd uitgebracht door De Nederlandse Bachvereniging in samenwerking met de Stichting Vrede van Utrecht. Händels *Te Deum* heeft drie eeuwen overleefd en zal waarschijnlijk nog tot in lengte van jaren in de concertzalen klinken, maar hoe zit dat met de gelegenhedsuitgaven die in 2013 verschijnen?

De beide stripboeken en het kinderboekje over de boze koning zijn echte gelegenhedsuitgaven die het jaar 2013 nauwelijks zullen overleven en die pretentie ook niet hebben. De thriller *In vredesnaam* heeft die pretentie vermoedelijk wel, maar gevreesd moet worden dat ook dit boek te zeer een gelegenhedswerk is om de tand des tijds te doorstaan; in het genre zijn veel betere boeken geschreven.

Ook de catalogus van de tentoonstelling zal, nadat de tentoonstelling is afgelopen, zijn waarde snel verliezen. Aan het belang voor de geschiedschrijving van de essays in de catalogus moet ten eerste worden getwijfeld. Evenmin van historisch belang is het boekje van Onnekink en De Bruin, maar als inleiding tot de Vrede van Utrecht kan het gerust nog jaren dienst doen, gesteld dat daar behoefte aan is nadat deze viering voorbij is.

Het mysterie van de zwarte mantel is een spannend en ontroerend boekje en het zal niemand verbazen als het nog jarenlang door de jeugd gelezen wordt. Niet gelezen, en zeker niet uitgelezen, nu niet en ook in de toekomst niet, wordt *Amoureuze en pikante geschiedenis van het congres en de stad Utrecht*. Het boekje geeft een aardig kijkje achter de menselijke schermen van de vredesonderhandelingen, maar de stijl van de brieven maakt het voor de moderne mens vrijwel onleesbaar.

Het boek over de Belgisch-Franse grens is een smaakvolle en leesbare uitgave en zal dat ook blijven als de viering van driehonderd jaar Vrede van Utrecht voorbij is. Voor toeristen, bewoners en anderen die het gebied bezoeken kan het een waardevolle bijdrage leveren. Hetzelfde geldt voor het mensenrechtenboek van Daan Bronkhorst, *Vrijdenkers, vorsten, slaven*: het zou nooit, althans niet zo, geschreven zijn zonder de herdenking, maar het kan evengoed nog jarenlang dienst doen voor wie zich wil verdiepen in de rechten van de mens door de eeuwen heen.

Besproken titels

Daan Bronkhorst ➤ *Vrijdenkers, vorsten, slaven. Een nieuwe blik op de Vrede van Utrecht*, Breda 2013.

Renger de Bruin en Maarten Brinkman (red.) ➤ *In vredesnaam. De Vrede van Utrecht, Rastatt en Baden 1713-1714*, Petersberg 2013.

Luc Devoldere (red.) ➤ *Grens/Frontière 1713-2013*, Rekkem 2013.

Augustinus Freschot ➤ *Amoureuze en pikante geschiedenis van het congres en de stad Utrecht*, Hilversum 2013. Vertaald door Roland Fagel, ingeleid en toegelicht door Erik Tigelaar.

Donald Haks ➤ *Vaderland en Vrede 1672-1713. Publiciteit over de Nederlandse Republiek in oorlog*, Hilversum 2013.

Daniëlle Hermans ➤ *In vredesnaam*, Utrecht 2012.

De Inktpot ➤ *De dans van de gezanten*, Utrecht 2013.

Martine Letterie ➤ *Het mysterie van de zwarte mantel*, Amsterdam 2012.

David Onnekink en Renger de Bruin ➤ *De Vrede van Utrecht (1713)*, Hilversum 2013.

Joshua Peeters en Jacqueliën Vroemen ➤ *Vrede van Utrecht 1713-2013*, Utrecht 2013.

Jacqueliën Vroemen en Elly Hees ➤ *Hoe de boze koning weer blij werd*, Utrecht 2013.